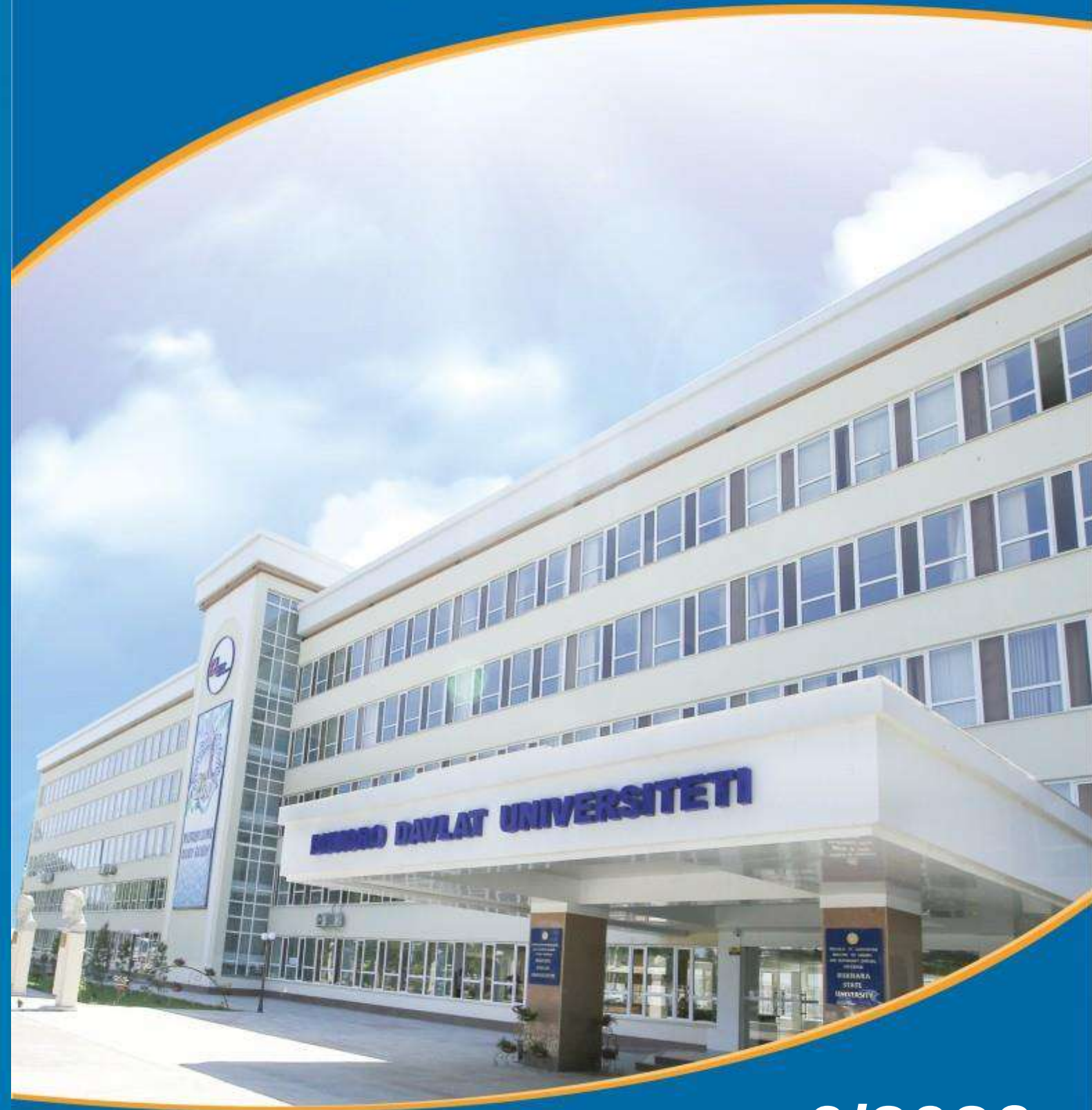

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

6/2026

E-ISSN 2181-1466

9 772181 146004

ISSN 2181-6875

9 772181 687004

@buxdu_uz

@buxdu1

@buxdu1

www.buxdu.uz

6/2026

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2026, № 6, iyun

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha, **tarix** fanlari bo'yicha 2023-yil 29-avgustdan boshlab O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar Vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.

Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Samiyev Kamoliddin A'zamovich, texnika fanlari doktori (DSc), dotsent

Mas'ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Rasulov To'liq Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor

Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoir Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bekova Nazora Jo'rayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Hamroyeva Shahlo Mirjonovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Nigmatova Lola Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Jamilova Bashorat Sattorovna, filologiya fanlari doktori, professor

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Xolliyev Askar Ergashovich, biologiya fanlari doktori, professor

Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, professor

Norboyeva Umida Toshtemirovna, biologiya fanlari doktori, professor

Hayitov Shavkat Ahmadovich, filologiya fanlari doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Ixtiyarova Gulnora Akmalovna, kimyo fanlari doktori, professor

Rasulov Zubaydullo Izomovich, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Mirzayev Shavkat Mustaqimovich, texnika fanlari doktori, professor

Esanov Husniddin Qurbonovich, biologiya fanlari doktori, dotsent

Raupov Soyib Saidovich, tarix fanlari nomzodi, professor

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, professor

Jumayev Jura, fizika-matematika fanlari nomzodi, professor

Qurbonova Manzila Bakiyevna, tarix fanlari nomzodi, professor

Ochilov Alisher To'lis o'g'li, tarix fanlari doktori, dotsent

Klichev Qybek Abdurasulovich, tarix fanlari doktori, dotsent

G'aybulayeva Nafisa Izattullayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

O'rinova Bozorgul Zokirovna, tarix fanlari doktori, dotsent

SERIYA: TILSHUNOSLIK

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
TILSHUNOSLIK *** LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ		
Usmonova D.R.	O'zbekiston tibbiyot ta'limida ingliz, lotin, o'zbek fe'llari qiyosiy tahlili	4
Кенджаева Г.Ф., Очилова Г.А.	Сравнительный лингвокультурологический анализ выражения мировоззрения в английских и узбекских пословицах	8
Kendjayeva G.F., Zikriyoyeva L.A.	Linguocultural analysis of phraseological units in abdulla qodiriy's o'tkan kunlar and their english translation translations into russian and uzbek	12
Sattorova M.S., Khodjaeva D.I.	Cultural representation in english and uzbek advertising: a comparative analysis	17
Azimova A.A.	O'zbek va ingliz tillarida bosh orqali ifodalanadigan kinetik birliklarning kognitiv-semantik xususiyatlari	22
Danabaeva I.J., Sobirova D.A.	Pragmatic features of verbal and nonverbal communication patterns	27
Eltazarov J.D., Isroilova M.A.	O'zbek tilidagi sinonim va antonimlarning epidigmatik tabaqalanishi	31
Ergasheva G.B.	O'zbek va ingliz davlat boshqaruvi terminlarining shakliy munosabatlari	37
Hamroyeva Sh.M.	Predikat–argument modeli va uning nazariy ahamiyati	40
Haydarova Sh.Sh.	Ingliz va o'zbek tilida modallar chog'ishtirmasi	46
Hayotova D.Z.	Nemis tilining lisoniy manzarasida “haus” va “heimat” konseptlarining tahlili (H.T. Byoll asarlari misolida)	50
Ibraximova D.T.	Iboralar va ularning mashina tarjimasida muammolari	54
Isoqulova Q.N.	Iboralar semantikasi va ularning til tizimidagi o'rni	57
Jumaniyazov A., Jumaniyozova Sh.Z., Jumaniyazova Sh.Q., Jumaniyazova D.Z.	So'z va nom haqida	61
Kilichev B.E., Rahmatullayev Sh.N.	Gidronim termini va tushunchasi haqida	66
Mirzayeva G.E.	Chevarchilikka oid terminlarning etimologik kelib chiqishi	70
Mizrabova J.I.	A critical review of various scholarly perspectives on the study of the pun	74
Muradova S.Z.	Lexico-semantic and structural features of hydronyms in english and uzbek languages: a comparative analysis	81

Nabiyeva Sh.I.	Zamonaviy lugʻatshunoslikning rivojlanish bosqichlari	85
Mirdjanovna Sh.Kh., Nuriddinova G.B.,	Neyron tarmoqlar yordamida tabiiy til tizimlarida gap strukturasini modellashtirish nazariyasi	89
Elov B.B., Olimjanova F.S.	UZEDSA uchun koʻpjarli ijtimoiy tarmoq korpusi: oʻzbek tilida emotsiya–sentiment qoʻshma annotatsiyasi	93
Sobirova D.A.	Discourse analysis and speech act theory in modern linguistics: an integrated theoretical perspective	102
Turdialiyeva E.B.	Bridge’s lament in turkic and slavic wedding rituals: a comparative linguocultural and musical analysis	106
Turgunboev R.I.	Pragmatic and manipulative functions of presupposition in english and uzbek political discourse	112
Xolova Sh.D., Mahmudova M.I.	Fransuz frazeologiyasida somatik komponentlar: milliy va madaniy talqin	119
Xudoyberdiyeva D.Q.	Texnik matnlar tarjimasida pragmatik moslashtirish va aniqlik tamoyili	125
Yodgorov J.J.	Matnning ishonitirish samaradorligini taʼminlashda undov soʻzlarning lingvopoetik imkoniyati	130
Муродходжаева М.А.	Автоматическая стилистическая разметка художественного текста: возможности и ограничения (на материале романа и. с. тургенева «отцы и дети»)	136
Askarova M.T.	Oʻzbek badiiy diskursining lingvokognitiv tahlilida konseptual integratsiya nazariyasining oʻrni	140
Avezova D.S.	Taxalluslarning lingvistik struktura va semantik xususiyatlari: oʻzbek adabiyoti va zamonaviy diskurs tahlili	146
Ergasheva M.Y.	Oʻzbek tilida inson xulq-atvorining frazeosemantik maydoni: tarkibiy qismlar va tuzilish	151
Jumashova S.Sh.	Dorivor oʻsimliklarning nomlanishidagi xalqona va ilmiy yondashuvlar	156
Kuldashova N.B.	Fransuz sport diskursida neologizmlarning lingvopragmatik xususiyatlari	160
Murodova G.Gʻ.	Murojaat shakllarining sotsiopragmatik tahlili va kategoriyalari	165
Qarayeva N.	Oʻzbek va ingliz tili matnlarida koʻp nuqtaning til tejamkorlikdagi kommunikativ yuki	169
Salohiddinova M.Q.	Kontekst va paralingvistik vositalarning (emoji, puntuatsiya) pragmatik funksiyalari	174
Umaraliyev F.F., Toshmatova B.F., Umaraliyev A.F.	“Yashil iqtisodiyot sohasida ingliz tili terminologiyasining muammolari va yechimlari”	179
Xasanova Y.M.	Zamonaviy oʻzbek motivatsion diskursida “muvaqqafiyat – magʻlubiyat” oppozitsiyasining aksiologik va lingvopragmatik strukturasini	184
Саидова М.Р.	Сравнительная характеристика имен существительных в русском и узбекском языках	191

Ibodova M.G.	O‘zbek tilida shaxs ma’naviyatini ifodalovchi birliklarning lingvistik xususiyatlari	196
Хушвактова Г.Т.	Семиотическая адекватность художественного перевода, культурные знаки и их интерпретация	200
Kamolova K.X.	Persuasive and manipulative language in political war news headlines	205
Suyarova N.Y.,	Metaforik terminlar: paradigmatic munosabatlar va polifunksionallik	209
Kamolova K.X.	The language of political war news headlines	214
Naraliyeva Sh.Dj.	“Ekologik diskurs” tushunchasi va uning tarkibiy qismlari	218
Barotova S.U.	"Konsept" tushunchasi va uning kognitiv tilshunoslikdagi talqini	225

O'ZBEKISTON TIBBIYOT TA'LIMIDA INGLIZ, LOTIN, O'ZBEK FE'LLARI QIYOSIY TAHLILI

Usmonova Dilyayra Rustamovna,

Toshkent Davlat tibbiyot universiteti 2-son o'zbek va xorijiy tillar kafedrası o'qituvchisi,
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. O'zbekiston tibbiyot ta'limi misolida ingliz, lotin va o'zbek tillaridagi tibbiy analitik va sintetik fe'llarning qiyosiy-lingvistik tahlili mavzusida olib borilgan ushbu tadqiqotning maqsadi tibbiyot ta'limida qo'llanadigan fe'l birliklarining analitik va sintetik realizatsiya usullarini uch til doirasida qiyoslash, ularning terminologik normativlashuviga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va didaktik oqibatlarini asoslashdan iborat. Metodologiya sifatida korpusga asoslangan tavsifiy va qiyosiy tahlil, morfologik segmentatsiya hamda kontekstual-distributiv yondashuv qo'llandi. Empirik baza O'zbekiston tibbiyot oliy ta'limi darsliklari, klinik yo'riqnomalar va o'quv-uslubiy matnlardan tuzilgan uch tilli mini-korpusdan iborat bo'ldi. Ilmiy yangilik shundaki, tibbiy diskursda analitik fe'llarning termin hosil qilishdagi roli ingliz tilida jarayon va protsedura nomlanishiga, o'zbek tilida esa verbalizatsiya va uslubiy neytrallikka xizmat qilishi, lotin tilida esa fiksatsiyalangan sintetik shakllar nomenklatura barqarorligini ta'minlashi tizimli ko'rsatkichlar bilan yoritildi. Natijalar tibbiy tarjima, termin yaratish va tibbiyot ingliz tili kurslari uchun amaliy tavsiyalarni asoslaydi.

Kalit so'zlar: sintetik fe'l; tibbiy terminologiya; qiyosiy lingvistika; tibbiy ta'lim; uch tilli korpus; termin normasi.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АНГЛИЙСКИХ, ЛАТИНСКИХ И УЗБЕКСКИХ ГЛАГОЛОВ В МЕДИЦИНСКОМ ОБРАЗОВАНИИ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. на русском языке посвящена сопоставительно-лингвистическому анализу аналитических и синтетических глаголов в медицинском дискурсе на английском, латинском и узбекском языках на материале медицинского образования Узбекистана. Цель исследования состоит в выявлении типологических различий в способах глагольной номинации клинических действий и процедур, а также в определении их влияния на стандартизацию терминологии и учебную коммуникацию. Методология включает корпусно-ориентированное описание, морфологическую сегментацию и контекстно-дистрибутивный анализ на основе трехязычного мини-корпуса учебников, методических пособий и клинических рекомендаций. Научная новизна заключается в доказательстве того, что английские аналитические конструкции системно маркируют процессуальность и протокольность, узбекские аналитические модели обеспечивают адаптацию и нейтральную учебную подачу, тогда как латинские синтетические формы выполняют функцию номенклатурной фиксации и устойчивости. Практическая значимость связана с разработкой принципов перевода, терминоворчества и методики преподавания медицинского языка.

Ключевые слова: синтетический глагол; медицинская терминология; сопоставительная лингвистика; медицинское образование; трехязычный корпус; терминологическая норма.

COMPARATIVE ANALYSIS OF ENGLISH, LATIN, AND UZBEK VERBS IN THE CONTEXT OF MEDICAL EDUCATION IN UZBEKISTAN

Abstract. in English summarizes a comparative linguistic study of analytic and synthetic verbs in medical discourse across English, Latin, and Uzbek, using Uzbekistan's medical education as an empirical setting. The study aims to identify typological differences in verbal naming of clinical actions and procedures and to explain how these differences shape terminological standardization and pedagogical communication. Methodologically, the research relies on a corpus-driven descriptive and contrastive approach, morphological segmentation, and contextual-distributional analysis based on a trilingual mini-corpus compiled from textbooks, teaching materials, and clinical guidelines used in higher medical education. The scientific novelty lies in demonstrating systematic functional asymmetries: English analytic patterns tend to encode procedurality and protocol-oriented action, Uzbek analytic models facilitate adaptation and stylistically neutral instructional phrasing, while Latin

predominantly preserves synthetic, lexically fixed forms that support nomenclatural stability. The results provide applied implications for medical translation, term formation, and the design of medical English and terminology courses.

Keywords: *synthetic verb; medical terminology; contrastive linguistics; medical education; trilingual corpus; term standardization.*

Kirish. Tibbiyot ta'limi tilining o'ziga xosligi shundaki, u bir vaqtning o'zida nazariy bilimni ham, klinik amaliyotga yo'naltirilgan yo'riqiy nutqni ham uzatadi; shu sababli fe'l tizimi terminologik aniqlik, protsessual ketma-ketlik va kommunikativ iqtisod talablari bilan bevosita bog'langan bo'ladi. O'zbekiston tibbiyot oliy ta'limida ingliz tili xalqaro ilmiy aloqa va evidensga asoslangan protokollar tili sifatida, lotin tili anatomik va farmatsevtik nomenklatura hamda klassik klinik nomlash an'anasi sifatida, o'zbek tili esa o'quv jarayonining asosiy didaktik vositasi sifatida birgalikda mavjud.

Bu uch tilning fe'l qurilishi turlicha tipologik xususiyatlarga ega bo'lgani uchun tibbiy matnlarni o'qitish va tarjima qilish jarayonida analitik va sintetik fe'l shakllari o'rtasidagi muvofiqlik doimiy muammoga aylanadi. Masalan, ingliz tilidagi *take, perform, administer* kabi yadro fe'llar bilan hosil bo'ladigan analitik birikmalar terminologik bir birlik sifatida qabul qilinadi, o'zbek tilida esa bunday mazmun ko'pincha qilmoq, bermoq, o'tkazmoq yordamchi fe'llari orqali analitik modelda, lotin tilida esa ko'proq fiksatsiyalangan leksik-sintetik birliklar orqali kodlanadi. Mavjud tadqiqotlarda tibbiy diskursning sintaktik va leksik standartlari, shuningdek terminologik variativlik masalalari keng yoritilgan bo'lsa-da, fe'l tipologiyasining aynan ta'limiy kontekstdagi uch tilli qiyosi odatda fragmentar talqin qilinadi, ko'pincha alohida til doirasida qoladi yoki nomenklaturaga toraytiriladi [1; 4]. Shuningdek, tibbiy tarjimada kollokatsion norma va fe'l-valentlik masalalarining terminologik xatolarga olib kelishi qayd etilgan, biroq bu xatolarning asosida yotgan analitik va sintetik mexanizmlarning tizimli farqlari yetarli darajada modellashtirilmagan [5; 6]. Shu bois tadqiqot muammosi sifatida tibbiyot ta'limida uch til kesishgan nuqtada fe'l birliklarining analitik va sintetik realizatsiyasi qanday qonuniyatlarga bo'ysunishi, ularning termin yaratish va o'qitishdagi oqibatlari nimadan iboratligi qo'yildi.

Tadqiqotning maqsadi ingliz, lotin va o'zbek tillaridagi tibbiy analitik va sintetik fe'llarni qiyosiy-lingvistik tahlil qilish, ularning funksional yukini aniqlash hamda O'zbekiston tibbiyot ta'limi ehtiyojlari uchun me'yoriy-didaktik xulosalar ishlab chiqishdir. Vazifalar sifatida uch tilli o'quv va klinik matnlarda fe'l birliklarini tanlash mezonlarini ajratish, analitik konstruksiyalarni strukturaviy tiplarga ajratish, sintetik fe'llarning nomenklaturaviy barqarorlikdagi rolini ko'rsatish, shuningdek tarjima va o'qitish jarayonida yuzaga keladigan interferensiya holatlarini tavsiflash belgilandi. Ilmiy yangilik, bir tomondan, tibbiy fe'l nominatsiyasining uch tilli modelini ta'limiy diskurs asosida qurishda, ikkinchi tomondan, analitik va sintetik shakllarning terminologik standartlashuvga ta'sirini empirika bilan asoslashdadir. Amaliy ahamiyat esa tibbiy ingliz tili, terminologiya va tarjima mashg'ulotlarida fe'l-kollokatsion normani o'rgatish, o'zbekcha o'quv matnlarida terminlarning fe'l bilan birikish qoidalarini izchil berish imkoniyati bilan belgilanadi [2; 7].

Materiallar va usullar bo'limida tadqiqot materiali sifatida O'zbekiston tibbiyot oliy ta'limi amaliyotida keng qo'llanadigan uch turdagi matnlar tanlandi: klinik fanlar bo'yicha o'quv darsliklari va ma'ruza matnlari, amaliy ko'nikmalar bo'yicha o'quv-uslubiy qo'llanmalar, shuningdek mahalliy muassasalarda foydalaniladigan klinik tavsiyalar va yo'riqnomalarning ta'limiy moslashtirilgan nusxalari. Ushbu manbalar asosida ingliz, lotin va o'zbek tillarida uch bo'limli mini-korpus tuzildi; unda klinik harakatlarni ifodalovchi fe'l birliklari hamda ular bilan barqaror birikuvchi ot komponentlar ajratib olindi.

Tahlil nazariy asos sifatida tipologik lingvistika va terminshunoslikdagi birlik va kollokatsiya tushunchalariga tayandi: fe'lning analitikligi yordamchi fe'l yoki yadro fe'l bilan nominal komponent asosida terminologik predikatsiya yaratishi, sintetikligi esa leksiklashgan, morfologik jihatdan yaxlit fe'l shakli orqali jarayonni kodlashi sifatida operatsionallashtirildi [3].

Metodlar majmuasiga quyidagilar kiritildi: tavsifiy-lingvistik tahlil orqali har bir tildagi fe'l modellarini aniqlash; qiyosiy tahlil orqali strukturaviy moslik va nomosliklarni belgilash; morfologik segmentatsiya orqali o'zbek tilidagi affiksatsiya va yordamchi fe'l ishtirokidagi analitiklashuv darajasini ko'rsatish; kontekstual-distributiv tahlil orqali fe'lning qaysi terminlar bilan birikishi, qaysi semantik rollarni ochishi va qanday uslubiy registrda ishlatilishini baholash. Shuningdek, terminologik norma bilan moslikni tekshirish uchun o'quv matnlaridagi fe'l birikmalari tibbiy tarjima amaliyotida qabul qilingan kollokatsion standartlar bilan solishtirildi [6]. Metodologik tanlovning ilmiy asosi shundaki, tibbiy diskursda ma'no ko'pincha alohida so'z bilan emas, balki

barqaror predikativ birlik bilan uzatiladi; demak, fe'lni ajratilgan holda emas, uning termin bilan birikishida tahlil qilish talabi ustuvor bo'ladi.

Natijalar bo'limida korpus tahlili uch tilda analitik va sintetik fe'llarning taqsimoti bir xil emasligini ko'rsatdi. Ingliz tilida klinik amallarni ifodalashda analitik konstruksiyalar ustun: perform an examination, take a history, administer a drug, provide oxygen, make an incision kabi modellarda yadro fe'l umumiy harakatni bildiradi, terminologik spesifikatsiya esa nominal komponent orqali yuz beradi. Bu yerda analitik birliklarning ikki turi ajraldi: protsedura-yo'naltirilganlar, ya'ni perform, carry out, conduct bilan birikadigan terminlar; va boshqaruv-yo'naltirilganlar, ya'ni administer, prescribe, discontinue, monitor bilan keladigan klinik boshqaruv terminlari.

Lotin tilida esa tibbiy ta'limda bevosita klinik buyruq yoki protokol ifodasidan ko'ra, nomenklaturaviy nomlash qatlamida sintetik birliklar ko'proq uchradi; anatomik va fiziologik tavsiflarda harakat ma'nosi ko'pincha sifatlash va verbal sifatlar bilan, fe'lning o'zi esa cheklangan doirada, leksiklashgan shakllarda beriladi. Natijada lotin segmentida fe'lning analitiklashuvi minimal, sintetiklik esa terminlarning barqaror indekslanishiga xizmat qiluvchi vosita sifatida namoyon bo'ldi. O'zbek tilida klinik harakatlar ko'p hollarda analitik modelda ifodalandi: tekshiruv o'tkazmoq, tahlil topshirmoq, dori bermoq, infuziya qilmoq, intubatsiya qilish, nazorat qilib turmoq kabi birliklar o'quv-uslubiy matnlarda yuqori chastotaga ega bo'ldi.

O'zbek tilidagi analitik birliklar tarkibiy jihatdan uch tipga ajraldi: ot plus qilmoq modeli, ko'pincha o'zlashma termin bilan; ot plus o'tkazmoq yoki bajarmoq modeli, ko'proq rasmiy-uslubiy; va fe'l asosiga affiksalar qo'shilishi bilan hosil bo'lgan yarim-sintetik model, bunda analitik yordamchi fe'l ishtiroki kamayadi, masalan, tekshirmoq, davolamoq, kuzatmoq kabi shakllar. Korpusda interferensiya belgilari ham qayd etildi: ingliz tilidagi make an injection modelining bevosita kalkasi sifatida o'zbek tilida inyektsiya qilmoq barqarorlashgani, holbuki dori yubormoq yoki inyektsiya qilish variantlari o'rtasida uslubiy va me'yoriy tafovut paydo bo'lishi kuzatildi. Shuningdek, inglizcha take a history ning so'zma-so'z tarjimai anamnez olish ko'rinishida normativlashgan bo'lsa-da, ayrim matnlarda anamnez yig'ish shakli ham parallel uchrashi termin birikmalarining variativligini ko'rsatdi.

Umuman, natijalar shuni ko'rsatdiki, ingliz tilida analitik fe'l konstruksiyalari klinik protokollashuv va jarayon ketma-ketligini, o'zbek tilida analitik konstruksiyalar o'quv matnining tushunarligi va terminlarni verbalizatsiya qilishni, lotin tilida esa sintetik va fiksatsiyalangan shakllar atamalar tizimining barqarorligini ta'minlaydi.

Munozara bo'limida olingan natijalar tibbiy ingliz tili va terminshunoslik bo'yicha kuzatuvlar bilan uyg'unlashadi: ingliz tibbiy diskursida yadro fe'llarning semantik umumiyligi va nominal komponentning terminologik aniqligi tibbiy matnning protsessual va hujjatli tabiatiga mos keladi, bu holat kollokatsion normani o'qitishda aynan fe'l plus termin birliklarini yodlash va qo'llash zarurligini kuchaytiradi [4; 6]. O'zbek tilida esa analitik modellarning ustunligi, bir tomondan, agglutinatив tizimning sintetik resurslari mavjud bo'lsa-da, terminlarning katta qismi o'zlashma ekanligi va ularni tezda o'quv muhitida faol predikatsiyaga kiritish ehtiyoji bilan izohlanadi; bu jarayon yordamchi fe'llar orqali terminlarni gapning predikativ markaziga olib chiqadi. Shu nuqtada natijalar o'zbek terminologiyasi bo'yicha me'yoriy yondashuvlar bilan bog'lanadi: terminning o'zi barqaror bo'lishi bilan birga, uning fe'l bilan birikishi ham standartlashishi kerak, aks holda bir xil klinik amal turli shakllarda berilib, talabaniy kognitiv yuklamasini oshiradi [2; 7].

Lotin tilida sintetiklikning nisbatan ustunligi esa uning ta'limdagi funksional roliga bog'liq: lotin komponenti amaliy klinik muloqot tili emas, balki nomenklatura va etimologik tayanch sifatida qatnashadi; shuning uchun unda fe'l bilan operatsion buyruq tuzishdan ko'ra, terminlarning shakli barqarorligi muhimroq. Shu bilan birga, lotin tilidagi verbal shakllarning cheklanganligi o'zbek va ingliz tilidagi klinik fe'l tizimlarini "to'ldirish" uchun emas, balki terminlarni motivatsiyalash va semantik shaffoflashtirish uchun ishlatilishi ta'limiy jihatdan samaraliroq ekanini kelib chiqadi.

Tadqiqotning amaliy muhokamasida shuni ta'kidlash zarurki, tibbiy tarjima va o'qitishda muammo ko'pincha alohida terminning ekvivalenti topilishida emas, balki u termin qaysi fe'l bilan me'yoriy birikishi, qaysi yordamchi fe'l uslubiy neytral ekanini va qaysi kalkalar nojo'ya ekanini masalasida yuzaga keladi. Masalan, o'zbek matnlarida o'tkazmoq va qilmoq yordamchi fe'llarining haddan tashqari universallashtirish ba'zan semantik farqlanishni xira qiladi: operatsiya o'tkazmoq, operatsiya qilmoq, operatsiya bajarmoq variantlari bir xil mazmunni bersa-da, registr va kasbiy standart nuqtai nazaridan farqlanadi. Shuning uchun natijalar asosida didaktik tavsifiya sifatida fe'l-kollokatsion minimum tushunchasini joriy etish, ya'ni har bir asosiy klinik termin

uchun o'zbek va ingliz tillarida eng me'yoriy fe'l birikmalarini ro'yxatlash va o'quv topshiriqlarida aynan shu birliklarni mustahkamlash zarurligi kelib chiqadi.

Tadqiqot cheklovlari shundan iboratki, mini-korpus ta'limiy va yo'riqiy matnlar bilan cheklangani sababli og'zaki klinik muloqot, konsilium yozuvlari yoki elektron tibbiy qaydlar kabi janrlar to'liq qamrab olinmadi; shuningdek lotin segmenti tabiatan nomenklaturaviy bo'lgani uchun fe'l chastotasi pastroq bo'lib, ayrim statistik umumlashmalarni ehtiyotkor talqin qilishni talab etadi. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun yo'nalish sifatida klinik og'zaki nutqni transkripsiya asosida tahlil qilish, shuningdek o'zbek tibbiy matnlarida affiksial sintetiklashuvning me'yoriy chegaralarini aniqlash muhim ko'rinadi [1; 5].

Xulosa bo'limida tadqiqot uch til kesimida tibbiy fe'l nominatsiyasining funksional-asosiy farqlarini izchil ko'rsatdi. Ingliz tilida analitik fe'l konstruksiyalari klinik jarayonni protokolga mos, ketma-ket va hujjatbop shaklda ifodalashga xizmat qilishi aniqlanib, yadro fe'lning umumiyligi terminologik aniqlikni nominal komponent zimmasiga yuklashi umumlashtirildi.

O'zbek tilida analitik modellar, ayniqsa yordamchi fe'llar bilan terminlarni predikatsiyaga kiritish, o'quv matnining tushunariligi va terminlarni tez o'zlashtirishga ko'maklashishi, biroq kollokatsion variativlik ortishi bilan me'yoriy standartlashuv ehtiyoji kuchayishi qayd etildi. Lotin tilida esa sintetik va fiksatsiyalangan shakllarning ustunligi tibbiy nomenklatura barqarorligini ta'minlashi va ta'limda etimologik hamda klassifikatsion tayanch sifatida samarali ishlashini ko'rsatdi. Umuman, uch tilli qiyos tibbiy ta'limda fe'l plus termin birikmalarini me'yoriy birlik sifatida o'qitish, tarjimada kalkalashdan ko'ra kollokatsion normaga tayangan ekvivalentlashuvni kuchaytirish va o'zbek tibbiy matnlarida yordamchi fe'llar tanlovini standartlashtirish zarurligini umumlashtirdi.

ADABIYOTLAR:

1. Crystal D. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge, Cambridge University Press, 2019. 582 p.
2. Yo'ldoshev B. *O'zbek tilshunosligida terminologiya muammolari*. Toshkent, Fan, 2018. 240 b.
3. Comrie B. *Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology*. Chicago, University of Chicago Press, 1989. 262 p.
4. Halliday M. A. K., Matthiessen C. I. M. *Halliday's Introduction to Functional Grammar*. London, Routledge, 2014. 786 p.
5. Виноградов В. В. *Русский язык. Грамматическое учение о слове*. Москва, Русский язык, 2001. 720 c.
6. Baker M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London, Routledge, 2018. 360 p.
7. Mahmudov N., Nurmonov A. *O'zbek tilining nazariy grammatikasi*. Toshkent, O'qituvchi, 2017. 368 b.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВЫРАЖЕНИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЯ В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Кенджаева Гулрух Фаттиллоевна,

Бухарский государственный университет PhD по филологическим наукам
g.f.kendjaeva@buxdu.uz

Очилова Гулрухсор Азаматовна,

Магистрантка 2-го курса Бухарского государственного университета
ochilovagulruxsor@gmail.com

Аннотация. Пословицы представляют собой одну из наиболее сжатых и культурно насыщенных форм языка, отражающих коллективный опыт, нравственные ценности и способы мышления народа. Данное исследование посвящено изучению того, как мировоззрение кодируется в английских и узбекских пословицах на основе сравнительного лингвокультурологического анализа. Исследование опирается на два корпуса: собрание из 1000 узбекских пословиц, связанных с воспитанием и социальными ценностями, а также подборку английских пословиц из A Handbook of Proverbs. Анализ сосредоточен на денотативных и коннотативных значениях, а также на метафорических структурах, формирующих культурное мышление. Результаты исследования демонстрируют фундаментальное различие между двумя традициями. Узбекские пословицы отражают коллективистское мировоззрение, основанное на социальной гармонии, уважении к старшим и общинной идентичности, тогда как английские пословицы подчеркивают индивидуализм, самостоятельность и личную ответственность. Эти различия проявляются в метафорических моделях и семантических структурах, раскрывая, как язык функционирует в качестве культурного кода и средства передачи коллективных знаний из поколения в поколение.

Ключевые слова: пословица, мировоззрение, лингвокультурологический анализ, метафора, денотативное значение, коннотативное значение, узбекские пословицы, английские пословицы, коллективизм, индивидуализм, культурные ценности, когнитивная лингвистика, семантический анализ, культурный код, национальный менталитет.

INGLIZ VA O‘ZBEK MAQOLLARIDA DUNYOQARASH IFODASINING QIYOSIY LINGVOMADANIY TAHLILI

Annotatsiya. Maqollar tilning eng ixcham va madaniy jihatdan eng boy shakllaridan biri bo‘lib, ular xalqning jamoaviy tajribasi, axloqiy qadriyatlari va tafakkur tarzini mujassamlashtiradi. Ushbu tadqiqot ingliz va o‘zbek maqollarida dunyoqarash qanday ifodalanishini qiyosiy lingvomadaniy tahlil asosida o‘rganadi. Tadqiqot ikki korpusga asoslanadi: tarbiya va ijtimoiy qadriyatlarga oid 1000 ta o‘zbek maqollari to‘plami hamda A Handbook of Proverbs manbasidan olingan ingliz maqollari namunasi. Tahlilda denotativ va konnotativ ma’nolar, shuningdek madaniy tafakkurni shakllantiruvchi metaforik tuzilmalar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari ikki madaniy an’ana o‘rtasidagi asosiy farqlarni ko‘rsatadi. O‘zbek maqollari ijtimoiy hamjihatlik, kattalarga hurmat va jamoaviylikka asoslangan kollektivistik dunyoqarashni aks ettirsa, ingliz maqollari individualizm, o‘z kuchiga tayanish va shaxsiy mas’uliyat g‘oyalarini ilgari suradi. Ushbu farqlar metaforik modellar va semantik tuzilmalarda namoyon bo‘lib, tilning madaniy kod hamda avloddan-avlodga jamoaviy bilimlarni uzatuvchi vosita sifatida xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: maqol, dunyoqarash, lingvomadaniy tahlil, metafora, denotativ ma’no, konnotativ ma’no, o‘zbek maqollari, ingliz maqollari, kollektivizm, individualizm, madaniy qadriyatlar, kognitiv lingvistika, semantik tahlil, madaniy kod, milliy mentalitet.

COMPARATIVE LINGUACULTURAL ANALYSIS OF WORLDVIEW REPRESENTATION IN ENGLISH AND UZBEK PROVERBS

Abstract. Proverbs represent one of the most condensed and culturally loaded forms of language, encapsulating collective experience, moral values, and patterns of thought. This study explores how worldview is

encoded in English and Uzbek proverbs through a comparative linguacultural analysis. The research is based on two corpora: a collection of 1000 Uzbek proverbs related to upbringing and social values, and a selection of English proverbs drawn from A Handbook of Proverbs. The analysis focuses on denotative and connotative meanings, as well as metaphorical structures that shape cultural cognition. The findings demonstrate a fundamental divergence between the two traditions. Uzbek proverbs reflect a collectivist worldview centered on social harmony, respect for elders, and communal identity, whereas English proverbs emphasize individualism, self-reliance, and personal responsibility. These differences are embedded in metaphorical models and semantic structures, revealing how language functions as a cultural code and a medium of transmitting collective knowledge across generations.

Key Words: *proverb, worldview, linguacultural analysis, metaphor, denotative meaning, connotative meaning, Uzbek proverbs, English proverbs, collectivism, individualism, cultural values, cognitive linguistics, semantic analysis, cultural code, national mentality.*

Introduction. Language serves not only as a means of communication but also as a repository of cultural knowledge and worldview. Among various linguistic units, proverbs hold a special position due to their stability, brevity, and metaphorical richness. They transmit accumulated experience across generations and function as a form of cultural memory. In many societies, proverbs are used to regulate behavior, convey moral lessons, and reinforce social norms, often acting as informal laws of everyday life. The concept of worldview refers to the way individuals and communities perceive, interpret, and structure reality. In linguistics, worldview is examined through language because linguistic expressions reflect cognitive and cultural patterns. Proverbs are particularly valuable in this regard since they encode generalized truths and culturally accepted values in a compact and memorable form. They not only describe reality but also prescribe behavior and shape attitudes. This study aims to investigate how worldview is encoded in English and Uzbek proverbs. The comparison is significant because the two cultures represent different orientations in terms of social organization and value systems. Uzbek culture traditionally emphasizes collectivism, social cohesion, and respect for hierarchy, while English speaking cultures tend to prioritize individual autonomy, initiative, and personal success. By analyzing the semantic and metaphorical structures of proverbs, this research seeks to reveal how these cultural differences are reflected in language and how they influence ways of thinking.

Literature Review. The study of proverbs has long attracted attention from linguists, folklorists, and cultural theorists. Proverbs are generally defined as short, fixed expressions that convey traditional wisdom and moral guidance. Classical collections such as *A Handbook of Proverbs* provide extensive documentation of English proverbial usage and illustrate their integration into everyday discourse. These collections demonstrate that proverbs are not only linguistic artifacts but also reflections of social values, historical experience, and collective mentality. From a linguacultural perspective, proverbs are considered carriers of cultural meaning. They encode norms, beliefs, and attitudes that are shared within a community and passed from one generation to another. Cognitive linguistics further emphasizes the role of metaphor in shaping thought. According to conceptual metaphor theory, abstract ideas are understood through concrete domains, and these mappings are influenced by cultural context. As a result, different cultures conceptualize similar phenomena in distinct ways, leading to differences in worldview. In Uzbek linguistic tradition, proverbs are closely associated with moral education and social regulation. They are frequently used in everyday communication to express judgments, offer advice, and reinforce collective values. The emphasis is often placed on harmony, cooperation, respect for elders, and social responsibility. Proverbs are deeply embedded in oral tradition and play an essential role in shaping ethical behavior. Despite the richness of proverb studies, comparative analyses focusing specifically on worldview encoding through denotative and connotative meanings remain relatively limited. Many studies examine proverbs within a single cultural framework, but fewer attempt to systematically compare how different cultures encode reality through similar linguistic forms. This study contributes to the field by integrating semantic analysis with cultural interpretation and by examining the role of metaphor in expressing worldview across two distinct linguistic traditions.

Methodology. The research adopts a qualitative comparative approach combining linguocultural, semantic, and cognitive methods. The data consist of two main corpora. The Uzbek corpus includes 1000 proverbs selected for their relevance to upbringing, morality, and social relations. These proverbs represent a wide thematic range, including family relations, labor, cooperation, wisdom, and respect for elders. Among them are examples such as “Ahil ishlang ish unar”, “Ittifoq bitar, noittifoq yitar”, “Birlashgan yovni yiqitar”, “Qari bilganni pari bilmaydi”,

“Qarisi bor uyning barisi bor”, “Qariyali uyda qo‘y ham omon bo‘ri ham”, and “Keksaga yo‘l ber, o‘zing ham qartayasan”. These examples illustrate key cultural values that define the Uzbek worldview. The English corpus is derived from *A Handbook of Proverbs*, from which proverbs were selected based on their structural and thematic relevance. Examples include “God helps those who help themselves”, “Every man is the architect of his own fortune”, “If you want a thing done well, do it yourself”, “Nothing is impossible to a willing mind”, “Deeds are fruits, words are but leaves”, and “He that endureth is not overcome”. These proverbs reflect the dominant themes of individualism and self reliance in English culture. The analysis focuses on both denotative and connotative meanings. Denotative analysis involves identifying the literal meaning of each proverb, while connotative analysis examines the cultural and emotional associations embedded in the expression. In addition, metaphorical analysis is used to identify underlying conceptual models that structure meaning. Comparative analysis is applied to identify similarities and differences between the two corpora, with particular attention to value orientation, social roles, and cognitive patterns.

Results. The analysis reveals a clear contrast between the worldview encoded in Uzbek and English proverbs, demonstrating how language reflects cultural priorities and social organization. Uzbek proverbs consistently express a collectivist orientation in which the individual is viewed as part of a larger social system. The importance of unity is strongly emphasized in proverbs such as “Ahil ishlang ish unar” and “Ittifoq bitar, noittifoq yitar”, where cooperation is presented as a necessary condition for success. The metaphorical implication suggests that unity functions as strength and stability, while disunity leads to decline and failure. Similarly, “Birlashgan yovni yiqitar” encodes the idea that collective action is capable of overcoming even powerful challenges. Respect for elders occupies a central position in Uzbek proverbs and reflects a hierarchical yet harmonious social structure. Proverbs such as “Qari bilganni pari bilmaydi”, “Qarisi bor uyning barisi bor”, and “Qariyali uyda qo‘y ham omon bo‘ri ham” highlight the role of elders as sources of wisdom, guidance, and protection. These expressions convey the idea that experience is invaluable and that social stability depends on respecting and preserving traditional knowledge. The proverb “Keksaga yo‘l ber, o‘zing ham qartayasan” reinforces this value by linking respect for elders with moral responsibility and the inevitability of human life cycles. Uzbek proverbs also demonstrate a strong didactic function. They are used not only to describe reality but also to instruct individuals on proper behavior. The language is often prescriptive and normative, reflecting the importance of maintaining social harmony and moral order. The individual is expected to align with collective values and contribute to the well being of the community. In contrast, English proverbs reveal a worldview that prioritizes individual agency and personal responsibility. The proverb “God helps those who help themselves” suggests that success depends primarily on personal initiative. Similarly, “Every man is the architect of his own fortune” conceptualizes life as a construction process in which the individual plays an active and decisive role. The proverb “If you want a thing done well, do it yourself” emphasizes independence and self reliance, while “Nothing is impossible to a willing mind” highlights determination and internal motivation. Further examples from *A Handbook of Proverbs* reinforce this perspective. Proverbs such as “Deeds are fruits, words are but leaves” and “He that endureth is not overcome” emphasize action, perseverance, and practical effort. These expressions reflect a pragmatic worldview in which outcomes are determined by individual behavior rather than collective influence. The comparison of denotative and connotative meanings shows that although both traditions address universal themes such as success, morality, and human behavior, they interpret them differently. Uzbek proverbs frame these themes within the context of social relationships, mutual support, and collective responsibility. English proverbs, on the other hand, frame them in terms of personal effort, independence, and individual achievement. This difference highlights the role of culture in shaping not only language but also patterns of thought and behavior.

Conclusion. The findings of this study demonstrate that proverbs serve as powerful indicators of cultural worldview and collective cognition. Uzbek proverbs encode a collectivist perspective characterized by social harmony, unity, and respect for elders, as reflected in expressions such as “Ahil ishlang ish unar” and “Qari bilganni pari bilmaydi”. English proverbs, in contrast, encode an individualistic perspective that emphasizes self-reliance, initiative, and personal responsibility, as illustrated by “God helps those who help themselves” and “Every man is the architect of his own fortune”. These differences are deeply embedded in metaphorical and semantic structures, confirming that language functions as a cultural code. Proverbs not only reflect reality but also shape it by guiding behavior and reinforcing values. The study highlights the importance of considering cultural context in linguistic analysis and provides valuable insights for translation studies, intercultural communication, and cognitive linguistics. Future research may expand the scope by including additional languages or by applying quantitative methods to support qualitative findings. Nevertheless, this study clearly demonstrates

LINGUISTICS

that proverbs offer a rich and reliable source for understanding how different cultures conceptualize the world and transmit their values across generations.

REFERENCES:

1. Wolfgang Mieder. (2004). *Proverbs: A handbook*. Greenwood Press.
2. Edward S. Herman, & Noam Chomsky. (1988). *Manufacturing consent: The political economy of the mass media*. Pantheon Books.
3. Zoltán Kövecses. (2010). *Metaphor: A practical introduction* (2nd ed.). Oxford University Press.
4. George Lakoff, & Mark Johnson. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
5. Neal R. Norrick. (1985). *How proverbs mean: Semantic studies in English proverbs*. Mouton.
6. Anna Wierzbicka. (1997). *Understanding cultures through their key words*. Oxford University Press.

LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ABDULLA QODIRIY'S O'TKAN KUNLAR AND THEIR ENGLISH TRANSLATION TRANSLATIONS INTO RUSSIAN AND UZBEK

Kendjayeva Gulrukh Fattillovna,

Bukhara State University PhD in philological sciences

g.f.kendjaeva@buxdu.uz

Zikriyeva Laylo Alisherovna,

The 2nd year master's student of the Department

of Comparative Linguistics and Linguistic Translation Studies at

Bukhara State University

zikriyevalaylo@gmail.com

Abstract. This article examines the translation of culturally marked phraseological units in Abdulla Qodiriy's *O'tkan kunlar* and their English renderings produced by Carol Ermakova. The study focuses on the comparative semantic and linguocultural analysis of selected phraseological expressions, with particular attention to their metaphorical imagery, emotional expressiveness, and cultural connotations. The analysis demonstrates that while the translator generally succeeds in preserving the core meaning and communicative function of the original units, certain national and ethnocultural nuances are partially reduced in translation. The findings highlight the importance of linguocultural approaches in the translation and interpretation of culturally specific literary expressions.

Keywords: phraseological units, linguocultural analysis, literary translation, semantic equivalence, metaphorical imagery, expressive function.

ABDULLA QODIRIYNING "O'TKAN KUNLAR" ASARIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLER VA ULARNING INGLIZCHA TARJIMASINING LINGVOMADANIY TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada "O'tkan kunlar" asaridagi madaniy jihatdan belgilangan frazeologik birliklar hamda ularning Carol Ermakova tomonidan amalga oshirilgan inglizcha tarjimalari tadqiq etiladi. Tadqiqot tanlab olingan frazeologik birliklarning qiyosiy semantik va lingvomadaniy tahliliga qaratilgan bo'lib, unda ayniqsa ularning metaforik obrazlilik, emotsional ifodaviyligi va madaniy konnotatsiyalariga alohida e'tibor beriladi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, tarjimon aslyatdagi birliklarning asosiy ma'nosi va kommunikativ funksiyasini asosan saqlab qolishga muvaffaq bo'lgan bo'lsa-da, ayrim milliy va etnomadaniy xususiyatlar tarjimada qisman kamaygan. Tadqiqot natijalari madaniy jihatdan xos badiiy ifodalarni tarjima qilish va talqin etishda lingvomadaniy yondashuvlarning muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: frazeologik birliklar, lingvomadaniy tahlil, badiiy tarjima, semantik ekvivalentlik, metaforik obrazlilik, ifodali funktsiya

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В РОМАНЕ АБДУЛЛЫ КАДЫРИ «МИНУВШИЕ ДНИ» И ИХ АНГЛИЙСКОГО ПЕРЕВОДА

Аннотация. В данной статье рассматривается перевод культурно маркированных фразеологических единиц романа «Минувшие дни» и их английские варианты, выполненные Кэрол Эрмаковой. Исследование сосредоточено на сравнительном семантическом и лингвокультурологическом анализе отдельных фразеологических выражений с особым вниманием к их метафорической образности, эмоциональной выразительности и культурным коннотациям. Анализ показывает, что, несмотря на то что переводчику в целом удастся сохранить основное значение и коммуникативную функцию оригинальных единиц, некоторые национальные и этнокультурные оттенки частично утрачиваются в переводе. Полученные результаты подчёркивают важность лингвокультурологического подхода при переводе и интерпретации культурно специфических художественных выражений.

Ключевые слова: фразеологические единицы, лингвокультурологический анализ, художественный перевод, семантическая эквивалентность, экспрессивная функция.

Introduction. Language functions not only as a means of communication but also as a reflection of a nation's culture, worldview, and collective experience. One of the most culturally significant layers of language is phraseology, since phraseological units preserve figurative imagery, traditional values, and culturally specific modes of thinking. Due to their metaphorical and nationally marked nature, such expressions often create difficulties in literary translation, particularly when equivalent imagery or cultural associations are absent in the target language.

Abdulla Qodiriy's *O'tkan kunlar* is rich in phraseological expressions that reveal various aspects of Uzbek social life, interpersonal relations, and traditional modes of thinking.[1] The English translation of the novel, produced by Carol Ermakova (*Days Gone By*), provides valuable material for examining how culturally specific phraseological units are rendered in another linguistic and cultural environment.[6]

Literature review. The theoretical foundations of phraseology and translation studies were initially developed within European linguistics. In particular, V. Vinay and J. Darbelnet proposed the concept of translation transformations, while E. Nida introduced the theory of equivalence and distinguished between formal and dynamic equivalence in translation. J. Catford examined translation as a process of linguistic substitution, whereas P. Newmark developed semantic and communicative approaches to literary translation. M. Baker, in turn, systematized major strategies for translating phraseological units and culturally marked expressions.

In Russian and translation studies within the Commonwealth of Independent States, scholars such as A. Fedorov, V. Komissarov, and L. Barkhudarov made significant contributions to the linguistic theory of translation. Their works focused on the translation of phraseological units, transformational changes, equivalence, and cultural adaptation in literary texts. These studies emphasized that phraseological expressions often contain nationally specific imagery and cultural connotations that may not be fully reproducible in another language.

In Uzbek linguistics, important research on phraseology and literary translation has been conducted by G'. Salomov, I. G'afurov, Sh. Rahmatullayev, N. Karimov, U. Dolimov, and S. Mo'minov. Their studies addressed the semantic, stylistic, and linguocultural features of Uzbek phraseological units, as well as problems related to their translation and interpretation. In particular, Sh. Rahmatullayev's works and the *O'zbek tili frazeologik lug'ati* remain among the major sources for the study of Uzbek phraseology.[5]

A number of studies have also examined the language and artistic style of Abdulla Qodiriy's *O'tkan kunlar*. Literary scholars such as N. Yo'ldoshev and B. Qosimov analyzed the writer's artistic language, stylistic mastery, and national imagery. Furthermore, G. Kendjaeva investigated methods of translating phraseological units in the Russian and English translations of the novel. However, the comparative linguocultural analysis of phraseological units in the English translation produced by Carol Ermakova has not yet been sufficiently explored as an independent object of research. Therefore, the present study focuses on the semantic and linguocultural analysis of selected phraseological units and their English renderings.

Analysis and Discussion. In the chapter entitled *Maiden's Banquet* from Abdulla Qodiriy's *O'tkan kunlar*, the phraseological unit *ko'zlari qinidan chiqar darajaga yetmoq* is employed to depict Otabek's emotional reaction when Hasanali informs him about his engagement to Kumushbibbi. The expression serves to intensify the psychological state of the character and reflects the emotional richness characteristic of Uzbek literary discourse.

Original. Otabek qiziq holatda qoldi: bir turlik titrab ketdi, ko'zlari qinidan chiqar darajaga yetdi.

Translation. Something strange came over Atabek: he shuddered, his eyes goggled, all but popping from their sockets.

Semantically, the Uzbek phraseological unit is highly expressive and metaphorical. The component *qin* literally refers to a sheath or scabbard, metaphorically representing the eye socket, while the construction *chiqar darajaga yetmoq* conveys reaching an extreme limit. Together, the expression creates a vivid hyperbolic image of eyes almost leaving their sockets due to intense shock, astonishment, or emotional agitation. In Uzbek linguoculture, somatic phraseological units connected with body parts are frequently used to externalize inner emotional experiences through concrete physical imagery. Such expressions contribute to emotional vividness and strengthen the dramatic effect of narration.

In the English translation, the expression is rendered as *his eyes goggled, all but popping from their sockets*. This translation may be classified as a phraseological analogue with descriptive amplification. The verb *goggled* effectively conveys the idea of staring with wide-open eyes as a result of astonishment, while the additional phrase *all but popping from their sockets* preserves the hyperbolic visual imagery of the original text. Although the

metaphorical component *qin* is not translated directly, its semantic and expressive function is successfully reproduced through an equivalent bodily image familiar to English readers.

From a linguocultural standpoint, the translation achieves a relatively high degree of expressive equivalence. Unlike phraseological units rooted in culture-specific cosmological beliefs, this expression is based on universal human perception of emotional shock manifested physically through widened eyes. As a result, the emotional intensity and communicative effect of the original phrase are largely maintained in the target text. However, the Uzbek original retains stronger national stylistic coloration due to its conventional phraseological structure and folkloric expressive character.

Comparative analysis shows that the translator prioritizes emotional impact and readability over literal metaphorical correspondence. By adapting the expression into a more natural English descriptive form, the translation successfully conveys the psychological state of the character while remaining accessible to the target audience. This example illustrates that somatic phraseological units grounded in shared human experience allow for a higher level of semantic and pragmatic equivalence in literary translation.

Another somatic phraseological unit from the same chapter, *Maiden's Banquet*, further demonstrates how Uzbek phraseology employs bodily imagery to convey subtle emotional and psychological states. Unlike the previous expression, which verbalizes sudden shock and astonishment through hyperbolic eye imagery, the phraseological unit *tishining oqini ko'rsatmoq* is employed to describe Kumush's behavior during the girls' celebration organized in connection with her wedding. While the other girls are engaged in songs, laughter, and cheerful entertainment, Kumush remains emotionally distant and immersed in thought. Through this phraseological unit, the author emphasizes her inability or unwillingness to smile despite the joyful atmosphere surrounding her.

Original. Biroq Kumushning tishining oqini ko'rish juda qiyin, uning hamma ishi faqat mungg'ayib xayollanishqina...

Translation. Yet nothing they could contrive was worthy of a glimpse of Kumush's pearly teeth; she remained engrossed in her own thoughts.

Semantically, the Uzbek phraseological unit *tishining oqini ko'rsatmoq* literally means "to show the whiteness of one's teeth," but figuratively it denotes smiling or laughing openly. In Uzbek linguoculture, the image of visible white teeth conventionally symbolizes joy, sincerity, emotional openness, and cheerful disposition. Consequently, the absence of such expression implies sadness, emotional withdrawal, or internal anxiety. The phraseological unit therefore functions as an indirect and culturally nuanced way of describing emotional state through external facial expression.

From a contextual perspective, the expression reveals Kumush's inner emotional conflict. Although the gathering is intended to celebrate her forthcoming marriage and the girls attempt to cheer her through playful interaction and traditional songs, Kumush remains silent and melancholic. Her refusal to "show the whiteness of her teeth" symbolically contrasts her internal emotional burden with the collective joy of the surrounding female community. In this sense, the phraseological unit contributes to the psychological depth of the character and intensifies the emotional atmosphere of the scene.

In the English translation, the phrase is rendered as *nothing they could contrive was worthy of a glimpse of Kumush's pearly teeth*. This translation represents a descriptive phraseological analogue. The translator preserves the central image of teeth while adapting it into a more natural literary expression in English. The adjective "*pearly*" adds aesthetic refinement and helps maintain the positive connotations associated with beauty and smiling. Although English does not possess a fixed idiom structurally equivalent to the Uzbek expression, the translation successfully conveys the implied meaning that Kumush does not smile or respond emotionally to the festivities.

From a linguocultural standpoint, the translation demonstrates partial phraseological equivalence. The metaphorical image is largely retained; however, the Uzbek expression functions as a conventional colloquial phraseological unit, whereas the English rendering appears more descriptive and stylistically individualized. As a result, some degree of national-cultural coloration and idiomatic compactness is reduced in the target text. Nevertheless, the translator effectively preserves the emotional implication and narrative function of the original expression.

Comparative analysis indicates that the translator prioritizes semantic clarity and emotional atmosphere over direct phraseological correspondence. By preserving the bodily imagery associated with smiling, the translation maintains the psychological characterization of Kumush and successfully communicates her emotional detachment

to the target reader. This example illustrates how culturally marked somatic phraseological units may be adapted through metaphorically compatible descriptive constructions while still retaining their expressive function in translation.

While the previous examples from *Maiden's Banquet* demonstrate how somatic phraseological units are used to externalize emotional states through bodily imagery, the following example illustrates how Uzbek phraseology is employed to verbalize intense feelings of shame and social humiliation. In the chapter entitled *Hushroi and Zainab* the phraseological unit *yer yorilsa yerga kirgudek bo'lmoq* is used in relation to Mahirabanu (the mother of Hushroi and Zainab) after Hushroi's bold and inappropriate behavior shocks the matchmakers. Through this expression, the author conveys the mother's overwhelming sense of embarrassment, honor, and social discomfort within a traditional cultural environment.

Original. Mohira oyim bu yuzsizlikdan yer yorilsa yerga kirgundek bo'ladir.

Translation. Mahirabanu wished the ground would swallow her up.

Semantically, the Uzbek phraseological unit *yer yorilsa yerga kirgudek bo'lmoq* expresses an extreme state of shame, embarrassment, or humiliation. The image of the earth opening and swallowing a person metaphorically represents the desire to disappear from public view due to unbearable emotional discomfort. In Uzbek linguoculture, this phraseological unit is strongly associated with concepts such as *nomus* (honor), modesty, and social reputation, particularly in relation to women's behavior within family and communal settings. The expression therefore carries not only emotional meaning but also important cultural and ethical connotations.

From a contextual perspective, the phraseological unit intensifies Mahirabanu's psychological state after her daughter's disrespectful conduct toward the matchmakers. The mother experiences not merely personal embarrassment, but also anxiety connected with public opinion and the preservation of family honor. This reflects the collectivist nature of traditional Uzbek society, where individual actions are often evaluated through their impact on family reputation and social norms.

In the English translation, the phrase is rendered as *wished the ground would swallow her up*. This translation may be considered a successful phraseological equivalent, since English possesses a closely corresponding idiomatic expression conveying the same emotional state of shame and humiliation. The translator preserves both the metaphorical imagery and the communicative function of the original phraseological unit. The image of the earth swallowing a person remains intact, allowing the emotional intensity of the source text to be effectively transmitted to the target audience.

From a linguocultural standpoint, the translation demonstrates a relatively high degree of equivalence. Although the Uzbek original is more deeply connected with culturally specific notions of modesty and collective honor, the English equivalent reproduces the central emotional experience in a natural and idiomatic manner. As a result, the expressive force and psychological depth of the original utterance are largely maintained.

Comparative analysis shows that the translator adopts a strategy of phraseological equivalence, preserving both semantic content and figurative structure. Unlike some culturally specific phraseological units that require adaptation or explanatory amplification, this example illustrates a case where similar metaphorical conceptualization exists in both languages. Consequently, the translation succeeds in conveying not only the literal meaning but also the emotional and stylistic effect of the original expression.

Conclusion. The analysis of phraseological units from Abdulla Qodiriy's *O'tkan kunlar* demonstrates the challenges involved in translating culturally marked expressions from Uzbek into English. The English translation produced by Carol Ermakova generally preserves the core semantic meaning, emotional expressiveness, and metaphorical imagery of the original phraseological units. However, certain ethnocultural nuances and nationally specific connotations inherent in Uzbek linguoculture are partially neutralized in the target text.

The study shows that the translator frequently employs phraseological analogues, descriptive translation, and expressive amplification in order to maintain the communicative and stylistic effect of the original expressions. While these strategies ensure semantic clarity and accessibility for the target audience, they may also reduce the national-cultural coloring of the source text. Overall, the findings emphasize the importance of a linguocultural approach in analyzing literary translation and demonstrate the complexity of preserving culturally specific phraseological imagery across languages.

REFERENCES:

1. A. Qodiriy. *O'tkan kunlar* "romani "Sharq" nashriyot - matbaa Toshkent 2013-yil

2. *O'zbek tili frazeologik lug'ati [Matn]: lug'at / Sh.Rahmatullayev, N.Mahmudov, Z.Xolmanova, I.O'razova, K.Rixsiyeva. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2022. – 636 b.*
3. *Kendjaeva Gulrukh Fattilloevna. "Методы передачи фразеологических единиц в русских и узбекских переводах романа абдулла кадыри «Минувшие дни»." Theoretical & Applied Science 9 (2020): 316-321.*
4. *Kendjaeva G. F. "The methods of translating phraseological units in the Russian and English translations of the novel" Days Gone by" by Abdulla Qadiri." ISJ Theoretical & Applied Science, 09 (89) (2020): 316-321.*
5. *Rahmatullayev Sh., N. Mahmudov Z. Xolmanova I. O'razova va Rixsiyeva K. O'zbek tili frazeologik lug'ati. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022*
6. *Abdulla Qadiri. Days Gone By. Translated by Carol Ermakova. Karimov foundation. Nouveau Monde editions, 2018. Paris.*

CULTURAL REPRESENTATION IN ENGLISH AND UZBEK ADVERTISING: A COMPARATIVE ANALYSIS

Sattorova Madina Saidovna,

Bukhara State University, 1-year Masters student

Khodjaeva Dilafruz Izatilloevna,

Bukhara State University, Scientific adviser: DSc

d.i.xodjaeva@buxdu.uz

Abstract. Advertising is not only a commercial tool but also a cultural phenomenon that reflects the values, traditions, and social norms of a society. This study examines cultural representation in English and Uzbek advertising through a comparative sociocultural analysis. The research aims to identify how language, symbol and cultural references are used in advertisements to influence consumers in different cultural contexts. The study analyzes linguistic features such as idioms, metaphors repetition, and rhetorical strategies, as well as visual and symbolic elements present in advertising texts. Particular attention is given to the challenges of translating culturally specific advertising slogans between English and Uzbek. The research demonstrates that advertising language is strongly influenced by cultural values, social norms, and audience expectations.

Keywords: cultural references, english advertising, linguocultural analysis, symbols, uzbek advertising, context, societal values

КУЛЬТУРНАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ РЕКЛАМЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. Реклама это не только коммерческий инструмент, но и культурный феномен, отражающий ценности, традиции и социальные нормы общества. В данном исследовании рассматривается культурное представление в англоязычной и узбекской рекламе посредством сравнительного социокультурного анализа. Цель исследования определить, как язык, символы и культурные отсылки используются в рекламе для воздействия на потребителей в различных культурных контекстах. В исследовании анализируются лингвистические особенности, такие как идиомы, метафоры, повторения и риторические стратегии, а также визуальные и символические элементы, присутствующие в рекламных текстах. Особое внимание уделяется проблемам перевода специфических для разных культур рекламных слоганов между английским и узбекским языками. Исследование показывает, что рекламный язык сильно зависит от культурных ценностей, социальных норм и ожиданий аудитории.

Ключевые слова: культурные отсылки, англоязычная реклама, лингвокультурный анализ, символы, узбекская реклама, контекст, общественные ценности.

INGLIZ VA O'ZBEK REKLAMASIDA MADANIY TASVIR: QIYOSIY TAHLIL

Annotatsiya. Reklama nafaqat tijorat vositasi, balki jamiyat qadriyatlarini, an'analari va ijtimoiy normalarini aks ettiruvchi madaniy hodisadir. Ushbu tadqiqot ingliz va o'zbek reklamalaridagi madaniy vakillikni qiyosiy sotsiomadaniy tahlil orqali o'rganadi. Tadqiqotning maqsadi reklamalarda til, ramz va madaniy ma'lumotlardan iste'molchilarga befarq madaniy kontekstlarga ta'sir qilish uchun qanday foydalanilishini aniqlashdir. Tadqiqotda idiomalar, metaforalarning takrorlanishi va ritorik strategiyalar kabi lingvistik xususiyatlar, shuningdek, reklama matnlarida mavjud bo'lgan vizual va ramziy elementlar tahlil qilinadi. Madaniy jihatdan o'ziga xos reklama shiorlarini ingliz va o'zbek tillari o'rtasida tarjima qilishdagi qiyinchiliklarga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, reklama tiliga madaniy qadriyatlar, ijtimoiy normalar va auditoriya kutganlari kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: madaniy ma'lumotnomalar, ingliz reklamasi, lingvomadaniy tahlil, ramzlar, o'zbek reklamasi, kontekst, ijtimoiy qadriyatlar

Introduction. Popular culture and its artifacts provide valuable insights into the social and cultural characteristics of a society. According to scholars such as Fiske [1–206], Mukerji [1–356], and Neuhaus J. [1–320], cultural products, including media, literature, and advertising, function as both reflections and constructors of social reality. They capture not only dominant values and beliefs but also ongoing cultural shifts, tensions, and transformations within society. Through these cultural forms, it becomes possible to analyze how meaning is produced, shared, and interpreted in everyday life.

Among these forms, advertising occupies a particularly significant position due to its pervasive presence and strong persuasive potential. Unlike other types of media, advertising is explicitly designed to influence behavior, shape preferences, and guide consumer choices. At the same time, it reflects cultural norms by incorporating familiar symbols, narratives, and linguistic patterns that resonate with the target audience. This dual function makes advertising a powerful site for examining the interaction between language, culture, and society.

Advertising imagery not only promotes products but also constructs social meanings and reinforces cultural norms. It actively shapes perceptions of the ideal lifestyle, acceptable behavior, gender roles, and family relationships. For instance, in some cultural contexts, advertisements emphasize independence, ambition, and personal success, while in others they highlight family unity, respect for tradition, and collective well-being. These representations are not neutral; they contribute to the formation of social expectations and influence how individuals perceive themselves and others within their cultural environment.

Furthermore, advertising plays a key role in forming consumer identity and aspirations. It often presents idealized versions of reality, encouraging audiences to associate products with happiness, success, or social status. Through repeated exposure, these messages can shape long-term attitudes and consumption patterns. As a result, advertising becomes not only a reflection of culture but also an active force in shaping cultural values and lifestyle choices.

Historically, the development of advertising has been closely connected to broader social, political, and economic changes. The rise of industrial production led to the need for mass marketing, while globalization expanded the reach of advertising across cultural boundaries. In recent decades, the emergence of digital technologies and social media platforms has further transformed advertising practices, enabling more interactive, personalized, and data-driven communication. Despite these global developments, much of the scholarly research on advertising has focused primarily on North America and Western Europe, often overlooking the diversity of practices in other regions.

In contrast, advertising practices in many non-Western countries, including Uzbekistan, remain relatively underexplored in academic research. Studies by Sheresheva and Antonov-Ovseenko demonstrate that advertising industries in emerging markets have been significantly influenced by Western models while simultaneously adapting to local cultural traditions, values, and consumer expectations [50–60]. This process of adaptation results in hybrid forms of advertising that combine global marketing strategies with culturally specific elements, creating unique communicative patterns.

In the Uzbek context, advertising often reflects deeply rooted cultural values such as hospitality, respect for elders, family cohesion, and community-oriented thinking. These values influence both the content and style of advertising messages, distinguishing them from Western approaches that may prioritize individuality and direct persuasion. Therefore, a comparative analysis of English and Uzbek advertising provides valuable insights into how different cultural frameworks shape communication strategies.

The purpose of this research is to examine cultural representation in English and Uzbek advertising discourse from a linguocultural perspective. The study focuses on identifying key linguistic strategies, including the use of stylistic devices, idiomatic expressions, and persuasive techniques, as well as the role of cultural symbols embedded in advertising texts. Particular attention is given to translation challenges, as transferring advertising messages across languages often requires more than literal equivalence; it demands cultural adaptation to preserve meaning and persuasive impact. By analyzing advertising texts from both English and Uzbek contexts, this research aims to demonstrate how cultural values influence communication strategies and shape consumer perception.

It seeks to highlight the importance of cultural awareness in designing effective advertising campaigns, especially in a globalized world where messages frequently cross linguistic and cultural boundaries. Ultimately, the study contributes to a deeper understanding of cross-cultural communication and emphasizes the need for culturally sensitive approaches in modern advertising practices.

Literature Review. Advertising language has been widely studied in linguistics, marketing, and cultural studies. Scholars emphasize that advertising discourse combines linguistic creativity with persuasive strategies to influence consumer behavior.

According to Ilyasova and Amiri, an advertising text can be defined as a prepared communicative message, presented either orally or in written form, with the primary purpose of attracting attention to a product or service and influencing the recipient's decision-making process.[180] Advertising texts therefore function not only as informative messages but also as persuasive tools designed to shape consumer attitudes.

Linguoculturology, which studies the relationship between language and culture, provides an important framework for analyzing advertising discourse. This interdisciplinary field emphasizes that language is not merely a tool for communication, but also a carrier of cultural values, beliefs, and social norms. In advertising, this connection becomes especially visible, as marketers intentionally select linguistic and visual elements that resonate with the target audience's cultural background.

Cultural meanings are embedded in words, idioms, metaphors, and symbols used in advertisements. These elements often function as cultural markers, allowing advertisers to communicate complex ideas in a concise and emotionally appealing way. For example, English proverbs such as "Time is money," "Business before pleasure," and "Don't put all your eggs in one basket" reflect values associated with efficiency, productivity, individual responsibility, and rational decision-making. Such expressions are frequently adapted or echoed in advertising slogans to reinforce culturally familiar messages and build trust with consumers.

In addition to lexical elements, advertising also relies on rhetorical devices such as repetition, antithesis, humor, and rhetorical questions. These stylistic techniques enhance memorability and persuasive impact by appealing to both logic and emotion. Repetition, for instance, creates rhythm and reinforces brand recall, as seen in the Energizer slogan "It keeps going, and going, and going." Similarly, short parallel structures, like the eBay slogan "Buy it. Sell it. Love it.", create a sense of simplicity and action. Humor and wordplay, on the other hand, help establish a positive emotional connection with the audience, making advertisements more engaging and relatable.

Researchers also highlight the importance of cultural symbols and stereotypes in advertising discourse. Visual images, colors, gestures, and icons often carry culturally specific meanings that shape audience interpretation. For example, certain colors may symbolize prosperity, purity, or danger depending on the cultural context, while images of family, tradition, or modernity can evoke different emotional responses across societies. Advertisements frequently draw on shared cultural narratives and stereotypes to quickly communicate messages; however, this practice requires careful consideration. Overreliance on stereotypes can lead to oversimplification, reinforce biases, or even cause offense, particularly in multicultural or global markets. Therefore, effective advertising requires a deep understanding of the target culture's linguistic and symbolic systems. Advertisers must balance creativity with cultural sensitivity, ensuring that their messages are both persuasive and respectful. By integrating linguocultural insights into advertising strategies, companies can create more meaningful, culturally appropriate, and impactful communication that resonates with diverse audiences.

Methodology. This study employs a comparative qualitative analysis of advertising texts in English and Uzbek. The research focuses on identifying linguistic and cultural elements that shape advertising discourse in both languages.

The analysis includes the following steps:

- Selection of advertising samples from English and Uzbek media sources.
- Linguistic analysis of advertising texts, including lexical choices, idioms, metaphors, and rhetorical devices.

- Cultural analysis of symbols, stereotypes, and references embedded in advertisements.

- Translation analysis of selected advertising slogans to identify semantic and pragmatic challenges.

The study adopts a linguocultural approach, which allows for the examination of languages, a reflection of cultural values and social norms.

Results and Discussion. The comparative analysis of English and Uzbek advertising texts reveals several significant linguistic and cultural patterns. The findings demonstrate that advertising discourse in both languages relies on stylistic devices, cultural symbolism, and persuasive strategies; however, their application reflects differing cultural priorities, communicative norms, and audience expectations. These differences highlight the close relationship between language, culture, and marketing practices.

1. Use of Repetition and Rhythm

One of the most common stylistic devices in advertising language is repetition, which plays a crucial role in making slogans memorable, rhythmic, and persuasive. Repetition reinforces key messages and increases the likelihood that consumers will recall the advertisement.

For example, the English advertisement for Energizer batteries uses the slogan: “It keeps going, and going, and going.” The repeated use of the word “going” emphasizes durability, continuity, and reliability. At the same time, the rhythmic structure creates a sense of movement and energy, which aligns with the product’s core function.

A similar strategy can be observed in Uzbek advertising. For instance, a common promotional slogan used in local retail campaigns is: “Ko‘proq xarid qiling, ko‘proq yuting” (Buy more – win more!). The repetition of “ko‘proq” (more) highlights consumer benefit and creates a direct incentive for action. In both cases, repetition functions not only as a stylistic device but also as a psychological tool that strengthens persuasion and engagement.

2. Cultural References and Values

Advertising discourse strongly reflects the cultural values of a society, shaping both message content and communication style. English advertisements frequently emphasize individual success, personal freedom, and self-realization.

For example, the well-known Nike slogan “Just Do It” promotes determination, confidence, and personal achievement. Its brevity and directness reflect a cultural preference for assertiveness and action-oriented thinking commonly associated with Western individualism.

In contrast, Uzbek advertisements often focus on collective values such as family, respect, hospitality, and social harmony. For example, food and household product advertisements frequently include phrases like: “Oilangiz uchun eng yaxshisi” (The best for your family). This message appeals to the importance of family well-being and shared responsibility, which are central elements of Uzbek culture. Thus, while English advertising tends to appeal to the individual, Uzbek advertising more often targets the collective, reinforcing social bonds and emotional connections within the family and community.

3. Use of Idioms and Figurative Language

Idioms and figurative language are widely used in advertising to create vivid imagery and emotional resonance. These expressions often carry culturally specific meanings, making them powerful tools of persuasion.

English advertisements frequently incorporate idioms such as “Time is money,” which reflects values of efficiency, productivity, and economic rationality. This type of expression is particularly common in advertisements related to finance, technology, and business services.

In Uzbek advertising discourse, figurative language often draws on traditional expressions, sensory imagery, and culturally familiar metaphors. For example: “Mazasi tilingizda qoladi” (The taste stays on your tongue) is commonly used in food advertising to emphasize lasting flavor and satisfaction. Such expressions appeal directly to sensory experience and emotional memory, enhancing the attractiveness of the product. These examples illustrate that idiomatic and figurative language not only enrich advertising texts but also serve as a bridge between language and cultural perception.

4. Humor and Cultural Adaptation in Translation

Humor is a highly effective persuasive strategy in advertising, as it captures attention and creates positive emotional associations. However, humor is often deeply rooted in linguistic nuances and cultural context, which makes it difficult to translate directly.

A well-known example is the Snickers slogan: “You’re Not You When You’re Hungry.” The humor is based on the idea that hunger alters personality, often illustrated through exaggerated and humorous scenarios. A literal translation into Uzbek would sound unnatural and fail to convey the intended effect. Instead, a culturally adapted version such as “Och bo‘lsang, o‘zingni yo‘qotasan” (When you are hungry, you lose yourself) preserves the core meaning while maintaining a natural and relatable tone. This example demonstrates that successful translation in advertising requires not only linguistic equivalence but also cultural adaptation to retain humor and persuasive impact.

5. Influence of Modern Technologies

Modern advertising discourse has been significantly influenced by technological innovations such as artificial intelligence, augmented reality, and personalized digital marketing. These technologies allow advertisers to tailor content to individual users based on their preferences, behavior, and cultural background.

In English-speaking markets, AI-driven advertising often emphasizes personalization, interactivity, and data-driven decision-making. Advertisements may dynamically change content depending on the viewer, creating a highly individualized experience.

In the Uzbek context, digital advertising is also rapidly developing, particularly through social media platforms such as Telegram, Instagram, and YouTube. While personalization is increasing, many campaigns still maintain a strong focus on community values and culturally familiar themes. The integration of technology has also introduced new forms of communication, including short video content, influencer marketing, and interactive advertisements. These formats require a balance between global trends and local cultural adaptation, further highlighting the importance of linguocultural awareness in modern advertising strategies.

Conclusion. Advertising discourse reflects cultural values, social norms, and linguistic creativity, making it a rich field for linguocultural analysis. The comparative study of English and Uzbek advertising demonstrates that language plays a central role in shaping consumer perception, influencing attitudes, and guiding purchasing behavior. Advertising is not only a commercial tool but also a cultural phenomenon that mirrors the priorities, beliefs, and communicative styles of a society.

The findings of this study reveal that cultural context strongly determines advertising strategies and message construction. English-language advertisements often emphasize humor, individuality, innovation, and direct forms of persuasion, reflecting Western cultural values such as personal achievement and self-expression. In contrast, Uzbek advertisements tend to highlight collective values, respect for tradition, family orientation, and emotional connection, aligning with the cultural importance of community and social harmony. These differences illustrate how advertisers adapt linguistic and stylistic choices to resonate with the expectations and cultural experiences of their target audiences.

Furthermore, the study underscores that translation of advertising texts presents significant challenges. Cultural references, idiomatic expressions, metaphors, and wordplay are often deeply rooted in specific cultural contexts and may lose their meaning or persuasive power when translated directly. Therefore, effective translation requires not only linguistic accuracy but also cultural adaptation. This process, often referred to as localization, ensures that the intended message, emotional appeal, and persuasive effect are preserved in the target language while remaining culturally appropriate and engaging.

In addition, the increasing globalization of markets highlights the importance of intercultural competence in advertising. Companies must carefully balance global brand identity with local cultural sensitivity to achieve successful communication across different regions. Misinterpretation or cultural insensitivity can lead to ineffective campaigns or even reputational damage, emphasizing the need for thorough cultural analysis in advertising design and translation.

Future research may explore the growing influence of digital technologies, artificial intelligence, and personalized advertising strategies in both English and Uzbek contexts. The rise of social media platforms, data-driven marketing, and algorithm-based content creation has transformed how advertisements are produced and consumed. Investigating how these technological developments interact with cultural and linguistic factors could provide valuable insights into the evolving nature of advertising discourse. Such studies would contribute to a deeper understanding of cross-cultural communication in global marketing and support the development of more effective and culturally adaptive advertising strategies.

REFERENCES:

1. Fiske J. *Understanding Popular Culture*. – London: Routledge, 2010. – P. 1–206 .
2. Mukerji C., Schudson M. *Rethinking Popular Culture: Contemporary Perspectives in Cultural Studies*. – Berkeley: University of California Press, 1984. – P. 1–356
3. Neuhaus J. *The Advertising and Consumer Culture Reader*. – New York: New York University Press, 1999. – P. 1–320 .
4. Sheresheva M., Antonov- Ovseenko A. *Development of Advertising Markets in Emerging Economies*. – *Journal of Marketing Development and Competitiveness*, 2015. – Vol. 9, No. 3. – P. 50–60 .
5. Ilyasova S. V., Amiri L. P. *Language Play in the Communicative Space of Mass Media and Advertising*. – Rostov-on-Don: Southern Federal University Press, 2012. – 180 p.

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA BOSH ORQALI IFODALANADIGAN KINETIK BIRLIKLARNING KOGNITIV-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Azimova Anisa Abroriddinovna,

Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti

anisaazimova98@icloud.com

ORCID: 0009-0002-0507-735X

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillarida bosh orqali ifodalanadigan kinetik birliklarning kognitiv-semantik xususiyatlari qiyosiy-lingvokognitiv yo'nalishda tadqiq etiladi. Bosh harakati insonning rozilik, inkor, hurmat, xijolat, g'urur va kommunikativ masofa kabi ma'nolarni noverbal tarzda ifodalovchi muhim semiotik vosita sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotda somatik kod, emotsional baholash, pragmatik vazifa hamda madaniy konnotatsiya mezonlari asosida bosh harakati birliklarining mazmuniy modeli ishlab chiqiladi. Badiiy matnlar, lug'aviy manbalar va qiyosiy tahlil natijalari bosh harakati konseptining "tana – ong – til – madaniyat" uzviyligi asosida shakllanishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: bosh harakati, kinetik birlik, kognitiv semantika, lingvokognitiv tahlil, noverbal kommunikatsiya, somatik kod, pragmatika, o'zbek tili, ingliz tili.

COGNITIVE-SEMANTIC FEATURES OF KINETIC UNITS EXPRESSED THROUGH THE HEAD IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract. This article explores the cognitive-semantic features of kinetic units expressed through head movements in Uzbek and English from a comparative linguocognitive perspective. Head movement is interpreted as a significant semiotic resource for expressing agreement, negation, respect, embarrassment, confidence and communicative distance in nonverbal interaction. The study proposes a semantic model of head-movement units on the basis of somatic coding, emotional evaluation, pragmatic function and cultural connotation. The analysis of literary texts, lexicographic evidence and cross-linguistic data demonstrates that the concept of head movement is constructed through the interaction of body, mind, language and culture.

Keywords: head movement, kinetic unit, cognitive semantics, linguocognitive analysis, nonverbal communication, somatic code, pragmatics, Uzbek, English.

КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КИНЕТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ВЫРАЖАЕМЫХ ЧЕРЕЗ ГОЛОВУ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье исследуются когнитивно-семантические особенности кинетических единиц, выражаемых посредством движений головы, в узбекском и английском языках в сопоставительно-лингвокогнитивном аспекте. Движение головы рассматривается как важный семиотический ресурс невербального выражения согласия, отрицания, уважения, смущения, уверенности и коммуникативной дистанции. На основе соматического кода, эмоциональной оценки, прагматической функции и культурной коннотации предлагается содержательная модель единиц движения головы. Анализ художественных текстов, словарных источников и сопоставительных данных показывает, что концепт движения головы формируется во взаимосвязи тела, сознания, языка и культуры.

Ключевые слова: движение головы, кинетическая единица, когнитивная семантика, лингвокогнитивный анализ, невербальная коммуникация, соматический код, прагматика, узбекский язык, английский язык.

Kirish. Kognitiv tilshunoslik tilni inson tafakkuri, tajribasi va konseptuallashtirish jarayonlari bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida talqin qiladi. Shu nuqtayi nazardan tana a'zolari orqali ifodalanadigan noverbal birliklar ham lingvistik mazmunning muhim tashuvchilaridan biridir. Bosh orqali ifodalanadigan kinetik birliklar rozilik, inkor, hurmat, itoat, xijolat, g'urur va masofa singari ma'nolarni semantik jihatdan kodlaydi hamda muloqotda yuqori pragmatik yuklama kasb etadi [1; 3; 8].

Bosh harakatlari tilga aylangan tajribaning somatik modeli sifatida ham e'tiborlidir. Masalan, bosh egish turli madaniyatlarda hurmat yoki bo'ysunish bilan, bosh irg'ash esa ma'qullash bilan bog'lanadi. Biroq mazkur ma'nolar universal ko'rinishga ega bo'lsa-da, ularning pragmatik talqini va konnotativ qamrovi har bir til va madaniyatda o'ziga xos namoyon bo'ladi [4; 10]. O'zbek muloqot madaniyatida bosh egish odob va andisha bilan chambarchas bog'liq bo'lsa, ingliz tilidagi head held high birligi ko'proq o'zini tasdiqlash va ichki mustahkamlikni bildiradi [6; 11].

Tadqiqotning dolzarbligi bosh orqali ifodalanadigan kinetik birliklarning ko'pincha noverbal kommunikatsiya doirasida tasviriy darajada o'rganilib, ularning kognitiv-semantik modeli, badiiy matndagi funksiyasi va qiyosiy-pragmatik xususiyatlari yetarlicha tizimlashtirilmaganidir. Mazkur maqolaning maqsadi – o'zbek va ingliz tillarida bosh bilan bog'liq kinetik birliklarning semantik yadrosi, kognitiv mexanizmi, pragmatik vazifasi va madaniy kodini aniqlash. Shu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: 1) bosh harakati birliklarini tasniflash; 2) ularning semantik komponentlarini ajratish; 3) ikki badiiy asar asosida kontekstual tahlil qilish; 4) o'zbek va ingliz tillaridagi o'xshash va farqli jihatlarni aniqlash.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot materiali sifatida Abdulla Qahhorning "Sinchalak" asari va W.Somerset Maughamning "Theatre" romani tanlandi. Ushbu asarlar bosh harakatining personaj xarakteri, ichki kechinma va kommunikativ strategiyalarni ochishda faol qo'llanishi bilan e'tiborlidir. Badiiy matnlardan boshga oid kinetik birliklar ajratib olinib, ularning qaysi sahnada, qaysi personaj nutqi yoki muallif tavsifida qo'llangani kontekstual birlik sifatida qayd etildi. Tahlilda sahifa raqami o'rniga epizod va personaj markazli tavsif ishlatildi, chunki turli nashrlarda paginatsiya farq qiladi.

Metodologik jihatdan tavsifiy, qiyosiy-chog'ishtirma, semantik-komponent, kontekstual-interpretasion va lingvokognitiv tahlil metodlaridan foydalanildi [2; 5; 7]. Avval bosh harakatiga oid birliklarning leksik ro'yxati tuzildi: bosh egmoq, bosh irg'amoq, bosh chayqamoq, boshini quyi solmoq, boshini ko'tarmoq, boshini burmoq; ingliz tilida esa to bow one's head, to nod, to shake one's head, to lower one's head, to raise one's head, to turn one's head away. Keyin ular semantik semalar bo'yicha guruhlandi: tasdiq, inkor, xijolat, bo'ysunish, g'urur, rad etish, kommunikativ chekinish. Yakunda bu birliklarning badiiy matndagi funksional yuklamasi sahna va personaj kesimida izohlandi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi bosh orqali ifodalanadigan kinetik birliklar uchun ko'p qatlamli tahlil modeli taklif etilganidir. U quyidagi komponentlarni qamrab oladi: 1) somatik marker; 2) emotsional holat; 3) kognitiv baholash; 4) pragmatik vazifa; 5) madaniy konnotatsiya. Mazkur model asosida bosh harakati birliklari oddiy noverbal akt emas, balki konseptual struktura sifatida ko'rib chiqildi.

Natijalar. Tahlil natijasida bosh harakati birliklarining semantik yadrosi oltita asosiy yo'nalishda shakllanishi aniqlandi: 1) tasdiq va ma'qullash; 2) inkor va rad etish; 3) hurmat va bo'ysunish; 4) xijolat va tushkunlik; 5) g'urur va ichki mustahkamlik; 6) kommunikativ chekinish va e'tiborsizlik. Ushbu guruhlar badiiy matnlarda o'zaro tutash holda namoyon bo'lsa-da, har bir birlikning dominant semasi kontekstga qarab faollashadi [9; 12].

Masalan, o'zbek tilidagi bosh egmoq birligi bir vaqtning o'zida hurmat, pushaymon va itoat semalarini faollashtirishi mumkin; ingliz tilidagi to bow one's head esa ko'proq submission, grief yoki reflective silence bilan bog'lanadi. Shuningdek, bosh irg'amoq/to nod birliklari muloqotning tezkor tasdiq kodi bo'lsa, boshini burmoq/to turn one's head away birliklari emotsional masofa va kommunikativ qochishni ifodalaydi [13; 15].

Bosh harakati birliklarining qiyosiy modeli 1-jadval va 1-diagrammada, badiiy matndagi sahna-personaj kesimidagi tahlili esa 2-jadval hamda 2-diagrammada aks ettirildi.

1-jadval. Bosh orqali ifodalanadigan kinetik birliklarning qiyosiy kognitiv-semantik modeli

Somatik marker	O'zbekcha birlik	Inglizcha ekvivalent	Dominant sema	Pragmatik vazifa	Madaniy izoh
boshni pastga egish	bosh egmoq	to bow one's head	hurmat / bo'ysunish	odobni ko'rsatish	o'zbek tilida etik yuklama yuqori
boshni vertikal siljitish	bosh irg'amoq	to nod	tasdiq	ma'qullash, suhbatni davom ettirish	ikki tilda ham keng universal
boshni gorizontal siljitish	bosh chayqamoq	to shake one's head	inkor	rad etish, norozilik	pragmatik keskinlikni oshiradi

LINGUISTICS

boshni past tutish	boshini quyi solmoq	to lower one's head	xijolat / tushkunlik	ichki holatni yashirin ifodalash	o'zbek matnida hayo bilan bog'lanadi
boshni yuqori tutish	boshini ko'tarmoq	to raise one's head / head held high	g'urur / dadillik	o'zini tasdiqlash	ingliz matnida self-confidence kuchli
boshni chetga burish	boshini burmoq	to turn one's head away	chekinish / e'tiborsizlik	muloqotdan uzoqlashish	emotsional masofani ko'rsatadi

1-diagramma. Bosh harakati konseptining semantik yadrosi

Muhokama. Abdulla Qahhorning “Sinchalak” asarida bosh harakati personajlararo ijtimoiy masofa va axloqiy baholashni ko'rsatishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Saida obrazi ishtirok etgan rahbar bilan muloqot sahnalarida boshini quyi solish uning ichki tortincholigi, odob saqlashi va vaziyatni ehtiyotkor idrok etishini bildiradi. Shu epizodlarda bosh harakati verbal ifoda bilan birga qahramonning ichki monologiga ulanadi va psixologik fonni chuqurlashtiradi. Qalandarov ishtirokidagi munozara sahnalarida esa bosh chayqash norozilik va rad etishning ixcham noverbal kodi sifatida namoyon bo'ladi; bunday holatlarda semantik yadro “inkor” bo'lsa-da, pragmatik yuklama hokimlikni ko'rsatish va suhbatdosh pozitsiyasini bosish bilan boyiydi.

W. Somerset Maughamning “Theatre” romanida bosh harakati teatr va kundalik hayot chegarasida shakllanuvchi rol o'ynash strategiyasi bilan uyg'unlashadi. Julia Lambert sahna ortidagi suhbat va ichki o'zini boshqarish epizodlarida head held high pozitsiyasida tasvirlanadi; bu birlik qahramonning professional o'zini tasdiqlashi, ruhiy nazorati va ijtimoiy niqobini ifodalaydi. Tom Fennell ishtirok etgan hissiy taranglik sahnalarida head turned away konstruktsiyasi qochish, ikkilanish hamda bevosita hissiy mas'uliyatdan uzoqlashish strategiyasini ko'rsatadi. Demak, ingliz badiiy matnida bosh harakati ko'proq individual psixologiya va interpersonal strategiyalar bilan bog'liq.

Qiyosiy jihatdan, o'zbek badiiy matnida bosh harakati kuchli etik-madaniy kod bilan yo'g'rilgan; unda odob, hurmat va ijtimoiy ierarxiya markaziy o'rinda turadi. Ingliz matnida esa shu birliklar ko'proq shaxsiy agentlik, emotsional nazorat va rol strategiyasini ochadi. Bu farq bosh harakati konseptining universal somatik asosga ega bo'lsa-da, uning semantik-pragmatik to'ldirilishi madaniy tajriba bilan belgilanishini tasdiqlaydi [14; 16; 18].

2-jadval. Badiiy matnlarda bosh harakatining sahna-personaj asosidagi funksional tahlili

Asar	Personaj	Sahna	Birlik	Kognitiv-semantik talqin	Pragmatik vazifa
------	----------	-------	--------	--------------------------	------------------

LINGUISTICS

Abdulla Qahhor, "Sinchalak"	Saida	Rahbar bilan suhbat va o'zini tuta bilish sahnasi	boshini quyi soladi	xijolat + odob + ichki nazorat	ijtimoiy masofani saqlash, konfliktini yumshatish
Abdulla Qahhor, "Sinchalak"	Qalandarov	Munozara va qaror bildirish sahnasi	bosh chayqaydi	inkor + norozilik + ustun pozitsiya	hokimlikni ko'rsatish, rad etish
W. S. Maugham, "Theatre"	Julia Lambert	Sahna ortidagi ruhiy safarbarlik epizodi	head held high	o'zini tasdiqlash + professional niqob	o'z obrazini boshqarish, auditoriyani egallash
W. S. Maugham, "Theatre"	Tom Fennell	Hissiy taranglik va noqulaylik epizodi	turns his head away	qochish + ikkilanish + masofa	bevosita to'qnashuvdan chekinish

2-diagramma. Sahna, personaj va kognitiv talqin o'rtasidagi bog'lanish modeli

Asar	Personaj	Sahna	Bosh harakati	Kognitiv talqin
Sinchalak	Saida	Rahbar bilan muloqot	boshini quyi soladi	xijolat + ichki nazorat
Sinchalak	Qalandarov	munozara sahnasi	bosh chayqaydi	inkor + norozilik
Theatre	Julia Lambert	sahna orti suhbat	head held high	o'zini tasdiqlash
Theatre	Tom Fennell	hissiy taranglik	turns his head away	qochish strategiyasi

Xulosa. Tadqiqot natijalari o'zbek va ingliz tillarida bosh orqali ifodalanadigan kinetik birliklar ko'p qatlamli kognitiv-semantik struktura ekanini ko'rsatdi. Ular somatik harakat, emotsional baho, kommunikativ niyat va madaniy konnotatsiya uyg'unligida shakllanadi. Bosh harakati birliklari til tizimidan tashqaridagi noverbal hodisa bo'lishiga qaramay, badiiy matnda semantik markaz va obraz yaratish vositasiga aylanadi.

Abdulla Qahhorning "Sinchalak" asari hamda W. Somerset Maughamning "Theatre" romani misolida bosh harakati birliklari personaj xarakterini ochish, ichki kechinmani ko'rsatish va muloqotdagi kuch nisbatini ifodalashda faol ishlatilishi aniqlandi. O'zbek matnida etik-ijtimoiy mazmun, ingliz matnida esa individual psixologik mazmun kuchliroq namoyon bo'ldi.

Kelgusida ko'z, qosh va lab bilan bog'liq birliklar bilan integrativ tahlil o'tkazish, shuningdek, bosh harakati birliklarining tarjima-dagi ekvivalentligi va pragmatik kompensatsiya usullarini alohida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR:

1. Birdwhistell R. L. *Kinesics and Context: Essays on Body Motion Communication*. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970.
2. Kendon A. *Gesture: Visible Action as Utterance*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
3. Ekman P., Friesen W. V. *The Repertoire of Nonverbal Behavior: Categories, Origins, Usage, and Coding* // *Semiotica*. – 1969. – Vol. 1(1). – P. 49–98.

4. Knapp M. L., Hall J. A., Horgan T. G. *Nonverbal Communication in Human Interaction*. – Boston: Cengage, 2014.
5. Hall E. T. *The Silent Language*. – New York: Anchor Books, 1959.
6. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
7. Langacker R. W. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1. – Stanford: Stanford University Press, 1987.
8. Fillmore Ch. J. *Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm*. – Seoul: Hanshin, 1982. – P. 111–137.
9. Talmy L. *Toward a Cognitive Semantics*. Vol. 1. – Cambridge, MA: MIT Press, 2000.
10. Wierzbicka A. *Emotions across Languages and Cultures*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
11. Maugham W. *Somerset. Theatre*. – London: Vintage Classics, 2001.
12. Qahhor A. *Sinchalak*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.
13. Kolshanskiy G. V. *Paralingvistika*. – Moskva: Nauka, 1974.
14. Gorelov I. N. *Neverbalnye komponenty kommunikatsii*. – Moskva: Nauka, 1980.
15. Labunskaya V. A. *Neverbalnoye povedeniye: sotsialno-perseptivnyy podxod*. – Rostov n/D: Izd-vo RGU, 1986.
16. Piz A. *Yazyk telodvijeniy*. – Moskva: Eksmo, 2007.
17. Nurmonov A. *Tanlangan asarlar*. 3-jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
18. Saidxonov M. *O'zbek tilida somatik birliklar va ularning funksional-semantik xususiyatlari*. – Toshkent: Fan, 2004.
19. Iskandarova Sh. *O'zbek nutq odatining muloqot shakllari*. – Farg'ona, 1993.
20. Mo'minov S. *O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari*. – Toshkent: Fan, 2000.
21. Safarov Sh. *Kognitiv tilshunoslik*. – Jizzax: Sangzor, 2006.
22. Mahmudov N. *Tilning mukammal tadqiqi yo'llari*. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2012.
23. Yusupov U. *Qiyosiy tilshunoslik asoslari*. – Toshkent: Fan, 2007.
24. Gibbs R. W. *Embodiment and Cognitive Science*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
25. Cienki A., Müller C. (eds.). *Metaphor and Gesture*. – Amsterdam: John Benjamins, 2008.

PRAGMATIC FEATURES OF VERBAL AND NONVERBAL COMMUNICATION PATTERNS

Danabaeva Indira Joldasbay qizi,

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Graduate student of the Department of Foreign Language and Literature
idanabaeva26@gmail.com

Sobirova Dilafruz Akramovna,

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
PhD., Acting Associated professor
dilafruz3091@gmail.com

Abstract. This article explores the role of pragmatics in the interpretation of meaning in both verbal and nonverbal communication, emphasizing the decisive impact of context on meaning negotiation. Drawing on foundational theories by Grice, Austin, Searle, Levinson, and others, the study examines pragmatic features such as speech acts, politeness strategies, modality, implicature, and deixis. Special attention is given to the analysis of authentic literary discourse, demonstrating how context, intention, and communicative norms shape interpretation and social action. Through an integrated review of theoretical frameworks and illustrative examples from both real-life and literary texts, the article highlights the complex interplay between language use and social dynamics, ultimately underscoring the indispensable role of pragmatics in both everyday communication and literary analysis.

Keywords: pragmatics, context, speech acts, politeness, discourse, meaning, negotiation

VERBAL VA NOVERBAL KOMMUNIKATSIYA MODELLARINING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola pragmatikaning verbal va nonverbal nutqdagi ma'no talqinidagi o'rnini o'rganadi hamda kontekstning ma'no kelishuviga hal qiluvchi ta'sirini ta'kidlaydi. Grays, Ostin, Searle, Levinson va boshqa yetakchi olimlarning asosiy nazariyalariga tayangan holda, tadqiqot nutq aktlari, xushmuomalalik strategiyalari, modallik, implikatura va deiksis kabi pragmatik xususiyatlarni ko'rib chiqadi. Ayniqsa, adabiy diskurs misolida kontekst, niyat va kommunikativ normalarning talqin va ijtimoiy harakatga qanday ta'sir ko'rsatishi tahlil qilinadi. Nazariy yondashuvlarning va hayotiy hamda adabiy matnlardan olingan misollarning integratsiyalashgan tahlili orqali maqola til ishlatish va ijtimoiy dinamika o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirni yoritadi va natijada pragmatikaning kundalik muloqot hamda adabiy tahlildagi o'rni beqiyos ekanini asoslaydi.

Kalit so'zlar: pragmatika, kontekst, nutq aktlari, xushmuomalalik, diskurs, ma'no, kelishuv.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЕРБАЛЬНЫХ И НЕВЕРБАЛЬНЫХ МОДЕЛЕЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. Эта статья исследует роль прагматики в интерпретации значения как в вербальной, так и в невербальной коммуникации, подчеркивая решающее влияние контекста на согласование значений. Опираясь на основные теории Грайса, Остина, Сёрла, Левинсона и других, исследование рассматривает прагматические особенности, такие как речевые акты, стратегии вежливости, модальность, импликатура и дейксис. Особое внимание уделяется анализу аутентичного литературного дискурса, демонстрируя, как контекст, намерение и коммуникативные нормы формируют интерпретацию и социальное действие. Через интегрированный обзор теоретических рамок и иллюстративных примеров как из реальной жизни, так и из литературных текстов, статья подчеркивает сложное взаимодействие между использованием языка и социальными динамиками, в конечном итоге подчеркивая незаменимую роль прагматики как в повседневной коммуникации, так и в литературном анализе.

Ключевые слова: прагматика, контекст, речевые акты, вежливость, дискурс, значение, переговоры

Introduction. Pragmatics is a fundamental branch of linguistics that investigates the ways in which context shapes the interpretation of meaning in communication. While semantics traditionally focuses on the inherent meaning of words and sentences like analyzing linguistic units in isolation. Pragmatics is concerned with how speakers and listeners construct meaning dynamically within specific situational, cultural, and interpersonal contexts. Crucially, pragmatics addresses how language users rely on speaker intention, social conventions, and shared background knowledge to convey and infer meanings that frequently go beyond the literal or semantic content of utterances. A comprehensive understanding of communication, however, necessitates the inclusion of both verbal and nonverbal dimensions in pragmatic analysis. Verbal communication which is encompassing spoken and written language that interacts with nonverbal modalities such as gestures, facial expressions, posture, gaze, prosody, and spatial orientation. These nonverbal cues play an indispensable role in the transmission of information, attitudes, and emotions, often reinforcing, modifying, or even contradicting the verbal message. The interplay between verbal and nonverbal signals illustrates the complexity of pragmatic interpretation and underscores the multimodal nature of human communication.

The present article aims to investigate the manifestation of pragmatic features such as speech acts, politeness, modality, implicature, and deixis in authentic literary materials. Literary texts, with their heightened stylization and contextual richness, provide a unique lens through which to observe the intricate mechanisms of meaning negotiation. By examining literary discourse, this study demonstrates how literature not only reflects but also amplifies real-life communicative phenomena, inviting readers to engage in nuanced interpretive processes that transcend mere literal understanding. Through this exploration, the article seeks to highlight the essential role of pragmatics in both everyday interaction and literary analysis, ultimately contributing to a deeper appreciation of the social and contextual foundations of meaning.

Literature Review. Pragmatics has emerged as a core subfield of linguistics, fundamentally concerned with the influence of context on the interpretation of meaning in communicative acts. Unlike semantics, which is traditionally focused on the inherent, context-independent meaning of words and sentences, pragmatics investigates how users of language construct and interpret meaning in real-world situations. As defined by Stephen Levinson, pragmatics is “*the study of those relations between language and context that are grammaticalized, or encoded in the structure of a language.*” This approach is crucial for understanding how language operates beyond its literal content, encompassing speaker intention, social conventions, and shared background knowledge. [9;107]

The role of context in pragmatics is foundational. Context includes not only the immediate physical and social environment in which communication takes place but also participants shared knowledge, beliefs, and assumptions. Paul Grice’s theory of conversational implicature introduced the idea that much of what is communicated is not explicitly stated but inferred, relying on the Cooperative Principle and maxims of conversation which are quantity, quality, relation, and manner. [5;86] Paul Grice demonstrated that speakers often mean more than they say explicitly, thereby requiring listeners to infer intended meanings based on context and shared norms.

Building on this, Speech Act Theory pioneered by John Austin and developed by John Searle proposes that language is not merely a tool for describing the world but also for performing actions. John Austin distinguished between locutionary which highlights the act of saying something, illocutionary that show the intended function, such as requesting, promising, or warning, and perlocutionary acts that helps to underline the effect on the audience, such as persuading or frightening. [2;46] John Searle further elaborated these categories into assertives, directives, commissives, expressives, and declarations, and introduced the concept of felicity conditions for successful speech acts. [8;35]

Politeness theory, as articulated by Penelope Brown and Stephen Levinson, addresses the social dimension of language use. Every communicative act has the potential to threaten the positive or negative face of participants. [9;48] For example, their social self-image or desire for autonomy which leads speakers to adopt strategies of positive politeness, emphasizing solidarity, negative politeness, mitigating imposition, or off-record indirectness. These strategies are essential for maintaining social harmony and navigating complex interpersonal dynamics.

Modality is the linguistic expression of a speaker’s attitude regarding likelihood, necessity, or obligation has been discussed by theorists such as Michael Halliday, Frank Palmer, and Willson Coates. Modality is classified into epistemic that concerning knowledge and belief, deontic which is obligation and permission, and dynamic that shows ability and willingness. Modal verbs and adverbs like “might,” “must,” “possibly” allow speakers to hedge or strengthen their statements, enabling nuanced negotiation of social relationships and intentions.

Implicature is central to pragmatic meaning, referring to what is suggested but not directly expressed. Grice's distinction between conventional implicature needed to identify specific lexical items and conversational implicature that dependent on context and conversational maxims is a key theoretical advance. Implicature requires cooperative interpretation and is a mechanism by which speakers efficiently convey indirect meanings.

Deixis, as described by Calvert Lyons and Charles Fillmore, encompasses person, place, and time expressions whose interpretation is context-dependent. [4;56] Deictic elements like "I/you," "here/there," "now/then" anchor utterances to the communicative situation, making them essential for reference and cohesion in discourse.

Finally, nonverbal communication as studied by Michael Argyle and others plays a crucial role in pragmatics. Nonverbal cues such as gesture, facial expression, posture, and prosody often reinforce, modify, or contradict verbal messages, and are subject to similar context-dependent interpretation.[1;23]

Pragmatics, thus, offers a comprehensive framework for understanding the dynamic interplay between linguistic structure, speaker intention, context, and social norms. Its application to authentic literary materials such as novels, plays, and poetry not only illustrates the richness of pragmatic phenomena but also provides a unique lens for analyzing meaning-making in both every day and artistic communication.

Results and Analysis. The practical application of pragmatic theory to authentic materials including both real-life interactions and literary texts that highlights the complexity and richness of meaning construction in communication. Literary texts, in particular, serve as a magnified arena where pragmatic features are foregrounded, stylized, and made available for close analysis.

In both every day and literary discourse, context provides the essential background for decoding meaning. For example, the line "*I'm Lou. Your new carer,*" from Jojo Moyes' *Me Before You*, is interpreted differently based on the physical and situational context (a first meeting, power dynamics between caregiver and patient). Similarly, in Alexander Pushkin's *Eugene Onegin*, Tatiana's letter "*Я к вам пишу – чего же боле?*" derives its significance from the secrecy and vulnerability of her social environment. Without contextual anchoring, such utterances risk being misunderstood or stripped of their pragmatic force.

Speech acts in authentic materials perform a range of functions expressive, directive, commissive, for example, it does not simply convey information but also enact social actions. In literary texts, a character's utterance may simultaneously perform multiple acts: confessing emotion, making a request, or asserting identity. For instance, Louisa's statement "*I just want you to live*" operates as both an expressive, sharing emotion, and a directive, urging action, speech act. In *Eugene Onegin*, Onegin's rejection of Tatiana is both commissive, declaring intent, and expressive, sharing personal stance.

Politeness strategies are prominent in both real-life and fictional dialogues. Literary characters often employ mitigation and indirectness to maintain social harmony or protect face. For example, Louisa's "*It's fine, really, I'm used to this*" downplays discomfort and protects both her own and Will's face. Tatiana's indirect expressions similarly soften the threat to Onegin's face in her letter, reflecting universal politeness phenomena across cultures.

Modality allows speakers and characters to express degrees of certainty, obligation, or possibility. Modal verbs such as "might," "must," and "could" are prevalent in both literature and conversation, enabling speakers to hedge statements or project authority. In *Me Before You*, Louisa's tentative "*Maybe you could try going outside for a bit?*" conveys uncertainty and politeness. In Russian, "*Может быть, он любит меня...*" illustrates the use of modality to express hope or doubt.

Implicature is a key mechanism by which speakers and authors suggest meaning without explicit statement. In literary dialogue, characters frequently "read between the lines," and readers are invited to do the same. When Will says "*You don't have to stay,*" the implicature might be that he feels undeserving of care—an interpretation arrived at through context and inference. Tatiana's "*Я в вашу волю отдаюсь...*" similarly implies a plea for reciprocation.

Deictic expressions "here," "now," "your" are essential for anchoring utterances to the communicative situation. In both novels, deixis helps situate actions and emotions in time and space, ensuring cohesion and coherence.

Nonverbal cues are gestures, facial expressions, postures, silence are integral to pragmatic interpretation. In literature, descriptions of character behavior "she glanced away, her fingers twisting in her lap" add depth to dialogue, signaling unspoken emotions or reinforcing verbal content. Silence in particular can function as a powerful communicative act, indicating hesitation, resistance, or emotional intensity. The analysis of both verbal and nonverbal pragmatic features in authentic materials demonstrates their interdependence. Context, speech acts,

politeness, modality, implicature, and deixis operate synergistically to construct layered, nuanced meanings. In literature, these pragmatic resources not only drive narrative progression but also invite readers into active interpretation, mirroring the inferential work of everyday communication.

Conclusion. This article has demonstrated that pragmatics offers an indispensable and nuanced framework for understanding how meaning is constructed, negotiated, and interpreted within both verbal and nonverbal communication. By moving beyond the limitations of semantics and considering the broader context in which language operates, pragmatics illuminates the dynamic interplay between linguistic forms, speaker intentions, social conventions, and shared knowledge. The application of pragmatic theories such as those concerning speech acts, politeness strategies, modality, implicature, and deixis to authentic literary texts has revealed the multifaceted processes by which meaning emerges and evolves in discourse.

The analysis underscores the centrality of context in meaning-making: it is not merely what is said, but how, when, and by whom it is said that shapes interpretation. Literary texts, in particular, heighten this complexity by layering multiple voices, perspectives, and communicative intentions, thereby inviting readers to engage in sophisticated interpretive acts. The examination of nonverbal cues gestures, facial expressions, posture, tone, and spatial dynamics further enriches our understanding of communication, demonstrating that meaning often resides as much in what is unsaid as in what is explicitly articulated.

Moreover, the insights gained from pragmatic analysis extend beyond the realm of literary studies. They are equally applicable to everyday communication, where individuals constantly navigate social norms, manage face, and negotiate meaning through both language and action. Pragmatics thus bridges the gap between linguistic theory and lived experience, providing valuable tools for interpreting human interaction in its full social and cultural context.

REFERENCES:

1. Allan Pease, Michael Argyle. *Body Language: How to Read Others' Thoughts by Their Gestures*. – London: Sheldon Press, 2004. – 224 pages
2. Austin J. *How to do things with words*. – Oxford: Oxford University Press, 2023. – 192 pages
3. Coates J. *The Semantics of the Modal Auxiliaries*. – London: Croom Helm, 1983. – P. 224
4. Fillmore C. *Deixis and Subjectivity*: – In: *Speech, Place, and Action*. – London: Routledge, 2003. –127 pages
5. Grice H.P. *Studies in the Way of Words*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013. – P. 406 pages
6. Lyons J. *Linguistic Semantics: An Introduction*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 376 pages
7. Palmer F.R. *Mood and Modality*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 328 pages
8. Searle J. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 203 pages
9. Stephen C. Levinson. *Pragmatics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2017. – 420 pages

O'ZBEK TILIDAGI SINONIM VA ANTONIMLARNING EPIDIGMATIK TABAQALANISHI

Eltazarov Jo'liboy Danabayevich,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat
universiteti Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti professori
Juliboy2@gmail.com

Isroilova Mohigul Akramovna,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti 2-kurs doktoranti
isroilova.mokhigul@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi sinonim va antonimlarning epidigmatik tabaqalanishi masalalari ko'rib chiqiladi. Epidigmatika — so'zning ko'p ma'noliligi asosida hosil bo'ladigan semantik munosabatlar tizimidir. Maqolada sintagmatika, paradigmatika va epidigmatikaning o'zaro munosabati, sinonimik qatorlarning epidigmatik zanjiri, antonimlarning parallel epidigmatik kengayishi, hamda sinonim va antonimlarning leksik-semantik maydonlardagi tabaqalanishi tahlil etiladi. Tadqiqot o'zbek tili leksikologiyasi, stilistikasi va leksikografiyasi uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: epidigmatika, sinonimiya, antonimiya, polisemiya, semantik paradigma, leksik-semantik maydon, dominanta, konversiya, enantiosemiya, uslubiy tabaqalanish.

THE EPIDIGMATIC DIFFERENTIATION OF SYNONYMS AND ANTONYMS IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. This article examines the issues of epidigmatic stratification of synonyms and antonyms in the Uzbek language. Epidigmatics is a system of semantic relations formed on the basis of polysemy in words. The article analyzes the interrelation of syntagmatics, paradigmatics, and epidigmatics, the epidigmatic chain of synonymic series, the parallel epidigmatic expansion of antonyms, as well as the stratification of synonyms and antonyms within lexical-semantic fields. The research has practical significance for Uzbek lexicology, stylistics, and lexicography.

Keywords: epidigmatics, synonymy, antonymy, polysemy, semantic paradigm, lexical-semantic field, dominant unit, conversion, enantiosemy, stylistic stratification.

ЭПИДИГМАТИЧЕСКАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ СИНОНИМОВ И АНТОНИМОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы эпидигматической стратификации синонимов и антонимов в узбекском языке. Эпидигматика представляет собой систему семантических отношений, формирующихся на основе многозначности слова. В статье анализируются взаимосвязи синтагматики, парадигматики и эпидигматики, эпидигматическая цепь синонимических рядов, параллельное эпидигматическое расширение антонимов, а также стратификация синонимов и антонимов в лексико-семантических полях. Исследование имеет практическое значение для узбекской лексикологии, стилистики и лексикографии.

Ключевые слова: эпидигматика, синонимия, антонимия, полисемия, семантическая парадигма, лексико-семантическое поле, доминанта, конверсия, энантиосемия, стилистическая стратификация.

Kirish. Til tizimi doimiy ravishda rivojlanib boruvchi murakkab semantik hodisalar majmuasidir. So'zlarning ma'no munosabatlari esa tilshunoslikning eng muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, sinonim va antonim birliklarning o'zaro aloqasi, ularning ko'p ma'nolilik asosida kengayishi hamda semantik qatlamlarga ajralishi zamonaviy leksikologiyada alohida ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan epidigmatika nazariyasi til birliklarining ichki semantik rivojlanishini o'rganishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Epidigmatika so'zning polisemiya asosida yangi ma'no hosil qilishi va shu ma'nolar o'rtasidagi ichki semantik bog'lanishlarni tadqiq etuvchi yo'nalishdir. U paradigmatic va sintagmatik munosabatlar bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Paradigmatik munosabatlarda so'zlar o'xshashlik va ziddik asosida bir tizimga birlashsa,

sintagmatik munosabatlarda ularning nutqdagi qo'llanish imkoniyatlari namoyon bo'ladi. Epidigmatik munosabat esa aynan shu birliklarning ma'no taraqqiyoti va semantik kengayishini yoritadi.

O'zbek tilida sinonim va antonimlarning epidigmatik tabaqalanishi tilning boy semantik imkoniyatlarini ko'rsatadi. Sinonimlar bir umumiy ma'noni turli uslubiy, emotsional-ekspressiv yoki funksional jihatlar orqali ifodalasa, antonimlar qarama-qarshi semantik qutblarni hosil qiladi. Ko'p ma'noli so'zlar tarkibida esa bitta leksema turli sinonimik va antonimik qatorlarga kirib, yangi semantik munosabatlarni yuzaga keltiradi. Bu holat tilning ichki taraqqiyoti va ma'no dinamikasini ochib beradi.

Epidigmatika (yun. *epi* — ustida, *digma* — namuna) tilshunoslikda so'zning ko'p ma'noliligi va uning semantik hosilalari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi sohadir. Bu atama rus tilshunosi D.N. Shmelev tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib [1], keyinchalik o'zbek tilshunosligi materiallarida ham qo'llanila boshlagan.

Epidigmatik munosabatlar deganda so'zning asosiy (birlamchi) ma'nosidan ikkilamchi, uchinchi va boshqa hosila ma'nolar hosil bo'lishi jarayoni tushuniladi [2]. Bu jarayon leksik-semantik paradigmaning shakllanishida muhim o'rin tutadi.

Tilshunoslikda sintagmatika (so'zlarning gorizontal, chiziqli munosabati), paradigmatica (so'zlarning vertikal, tanlash munosabati) va epidigmatika (so'zning o'z ichidagi semantik hosilalari) uch asosiy o'q sifatida qaraladi [3]. Ulardan epidigmatika eng kam o'rganilgan soha hisoblanadi.

O'zbek tilshunosligida bu masala A. Hojiyev, Sh. Rahmatullayev, R. Qo'ng'urov, H. Ne'matov, N. Mahmudov kabi olimlarning asarlarida qisman yoritilgan [4,5,6]. Biroq sinonim va antonimlarning aynan epidigmatik tabaqalanishi mustaqil tadqiqot sifatida hali to'liq yoritilmagan.

Sinonimiyaning epidigmatik asoslari.

1. Sinonimiyaning ta'rifi va turlari

Sinonimlar — fonetik tarkibi turlicha bo'lgan, lekin ma'nolari bir-biriga yaqin yoki teng bo'lgan so'zlar [7]. O'zbek tilshunosligida sinonimlar quyidagicha tasniflanadi:

a) To'liq (absolyut) sinonimlar — ma'no jihatdan tamomila bir xil so'zlar:

til — lison, doktor — tabib, teatr — tomosha uyi

b) Qisman (nisbiy) sinonimlar — ma'nolari yaqin, lekin uslubiy yoki semantik soyalanishda farq qiluvchi so'zlar [8]:

yurmoq — qadam tashlash — sayr qilish — kezmoq

aytmoq — demoq — so'zlamok — gapirmok — nutq so'zlamok

v) Uslubiy sinonimlar — ma'no bir xil, lekin uslubiy bo'yoq farq qiluvchi so'zlar:

o'lmoq (neytral) — vafot etmoq (kitobiy) — jon bermok (badiiy) — o'tib ketmoq (so'zlashuv)

g) Kontekstual sinonimlar — faqat ma'lum bir matn doirasida sinonimlik kasb etuvchi so'zlar [9]:

"Uning ko'zlari — ikki yulduz, ikki cho'g', ikki olmos" — bu yerda yulduz, cho'g', olmos so'zlari kontekstual sinonimdir.

2. Sinonimlarning epidigmatik zanjiri.

Epidigmatik nuqtayi nazardan sinonimlar alohida so'z emas, balki semantik paradigma sifatida ko'riladi [10]. Sinonimik qator ichida so'zlarning ma'no soyalanishi ko'p ma'nolilik orqali vujudga keladi. Masalan, "ko'rmoq" fe'lining sinonimik qatori epidigmatik ko'rinishda:

Sinonim	Asosiy ma'no	Epidigmatik (hosila) ma'no
ko'rmoq	vizual idrok	his qilmoq, uchrashmoq, boshdan kechirmok
tomosha qilmoq	diqqat bilan ko'rmoq	hayratlanmoq
kuzatmoq	uzluksiz ko'rmoq	nazorat qilmoq
nazar solmoq	bir lahza ko'rmoq	baholamoq, tekshirmok
anglamoq	ko'rish orqali bilmoq	tushunmoq, idrok etmoq

Bu jadval shuni ko'rsatadiki, sinonimik qatordagi har bir so'z o'z ichida epidigmatik kengayish imkoniyatiga ega [11]. Ya'ni ko'chma va hosila ma'nolar hosil qila oladi.

3. Semantik dominanta va epidigmatika

Sinonimik qatorda dominanta (bosh so'z) alohida o'rin tutadi [12]. Dominanta: eng neytral uslubiy bo'yoqqa ega; eng keng semantik hajmga ega; sinonimik qatorning boshqa a'zolari uchun epidigmatik manba bo'lib xizmat qiladi; lug'atlarda izohlash uchun asos qilib olinadi [4].

"Qo'rqmoq" sinonimik qatorida dominantaning epidigmatik kengayishi:

qo'rqmoq → hadik olmoq → vahimaga tushmoq → sarosimaga kelmoq → dahshatga tushmoq → larzaga kelmoq

Bu qatorda har bir so'z oldingi so'zning intensivlik darajasini oshirib, yangi semantik qatlam hosil qiladi [13] — bu epidigmatik ierarxiyaning namunasidir.

Antonimiyaning epidigmatik asoslari.

1. Antonimiyaning ta'rifi va turlari.

Antonimlar — ma'nolari bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan so'zlar [14]. O'zbek tilida antonimiya quyidagi asosiy turlarga bo'linadi:

a) Leksik antonimlar — lug'aviy jihatdan mustaqil qarama-qarshi so'zlar:

baxt — baxtsizlik, sevgi — nafrat, yorug' — qorong'u, issiq — sovuq

b) Derivatsion antonimlar — so'z yasalishi orqali hosil bo'lgan antonimlar [15]:

baxtli — baxtsiz, savodli — savodsiz, adolatli — adolatsiz, odobli — odobsiz

v) Kontekstual antonimlar: ma'lum matn doirasida vujudga keladigan qarama-qarshilik:

"Kecha bahor, bugun qish" — bu yerda bahor va qish kontekstual antonim sifatida qarama-qarshilaniadi

g) Enantiosemiya — bir so'zning o'zida qarama-qarshi ma'nolarning mavjudligi [16]:

qoldirmoq — (1) ketmasligi uchun saqlash; (2) o'zi ketib, biror narsani tashlab ketish

2. Antonimlarning epidigmatik tabaqalanishi.

Epidigmatik nuqtayi nazardan antonimlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, antonimik juftning har ikki a'zosi ham ko'p ma'noli bo'lishi mumkin, va ularning har bir ma'nosi uchun alohida antonimik munosabat vujudga keladi [17]. Bu hodisa ko'p ma'noli so'zlarning antonimik ko'rinishida epidigmatik tabaqalanish deb ataladi. Misol — "og'ir" so'zi va uning antonimik munosabatlari:

"Og'ir" ning ma'nosi	Antonimi	Epidigmatik daraja
og'ir (vazn)	yengil	I — birlamchi ma'no
og'ir (ahvol)	yengil, oson	II — ko'chma ma'no
og'ir (xarakter)	yoqimli, iltifotli	III — majoziy ma'no
og'ir (ovqat)	engil, hazm bo'ladigan	II — ko'chma ma'no
og'ir (havo)	toza, tiniq	III — majoziy ma'no

Bu jadval shuni ko'rsatadiki, so'z qancha ko'p ma'noli bo'lsa, uning antonimik munosabatlari ham shuncha ko'p bo'ladi [18]. Shu sababli antonimiya va polisemiya bir-biri bilan chambarchas bog'liq hodisalardir.

3. Epidigmatik antonimiyaning darajalanishi.

Antonimlarning epidigmatik tabaqalanishida quyidagi darajalar ajratiladi [19]:

I daraja — denotativ antonimiya: So'zning asosiy, bevosita ma'nosidagi qarama-qarshilik:

kun — tun, issiq — sovuq, katta — kichik

II daraja — konnotativ antonimiya: So'zning ko'chma ma'nosidagi qarama-qarshilik:

issiq muomala — sovuq muomala, katta odam (ulug') — kichik odam (tajribasiz)

III daraja — majoziy-badiiy antonimiya: Badiiy matn doirasida vujudga keladigan epidigmatik antonimiya [20]:

"Sening sevging — mening o'limim, sening o'liming — mening hayotim"

IV daraja — grammatik-epidigmatik antonimiya: So'z shakli o'zgarishi bilan antonimik munosabatning ham o'zgarishi:

bormoq (ketmoq) — kelmoq; bordi (u yerga yetdi) — kelmadi (bu yerga yetmadi)

Sinonim va antonimlarning o'zaro epidigmatik munosabati.

1. Sinonim-antonimik paradigmalar

O'zbek tilida sinonimlar va antonimlar ko'pincha birgalikda murakkab leksik-semantik maydon hosil qiladi [21]. Bu maydonda epidigmatik munosabatlar quyidagi ko'rinishda namoyon bo'ladi.

"Yaxshi — yomon" antonimik juftining sinonimik qatorlari va ularning epidigmatik kengayishi:

Yaxshi: go'zal, chiroyli, ajoyib, zo'r, a'lo, mukammal, noyob, bebaho

Yomon: xunuk, yoqimsiz, dahshatli, miskin, razil, past, tuban, yaramas

Bu ikkala sinonimik qator o'rtasida epidigmatik kesishma vujudga keladi [6]: masalan, "past" so'zi "yomon" sinonimlar qatoriga kiruvchi so'z bo'lsa, u o'z navbatida "baland" so'zi bilan yangi antonimik juft hosil qiladi.

2. Epidigmatik konversiya hodisasi

Konversiya — so'zning munosabatni turli nuqtayi nazardan ifodalashi [22]. Epidigmatik konversiya sinonim va antonimlarning o'zaro o'tishi sifatida namoyon bo'ladi:

sotmoq — sotib olmoq: bir xil iqtisodiy operatsiyaning ikki tomoni

o'qitmoq — o'rganmoq: bir ta'lim jarayonining ikki tomoni

bermoq — olmoq: bir transfer harakatining ikki yo'nalishi

Bu hodisa epidigmatik simmetriya deb ataladi: antonimlar aslida bir semantik voqelikning ikki qutbi hisoblanadi [3].

3. Sinonim qatorning ichida antonimlik

Ba'zan bir sinonimik qator ichida ham qarama-qarshilik kuzatiladi. Bu ichki antonimiya hodisasi bo'lib, epidigmatik tabaqalanishning murakkab ko'rinishidir [23]. Misol — "aytmoq" sinonimik qatori:

pichirlamoq (past ovozda) — gapirmoq (oddiy) — qichqirmoq (baland ovozda)

Bu yerda *pichirlamoq* va *qichqirmoq* bir sinonimik qatorning a'zolari bo'la turib, o'zaro antonimik munosabatda turadi. Buni epidigmatik tabaqalanishning **gradual (darajali) ko'rinishi** deb atash mumkin [13].

Leksik-semantik maydonlarda epidigmatika.

1. Harakat bildiruvchi fe'llarda

Fe'llar — epidigmatik munosabatlar eng ko'p namoyon bo'ladigan so'z turkumi [15]. "Yurmoq" fe'lining epidigmatik-sinonimik tabaqalanishi:

Sinonim	Ma'no soyasi	Epidigmatik daraja
yurmoq	oddiy harakat	I (birlamchi)
qadam tashlamoq	rasmiy, sekin	II
sayr qilmoq	dam olish maqsadida	II
kezmok	maqsadsiz	II
marjlamok	ballib yurishda	III
sudralib yurmoq	holsizlik bilan	III
chopmoq	tez harakat	II (antonimga yaqin)

yurmoq va *chopmoq* bir sinonimik qator doirasida, lekin qarama-qarshi tezlik darajasini ifodalaydi [22] — bu epidigmatik tabaqalanishning gradient ko'rinishi.

Epidigmatik tabaqalanishning uslubiy jihati.

1. Badiiy uslubda

Badiiy adabiyotda sinonim va antonimlarning epidigmatik tabaqalanishi trop va stilistik figuralar bilan birlashib, yuksak ta'sirchanlikka erishadi [20].

Oksyumoron — antonimik so'zlarni birlashtirib, yangi ma'no hosil qilish [16]:

"Qo'rqqan jasur", "yolg'on haqiqat", "tirik o'lik"

Antiteza — antonimik juftlarning parallel qo'llanishi:

"Kichiklar katta bo'ldi, kattalar kichik" (Navoiy uslubida)

Sinonimik to'ldiruv — bir fikrni turli sinonimlar orqali kuchaytirish [26]:

"U yig'ladi, nola qildi, faryod urdi, oh-voh dedi"

2. Ilmiy va rasmiy uslubda

Ilmiy uslubda sinonimlar asosan terminologik aniqlik uchun, antonimlar esa tushunchalarni kontrastli izohlash uchun qo'llanadi [27]. Bu uslubda epidigmatik tabaqalanish atama sinonimiyasi ko'rinishida namoyon bo'ladi:

tilshunoslik — lingvistika — til fani

so'z yasash — derivatologiya — so'z hosil qilish

Rasmiy uslubda esa antonimlar huquqiy va ma'muriy tushunchalarni aniqlashtirish uchun xizmat qiladi [28]:

aybli — begunoh, huquq — majburiyat, ruxsat — taqiq

Epidigmatik tabaqalanishning tarixiy-qiyosiy jihati.

1. Qadimgi o'zbek tilida

Qadimgi o'zbek (chig'atoy) tilida sinonim va antonimlarning epidigmatik strukturasi hozirgi o'zbek tiliga nisbatan bir qancha farqli xususiyatlarga ega edi. Alisher Navoiy asarlarida ko'chimlik (polisemiya) juda rivojlangan bo'lib, bu epidigmatik munosabatlarni boyitgan:

ko'ngul so'zi: yurak (anatomik), sevgi (his), istak (iroda), ruh (ma'naviy) — to'rt epidigmatik qatlamga ega

Navoiy ijodida antonimlar aksariyat hollarda falsafiy-tasavvufiy ma'noda qo'llanib, epidigmatik ko'chma ma'no darajasiga ko'tarilgan:

ishq — aql, shavq — sabr, zulmat — nur

2. Zamonaviy o'zbek tiliga o'tish jarayoni

XX asr boshlarida o'zbek adabiy tili modernizatsiyasi jarayonida yangi sinonim va antonimlar paydo bo'ldi. Bu so'zlar asosan uch qatlamdan iborat:

Arab-fors qatlamidan (klassik manba): *baxt-saodat, ilm-ma'rifat*

Rus-internatsional qatlamidan (yangi qatlam): *progress-regress, aktiv-passiv*

Xalq tili qatlamidan (mahalliy manba): *tuzuk-buzuq, to'g'ri-egri*

Uch qatlam o'rtasidagi epidigmatik munosabatlar zamonaviy o'zbek leksikologiyasining muhim o'rganish obyektiga aylangan.

Xulosa. O'zbek tilidagi sinonim va antonimlarning epidigmatik tabaqalanishi — bu keng ko'lamdagi leksik-semantik hodisa bo'lib, u quyidagi asosiy qonuniyatlarni o'z ichiga oladi:

Birinchi qonuniyat: Sinonimik qatordagi so'zlar o'rtasidagi farq ko'pincha ularning epidigmatik kengayish imkoniyatlarining turlichaligi bilan izohlanadi. Qancha ko'p ma'noli so'z bo'lsa, u shuncha keng sinonimik munosabatlarga kirisha oladi.

Ikkinchi qonuniyat: Antonimik juftning har ikki a'zosi parallel ravishda epidigmatik kengayadi va ularning har bir yangi ma'nosi uchun yangi antonimik munosabat vujudga keladi.

Uchinchi qonuniyat: Sinonimiya va antonimiya bir-birini istisno etmaydi, balki to'ldiradi. Bir sinonimik qator ichida gradual (darajali) antonimiya mavjud bo'lishi mumkin.

To'rtinchi qonuniyat: Epidigmatik tabaqalanish so'zning uslubiy qo'llanishiga bevosita ta'sir qiladi. Ko'chma ma'nolar qanchalik rivojlangan bo'lsa, so'zning uslubiy imkoniyatlari shunchalik keng bo'ladi.

Beshinchi qonuniyat: Tilning tarixiy rivojlanish jarayonida sinonim va antonimlarning epidigmatik strukturasi ham o'zgarib boradi — eski ma'nolar arxaiklashib, yangi ma'nolar paydo bo'ladi.

Ushbu qonuniyatlarni chuqurroq o'rganish o'zbek tili leksikologiyasi, leksikografiyasi, stilistikasi va tarjimashunosligini rivojlantirishga katta hissa qo'shadi.

ADABIYOTLAR:

1. Shmelev D.N. *Problemy semanticheskogo analiza leksiki*. Moskva-1973. 280 b.
2. Apresyan Yu.D. *Leksicheskaya semantika. Sinonimicheskie sredstva yazyka*. Moskva: Nauka, 1974. 367 b.
3. Ufimseva A.A. *Slovo v leksiko-semanticheskoy sisteme yazyka*. Moskva: Nauka, 1968. 272 b.
4. Hojiyev A. *O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati*. Toshkent: Fan, 1974. 312 b.
5. Rahmatullayev Sh. *O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati*. Toshkent: O'qituvchi, 1978. 408 b.
6. Ne'matov H., Rasulov R. *O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari*. Toshkent: O'qituvchi, 1995. 256 b.
7. Qo'ng'urov R. *O'zbek tilida sinonimiya*. Toshkent: Fan, 1979. 187 b.
8. Hojiyev A. *Lingvistik terminlarning izohli lug'ati*. Toshkent: Fan, 1985. 228 b.

9. Iskandarova Sh. *O'zbek tilidagi antonimlarning semantik-uslubiy xususiyatlari*. Toshkent: Fan, 2005. 174 b.
10. Mahmudov N. *O'zbek tili semantikasi*. Toshkent: Fan, 2002. 320 b.
11. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: O'zbekiston, 1992. 396 b.
12. Novikov L.A. *Semantika russkogo yazyka*. Moskva: Visshaya shkola, 1982. 272 b.
13. Yunusova Z. *Polisemiya va sinonimiyaning o'zaro munosabati*. Samarqand: SamDU nashriyoti, 2010. 142 b.
14. Xoliqov A. *O'zbek tilida antonimlar*. Toshkent: Fan, 1981. 156 b.
15. Yo'ldoshev B. *O'zbek tilidagi fe'l sinonimlarining semantik tahlili*. Toshkent: Fan, 1998. 163 b.
16. Lyons J. *Semantics*. Vol. 1-2. Cambridge: Cambridge University Press, 1977. 897 b.
17. Krongauz M.A. *Semantika*. Moskva: RGGU, 2001. 399 b.
18. Rahmatullayev Sh. *O'zbekcha-ruscha frazeologik lug'at*. Toshkent: O'qituvchi, 1987. 344 b.
19. Nematov H. *O'zbek tilining leksik-semantik sistemasi*. Toshkent: Fan, 1990. 198 b.
20. Qodirov P. *O'zbek badiiy tili va uslubiyati*. Toshkent: O'qituvchi, 1982. 246 b.
21. Yo'ldoshev M. *Badiiy matnda sinonimlar*. Toshkent: Fan, 2008. 180 b.
22. Fillmore Ch. *Leksicheskaya semantika i slovarnoe znachenie // Novoe v zarubezhnoy lingvistike*. Vyp. XIV. Moskva: Progress, 1983. B. 22-60.
23. Hasanov B. *Qozoq tilining sinonim lug'ati va uning lingvistik asoslari*. Olma-Ota: Gylym, 1975. 209 b.
24. Begaliyev E. *O'zbek tilida rang bildiruvchi so'zlarning semantikasi*. Toshkent: Fan, 2003. 138 b.
25. Safarova R. *O'zbek tilidagi ko'chma ma'nolar va ularning leksikografik talqini*. Toshkent: Fan, 2007. 162 b.
26. Qosimova M. *Badiiy uslubda sinonimlarning qo'llanishi*. Toshkent: Fan, 2012. 156 b.
27. Mirzayev I. *Ilmiy uslubda terminologik sinonimiya*. Toshkent: TDPU nashriyoti, 2015. 128 b.
28. Yusupov U. *Rasmiy-ishbilarmonlik uslubida leksik qarama-qarshilik*. Toshkent: Akademiya, 2011. 144 b.

O'ZBEK VA INGLIZ DAVLAT BOSHQARUVI TERMINLARINING SHAKLIY MUNOSABATLARI

Ergasheva Gulmira Baxrom qizi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
gulmiraergasheva127@gmail.com
ORCID ID: 0009-0002-7510-4915

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi davlat boshqaruviga oid terminlarning shakliy munosabatlari qiyosiy-semantik hamda struktur tahlil asosida o'rganildi. Tadqiqotda terminlarning fonetik, morfologik, leksik va sintaktik shakllanish xususiyatlari tahlil qilindi. O'zbek tilidagi davlat boshqaruvi terminologiyasining milliy va o'zlashgan qatlamlari ingliz tilidagi terminologik birliklar bilan qiyoslandi. Shuningdek, terminlarning qisqartma, qo'shma birlik, kalkalash va transliteratsiya asosida shakllanish jarayonlari yoritildi. Tadqiqot natijasida ingliz tilida analitik terminlar ustunligi, o'zbek tilida esa sintetik va birikmali terminlar faol qo'llanishi aniqlandi. Maqola davlat boshqaruvi terminologiyasini standartlashtirish va tarjima masalalarini tadqiq etishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: davlat boshqaruvi terminologiyasi, termin, shakliy munosabat, qiyosiy tahlil, terminologiya, semantik guruh, morfologik model, birikmali model, fonetik moslashuv, abbreviatsiya.

FORMAL RELATIONS BETWEEN UZBEK AND ENGLISH PUBLIC ADMINISTRATION TERMS

Abstract. This article studies the formal relations of terms related to public administration in Uzbek and English based on comparative semantic and structural analysis. The study analyzes the phonetic, morphological, lexical and syntactic formation features of terms. The national and assimilated layers of public administration terminology in Uzbek are compared with terminological units in English. The processes of formation of terms based on abbreviation, compound unit, calculus and transliteration are also highlighted. The study revealed the predominance of analytical terms in English, while synthetic and compound terms are actively used in Uzbek. The article serves as an important scientific basis for studying the standardization and translation issues of public administration terminology.

Key words: public administration terminology, term, formal relationship, comparative analysis, terminology, semantic group, morphological model, compound model, phonetic adaptation, abbreviation.

ФОРМАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ УЗБЕКСКИМ И АНГЛИЙСКИМ ТЕРМИНАМИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ.

Аннотация. В данной статье на основе сравнительного семантического и структурного анализа исследуются формальные связи терминов, относящихся к государственному управлению, на узбекском и английском языках. Анализируются фонетические, морфологические, лексические и синтаксические особенности образования терминов. Проводится сравнение национального и ассимилированного уровней терминологии государственного управления на узбекском языке с терминологическими единицами на английском языке. Также освещаются процессы образования терминов на основе сокращений, составных единиц, исчисления и транслитерации. Исследование выявило преобладание аналитических терминов в английском языке, в то время как синтетические и составные термины активно используются в узбекском. Статья служит важной научной основой для изучения вопросов стандартизации и перевода терминологии государственного управления.

Ключевые слова: терминология государственного управления, термин, формальная связь, сравнительный анализ, терминология, семантическая группа, морфологическая модель, составная модель, фонетическая адаптация, сокращение.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda terminologiya ilmiy bilimlarning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Xususan, davlat boshqaruvi terminologiyasi siyosiy, huquqiy va ma'muriy tizimlarning til vositasida

ifodalanishini ta'minlaydi. Davlat boshqaruvi terminlari jamiyatdagi siyosiy-huquqiy munosabatlar rivoji bilan uzviy bog'liq bo'lib, ular har bir tilning milliy hamda xalqaro terminologik tizimida muhim o'rin egallaydi. [7]

O'zbek tilshunosligida terminologik tizimlarni o'rganish masalalari H.Dadaboyev, A.Madvaliyev, S.Usmonov, E.Begmatov, A.Hojiyev kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, H.Dadaboyev terminologik birliklarning shakllanishida tarixiy-lisoniy omillarning muhimligini ta'kidlaydi[7:2]. A. Madvaliyev esa o'zbek terminologiyasining tizimlilik xususiyatlarini ilmiy jihatdan asoslab beradi[8]. Ingliz tilshunosligida esa davlat boshqaruvi terminlari siyosatshunoslik va huquqshunoslik bilan uzviy bog'liq holda o'rganilgan bo'lib, A.Heywood, B.Garner, I.McLean, D.Rosenbloom kabi olimlarning ishlari muhim manba hisoblanadi[2].

Davlat boshqaruvi terminlarining shakli munosabatlarini qiyosiy o'rganish ikki til terminologik tizimining o'xshash va farqli jihatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, globallashuv sharoitida ingliz tilidan o'zbek tiliga kirib kelayotgan terminlarning shakli moslashuvi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

O'rganilish metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tipologik metod, semantik tahlil metodi, struktur tahlil metodi hamda terminologik tasnif metodlaridan foydalanildi. O'zbek va ingliz tillaridagi davlat boshqaruvi terminlari shakli tuzilishiga ko'ra qiyoslandi hamda terminlarning morfologik, fonetik va sintaktik xususiyatlari tahlil qilindi. Tadqiqot materiali sifatida Lex.uz elektron bazasi, OECD hujjatlari, Black's Law Dictionary hamda siyosatshunoslik va davlat boshqaruviga oid ilmiy adabiyotlardan foydalanildi[2;4].

Tahlil va natijalar.

1. Davlat boshqaruvi terminlarining morfologik shakllanishi davlat boshqaruvi terminologiyasida terminlarning morfologik shakllanishi muhim o'rin tutadi. Ingliz tilida terminlar ko'pincha analitik model asosida shakllansa, o'zbek tilida sintetik va birikmali modellar faol qo'llanadi[9]. Masalan:

O'zbek tili	Ingliz tili
davlat boshqaruvi	public administration
davlat hokimiyati	state power
ijro etuvchi hokimiyat	executive power
davlat xizmati	public service
jamoatchilik nazorati	public oversight

Ingliz tilidagi terminlarning asosiy qismi ot + ot yoki sifat + ot modeli asosida shakllangan: public administration, executive authority, financial control. O'zbek tilida esa izofali birikmalar va qo'shma terminlar ustunlik qiladi: davlat boshqaruvi, moliyaviy nazorat, raqamli boshqaruv[1].

A.Heywood siyosiy terminlarning aksariyati konseptual xarakterga ega ekanligini ta'kidlaydi[1:2]. Shu sababli ingliz tilida abstrakt otlar asosida shakllangan terminlar ko'p uchraydi.

2. Terminlarning fonetik va grafik moslashuvi

Ingliz tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan davlat boshqaruvi terminlari ma'lum fonetik o'zgarishlarga uchraydi. Bunday terminlar ko'pincha transliteratsiya yoki fonetik moslashtirish asosida qabul qilinadi[10].

Masalan:

Inglizcha	O'zbekcha
parliament	parlament
minister	vazir
digital platform	raqamli platforma
monitoring	monitoring
audit	audit

Ba'zi terminlar to'liq o'zlashgan bo'lsa (parlament, audit), ayrimlari kalkalash asosida tarjima qilingan: electronic government → elektron hukumat. H.Dadaboyev terminlarning milliyliklarini jarayonida fonetik moslashuv muhim omil ekanligini qayd etadi. O'zbek terminologiyasida xorijiy terminlar ko'pincha milliy talaffuz me'yorlariga moslashtiriladi[7:3].

3. Sintaktik shakllanish modellari Davlat boshqaruvi terminologiyasida sintaktik terminlar muhim o'rin tutadi. Ingliz tilida terminlarning qisqa va ixcham shakli faol bo'lsa, o'zbek tilida ko'p komponentli birikmalar ko'proq uchraydi[8]. Masalan:

Inglizcha	O'zbekcha
public participation	jamoatchilik ishtiroki
government information system	davlat axborot tizimi
development strategy	rivojlanish strategiyasi

policy implementation	davlat siyosatini amalga oshirish
-----------------------	-----------------------------------

Ingliz tilida terminlarning ixchamligi administrativ uslub talablariga mos keladi. O'zbek tilida esa tushunchani aniq ifodalash maqsadida izohlovchi komponentlar ko'proq qo'llanadi[9].

4. Qisqartma terminlarning shakllanishi

Davlat boshqaruvi terminologiyasida qisqartmalar keng qo'llanadi. Ayniqsa, ingliz tilida abbreviatsiya faol termin yasash vositasi hisoblanadi[9].

Qisqartma	To'liq shakli
NGO	Non-Governmental Organization
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
UNDP	United Nations Development Programme

O'zbek tilida esa qisqartmalar nisbatan kamroq qo'llanadi va ko'pincha ingliz tilidan tayyor holda o'zlashtiriladi[11].

5. Semantik va shakliy differensiallashuv.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida davlat boshqaruvi terminlari yuqori darajada differensiallashgan. Masalan, *control*, *oversight*, *supervision*, *monitoring* terminlari nazoratning turli shakllarini ifodalaydi[3]. O'zbek tilida esa ularning aksariyati "nazorat" termini orqali umumlashtiriladi.

Xuddi shuningdek, ingliz tilidagi *public administration*, *public governance*, *government management* terminlari ma'no jihatidan farqlansa, o'zbek tilida ular ko'pincha "davlat boshqaruvi" shaklida qo'llanadi[1].

Bu holat ingliz terminologik tizimining konseptual differensiallashganligini, o'zbek tilida esa umumlashtirish tendensiyasi kuchli ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijasida o'zbek va ingliz tillaridagi davlat boshqaruvi terminlari shakliy jihatdan o'zaro farqlanishi aniqlandi. Ingliz tilida terminlar asosan analitik model asosida shakllanib, qisqa va differensial xarakterga ega ekanligi kuzatildi. O'zbek tilida esa sintetik va izofali birikmalar asosidagi terminlar ustunlik qiladi. Shuningdek, ingliz tilidan kirib kelayotgan terminlarning fonetik va grafik moslashuvi o'zbek terminologiyasi rivojida muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Davlat boshqaruvi terminlarining shakliy munosabatlarini qiyosiy o'rganish tarjimashunoslik, terminografiya va termin standartlashtirish masalalarini ilmiy asoslashda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari davlat boshqaruvi terminologiyasining milliy va xalqaro tizimini qiyosiy tadqiq etishda metodologik asos sifatida xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. *Politics* / Heywood A. *Politics*. – 4th ed. – London: Palgrave Macmillan, 2013. – 512 p.
2. *Black's Law Dictionary* / Garner B.A. *Black's Law Dictionary*. – 11th ed. – St. Paul: Thomson Reuters, 2019. – 1913 p.
3. *Public Administration* / Rosenbloom D.H., Kravchuk R.S., Clerkin R.M. *Public Administration: Understanding Management, Politics, and Law in the Public Sector*. – 8th ed. – New York: McGraw-Hill Education, 2015. – 544 p.
4. *OECD. Open Government: The Global Context and the Way Forward*. – Paris: OECD Publishing, 2016. – 224 p.
5. *OECD. Digital Government Review*. – Paris: OECD Publishing, 2020. – 168 p.
6. *State of the Union: Unionism and the Alternatives in the UK since 1707* / McLean I., McMillan A. *State of the Union: Unionism and the Alternatives in the UK since 1707*. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – 240 p.
7. Dadaboyev H. *Ijtimoiy-siyosiy terminologiya*. – Toshkent: Fan, 1991. – 148 b.
8. Madvaliyev A. *Hozirgi o'zbek terminologiyasi masalalari*. – Toshkent: Fan, 1968. – 216 b.
9. Hojiyev A. *Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2002. – 164 b.
10. Begmatov E. *Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari*. – Toshkent: Fan, 1985. – 198 b.
11. *Lex.uz – O'zbekiston Respublikasi qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi*.
12. *O'zbekiston Respublikasining "Elektron hukumat to'g'risida"gi Qonuni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi*.
13. Usmonov S. *Terminologiya va til me'yori*. – Toshkent: Fan, 1972. – 132 b.

PREDIKAT-ARGUMENT MODELI VA UNING NAZARIY AHAMIYATI

Hamroyeva Shahlo Mirdjonovna,

*ToshDO 'TAU Kompyuter lingvistikasi va raqamli
texnologiyalar kafedrasi professori, filologiya fanlari doktori
shaxlo.xamrayeva@navoiy-uni.uz*

Annotatsiya. Ushbu maqolada predikat-argument modeli va uning nazariy ahamiyati zamonaviy formal semantika doirasida kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqotda predikatning semantik yadroni tashkil etuvchi birlik sifatidagi roli hamda argumentlarning hodisadagi funksional ishtiroki asoslab beriladi. Modelning valentlik nazariyasi, semantik rollar tizimi va hodisa semantikasi bilan o'zaro bog'liqligi yoritiladi. Shuningdek, argument tuzilmasi va semantik tanlanish mexanizmlari orqali predikat va argument o'rtasidagi moslik masalalari tahlil qilinadi. Maqolada predikat-argument strukturasining semantik invariantlik xususiyati alohida e'tibor markazida bo'lib, turli sintaktik konstruksiyalarda umumiy semantik tuzilmaning saqlanishi misollar asosida ko'rsatib beriladi. Bundan tashqari, hodisa tuzilmasi, sabab-oqibat munosabatlari hamda argumentlarning konseptual roli formal modellar orqali izohlanadi. Tadqiqot natijalari predikat-argument modelining nafaqat nazariy tilshunoslikda, balki zamonaviy kompyuter lingvistikasi yo'nalishlarida, xususan Semantic Role Labeling (SRL), PropBank, AMR va UMR kabi semantik reprezentatsiya tizimlarida muhim metodologik asos bo'lib xizmat qilishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: predikat-argument modeli, argument tuzilmasi, semantik rol, valentlik nazariyasi, semantik tanlanish, invariantlik, hodisa semantikasi, SRL, PropBank, AMR, UMR

THE PREDICATE-ARGUMENT MODEL AND ITS THEORETICAL SIGNIFICANCE

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the predicate-argument model and its theoretical significance within the framework of modern formal semantics. The study examines the role of the predicate as the semantic core of an utterance and the functional participation of arguments in event structure. The interrelation of the model with valency theory, semantic roles, and event semantics is explored in detail. Special attention is given to argument structure and semantic selection mechanisms, which determine the compatibility between predicates and their arguments. The paper also highlights the principle of semantic invariance, demonstrating how a unified semantic structure is preserved across different syntactic constructions. Furthermore, event structure, causality, and the conceptual roles of arguments are analyzed through formal representations. The findings indicate that the predicate-argument model serves not only as a fundamental theoretical framework in linguistics but also as a methodological basis for computational applications, particularly in Semantic Role Labeling (SRL), PropBank, AMR, and UMR semantic representation systems.

Keywords: predicate-argument model, argument structure, semantic roles, valency theory, semantic selection, invariance, event semantics, SRL, PropBank, AMR, UMR

ПРЕДИКАТНО-АРГУМЕНТНАЯ МОДЕЛЬ И ЕЁ ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация. В данной статье проводится комплексный анализ предикатно-аргументной модели и её теоретического значения в рамках современной формальной семантики. Рассматривается роль предиката как семантического ядра высказывания, а также функциональное участие аргументов в структуре события. Анализируется взаимосвязь данной модели с теорией валентности, семантическими ролями и семантикой событий. Особое внимание уделяется структуре аргументов и механизмам семантического отбора, определяющим совместимость предиката и его аргументов. Также рассматривается принцип семантической инвариантности, позволяющий сохранять единую смысловую структуру при различных синтаксических преобразованиях. Дополнительно анализируются структура события, причинно-следственные отношения и концептуальные роли аргументов с использованием формальных моделей. Результаты исследования показывают, что предикатно-аргументная модель является не только важной теоретической основой лингвистики, но и методологической базой для компьютерной лингвистики, в частности для систем Semantic Role Labeling (SRL), PropBank, AMR и UMR.

Ключевые слова. предикатно-аргументная модель, структура аргументов, семантические роли, теория валентности, семантический отбор, инвариантность, семантика событий, SRL, PropBank, AMR, UMR

Kirish. *Predikat–argument modelining umumiy tavsifi.* Predikat–argument modeli zamonaviy formal semantikaning eng muhim konseptual asoslaridan biri hisoblanadi. Ushbu modelga ko‘ra, gap ma‘nosi markaziy predikat va unga bog‘langan argumentlar majmuasi orqali tasvirlanadi. Predikat hodisaning semantik yadrosini tashkil etadi, argumentlar esa ushbu hodisada ishtirok etuvchi elementlarni ifodalaydi. Predikat–argument yondashuvi tilshunoslikda valentlik nazariyasi bilan ham bevosita bog‘liq. Tesniere tomonidan ilgari surilgan valentlik tushunchasiga ko‘ra, fe‘llar kimyoviy elementlarga o‘xshash tarzda ma‘lum miqdordagi argumentlarni talab qiladi [1]. Shu sababli har bir predikat o‘ziga xos argument strukturasiga ega bo‘lib, u semantik rollar orqali aniqlanadi. Keyinchalik ushbu yondashuv generativ grammatika va formal semantikada yanada rivojlantirildi. O‘zbek tilshunosligida bu masala M.Abuzalovning tadqiqotida tavsiflangan [2]. Quyidagi gap misolida tavsiflaymiz. Masalan: *O‘qituvchi talabaga vazifani tushuntirdi.* Bu gapda:

- 1) predikat – *tushuntirdi*;
- 2) argumentlar:
 - a) o‘qituvchi (agent);
 - b) talaba (qabul qiluvchi);
 - c) vazifa (mazmun).

Predikat–argument modeli ushbu munosabatlarni sintaktik shakldan mustaqil ravishda ifodalash imkonini beradi. Jurafskiy va boshqalarning fikriga ko‘ra, bu model nafaqat lingvistik tahlilda, balki kompyuter lingvistikasi va sun‘iy intellekt tizimlarida ham muhim ahamiyat kasb etadi [3].

Predikat–argument strukturasining yana bir muhim jihati uning semantik invariantlikni ta‘minlashidir. Turli sintaktik konstruksiyalar bir xil semantik qurilmani ifodalashi mumkin. Masalan, aniq va majhul nisbatdagi gaplarda sintaktik rollar o‘zgaradi, biroq semantik rollar saqlanadi. Bu holat predikat–argument modelining sintaksisdan yuqori darajadagi semantik mavhumlikni ta‘minlashini ko‘rsatadi.

Predikat–argument modeli hodisa semantikasi bilan ham uzviy bog‘liq. Ko‘plab formal semantik yondashuvlarda predikat hodisani ifodalaydi, argumentlar esa ushbu hodisaning ishtirokchilari sifatida talqin qilinadi. Davidson yondashuvida predikat va argumentlar yagona hodisa o‘zgaruvchisi orqali bog‘lanadi [4], bu esa semantik modifikatorlarni izohlashni soddalashtiradi. Shuningdek, predikat–argument modeli til birliklarining konseptual strukturasini aniqlashda ham muhim rol o‘ynaydi. Jackendoff konseptual semantika nazariyasida predikat–argument tuzilmasini inson tafakkuridagi bilim ifodasining asosiy shakllaridan biri sifatida ko‘rsatadi [5]. Ushbu yondashuv til va bilish jarayonlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntirishda muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy kompyuter lingvistikasida predikat–argument modeli Semantic Role Labeling (SRL) vazifalarida keng qo‘llaniladi. SRL tizimlarining asosiy maqsadi matndagi predikat va argumentlar o‘rtasidagi semantik munosabatlarni avtomatik aniqlashdan iborat. PropBank resursi ham aynan predikat–argument modeliga asoslangan holda yaratilgan bo‘lib, u semantik rollarni standartlashtirish orqali avtomatik tahlilni osonlashtiradi [6]. Shuni ham ta‘kidlash kerakki, predikat–argument modeli tilshunoslik bilan cheklanib qolmay, bilimlarni ifodalash, ontologiya qurish va sun‘iy intellekt tizimlarida bilim strukturalarini modellashtirishda ham qo‘llaniladi. Chunki hodisalar va ularning ishtirokchilarini tizimlashtirish inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridan biri hisoblanadi.

Demak, predikat–argument modeli semantik tuzilmani formal ifodalash imkonini beradi, sintaktik variantlar ortidagi ma‘no invariantini aniqlaydi, hodisa semantikasi bilan integratsiyalashgan, hisoblash lingvistikasi tizimlari uchun nazariy asos yaratadi. Aynan shu model keyinchalik PropBank tizimida standartlashtirilgan rollar shaklida, AMR va UMR grafiklarida esa munosabat strukturalari ko‘rinishida rivojlantirilgan.

Har bir predikat o‘ziga xos argument tuzilmasiga ega. Bu hodisa tilshunoslikda valentlik tushunchasi bilan ham bog‘liq. Predikatning nechta argument talab qilishi, ularning semantik xususiyatlari qanday bo‘lishi oldindan belgilangan bo‘ladi. Masalan:

- uxlamoq* – odatda bitta argument (uxlovchi) talab qiladi;
bermoq – uchta argument talab qiladi: beruvchi, oluvchi, berilayotgan obyekt.
 Formal ko‘rinishda quyidagicha ifodalash mumkin: [bermoq (agent, recipient, theme)]

Bu xususiyat **semantik tanlanish** deb ataladi, ya‘ni predikat argumentlarning ma‘lum semantik xususiyatlarga ega bo‘lishini talab qiladi. Semantik tanlanish cheklovlari tushunchasi predikat va argument

o'rtasidagi moslikni belgilaydi. Masalan, *ichmoq* fe'li odatda suyuq modda bilan bog'lanadi, *o'qimoq* esa axborot obyektni talab qiladi. Bu hodisa predikat ma'nosining argumentlarning semantik xususiyatlari bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi. Semantik tanlanish tilni anglash jarayonida muhim rol o'ynaydi, chunki u mantiqan mos kelmaydigan kombinatsiyalarni aniqlash imkonini beradi. Masalan: *Tosh kitobni ichdi*. Bu gap sintaktik jihatdan to'g'ri bo'lishi mumkin, ammo semantik valentlik talablariga mos kelmaydi. Shu sababli predikat–argument mosligi semantik interpretatsiyaning muhim sharti hisoblanadi.

Argument tuzilmasi hodisaning ichki semantik strukturasi ham aks ettiradi. Levin va Rappaport Hovav fikriga ko'ra, predikatning argument strukturasi tushunish uchun uning hodisa tuzilmasini tahlil qilish talab etiladi [7]. Masalan, sabab fe'llari ikki komponentli hodisa strukturasi ega bo'ladi: *Bola eshikni ochdi*. Bu yerda sabab qiluvchi – bola, o'zgarishga uchragan obyekt – eshik. Buni quyidagicha formal ifodalash mumkin:

[CAUSE (bola, BECOME (ochiq (eshik)))]

Bu misol argument va hodisa tuzilmasi o'rtasidagi yaqin bog'liqlikni ko'rsatadi.

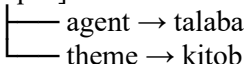
Peseskiyning fikriga ko'ra, semantik tanlanish yoxud valentlik faqat obyektlarga emas, balki subyektlarga ham tegishli bo'ladi. Masalan, psixologik holatni ifodalovchi fe'llar ayrim hollarda “experienter” rolini talab qiladi: *Tadqiqotchi natijadan xavotirlandi*. Bu yerda predikat inson subyektni talab qiladi, chunki hissiy holat biologik mavjudotga tegishli bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Argument tuzilmasi nazariyasi zamonaviy kompyuter lingvistikasida ham muhim o'rin egallaydi. Semantic Role Labeling tizimlari predikatning argument strukturasi aniqlash orqali semantik tahlilni amalga oshiradi. PropBank loyihasida ham har bir fe'l uchun alohida argument struktura freymilari (framesets) ishlab chiqilgan bo'lib, ular semantik rollarni standartlashtirishga xizmat qiladi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, argument tuzilmasi tillar o'rtasida farq qilishi mumkin, biroq asosiy semantik munosabatlar ko'pincha universal xarakterga ega bo'ladi. Bu esa predikat–argument modelining ko'p tilli semantik tadqiqotlar uchun muhim nazariy asos ekanligini ko'rsatadi. Demak, argument tuzilmasi va semantik valentlik predikat va argument o'rtasidagi semantik moslikni aniqlaydi, hodisa tuzilmasini tavsiflashga yordam beradi, semantik interpretatsiyaning izchilligini ta'minlaydi, kompyuter lingvistikasi modellarida asosiy rol o'ynaydi. Aynan ushbu tushunchalar keyinchalik PropBank annotatsiya tizimida argument rollari orqali, AMR va UMR modellarida esa grafik munosabatlar orqali namoyon bo'ladi.

Predikat–argument modelining eng muhim nazariy ustunliklaridan biri invariantlik tushunchasidir. Turli sintaktik konstruksiyalar ortida bir xil semantik struktura mavjud bo'lishi mumkin, ya'ni gapning grammatik shakli o'zgarishi mumkin, biroq hodisaning semantik yadrosi va argumentlar o'rtasidagi munosabatlar saqlanib qoladi. Ushbu hodisa semantik abstraksiyaning muhim xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Masalan:

1. Talaba kitobni o'qidi.
 2. Kitob talaba tomonidan o'qildi.
- Ikkala gap uchun predikat–argument tuzilmasi bir xil:

[o'qish]

Sintaktik transformatsiyalar, masalan, aniq va majhul nisbatning o'zgarishi, semantik rollarni o'zgartirmaydi. Bu hodisa generativ grammatika nazariyasida ham muhim o'rin tutadi, chunki chuqur struktura va yuzaki struktura o'rtasidagi farq aynan semantik invariantlik orqali izohlanadi.

Predikat–argument invariantligi hodisa semantikasi bilan ham uzviy bog'liq. Davidson yondashuvida predikat va argumentlar yagona hodisa o'zgaruvchisi orqali bog'langanligi sababli, sintaktik variatsiyalar semantik munosabatlarga ta'sir qilmaydi. Shu sababli hodisa markazli tahlil semantik invariantlikni izohlashda samarali vosita hisoblanadi.

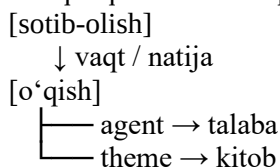
Invariantlik tushunchasi leksik semantika va argument ifodasi nazariyalarida ham muhim rol o'ynaydi. Levin va Rappaport Hovav predikatning argument strukturasi uning semantik xususiyatlari belgilashini ko'rsatib, turli sintaktik ifodalar aslida bir xil semantik strukturaning yuzaki ko'rinishlari ekanligini ta'kidlaydi. Predikat–argument invariantligi faqat nisbat o'zgarishlari bilan cheklanmaydi. U boshqa grammatik konstruksiyalarda ham kuzatiladi, masalan: *O'qituvchi talabaga vazifani berdi*. *O'qituvchi tomonidan talabaga vazifa berildi*.

Talaba o'qituvchidan vazifani oldi. Ushbu gaplarda sintaktik markaz turlicha bo'lsa-da, asosiy hodisa – berish hodisasi va uning ishtirokchilari saqlanib qoladi. Bu holat semantik rollarning sintaktik ifodadan mustaqilligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Predikat–argument invariantligi tilni anglash va bilimni ifodalash jarayonlarida ham muhim ahamiyatga ega. Inson tafakkuri turli grammatik shakllarni umumiy konseptual struktura sifatida qayta ishlaydi. Jackendoff konseptual semantika nazariyasida aynan shu invariant strukturalarni inson bilim tizimining asosiy komponentlaridan biri sifatida tavsiflaydi.

Natijalar va ularning muhokamasi. Tabiiy tilni qayta ishlashda ham invariantlik tushunchasi markaziy rol o'ynaydi. Semantic Role Labeling tizimlari sintaktik variantlardan mustaqil semantik rollarni aniqlashga qaratilgan. Mashina tarjima tizimlarida ham semantik invariantlik turli tillardagi gaplarni umumiy ma'no strukturasiga moslashtirish imkonini beradi. Matnni tushunish va savol-javob tizimlarida esa bir xil hodisaning turli ifodalarini aniqlash aynan semantik invariantlikka tayanadi. Shuningdek, grafik semantik modellar, xususan, AMR va UMR predikat–argument invariantligi tamoyiliga asoslanadi. AMR sintaktik shakldan mustaqil yagona semantik grafik yaratishga intilsa, UMR ushbu invariantlikni diskurs darajasiga kengaytiradi. Shu sababli predikat–argument invariantligi zamonaviy semantik reprezentatsiya modellarining nazariy asoslaridan biri hisoblanadi. Zero, predikat–argument invariantligi sintaktik variatsiyalar ortidagi umumiy semantik tuzilmani aniqlaydi; hodisa semantikasi bilan integratsiyalashadi, tilni anglash va bilimni ifodalash jarayonlarini tushuntiradi, tabiiy tilni qayta ishlash tizimlari uchun asos yaratadi. Aynan ushbu xususiyat predikat–argument modelini semantik modellashtirishda universal va samarali yondashuvlardan biriga aylantiradi.

Ko'p predikatli qurilma va hodisalar zanjiri. Ko'p gaplarda bitta emas, balki bir nechta predikat mavjud bo'ladi. Bunday holatda hodisalar o'zaro vaqt, sabab, maqsad jihatdan bog'lanadi. Bunday konstruksiyalar tilshunoslikda ko'pincha **murakkab hodisa tuzilmalari** yoki **hodisalar zanjiri** deb ataladi. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar matn semantikasini anglashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular diskurs darajasidagi munosabatlarning asosini tashkil etadi. Masalan: *Talaba kitobni sotib olib, uni o'qidi.* Bu gapda sotib olish hodisasi (1) va o'qish hodisasi (2) o'zaro vaqt ketma-ketligi va maqsad munosabati orqali bog'langan. Bunday strukturalarda ikkinchi hodisa ko'pincha birinchi hodisaning natijasi yoki davomiy bosqichi sifatida talqin qilinadi. Buni quyidagicha tasvirlash mumkin:

Murakkab hodisalar tilshunoslikda hodisa kompozitsiyasi tushunchasi bilan ham izohlanadi. Pustejovskiyning generativ leksika nazariyasida murakkab hodisalar bir nechta semantik komponentlarning kombinatsiyasi sifatida qaraladi. Masalan, sabab hodisalari odatda **CAUSE–BECOME** strukturasiga ega bo'lsa, ketma-ket hodisalar esa vaqt munosabatlari orqali bog'lanadi.

Hodisalar zanjiri tushunchasi diskurs semantikasi doirasida ham muhim o'rin tutadi. Matn davomida hodisalar ketma-ketligi inson tomonidan sabab-oqibat yoki vaqt munosabatlari asosida talqin qilinadi. Hobbs diskurs interpretatsiyasi nazariyasida hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar matn tushunish jarayonining asosiy mexanizmlaridan biri ekanligini ta'kidlaydi. Keyinchalik Asher va Lascarides tomonidan ishlab chiqilgan segmentlangan diskurs reprezentatsiyasi nazariyasi ham diskursda hodisalar o'rtasidagi semantik munosabatlarni formal modellashtirishga qaratilgan. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, ko'p predikatli qurilmalar tilning kognitiv asoslari bilan ham bog'liq. Inson tafakkuri hodisalarni izchil ketma-ketlik sifatida qabul qiladi va ular o'rtasidagi sabab yoki vaqt munosabatlarini aniqlaydi. Shu sababli murakkab hodisalar til orqali voqealar ssenariysini ifodalashning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi.

Tabiiy tilni qayta ishlashda ham hodisalar zanjiri muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biridir. Matnni tushunish, voqeani aniqlash va avtomatik xulosa chiqarish tizimlarida hodisalar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, grafik semantik modellar, jumladan, AMR va UMR, bir nechta hodisani yagona semantik struktura doirasida bog'lash imkonini beradi. AMR modelida hodisalar o'rtasidagi ayrim munosabatlar ko'rsatilishi mumkin bo'lsa-da, diskurs darajasidagi to'liq hodisa zanjirini ifodalash cheklangan. UMR esa aynan hodisalar uzluksizligi va diskurs bo'ylab bog'lanishini modellashtirishga qaratilgan. Shu sababli ko'p predikatli strukturalarni tahlil qilish UMR modelining nazariy asoslaridan biri hisoblanadi. Zero, ko'p predikatli strukturalar va hodisalar zanjiri murakkab hodisa qurilmasini tavsiflaydi, diskurs semantikasi uchun asos yaratadi, hodisalar o'rtasidagi vaqt va sabab munosabatlarini aniqlaydi, zamonaviy semantik reprezentatsiya modellarida markaziy rol o'ynaydi.

Aynan shu jihatlar keyingi boblarda PropBank, AMR va, ayniqsa, UMR modellarini tahlil qilishda muhim nazariy tayanch bo'lib xizmat qiladi.

Predikat–argument modeli va semantik rollar nazariyasi. Predikat–argument modeli semantik rollar nazariyasi bilan bevosita bog'liq. Predikat hodisani ifodalasa, semantik rollar ushbu hodisadagi ishtirokchilarning funksional munosabatlarini aniqlaydi. Shu sababli argument strukturasini to'liq tushunish uchun semantik rollar tizimi muhim nazariy asos hisoblanadi. Shuningdek, semantik rollar masalasi lingvistikada bahsli mavzulardan biri bo'lib kelmoqda. Xususan, quyidagi savollar ilmiy munozaralarga sabab bo'lgan:

- 1) rollar soni cheklanganmi yoki cheksizmi?
- 2) rollar universalmi yoki tilga xosmi?
- 3) rollar qat'iy kategoriyalarmi yoki gradual xususiyatga egami?

An'anaviy yondashuvlarda *agent*, *patient*, *experiencer* kabi rollar aniq kategoriyalar sifatida qaralgan bo'lsa-da, keyingi tadqiqotlar bu chegaralarning doimo aniq emasligini ko'rsatdi. Masalan, ayrim argumentlar bir vaqtning o'zida bir nechta rol xususiyatlariga ega bo'lishi mumkin. Bu holat semantik rollar tizimining moslashuvchan tabiatini ko'rsatadi. Dowty ushbu muammoni hal qilish uchun **proto-rollar nazariyasini** taklif qilgan. Unga ko'ra, agent va patient qat'iy kategoriyalar emas, balki ma'lum xususiyatlar majmuasi orqali aniqlanadi. Masalan, proto-agent odatda quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi: harakatni ongli ravishda amalga oshiradi, hodisani nazorat qiladi, sababchi rolini bajaradi, harakat tashabbuskori hisoblanadi. Proto-patient esa quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin: hodisadan ta'sirlanadi, holat o'zgarishiga uchraydi, nafaol rol bajaradi, harakat natijasini qabul qiladi.

Bu yondashuv semantik rollarning qat'iy emas, balki **gradual** xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi: argument proto-agent xususiyatlariga qanchalik yaqin bo'lsa, u agent sifatida talqin qilinadi. Shu sababli semantik rollar kategoriyalari keskin chegaralarga ega emas, balki ehtimollik asosida aniqlanadi.

Proto-rollar nazariyasi predikat–argument modeli bilan juda mos keladi, chunki u argument tuzilmasini semantik xususiyatlar orqali izohlash imkonini beradi. Levin va Rappaport Hovav ham argument ifodalanishi ko'pincha predikat semantikasi bilan belgilanadi, deb ta'kidlaydi. Bu esa predikat–argument modelining semantik rollar nazariyasi bilan integratsiyalashganligini ko'rsatadi.

PropBank loyihasida ham semantik rollar soddalashtirilgan ARG indeksleri orqali standartlashtirilgan bo'lib, bu yondashuv proto-rollar nazariyasiga mos keladi. Ta'kidlash kerakki, semantik rollar universal xarakterga ega bo'lsa-da, ularning sintaktik ifodalanishi turli tillarda farq qiladi. Funksional-tipologik yondashuvlar argument rollari va grammatik kategoriyalar o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish orqali tildagi umumiyliklarni aniqlashga harakat qiladi. Bu esa semantik rollar nazariyasining ko'p tilli semantik modellashtirishda ahamiyatli ekanligini ko'rsatadi. Zero, predikat–argument modeli va semantik rollar nazariyasi o'zaro integratsiyalashgan konseptual tizimni tashkil etadi. Predikat hodisani ifodalasa, semantik rollar ushbu hodisaning ishtirokchilarini aniqlaydi. Aynan shu integratsiya keyinchalik PropBank annotatsiya tizimida, AMR grafiklarida va UMR diskurs modellari doirasida yanada rivojlan tirilgan.

Xulosa. Ushbu tadqiqotda murakkab hodisalar, ko'p predikatli strukturalar hamda predikat–argument modeli tilshunoslik va kompyuter lingvistikasining kesishgan nuqtasida tahlil qilindi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, hodisalar kompozitsiyasi til orqali voqealarni izchil va mantiqiy tarzda ifodalashning muhim mexanizmi bo'lib, inson tafakkurining kognitiv xususiyatlari bilan uzviy bog'liqdir. Hodisalar zanjiri esa diskurs semantikasida markaziy o'rin egallab, matnni tushunish jarayonida sabab-oqibat va vaqt munosabatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Shuningdek, predikat–argument modeli va semantik rollar nazariyasi o'zaro integratsiyalashgan holda hodisa tuzilmasini chuqurroq tushuntirish imkonini berishi aniqlandi. Proto-rollar yondashuvi semantik rollarning qat'iy emas, balki gradual xarakterga ega ekanligini ko'rsatib, argumentlarning funksional xususiyatlarini yanada moslashuvchan talqin qilishga imkon yaratadi. Bu esa ko'p tilli semantik modellashtirish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy semantik reprezentatsiya modellarida, xususan, PropBank, AMR va ayniqsa UMR tizimlarida hodisalar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash va modellashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. UMR modeli diskurs darajasida hodisalar uzluksizligini ifodalash imkoniyati bilan ajralib turadi va ko'p predikatli strukturalarni tahlil qilishda istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Umuman olganda, murakkab hodisalar, hodisalar zanjiri va semantik rollar tizimini kompleks o'rganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki tabiiy tilni qayta ishlash, sun'iy intellekt va korpus lingvistikasi sohalarida ham muhim amaliy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR:

1. Tesniere, L. *Elements de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck, 1959. – pp. 102–110
2. Abuzalova, M. *Hozirgi o'zbek tilida sintaktik munosabatlar va argument tuzilmasi*. Toshkent, 2018. – 45–52-betlar
3. Jurafsky, D., Martin, J. H. *Speech and Language Processing*. 3rd ed. Draft, 2023. – Chapter 20: Semantic Role Labeling (pp. 3–15 online draft)
4. Davidson, D. "The Logical Form of Action Sentences." In: *Essays on Actions and Events*. Oxford: Clarendon Press, 1980. – pp. 105–122
5. Jackendoff, R. *Semantic Structures*. MIT Press, 1990. – pp. 43–60
6. Palmer, M., Gildea, D., Kingsbury, P. "The Proposition Bank: An Annotated Corpus of Semantic Roles." *Computational Linguistics*, 2005. – Vol. 31(1), pp. 71–106
7. Levin, B., Rappaport Hovav, M. *Argument Realization*. Cambridge University Press, 2005. – pp. 1–25.

INGLIZ VA O'ZBEK TILIDA MODALLAR CHOG'ISHTIRMASI

Haydarova Shaxzoda Shavkat qizi,

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

“O‘zbek tili va adabiyoti” yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: **M.A.Xamidova**

KIUT “Tarjima nazariyasi va amaliyoti” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilshunoslikning eng dolzarb va ko‘p qirrali muammolaridan biri bo‘lgan modallik kategoriyasining lingvopragmatik tabiatini o‘rganishga e‘tibor qaratilgan. Modallik – so‘zlovchining borliqqa va o‘z nutqi mazmuniga bo‘lgan munosabatini ifodalovchi fundamental tushuncha bo‘lib, u nafaqat grammatik, balki kommunikatsiyaning ajralmas qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot jarayonida ushbu kategoriyaning leksikologiya, frazeologiya, so‘z yasalishi, morfologiya va matn lingvistikasi kabi sohalar bilan o‘zaro aloqadorligi tahlil qilingan. Maqolaning asosiy maqsadi — ingliz va o‘zbek tillari qiyosida modallik kategoriyasining lingvopragmatik xususiyatlarini ochib berish, uning subyektiv va obyektiv munosabatlarni shakllantirishdagi rolini yoritishdan iborat. Shuningdek, maqolada modallikning universal tushuncha sifatidagi mohiyati hamda uning nutqiy jarayonda voqealanish tamoyillari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: modallik, kategoriya, modal so‘z, tilshunoslik, lingvopragmatik, obyektiv, subyektiv, leksikologiya.

COMPARISON OF MODALS IN ENGLISH AND UZBEKISTAN

Abstract. This article focuses on the study of the linguopragmatic nature of the category of modality, which is one of the most urgent and multifaceted problems of linguistics. Modality is a fundamental concept that expresses the speaker's attitude to being and the content of his speech, and it is manifested not only as a grammatical, but also as an integral part of communication. In the process of research, the interrelation of this category with such areas as lexicology, phraseology, word formation, morphology and text linguistics was analyzed. The main purpose of the article is to reveal the linguopragmatic features of the category of modality in comparison with the English and Uzbek languages, to highlight its role in the formation of subjective and objective relations. The article also scientifically substantiates the essence of modality as a universal concept and the principles of its occurrence in the speech process.

Keywords: modality, category, modal word, linguistics, linguopragmatics, objective, subjective, lexicology.

СРАВНЕНИЕ МОДАЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению лингвистопрагматической природы категории модальности, которая является одной из наиболее актуальных и многогранных проблем лингвистики. Модальность — это фундаментальное понятие, выражающее отношение говорящего к бытию и содержанию его речи, и проявляется она не только как грамматическая, но и как неотъемлемая часть коммуникации. В процессе исследования был проанализирован взаимосвязь этой категории с такими областями, как лексикология, фразеология, словообразование, морфология и текстовая лингвистика. Главная цель статьи — раскрыть лингвист прагматические особенности категории модальности в сравнении с английским и узбекским языками, подчеркнуть её роль в формировании субъективных и объективных отношений. В статье также научно обосновывается сущность модальности как универсального понятия и принципы её возникновения в процессе речи.

Ключевые слова: модальность, категория, модальное слово, лингвистика, лингвистопрагматика, объективный, субъективный, лексикология.

Kirish. Tilshunoslikda har bir bo‘lim chuqur tahlil qilinadi. Chog‘ishtirma tilshunoslik esa yanada bu masalaga chuqurroq yondashadi. Ingliz va o‘zbek tillarida modallik kategoriyasining lingvopragmatik xususiyatlarini tadqiqotchi D.Nazirqulova, modal so‘zlar va ularning o‘rganilishi haqida Z.Hatamov, qiyosiy tilshunoslikda modallik kategoriyasini fransuz hamda o‘zbek ertak, naqlari misolida O.Matyakubov kabi olimlar

tadqiq qilganlar. Ular har bir soʻz turkumining etimologiyasi, grammatikasi va transliteratsiya hodisalarini tadqiq qilganlar. Biz ushbu maqolada madallar translatsiyasiga eʼtiborimizni qaratganmiz. Modal soʻzlar juda tor semanik doirada oʻrganilgan. Faqat ikkita maʼnoviy guruhga boʻlingan va tilimizdagi koʻpgina keyinchalik modal soʻzlar oʻlaroq eʼtirof eʼtilgan: darvoqe, mabodo, mayli, xayriyat, umuman, xullas, demak, ishqilib, nihoyat, avvalo, masalan va boshqalar chetda qolib ketgan. Modallik — ogʻzaki nutqning ajralmas funksional alomatlaridan biri. Modallik haqida keltirilgan fikrlar, mulohazalardan maʼlumki, ushbu til kategoriyasining, nutqda, kommunikatsiyada ishtiroki turli til birliklari bilan ifodalanadi. Bu til birliklariga yuqorida aytib oʻtilganidek, turli kirish soʻzlar, yuklamalar, modal maʼnoli soʻzlar, modal feʼllar, ravishli iboralar, va hattoki soʻz tartibi hamda intonatsiyani ham kiritishimiz mumkin. Modallik kategoriyasi haqida gap ketganda uning obyektiv va subyektiv turlarga boʻlinishini tavsiflamasdan iloj yoʻq.

Ushbu maqolada biz ingliz va oʻzbek tillaridagi modallar chogʻishtirmasi haqida soʻz yuritamiz. Modal soʻzlar (lotincha: modalis — „oʻlchov“, „usul“) — soʻzlovchining oʻz fikriga turlicha munosabatini anglatadigan va fikrning aniqligi, rostligi, gumonli, yoki shartlilikini ifodalash uchun xizmat qiladigan soʻzlar; shaklan oʻzgarmasligi bilan tavsiflanadi, gap boʻlagi vazifasida kelmaydi, gapning boshqa boʻlaklari bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi; butun fikrga, yoki uning biror qismiga taalluqli boʻlib, odatda, kirish soʻz boʻlib keladi. Modal soʻzlar 2 katta guruhga boʻlinadi: fikrning aniqligini ifodalovchi modal soʻzlar, bularga rostlik, tasdiq-ishonch, qatʼiylikni bildiruvchi soʻzlar (darhaqiqat, haqiqatan; albatta, shubhasiz, soʻzsiz va shaksiz.) kiradi. Fikrning noaniqligini ifodalovchi modal soʻzlar, bularga taxmin, gumon, tasmol kabi maʼnolarni ifodalovchi soʻzlar (shekilli, chogʻi, chamasi; ehtimol, balki, aftidan va boshqalar) kiradi. Modal soʻzlar nutqda pauza, yozuvda vergul bilan ajratiladi.

Modal soʻzlarning maʼnoviy guruhlanishi	Misollar
Ishonch	Albatta, shaksiz.
Tasdiq	Darhaqiqat, haqiqatan.
Fikrni xulosalash	Xullas, demak, umuman,
Fikrning tartibi	Avvalo, avvalambor
Fikrning dalillanishi	Masalan, jumladan
Achinish	Attang, afsus
Quvonch	Xayriyat

Noaniqlikni, maʼnoni taxmin qilishni, soʻzlovchining gapdan anglashilayotgan fikrga ehtimollik, shubha taxmin kabi maʼnolarni namoyon qiluvchi modal birliklarga oʻzbek tilidagi **ehtimol, chamasi, aftidan, shekilli, balki, xullas** kabi soʻzlarni kiritishimiz mumkin boʻladi:

1. **Xullas**, somon mojarosi silliqqina koʻchgan edi. (Ulugʻbek Hamdam. “Muvozanat” 162-bet) Tarjimasi: **So**, the straw dispute had moved smoothly (Tarjima bizniki)

2. **Darhaqiqat**, kun boʻyi roʻza tutib vaqti kelganda iftor qilgan inson nihoyatda xursand boʻladi. (Hadis va hayot. „Roʻza 9 juz” 28-bet) Tarjimasi: **Indeed**, a person who fasts all day and breaks his fast when the time comes is extremely happy (Tarjima bizniki)

3. Umidsizlanib chiqib ketar edik. **Chamasi**, bobom bizni aldab zavqlansalar kerak-da... (Habibulla Qodiriy. “Otam haqida” 8-bet) Tarjima: We would leave in despair. **It seemed**, like my grandfather was having fun deceiving us Tarjima bizniki.

4. **Albatta**, birgina kutubxonalarning yopilishi bilan qiyomat qoʻpib qolmaydi. (Ulugʻbek Hamdam. „Muvozanat” 260-bet) Tarjima: **Of course**, the end of the world will not come with the closure of libraries alone Tarjima bizniki.

5. Oʻylay-oʻylay shunday **xulosaga** keldiki, odamzod avvalo, oʻz davrining farzandi ekan. (Ulugʻbek Hamdam. „Muvozanat” 259-bet) Tarjima: After much thought, he came to the **conclusion** that man is, first, and foremost, a child of his time Tarjima bizniki.

6. **Xullas**, Amir endi oʻzini oʻzi taftish va tahlil qilishni deyarli bas qilgandi. (Ulugʻbek Hamdam. „Muvozanat” 238-bet) Tarjima: **So**, Amir had almost stopped examining and analyzing himself Tarjima bizniki.

7. **Ehtimol**, ovqatni jismimiz emas, uni och qolib qiynalishdan toʻragan Vahmimiz yer... (Ulugʻbek Hamdam. „Muvozanat” 239-bet) Tarjima: **Perhaps**, it is not our body that eats it from hunger and suffering... Tarjima bizniki.

8. **-Albatta**, -Zaxro suzuk koʻzlarini Yusufga qadab, sekin, biroq dona-dona qilib dedi: - Bir paytlar koʻp boʻlmasa-da, har holda oyda bir-ikki kelib turardingiz. (Ulugʻbek Hamdam. „Muvozanat” 119-bet) Tarjima: **Of**

course, Zakhra said, her tearful eyes fixed on Yusuf, slowly but surely: Once upon a time you would come once or twice a month, even if it wasn't often Tarjima bizniki.

9. **Xullas**, har qanday dinning negizida insonni yaxshi bo'lishga, yaxshilik qilishga, o'zingga ravo ko'rganingnigina o'zgaga ravo ko'rishga chaqirib yashash mavjud. (Ulu'bek Hamdam. „Muvozanat“ 74-bet) Tarjima: **So**, at the hard of any religion is the call to live by calling people to be good, to do good, and to tread others as you would tread yourself Tarjima bizniki.

10. **Darhaqiqat**, Allohga ibodat qilish uchun, Allohning farz qilgan ro'zasini tutish uchun berkitilgan og'izdan faxsh so'zlar, so'kishlar, baqir-chaqirlar chiqishi mutlaqo to'g'ri emas. (Hadis va hayot. „Ro'za“ 27-bet) Tarjima: **Indeed**, it is absolutely not right for obscene words, swearing, and shouting to come out of a mouth that is closed in order to worship Allah and observe the fast that Allah has ordained Tarjima bizniki.

Ingliz tilida modal fe'llar (modal verbs) — ish-harakatning bajarilishi *shartligi, imkoniyati, ehtimolligi yoki ruxsat etilganligini* ko'rsatuvchi maxsus yordamchi fe'llardir. Ular asosiy fe'ldan oldin kelib, ma'noni to'ldiradi (masalan: **can, must, should, may, might, will, would**).

Ingliz tilida shu ma'noda qo'llanilgan jumlarlar ifodasiga e'tibor qaratsak, quydagilarni misol qilib ko'rsatishimiz mumkin: *I suppose, perhaps, I'm afraid, I fear, Maybe, probably and so on.*

1. Despite my lackluster high school career, I still believed I **could** become a great player. („Atom Habits“ James Clear 10 page) Tarjima: O'rta maktabdagi faoliyatim sust bo'lishiga qaramay, men hali ham ajoyib o'yinchi **bo'la olishimga**, ishonardim.

2. ...**Definitely**, Isaac turned and ran up the stairs taking them two at time.” Tarjima: J.Green , “The fault in our stars”) (**Albatta**, Ishoq o'g'irlab, zinapoyadan ikkitasini olib yugurib chiqdi Tarjima bizniki.

3. “**-Certainly!**,” assented Joe. “That's it. You are right, old chap!” (Ch. Dickens, “Great expectations”) Tarjima: “**-Albatta,**” deb tasdiqladi Joe. “Bo'ldi siz haqsiz, qari yigit!” Tarjima bizniki.

4. He **must** have felt them, as Will felt them. There was to see. ”Answer me! Why is it so cold?., It was cold (George R.R. Martin A Game of Thrones 8-page) Tarjima: U ularni Uill kabi his qilgan bo'lishi kerak. Ko'rish **kerak** edi. “Javob bering! Nega bunchalik sovuq?”, Sovuq edi Tarjima bizniki.

5. Will **could** see the hard glitter in his eyes as he stared at the knight. (George. R.R. Martin A Game Of Thrones 7-page) Tarjima: Uill ritsarga tikilib qaraganida ko'zlaridagi qattiq yaltiroqlikni **ko'ra oldi** Tarjima bizniki.

6. Similarly, one study found that the higher your best friend's IQ at age eleven or twelve, the higher your IQ **would be** at age fifteen, even after controlling for natural levels of intelligence. (James Clear „Atom Habits“ 97-page) Tarjima: Xuddi shunday, bir tadqiqot **shuni ko'rsatadiki**, eng yaqin do'stingizni IQ darajasi o'n bir yoki o'n ikki yoshda qanchalik yuqori bo'lsa, hatto tabiiy aql darajasini nazorat qilgandan keyin ham o'n besh yoshda IQ darajasi shuncha yuqori bo'ladi Tarjima bizniki.

7. The subject, who was unaware of the ruse, **would** immediately become bewildered. (James Clear. „Atom Habits“ 99-page) Tarjima: Hiyla-nayranglardan bexabar bo'lgan sub'ekt darhol **hayratda qoladi**.

8. “**Couldn't** you go to that place with me, papa?” she had asked when she was five years old. (Frances Hodgson B. “A little princess” 5-page) Tarjima: “Ota, men bilan o'sha joyga **bora olmaysizmi?**” deb so'ragan edi u besh Yoshida Tarjima bizniki.

9. Fear filled his gut like a meal he **could not** digest. (James Clear “Atom Habits” 7-page) Tarjima: Qo'rquv uning ichini hazm **qila olmaydigan** ovqat kabi to'ldirdi.

10. She knew it **would be** rude to smile, and she was very determined not to be rude. (Frances Hodgson B. “A Little princess” 10-page) Tarjima: U tabassum qilish qo'pollik **bo'lishini bilardi** va qo'pollik qilmaslikka qat'iy qaror qilgan edi.

Modal so'zlar ham sof modal so'zlar va vazifadosh modal so'zlarga bo'linadi.

Faqat modal ma'no uchun xoslangan so'zlar **sof modal so'zlar** sanaladi: *haqiqatan, darhaqiqat, afsus, attang, albatta, shekilli, avvalo, avvalambor, xullas, koshki, masalan*, kabi.

Modal ma'noda ham qo'llangan aftidan, chamasi, umuman, ehtimol, taxminan, shubhasiz singari so'zlar **vazifadosh modal so'zlar** hisoblanadi.

Mustaqil so'z	Vazifadosh so'z
Bizning g'olib chiqishimiz shubhasiz	Shubhasiz , biz g'olib chiqamiz
Uning yolg'on gapirayotganini aftidan bilib turibdi	Aftidan , u yolg'on gapiryapti
Bo'ron bo'lishi ehtimol qizim (Mirmuhsin)	Ehtimol , bu onasidan yagona estalik

LINGUISTICS

Gulchehraning chamasi to'g'ri chiqdi	Chamasi , hammasining og'zi tekkan ekan o'sha go'shtga
Uning "ko'cha bolasi" ekanini aftidan bilib olish qiyin emas edi	

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, modallik kategoriyasi nutq mazmunini ifodalashda, so'zlovchining subyektiv munosabatini aks ettirishda muhim lingvistik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot davomida keltirilgan misollar, tahlillar va ilmiy qarashlar asosida modallikning til tizimidagi o'rni hamda uning kommunikativ jarayondagi ahamiyati asoslab berildi.

Shuningdek, turli tillarda modallik kategoriyasini qiyosiy o'rganish tilning lingvokulturologik xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini berishi aniqlandi. Modallik vositalarining nutq vaziyatiga ko'ra turlicha ifodalanishi va leksik-semantik birliklar orqali yuzaga chiqishi uning murakkab va ko'p qirrali hodisa ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari modallik kategoriyasining o'zbek tilshunosligida yanada chuqurroq o'rganilishi zarurligini ko'rsatadi. Kelgusida ushbu yo'nalishda olib boriladigan ilmiy izlanishlar tilning imkoniyatlarini kengroq ochib berish, yangi nazariy xulosalar ishlab chiqish hamda amaliy tadqiqotlar uchun mustahkam ilmiy asos yaratishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. D.Narziqulova. *Ingliz va o'zbek tillarida modallik kategoriyasining lingvopragmatik xususiyatlari. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. №8, 2024. – 59-65-b.*
2. *O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 6-tom. Toshkent, 2000*
3. Yoqubov J.A. *Modallik kategoriyasining mantiq va tilda ifodalanishining semantik xususiyatlari (Semantic features of the representation of the modality category in logic and language). Toshkent: Fan, 2005.*
4. Axmanova O.S. *Lingvistik terminlar lug'ati. Moskva, 2010.*
5. Ch. Aytmatov. *Oq kema. Asil Rashidov*
6. Z.Hatamov. *Modal so'zlar va ularning o'rganilishi haqida ayrim mulohazalar. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. 23-son_2-to'plam, -2024. – 46-51-b.*
7. O.Matyakubov. *Qiyosiy tilshunoslikda modallik kategoriyasi: tadqiq va talqin (fransuz hamda o'zbek ertak, naqllari misolida). O'zbekistonda xorijiy tillar, 2024, 10-jild, № 1 (54), 97-116 b.*
8. Камильджанова Р. *Модальные слова в современном узбекском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Т. -1975 г. С. 12.*
9. *O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil.*
10. *Ulug'bek Hamdam. "Muvozanat" „Yangi asr avlodi “ 2024-yil*
11. *Hadis va hayot. „Ro'za 9 juz“ Toshkent 2025*
12. *Atom Habits“ James Clear.*
13. *George R.R. Martin A Game of Thrones.*

NEMIS TILINING LISONIY MANZARASIDA “HAUS” VA “HEIMAT” KONSEPTLARINING TAHLILI (H.T. BYOLL ASARLARI MISOLIDA)

Hayotova Dilafrōʻz Zoyirovna,
Nemis filologiyasi kafedrasida katta oʻqituvchisi
d.z.hayotova@buxdu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada nemis tilining lisoniy manzarasida “Haus” va “Heimat” konseptlarining lingvokognitiv hamda lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu konseptlarning etimologik ildizlari, semantik rivojlanishi va oʻzaro aloqadorligi Genrix Teodor Byoll asarlari misolida yoritilgan. Maqolada “Haus” konsepti nafaqat moddiy makon, balki insonning emotsional, ijtimoiy va identifikatsion tajribasi bilan bogʻliq koʻp qatlamli birlik sifatida talqin etiladi. Shuningdek, “Heimat” konseptining shakllanishida “uy” tushunchasining kognitiv asos sifatidagi roli asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari nemis tilidagi makon konseptining fizik va subyektiv modellari mavjudligini koʻrsatadi hamda ularning madaniy ahamiyatini ochib beradi.

Kalit soʻzlar: lingvistik manzara, lingvokognitiv tahlil, konsept, Haus konsepti, Heimat konsepti, uy tushunchasi, vatan tushunchasi, semantik maydon, kognitiv belgilar, lisoniy reprezentatsiya, etimologik tahlil.

АНАЛИЗ КОНЦЕПТОВ “HAUS” И “HEIMAT” В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Г. Т. БЁЛЛЯ)

Аннотация. В данной статье анализируются лингвокогнитивные и лингвокультурологические особенности концептов “Haus” и “Heimat” в языковой картине немецкого языка. В исследовании рассматриваются этимологические корни, семантическое развитие и взаимосвязь данных концептов на материале произведений Генриха Теодора Бёлля. Концепт “Haus” интерпретируется не только как материальное пространство, но и как многослойная единица, связанная с эмоциональным, социальным и идентификационным опытом человека. Также обосновывается роль концепта “Haus” как когнитивной основы формирования концепта “Heimat”. Результаты исследования показывают наличие физической и субъективной моделей пространственного концепта в немецком языке и раскрывают их культурную значимость.

Ключевые слова: языковая картина мира, лингвокогнитивный анализ, концепт, концепт Haus, концепт Heimat, понятие дома, понятие родины, семантическое поле, когнитивные признаки, языковая репрезентация, этимологический анализ.

ANALYSIS OF THE CONCEPTS “HAUS” AND “HEIMAT” IN THE LINGUISTIC WORLDVIEW OF THE GERMAN LANGUAGE (BASED ON THE WORKS OF H. T. BÖLL)

Abstract. This article analyzes the linguocognitive and linguocultural features of the concepts “Haus” and “Heimat” in the linguistic worldview of the German language. The study examines the etymological roots, semantic development, and interrelation of these concepts based on the works of Heinrich Theodor Böll. The concept “Haus” is interpreted not only as a physical space but also as a multi-layered unit associated with emotional, social, and identity-related human experience. The role of the “Haus” concept as a cognitive basis for the formation of the “Heimat” concept is also substantiated. The results of the study reveal the existence of both physical and subjective models of spatial concepts in the German language and highlight their cultural significance.

Keywords: linguistic worldview, linguocognitive analysis, concept, Haus concept, Heimat concept, notion of home, notion of homeland, semantic field, cognitive features, linguistic representation, etymological analysis.

Kirish. Zamonaviy lingvistika va lingvokulturologiyada konsept tushunchasi inson tafakkuri va til oʻrtasidagi murakkab munosabatlarni oʻrganishda muhim nazariy vosita hisoblanadi.

Ayniqsa, makon bilan bogʻliq konseptlar “Haus” va “Heimat” inson mavjudligining fundamental kategoriyalari sifatida alohida ilmiy qiziqish uygʻotadi. Ushbu konseptlar nafaqat til birliklari darajasida, balki

madaniy, psixologik va ijtimoiy tajriba bilan chambarchas bog‘liq holda shakllanadi. Nemis tilining lisoniy manzarasida “Haus” konsepti ko‘pincha moddiy va fizik makonni ifodalasa, “Heimat” esa emotsional, identifikatsion va madaniy makon sifatida namoyon bo‘ladi. Bu ikki konsept o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ayniqsa badiiy matnlarda yaqqol aks etadi. Xususan, Heinrich Böll asarlarida “uy” va “vatan” tushunchalari insonning ichki dunyosi, axloqiy qadriyatlarini hamda tarixiy tajribasi bilan uzviy aloqada tasvirlanadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi – nemis tilining lisoniy manzarasida “Haus” konseptining tushunchaviy tarkibini aniqlash, uning semantik va kognitiv xususiyatlarini tahlil qilish hamda “Heimat” konsepti bilan konseptual bog‘liqligini ochib berishdan iborat. Mazkur masala maqolamiz metodologik nuqtai nazaridan alohida dolzarblik kasb etadi. Zero, “uy” (*Haus*) hamda “vatan / Heimat” konseptlari inson mavjudligining fundamental, ekzistensial kategoriyalari sirasiga kiradi. Ushbu konseptlarning badiiy reprezentatsiyasi muallifning aksiologik tizimi, axloqiy me‘yorlari va voqelikni idrok etish modeli bilan uzviy aloqada shakllanadi. Shu ma’noda, Byoll ijodining axloqiy yo‘nalganligi “Haus” konseptini faqat makoniy birlik sifatida emas, balki qadriyatli-semantik konstrukt sifatida talqin etish imkonini beradi.

Adib estetik qarashlarining markaziy tamoyillaridan biri – haqiqatni izlashga qaratilgan konseptual-intellektual intilishdir. Mazkur yondashuv Byoll poetikasida axloqiylik va estetiklikning o‘zaro dialektik birligini tasdiqlaydi hamda konseptual tahlil uchun muhim nazariy asos vazifasini bajaradi.

Byoll asarlarida kundalik hayot poetikasi alohida o‘rin tutadi. Xususan, tadqiqotchilar tomonidan “kundalik turmush, odatiy mashg‘ulotlar va hissiy sezgilar poetizatsiyasi” qayd etiladi [Ilina 2002: 165]. Mazkur jihat “uy” konseptini tadqiq etishda muhim nazariy ahamiyatga ega. Chunki lingvokulturologik nuqtai nazardan aynan kundalik makon, maishiy muhit va “oddiy hayot” inson ongida “o‘z makoni” kategoriyasining shakllanishiga xizmat qiladi. Ushbu kognitiv mexanizm esa keyinchalik kengroq “Vatan / Heimat” konseptining yuzaga kelishiga asos bo‘ladi.

Nemis tilidagi Heim, Haus va ular bilan semantik jihatdan bog‘liq Heimat leksemalari german tillarining qadimiy qatlamiga mansub bo‘lib, ularning etimologik tahlili makon konseptining tarixiy-kognitiv shakllanishini yoritishda muhim nazariy asos vazifasini bajaradi. Heim leksemasi qadimgi yuqori nemis tilidagi *heim* shakliga borib taqaladi hamda proto-german davridagi **haimaz* formasidan kelib chiqqan deb qaraladi. Ushbu birlik dastlab “yashash joyi”, “qarorgoh”, “insonning o‘rnashgan makoni” ma’nolarini ifodalagan. Rekonstruksiya qilingan proto-german shakli hind-yevropa ildizi **kei-* (joylashmoq, o‘rnashmoq) bilan bog‘lanadi. Mazkur ildiz german tillarida keng kognat tizimni yuzaga keltirgan (inglizcha *home*, gotcha *haims*, skandinavcha *heimr*). Semantik evolyutsiya jarayonida Heim fizik makon nomidan tashqari emotsional-aksiologik mazmun kasb etib, subyektiv yaqinlik, psixologik xavfsizlik va identifikatsion makon komponentlarini o‘zida mujassamlashtirgan.

Haus Haus leksemasi esa qadimgi yuqori nemis tilidagi *hūs* shakliga borib taqaladi va proto-german **hūsq* formasidan rivojlangan. Ushbu birlikning dastlabki semantik yadrosi “inshoot”, “boshpana”, “yopiq konstruksiya” tushunchalari bilan belgilanadi. Etimologik jihatdan bu shakl hind-yevropa ildizi **keu-* (yopmoq, qoplamoq, himoyalamoq) bilan aloqador deb talqin qilinadi. Shunga ko‘ra, Haus konsepti tarixan konstruktiv-material makon modelini ifodalaydi. German tillaridagi kognatlar (inglizcha *house*, gotcha *hus*, qadimgi norvegcha *hūs*) ushbu semantik yadroning barqarorligini tasdiqlaydi. Tarixiy-semantik taraqqiyot natijasida mazkur leksemalar o‘rtasida funksional differensiallashuv yuzaga kelgan. Haus obyektiv, moddiy va arxitektura jihatdan aniqlanadigan makonni bildirsa, Heim subyektiv-idrokiy, emotsional va aksiologik makon sifatida shakllangan. Ushbu qarama-qarshilik nemis tilining konseptual tizimida makonning ikki xil modeli — fizik va fenomenologik talqinlari mavjudligini ko‘rsatadi. Mazkur differensiallashuv ayniqsa Heimat Heimat konseptining semantik tuzilmasida yaqqol namoyon bo‘ladi. Heimat etimologik va semantik jihatdan Heim bilan yaqin bo‘lib, makonning geografik emas, balki identifikatsion, madaniy va emotsional interpretatsiyasini ifodalaydi. Shunday qilib, etimologik tahlil shuni ko‘rsatadiki, Heim va Haus leksemalari german dunyoqarashida makon konseptining turli kognitiv modellarini verbal shaklda reprezentatsiya qiladi: biri – ichki, subyektiv makon tajribasi; ikkinchisi tashqi, material makon tuzilmasi. Bu farqlanish tilning lisoniy manzarasida makon kategoriyasining ko‘pqatlamli tabiatini aks ettiradi.

Heimat derivatsion va semantik jihatdan Heim asosida shakllangan birlik bo‘lib, nemis tilining konseptual tizimida makonning emotsional-madaniy interpretatsiyasini ifodalaydi. Mazkur asarlar yaratilgan adabiy davr ilmiy Adabiyotlarda “Xarobalar adabiyoti” (“Literatur der Ruinen”) nomi bilan ataladi. Ushbu tarixiy-madaniy kontekst yozuvchilar dunyoqarashiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Tadqiqotchilar ta’kidlaganidek, urushdan keyingi Germaniyada “xarobalar ustida sukunat hukmron bo‘lgan” bir sharoitda ijodkorlar o‘zlarini “ichki emigratsiya” holatida his etishgan [Schröter 1982].

Genrix Byoll Gitler rejimining nemis tiliga ko'rsatgan ta'sirini alohida ta'kidlaydi. Uning fikricha, mazkur davr til tizimida chuqur o'zgarishlarga olib kelgan hamda adabiy an'analarni go'yoki "nol nuqta" ("Nullpunkt") holatiga olib kelgan [Schröter 1982]. Bu esa urushdan keyingi adabiyotda yangi konseptual va aksiologik paradigmaning shakllanishiga zamin yaratgan. Chunki uy obrazi Byoll asarlarida faqat makoniy kategoriya sifatida emas, balki insonning emotsional barqarorligi, identifikatsiyasi hamda "vatan / Heimat" konseptining individual-badiiy interpretatsiyasi bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Individual-muallif konseptlari yozuvchining dunyoqarashi ta'sirida madaniy konseptlarning transformatsiyasi natijasida yuzaga kelishini, shuningdek, "alohida inson tili, individual til, asosan umumiy tilning katta qismidan va individual til xususiyatlarining kichik qismidan iborat" ekanini hisobga olsak [Lyutikova 1999: 11], Haynrich Byoll asarlarida "Haus" konseptining individual-muallifona ifodalanish xususiyatlarini aniqlash uchun avvalo uy haqidagi tipik nemis tasavvurlarini belgilab olishimiz zarur.

Shu munosabat bilan nemis lisoniy manzarasida "Haus" konseptining reprezentatsiya xususiyatlarini aniqlaymiz. Mazkur konseptni o'rganish lingvokulturologik nuqtai nazardan alohida ahamiyatga ega. Chunki "Haus" konsepti insonning makoniy tajribasi, ijtimoiy mavjudligi hamda emotsional identifikatsiyasi bilan bog'liq bo'lib, aynan shu parametrlar "vatan" ("Heimat") konseptining ham kognitiv asosini tashkil etadi. Uy tushunchasi ko'pincha vatan konseptining eng yaqin, konkret va tajribaviy modeli sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois "Haus" konseptining lisoniy reprezentatsiyasini tadqiq etish "vatan" konseptining semantik va kognitiv mexanizmlarini chuqurroq tushunish imkonini beradi. Biroq bu vazifa ancha murakkab bo'lib ko'rinadi, chunki Yuriy Karaulov to'g'ri ta'kidlaganidek, umumtil lisoniy manzarasini qayta tiklashga qaratilgan har qanday tadqiqotlar to'liq muvaffaqiyat bilan yakunlanishi qiyin. Sababi, ularni mantiqiy yakuniga yetkazish, mutlaqo mukammal va ichki ziddiyatsiz qilish amalda deyarli imkonsizdir: "...bir tilga so'zlashuvchi barcha insonlar uchun ma'nolar va ruhiy qadriyatlarining tafsilotlargacha mos keluvchi yagona ierarxiyasi mavjud bo'lishi mumkin emas. Yakunlangan va bir ma'noli qabul qilinadigan dunyo manzarasi faqat alohida til shaxsining ma'nolar va qadriyatlar ierarxiyasini belgilash asosida mumkin" [Karaulov 1987: 36–37].

Mazkur nazariy qarash "Haus" va "vatan" konseptlari o'rtasidagi munosabatlarga ham tatbiq etilishi mumkin. Chunki har ikkala konsept umumiy madaniy tajribaga tayanadi, biroq individual ongda turlicha interpretatsiya qilinadi. Uy inson uchun konkret, sezilarli makon bo'lsa, vatan ushbu makoniy tajribaning kengaytirilgan, ijtimoiy-madaniy darajadagi konseptual shaklidir.

Shunga qaramay, bunday tadqiqotlar olimlarga umumiy asos, o'ziga xos poydevor yaratishga yordam beradi: "milliy-madaniy an'analari va jamiyatda hukmron mafkura bilan belgilanadigan muayyan dominant mavjud bo'lib, aynan shu dominant umumtil lisoniy manzarasining yadrovii, umumahamiiyatli, invariant qismini ajratish imkonini beradi" [Karaulov 1987: 37].

Nemis madaniyatida aynan "Heimat" konsepti shunday dominantlardan biri hisoblanadi. Ushbu konsept ko'pincha "Haus" konsepti bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi, chunki uy vatan tushunchasining moddiy, psixologik va emotsional jihatdan eng yaqin ifodasidir. Shu ma'noda "Haus" konsepti vatan konseptining mikromodeli sifatida talqin qilinishi mumkin. Shu bois biz, hech qanday tarzda nemis lisoniy manzarasida "Haus" konseptini to'liq rekonstruksiya qilishni maqsad qilmagan holda, tahlil qilinayotgan material cheklanganligi sababli, "Haus" konseptining faqat tushunchaviy (poniyatii) tarkibiy qismini tavsiflashga harakat qilamiz. Bunda aspektli va izohli lug'atlar ma'lumotlaridan foydalanamiz. Olingan natijalar keyinchalik ushbu tushunchaviy tarkibiy qismlarning "Vatan" konsepti bilan konseptual kesishish nuqtalarini aniqlash imkonini beradi. "Haus" konseptining tushunchaviy tarkibiy qismini Genrix Böllning individual-muallifona lisoniy manzarasida taqdim etilgan "Haus" konseptining tushunchaviy tarkibiy qismi bilan qiyoslash.

Tadqiqot materiali tanlovi ikki omil bilan belgilanadi. Birinchidan, lug'atlar lisoniy manzarani aks ettiradi, chunki ular til egalarining olam haqidagi umumlashtirilgan tasavvurlari asosida shakllanadi. Ikkinchidan, aynan lingvistik lug'atlar lisoniy manzarani shakllantiruvchi omillardan biri hisoblanadi, zero nemis lisoniy manzarasini tavsiflashda bahsli masalalarni hal etish uchun ularga murojaat qilinadi ("shu tariqa lug'at tilning to'liq nazariy tavsifining zaruriy qismiga aylanadi...", nafaqat "leksika yodgorligi" yoki til egalariga mo'ljallangan amaliy ma'lumotnoma sifatida" [Apresyan 1995b: 3]. Mazkur metodologik yondashuv "Haus" va "Vatan" konseptlari o'rtasidagi semantik aloqalarni aniqlashda ayniqsa muhimdir. Chunki lug'atlar nafaqat leksik ma'nolarni qayd etadi, balki madaniy ongda mavjud konseptual bog'lanishlarni ham aks ettiradi. Uy tushunchasining lug'aviy tavsifi ko'pincha mansublik, identifikatsiya, barqarorlik kabi semalarni o'z ichiga oladi, bu esa vatan konseptining fundamental belgilariga mos keladi.

Shu ma'noda lug'atlar lingvistik manzarani aks ettiradi. Lingvistik manzara deganda biz, O.I. Lytkina ta'rifiga tayangan holda, "til birliklari va grammatikaning tahlili hamda tavsifi natijasida lingvistika fanida yaratiladigan olam obrazi"ni tushunamiz [Lytkina 2012: 184]. O.I. Lytkina to'g'ri ta'kidlaydiki, "boshqa xususiy ilmiy manzaralardan farqli ravishda, lingvistik manzara umumilmiy va naiv (kundalik) olam manzaralarining kesishish nuqtasi sifatida namoyon bo'ladi".

Mazkur kesishish ayniqsa "Haus" konseptida yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki uy kundalik tajriba obyektidir, biroq ayni paytda madaniy identitet va vatan tushunchasining kognitiv modeli sifatida ham faoliyat yuritadi. Inson uchun uy – bu eng yaqin "o'z makoni", vatan esa ushbu makoniy tajribaning kengaytirilgan, kollektiv darajadagi shaklidir. Demak, "Haus" konseptining tushunchaviy tarkibiy qismini sinxron va diaxron jihatlarida aniqlash maqsadida nemis tilining etimologik, frazeologik va izohli lug'atlaridagi, shuningdek, sinonimlar va antonimlar lug'atlaridagi lug'at maqolalarini tahlil qilamiz. Mazkur tahlil "Haus" konseptining nafaqat leksik-semantik, balki lingvokognitiv va lingvokulturologik tabiatini ochib berish imkonini beradi. Ayniqsa, uy tushunchasining "o'z makoni", "himoyalangan hudud", "mansublik markazi" sifatidagi interpretatsiyasi vatan konseptining asosiy semantik modellari bilan uyg'unlashadi.

Xulosa. Nemis tilining lisoniy manzarasida "Haus" konseptining tushunchaviy tarkibiy qismini etimologik, izohli hamda frazeologik materiallar asosida tahlil qilish mazkur konseptning ko'p qatlamli lingvokognitiv tabiatini aniqlash imkonini berdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, "Haus" konsepti nemis lisoniy ongida faqat arxitektura yoki moddiy obyekt sifatida emas, balki insonning makoniy, ijtimoiy hamda psixologik tajribasini mujassamlashtiruvchi fundamental konseptual birlik sifatida namoyon bo'ladi. Etimologik tahlil "Haus" leksemasining dastlabki semantik yadrosi "himoyalangan, yopiq makon" tushunchasi bilan bog'langanini ko'rsatdi. Mazkur semantik komponent konseptual jihatdan alohida ahamiyatga ega, chunki aynan shu belgi "uy" va "vatan" ("Heimat") konseptlari uchun umumiy kognitiv asos vazifasini bajaradi.

ADABIYOTLAR:

1. Hayotova D. Z. *Linguculturological Interpretation and Study of the Concept "Vatan (Homeland)" in German and Uzbek Languages // German and Uzbek Languages.* – 2022.
2. Hayotova D. *National-cultural linguoculturological features of the concept of "Heimat" in German and Uzbek languages // Центр научных публикаций (buxdu.uz).* – 2020. – T. 1. – № 1.
3. Hayotova D. *Tushuncha va so'z munosabati // Центр научных публикаций (buxdu.uz).* – 2023. – T. 29. – № 29.
4. Hayotova D. *Study of Linguoculturology in Linguistics // Центр научных публикаций (buxdu.uz).* – 2023. – T. 29. – № 29.
5. Hayotova D. *Studies on the Concept of "Motherland" ("Heimat") in Cognitive Linguistics // Центр научных публикаций (buxdu.uz).* – 2023. – T. 29. – № 29.
6. Hayotova D. *Nemis va o'zbek tillarida "Vatan" konseptining lingvokulturologik talqini va tadqiqi // Центр научных публикаций (buxdu.uz).* – 2022. – T. 9. – № 9.
7. Hayotova D. *"Vatan" konseptining lingvokulturologik talqini (nemis va o'zbek tillari misolida) // Центр научных публикаций (buxdu.uz).* – 2023. – T. 34. – № 34.
8. Hayotova D. *Nemis tilida "Heimat" konseptining tarixiy-etimologik tahlili // Talqin va tadqiqotlar.* – 2023. – T. 1. – № 34.
9. Hayotova D. *The Role of the Concept in Modern Linguistics // Центр научных публикаций (buxdu.uz).* – 2023. – T. 33. – № 33.
10. Hayotova D. *Zamonaviy nemis tilini o'qitishda predloglarni o'rgatish metodikasi // Центр научных публикаций (buxdu.uz).* – 2023. – T. 35. – № 35.
11. Erpenbeck J. *Heimsuchung.* – Berlin: Albrecht Knaus Verlag, 2008.
12. Erpenbeck J. *Makon istab. Tarj. H. Qo'chqorova.* – Toshkent: Nihol, 2011.
13. Ilina T. *Поэтика повседневности.* – Moskva, 2002.
14. Schröter K. *Literatur der Nachkriegszeit.* – Berlin, 1982.
15. Lyutikova N. *Индивидуальный язык писателя.* – Moskva, 1999.
16. Apresyan Yu.D. *Лексическая семантика.* – Moskva, 1995.
17. Lytkina O.I. *Языковая картина мира.* – 2012.

UDK:

IBORALAR VA ULARNING MASHINA TARJIMASI MUAMMOLARI

*Ibraximova Dilshoda To'rayevna,
ATMU, Filologiya kafedrasi dotsenti
dilshodaibraximova@mail.ru*

Annotatsiya. Iboralar tilni tashkil etuvchi leksik qatlamning struktur-semantik imkoniyatlariga ko'ra alohida yondoshuvlar asosida tadqiqatlarni talab etuvchi guruhi hisoblanadi. Ular xalq madaniyatiga xos qadriyatlarining til orqali akslantiruvchi asosiy vositalardir. Tilining leksik qatlamida salmoqli o'rinni egallab turuvchi, o'z ijodkorlari bo'lgan jamiyat a'zolarining milliy-madaniy, diniy qarashlari, tarixi, turmush-tarziga oid, ijtimoiy hayotida sodir bo'layotgan kechmishlar, voqeliklarni yorqin aks ettiruvchi, jonli tarzda ifodalovchi iboralarning tarjumasida haqida turli fikr-mulohazalar mavjud. Ushbu maqolada iboralarning mashina tarjima muammolari borasida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: ibora, frazeologik birlik, mashina tarjima, ekvivalent, mutanosiblik, idiomatik birlik, semantik muammo, kontekst, lingvokulturologiya

PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS AND THE PROBLEMS OF THEIR MACHINE TRANSLATION

Abstract. Phrases are a group of lexical elements that require research based on special approaches, depending on their structural and semantic capabilities. They are the main means of reflecting the values inherent in folk culture through language. There are various opinions about the translation of phrases that occupy a significant place in the lexical layer of a language, vividly reflect the national-cultural, religious views, history, lifestyle of the members of society who are its creators, vividly reflect the events and realities taking place in their social life, and vividly express them. This article discusses the problems of machine translation of phrases.

Keywords: phrase, phraseological unit, machine translation, equivalent, proportionality, idiomatik unit, semantical problem, context, linguaculturology

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ И ПРОБЛЕМЫ ИХ МАШИННОГО ПЕРЕВОДА

Аннотация. Фразеологизмы являются особой группой лексического слоя языка, требующей исследования на основе отдельных подходов в соответствии с их структурно-семантическими возможностями. Они выступают основным средством отражения через язык ценностей, присущих народной культуре. Существуют различные мнения относительно перевода фразеологизмов, которые занимают значительное место в лексическом составе языка и ярко, образно отражают национально-культурные, религиозные взгляды, историю, образ жизни общества — создателя этих выражений, а также события и явления социальной жизни. В данной статье рассматриваются проблемы машинного перевода фразеологизмов.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологическая единица, машинный перевод, эквивалент, соразмерность, идиоматическая единица, семантическая проблема, контекст, лингвокультурология.

Kirish. Har bir xalq olamni o'ziga xos tarzda idrok etadi, konseptuallashtiradi va til orqali ifodalaydi. Agar bu o'ziga xoslik bo'lmaganda va idrokiy jarayonda farqli jihatlar faollashuvi ko'zga tashlanmaganda, tillardagi lisoniy birliklar ham leksik-semantik, kognitiv, pragmatik va boshqa xususiyatlari jihatidan bir xillikka ega bo'lar edi. Til tafakkur va madaniyatning eng muhim ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Iboralar yoki frazeologik birliklarning shakllanishida inson omili katta ahamiyat kasb etadi, chunki aksariyat frazeologik birliklar insonlar va ularning turli faoliyat sohalari bilan bog'liq. Qabul qiluvchi omil muloqotning muhim elementidir. Bundan tashqari, odamlar tashqi narsalarga, jumladan, jonsiz narsalarda ham insoniy elementlarni singdirishga intiladilar [Кунин, 1996]. Tafakkur egasi inson va tafakkur orqali milliy-madaniy yondoshuvlarni shakllantiruvchi ham inson, demak lisoniy manzaraning yaratilishi antroposentrizm tamoyillari asosida jarayonlashadi deyish mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metod. Iboralarni har bir tilning o'ziga xos ajoyib hodisoti deb hisoblash mumkin. Ularning asosiy funksiyalaridan biri nutqning emotsional-ekspressivligini osirishdan iborat. Bu birliklar ko'chma ma'no tashiganligi sababli, ularning o'zga tillarga tarjimasini inson omili orqali va yoki mashina tarjimalarida ham qator challejnlarni yuzaga keltiradi. Demak, tarjimadagi murakkablik tarjimonning frazeologik kompetentsiya darajasiga va MWE (ko'p so'zli ibora) ning ekvivalentlik darajasiga (to'liq, qisman yoki ekvivalentsiz) qarab o'zgaradi (Corpas Pastor 2001; Molina Plaza 2004).

Keyingi o'n yilliklarda mashina tarjima imkoniyatlarini kengaytirish borasida ko'plab, izlanishlar, urinishlar, amaliy harakatlar qilinayotgan bo'lsada, aynan iboralar, frazeologik birliklarning muqobil va munosib talqinlarini o'zga tilda aniqlash muammoligicha qolmoqda.

Muhokama. Noriega-Santiañez va Korpas Pastor korpora va NMT (neural machine translation) tizimlarining frazeologik, xususan, kulteremlar, neologizmlar, kanonik yoki manipulyatsiya qilingan iboralar muammolarini qay darajada hal qila olishini o'rganishdi. Ularning kashfiyotlari shuni ko'rsatdiki, o'sha paytdagi NMT tizimlari yanada ijodiy MWElarni (xususan, neologizmlar yoki manipulyatsiya qilingan iboralar) qoniqarli darajada tarjima qilmagan; ammo, ular kanonik iboralarni tarjima qilishda qoniqarli natijaga erishdilar. Iboralarning, frazeologik va idiomatik birliklarning ma'nolari ularning komponentlari ma'nolaridan kelib chiqib belgilanmaydi. Masalan, *"In Abraham's bosom"* GoogleTranslate dasturida *"Ibrohimning quchog'ida"* tarzida o'giriladi. Bu ibora aslida kontekstual metaforik mazmun kasb etib, "jannatdek, jannatdagidek, jannatda yurgandek" kabi tarjima qilinib, yoqimli, baxtiyorlik his tuyg'ularining uyg'onish holatida bo'lgan ruhiyatga nisbatan qo'llanadi. Neyron tarjima modellari yetarli hajmdagi kontekstual ma'lumotga ega bo'lmasa, literal tarjimaga murojaat qiladi. IT tizimlari uchta asosiy maydonga ega va odatda sensorlar, ma'lumotlarni qayta ishlash va ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish va olish uchun bulutli tizimlar sifatida ishlaydigan sensor tugunlarini o'z ichiga oladi. Ushbu tizimlar ma'lumotlarni real vaqt rejimida to'plashi va ma'lumotlarga simsiz kirishi mumkin, bu esa ularni murakkab mikromuhitga ega bo'lgan mulkiy maydonlarda foydalanish uchun juda qulaylashtiradi (Ruan & Yu, 2018).

"To sham Abraham" iborasi esa mashina tarjimada butunlay mazmunsiz *"Ibrohimni soxtalashtirmoq"* tarzida tarjimani chiqarib beradi. Bu ibora *"o'zini kasallikka solmoq"* ma'nosini anglatib, ilk bor 18-asrlarda paydo bo'lgan va o'zlarini bechorahol, bemor qilib ko'rsatishga uringan tilanchilarga nisbatan qo'llangan. Ingliz tili lug'atining umumiy zahirasiga idiomatik birlik sifatida kiritilgan ushbu iboraning keyingi davrda semantik maydoni kengayib, har qanday soxta holatga nisbatan, harakatga nisbatan qo'llana boshlagan.

Neyron tarjima tizimlari madaniy va pragmatik komponentlarni to'liq anglay olmaydi. Ayniqsa, o'zbek tili kabi kam resursli tillar uchun frazeologik korpuslarning yetarli emasligi muammoni yanada kuchaytiradi. Iboralarning mashina tarjimasida istalgan natijalarga erishish katta hajmdagi frazeologik korpuslar yaratish, kontekstual semantik modellarni rivojlantirish, lingvomadaniy ma'lumotlarni integratsiya qilish, sun'iy intellekt tizimlarida pragmatik tahlil mexanizmlarini takomillashtirish talab etiladi.

Natijalar. Amalga oshirilgan tahlillar mashina tarjimasini tizimlarida quyidagi muammolar mavjudligini ko'rsatib berdi.

1. **So'zma-so'z tarjima muammosi.** Bunda sun'iy intellekt iboralarni frazeologik birlik sifatida emas, balki komponent leksik birliklarning yig'indisi sifatida qabul qilib, ularning har biri uchun literal tarjimani ishlab chiqaradi.

Ibora (frazeologik birlik, idiomatik birlik)	Mashina tarjimasini	To'g'ri talqin
Abraham-man	Ibrohim odam	tilanchi
Adam's ale/wine	Odamning pivosi/vinosi	suv/obi-hayot
Alini ko'rib, Vali demoq	Seeing Ali and saying "Wali"	take smb/smt. for another

Keltirilan misollardan ko'rinib turibdiki, mashina tarjimasini tizimlari frazeologik va idiomatik mazmundagi iboralarning ma'nosini aniqlashda yetarli semantik tahlilni amalga oshira olmaydi.

2. **Madaniy nomutanosiblik.** Iboralar, shaksiz, milliy-madaniy xususiyatlarni o'zida mujassamlashtiradi, mashina tarjimasini bu jihatni hisobga olish imkoniyatiga ega emas. Inson aniq bir qonuniyatlarga bo'ysunuvchi tizim hisoblanuvchi olamda taraqqiy topdi, bu esa uning rivojlanib boruvchi aql-zakovati ham ma'lum bir umumiy tamoyillarga muvofiq tuzilishi kerakligini anglatadi [Shepard, 1988]. Madaniyatlarning farqlanishi tashqi olamning idrok etilishidagi farqlarning natijasi o'laroq vujudga keldi.

O'zimizdan tashqarida bo'lgan olamni anglash borliq qonuniyatlarini uzluksiz ochib borishdan iborat bo'lib, shuni bilishimiz kerakki, insonni o'rab turgan atrof olamning tuzilishi, bu olamni bag'riga olgan ekologik muhit dunyoni bilish shakllarida, aniqrog'i, idrok etish shakllarida aks etmasligi mumkin emas.

O'zbek madaniyatiga xos ibora	Ingliz tiliga mashina tarjimasi	Mazmuniy talqin
Do'ppisi tor keldi.	The skullcap is too tight.	Noiloj vaziyatga tushib qolmoq

Do'ppi o'zbek millatining milliy bosh kiyimi hisoblanadi. *Do'ppining tor kelishi* iborasining yana bir ekvivalentlari "boshi shishib qolmoq", "boshi xumdek shishmoq" bo'lib, qiyin, noiloj vaziyatga tushib qolgan insonning psixologik holatiga ko'ra ko'p o'ylash, bezovtalik, xavotir tuyg'ulari azob beradi. Ko'p bezovta qiluvchi o'ylar bilan to'lgan bosh go'yo kattalashadi va buning natijasida bosh kiyim torlik qilishiga qaratilgan ibora qiyin vaziyatda qolish holatini ifodalovchi ibora sifatida qo'llanadi. Lekin ingliz tilidagi do'ppining literal tarjimasi "skullcap" vositasida bu ma'noni ifodalash imkonsiz.

3. **Kontekstni noto'g'ri aniqlash.** Iboralarning tarjimasida kontekstlarning roli albatta muhim ahamiyatga ega. Ba'zi iboralar metaforik mazmun kasb etmay, kontekstga ko'ra asliy ma'noni anglatadi. Masalan, "*Andrew*" antroponimik birligi metaforik mazmunda "*xizmatchi, yugurdak*" kabi ma'noni anglatishi bu ism doim shu ma'noni tashiydi degan fikrni anglatmaydi. Yoki, "*to spill the beans*" iborasi kontekstga ko'ra haqiqatdan loviyalarni to'kib qo'yish ma'nosini ifodalashi mumkin. Metaforik mazmunga ko'ra u "*sirni oshkor qilish*"; "*borini to'kib solish*" harakatini ifodalaydi.

4. **Pragmatik ma'noning yo'qolishi.** Mashina tarjimalaridagi g'alizlik sabab emotsional bo'yoqdorlik, masalan, kinoya, yumor kabilar yo'qoladi. Emotsional bo'yoq, ifodaviylik imkoniyati esa iboralarga xos bo'lgan asosiy jihat hisoblanadi.

Xulosa. Umumiy xulosa shuki, iboralar mashina tarjimalari uchun eng murakkab til birliklari sirasiga kiradi. Ularning milliy-madaniy xususiyatlari, majoziy ma'no ifodalashi, hamda pragmatik yuki mashina tarjima jarayonida ko'plab xatoliklarni yuzaga keltiradi. Demak, mashina tarjima ishlarida semantik va kontekstual tadqiqotlarni chuqurlashtirish zarur.

Kelgusida o'zbek tilidagi iboralar, frazeologik birliklarning elektron bazalarini yaratish, milliy korpuslar asosida neyron tarjima tizimlarini o'qitish, lingvomadaniy omillar va jihatlarni hisobga oluvchi algoritmlarni ishlab chiqish tilshunoslik va tarjimashunoslik uchun dolzarb vazifalardan biri bo'lib qoladi.

ADABIYOTLAR:

1. Noriega-Santiáñez L., Corpas Pastor G. *Measuring Creative Phraseology in Literature: Machine Translation Systems Versus Large Language Models*.
2. Saparniyazova M., Usmanova X., Dr. Vennila G., Hussein R.R., Ibrakhimova D., Jumanazarova G., and Bekmirzayev M. X. *IoT-Driven Environmental Monitoring in Special Collections Preservation*. *Indian Journal of Information Sources and Services* ISSN: 2231-6094 (P) Vol.15, No.4, 2025.
3. Кубрякова Е.С. *В поисках сущности языка*. - Москва, 2012. - 205 с.
4. Кунин А.В. *Курс фразеологии современного английского языка*. - Москва, 1996. - 200 с.
5. Shepard R. N. *George Miller's data and the development of methods for representing cognitive structures. The making of cognitive science: Essays in honor of George Armitage Miller*, ed. Hirst W. Cambridge (Mass.), 1988.
6. Baker M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. - Routledge, 2018.
7. Hutchins W. *Machine Translation: History and General Principles*. - Routledge, 2014. - P.428-445

UO'K 81`373.7

IBORALAR SEMANTIKASI VA ULARNING TIL TIZIMIDAGI O'RNI

Isoqulova Qunduz Nurbobo qizi,

Toshkent shahridagi Belarus-O'zbekiston qo'shma tarmoqlararo

amaliy texnik kvalifikatsiyalar instituti,

Metrologiya, standartlashtirish va

sertifikatlashtirish kafedrasi 1-kurs doktoranti

qunduz.isoqulova@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada iboralar (frazeologik birliklar) semantikasi va ularning til tizimidagi o'rni masalalari tahlil qilinadi. Unda iboralarning ma'no yaxlitligi, ko'chma ma'no asosida shakllanishi, semantik xususiyatlari hamda nutqdagi funksional imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, iboralarning leksik-semantik tizimdagi o'rni, kommunikativ va madaniy ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Iboralar semantikasini o'zlashtirish omillari keltirilgan.

Kalit so'zlar: ibora, frazeologizm, semantika, til tizimi, ko'chma ma'no, leksik birlik.

СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ И ИХ МЕСТО В ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы семантики фразеологических единиц и их роли в языковой системе. Анализируются целостность значения, переносное значение и семантические особенности фразеологизмов, а также их функциональные возможности в речи. Кроме того, обосновывается место фразеологических единиц в лексико-семантической системе языка и их коммуникативное и культурное значение. Представлены факторы, способствующие освоению семантики выражений.

Ключевые слова: фразеологизм, семантика, языковая система, переносное значение, лексическая единица.

THE SEMANTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS AND THEIR ROLE IN THE LANGUAGE SYSTEM

Abstract. This article examines the semantics of phraseological units and their role in the language system. It analyzes the integrity of meaning, figurative usage, and semantic features of idioms, as well as their functional potential in speech. The paper also substantiates the place of phraseological units in the lexical-semantic system of the language and highlights their communicative and cultural significance. Factors that contribute to the acquisition of the semantics of expressions are presented.

Keywords: phraseological units, semantics, language system, figurative meaning, lexical unit.

Kirish. Til insoniyatning eng muhim kommunikativ vositasi bo'lib, u nafaqat axborot almashish, balki tafakkur jarayonlarini ifodalash, ijtimoiy tajribani saqlash va uzatish vazifalarini ham bajaradi. Til tizimi murakkab va ko'p qatlamli bo'lib, uning tarkibida fonetik, leksik va grammatik birliklar o'zaro uzviy bog'liqlikda ijtimoiy funktsiya bajaradi. Ushbu tizimda frazeologik birliklar, ya'ni iboralar alohida o'rin egallab, tilning obrazlilik va ekspressivlik xususiyatlarini ta'minlovchi muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Har bir tilda tilning tarixiy taraqqiyoti davomida shakllanadigan barqaror birikmalar mavjud bo'lib, ularning ma'lum ko'rinishlari lug'aviy birlik hisoblanadi, shunga ko'ra lug'aviy ma'no ifodalaydi. Bunday barqaror birikmalarga nisbatan *frazеologik birliklar* termini qo'llanadi. Frazеologik birliklar umumta'lim darsliklarida ibora deb yuritiladi.

Iboralar – bu tarkiban ikki yoki undan ortiq so'zlardan tashkil topgan, lekin semantik jihatdan yaxlit ma'noni ifodalovchi barqaror til birliklari bo'lib, ular nutqda tayyor holda qo'llanadi. Ularning asosiy xususiyati shundaki, ibora ma'nosi uning tarkibiy qismlarining oddiy yig'indisidan kelib chiqmaydi, balki ko'chma ma'no asosida shakllanadi. Shu jihatdan iboralar tilning eng murakkab va o'ziga xos semantik qatlamlaridan biri hisoblanadi.

Zamonaviy tilshunoslikda frazeologik birliklarni o'rganish alohida ilmiy yo'nalish – frazeologiya doirasida amalga oshiriladi. Ushbu sohada olib borilgan tadqiqotlar iboralarining lingvistik tabiati, semantik tuzilishi, struktur xususiyatlari va funksional imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan. Xususan, klassik tilshunoslikda frazeologik birliklarning semantik tasnifi, ularning til tizimidagi o'rni va nutqdagi roli keng yoritilgan bo'lsa, zamonaviy yondashuvlarda iboralar kognitiv, lingvokulturologik va pragmatik jihatdan ham o'rganilmoqda. Iboralar nafaqat lingvistik birlik, balki madaniy fenomen sifatida ham muhimdir. Ular xalqning tarixiy tajribasi, urf-odatlar, dunyoqarashi va milliy mentalitetini o'zida mujassamlashtiradi. Shu sababli iboralar semantikasi milliy-madaniy xususiyatlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularni o'rganish orqali til va madaniyat o'rtasidagi uzviy aloqalarni aniqlash mumkin bo'ladi.

Bugungi kunda globalizatsiya va madaniyatlararo muloqotning kuchayishi sharoitida frazeologik birliklarni chuqur o'rganish ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki iboralar ko'pincha bevosita tarjima qilinmaydi va ularning to'g'ri talqini kontekst hamda madaniy bilimlarni talab qiladi. Bu esa frazeologiya masalalarini nafaqat nazariy, balki amaliy nuqtai nazardan ham muhim qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Frazeologiya nazariyasining shakllanishi asosan rus va Yevropa tilshunosligi doirasida yuzaga kelgan. Xususan, V.V. Vinogradov frazeologik birliklarni semantik jihatdan tasniflashning ilmiy asoslarini ishlab chiqib, ularni frazeologik butunlik, birlik va chatishma kabi turlarga ajratgan. Uning yondashuvi frazeologizmlarning semantik yaxlitligi va tarkibiy mustahkamligini aniqlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. A.V. Kunin esa ingliz tilidagi frazeologik birliklarni chuqur o'rganib, ularning struktur-semantik xususiyatlarini tahlil qilgan. U frazeologizmlarni nafaqat semantik, balki funksional jihatdan ham tasniflash zarurligini ta'kidlaydi. Kuninning ishlari frazeologiyaning mustaqil lingvistik soha sifatida shakllanishiga katta hissa qo'shgan. V.N. Telia frazeologik birliklarni lingvokulturologik nuqtai nazardan o'rganib, ularning milliy-madaniy xususiyatlarini asoslab bergan. Unga ko'ra, iboralar xalqning tarixiy tajribasi, mentaliteti va qadriyatlarini aks ettiruvchi til birliklaridir. Bu yondashuv iboralar semantikasini chuqurroq anglash imkonini beradi.

O'zbek tilshunosligida ham frazeologiya masalalari keng o'rganilgan. Sh. Rahmatullayev o'zbek tilining frazeologik lug'atini yaratib, iboralarini tizimli ravishda jamlagan va ularning semantik xususiyatlarini izohlagan. Uning ishlari o'zbek frazeologiyasining nazariy va amaliy asoslarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. A. Hojiyev va Sh. Shukurovlar o'zbek tilidagi frazeologik birliklarning lingvistik tabiati, tasnifi va qo'llanish xususiyatlarini tadqiq etganlar. Ular iboralarini o'rganishda milliy til materiallariga asoslangan yondashuvni rivojlantirgan.

Shuningdek, I.V. Arnold va N.N. Amosova kabi olimlar frazeologik birliklarning leksikologiya tizimidagi o'rini aniqlab, ularning semantik va struktur xususiyatlarini ingliz tili materiallari asosida tahlil qilganlar. Zamonaviy tadqiqotlarda esa frazeologik birliklar kognitiv lingvistika, lingvokulturologiya va pragmatika nuqtai nazaridan o'rganilmoqda. Bu esa iboralar semantikasining yanada chuqur va ko'p qirrali ekanligini ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar.

Iboralar va ularning lingvistik mohiyati

Iboralar (frazeologik birliklar) til tizimining alohida va murakkab qatlamini tashkil etuvchi, tarkiban ikki yoki undan ortiq so'zdan iborat bo'lsa-da, semantik jihatdan yaxlit ma'noni ifodalovchi barqaror birliklardir. Ular oddiy so'z birikmalaridan quyidagi jihatlari bilan farq qiladi:

- erkin birikmalardan farqli ravishda o'zgaras tarkibga ega;
- komponentlar ma'nosi umumiy ma'noga to'liq mos kelmaydi;
- nutqda tayyor holda qo'llanadi;
- ko'pincha obrazli va ekspressiv xarakterga ega [Vinogradov, 1947].

Masalan, *“ko'z ochib yumuncha”* iborasi juda qisqa vaqt oralig'ini bildiradi, ammo bu ma'no ibora tarkibidagi so'zlarning to'g'ridan-to'g'ri yig'indisidan kelib chiqmaydi.

Frazeologik birliklar tarkibiy jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi:

frazeologik butunliklar;

frazeologik birikmalar;

frazeologik chatishmalar [Rahmatullayev, 1992].

Bu tasnif iboralarining semantik mustaqillik darajasi asosida amalga oshiriladi.

Iboralar semantikasi va uning o'ziga xosligi.

Iboralar semantikasi – bu iboralarining ichki ma'no tuzilishini, semantik yaxlitligini va ma'no hosil bo'lish mexanizmlarini o'rganadigan sohadir.

Semantik yaxlitlik. Iboralarda asosiy xususiyatlardan biri — semantik integrallikdir. Bu holatda ibora umumiy ma’nosi uning tarkibidagi komponentlar ma’nosidan mustaqil ravishda shakllanadi.

Masalan, “*yuragi og’ziga chiqdi*” iborasi qo’rquv yoki hayajon holatini bildiradi.

Ko’chma ma’no va metaforiklik. Iboralar ko’pincha metafora va metonimiya asosida shakllanadi. Bu jarayon tilning semantik rivojlanishida muhim rol o’ynaydi.

Masalan:

“*qo’li uzun*” – o’g’ri;

“*tili achchiq*” – qo’pol gapiruvchi shaxs.

Bu iboralarda ma’no ko’chishi asosiy semantik mexanizm hisoblanadi [Telia, 1996].

Polisemiya va omonimiya. Ba’zi iboralar bir nechta ma’noga ega bo’lishi mumkin. Bu esa ularning nutqdagi qo’llanish doirasini kengaytiradi.

Masalan, *ko’z yummoq* iborasi:

ko’z yummoq I “vafot etmoq”;

ko’z yummoq II “voz kechmoq”.

Sinonimik va antonimik munosabatlar. Frazelogik birliklar o’zaro semantik munosabatlarga kirishadi:

- sinonimiya: *boshi osmonga yetdi – quvonchi ichiga sig’madi*;

- antonimiya: *yuragi kengaydi – yuragi siqildi*.

Bu hodisa iboralarning til tizimidagi paradigmatic munosabatlarini ko’rsatadi [Arnold, 1986].

Iboralarning til tizimidagi o’rni. Til tizimi ierarxik tuzilishga ega bo’lib, unda fonetik, leksik va grammatik qatlamlar mavjud. Iboralar leksik-semantik qatlamning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Ularning til tizimidagi o’rni quyidagi jihatlarida namoyon bo’ladi:

Leksik boylikni oshirish. Iboralar til lug’atini boyitadi va yangi semantik birliklarni yaratadi.

Kommunikativ samaradorlik. Iboralar qisqa shaklda murakkab fikrni ifodalash imkonini beradi. Bu esa nutqni ixcham va ta’sirchan qiladi.

Kognitiv funksiyasi. Iboralar orqali inson dunyoni idrok etish va uni til orqali ifodalash jarayoni amalga oshadi.

Madaniy axborotni uzatish. Frazelogik birliklar xalqning tarixiy tajribasi, urf-odatlar va mentalitetini o’zida mujassamlashtiradi [Shukurov, 1999].

Iboralarning funksional xususiyatlari. Iboralar nutqda turli funksiyalarni bajaradi:

- Nomlovchi funksiya (*ko’z yumdi*);
- Ekspressiv funksiya (emotsional ta’sir kuchi);
- Baholovchi funksiya (ijobiy/salbiy munosabat);
- Estetik funksiya (badiiy nutqda obrazlilik).

Badiiy adabiyotlarda iboralar muallif uslubini shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Lingvodidaktik aspektlar. Iboralarni o’qitish jarayoni murakkab bo’lib, u maxsus metodik yondashuvni talab qiladi. Chunki iboralar ko’pincha bevosita tarjima qilinmaydi.

Samarali metodlar:

- kontekstual o’qitish;
- qiyosiy tahlil;
- vizual vositalardan foydalanish;
- kommunikativ mashqlar.

Bu metodlar o’quvchilarning iboralarni to’g’ri tushunishi va nutqda qo’llashini ta’minlaydi [Hojiyev, 2002].

Iboralarning kommunikativ vazifa bajaradi, biror voqelikni sifatlaydi yoki harakat-holatni ifodalab keladi. Lekin iboralarning asosiy vazifasi shu bilan cheklanmaydi. Iboralar emotsional-ekspressiv funksiya bajaradi, ya’ni belgi, xarakter-xususiyatni ta’sirchan aks ettirib, badiiy bo’yoqdorlik uchun xizmat qiladi. Shu bois iboralarni bilish, o’zlashtirish lingvistik kompetensiyaning muhim shartlaridan hisoblanadi.

Iboralar ma’nosini o’zlashtirishning bir qator omillari mavjud bo’lib, ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin:

1. Iboralar ma’nosini o’zlashtirishga yordam beruvchi asosiy manba – iboralarning izohli lug’ati, ya’ni frazeologizmlarning izohli lug’ati hisoblanadi. Faol qo’llanadigan o’quv lug’atlarini nashr ettirish va ommalashtirish bu boradagi muhim vazifalardandir.

2. Iboralarning ma’nosi kontekstda reallashadi. Shu jihatdan badiiy matnlar iboralar semantikasini ochib beruvchi asosiy manbadir. Shu bois badiiy asar mutolaasi iboralar ma’nosini o’zlashtirish omillaridan biridir.

3. Iboralarni tashkil etgan komponentlar ma'nosi va ular ishtirokida yuzaga keladigan yaxlit ko'chma ma'noni anglash barqaror birikmalarni tez va oson o'zlashtirishga yordam beradi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari iboralar (frazeologik birliklar) til tizimining muhim va o'ziga xos qatlamini tashkil etishini yana bir bor tasdiqlaydi. Iboralar semantik jihatdan murakkab tuzilishga ega bo'lib, ularning asosiy xususiyati ma'no yaxlitligi va ko'chma ma'no asosida shakllanishidadir. Bu esa ularni oddiy leksik birliklardan tubdan farqlaydi va tilning obrazli hamda ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shuningdek, iboralar nutqda kommunikativ samaradorlikni oshiruvchi muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ular orqali murakkab fikrlar qisqa, aniq va obrazli tarzda ifodalanadi, nutqning emotsional-ekspressiv bo'yoqdorligi kuchayadi. Ayniqsa, badiiy nutqda iboralar muallif uslubini shakllantirishda, obraz yaratishda va tasviriylilikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari, iboralar milliy madaniyat va mentalitetni aks ettiruvchi til birliklari sifatida alohida e'tiborga loyiqdir. Ular orqali xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va tarixiy tajribasi til vositasida ifodalanadi. Shu sababli frazeologik birliklarni o'rganish til va madaniyat o'rtasidagi uzviy aloqani ochib berishda muhim ilmiy natijalar beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Виноградов В.В. Основные типы фразеологических единиц в русском языке. – М.: Наука, 1947. – 120 с.
2. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1996. – 381 с.
3. Телия В.Н. Русская фразеология. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
4. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1963. – 208 с.
5. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1986. – 295 с.
6. Cowie A.P. Phraseology: Theory, Analysis and Applications. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – 272 p.
7. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 368 b.
8. Hojiyev A. O'zbek tili frazeologiyasi. – Toshkent: Fan, 2002. – 112 b.
9. Shukurov Sh. O'zbek frazeologiyasi. – Toshkent: Universitet, 1999. – 96 b.
10. Nurmonov A., Mahmudov N. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 256 b.
11. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 240 b.
12. Mahmudov N. Til va nutq. – Toshkent: Ma'naviyat, 2010. – 180 b.

SO‘Z VA NOM HAQIDA

Jumaniyozov Atabay,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
Roman-german filologiyasi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori

Jumaniyozova Shahlo Zoxid qizi,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
Ingliz tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi

Jumaniyozova Shahodat Qudrat qizi,

Ranch universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Jumaniyozova Dilrabo Zoxid qizi,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Maqolada “so‘z” va “nom” tushunchalarining tilshunoslikdagi mohiyati hamda o‘zaro munosabati kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Muallif so‘zni narsa va hodisalar haqidagi darak beruvchi birlik, nomni esa ularni farqlab atovchi vosita sifatida talqin etadi. Turli tillardagi ekvivalent birliklar qiyosiy o‘rganilib, ularning semantik va funksional o‘xshash hamda farqli jihatlari yoritiladi. Shuningdek, so‘z turkumlarining nomlash xususiyati, ayniqsa otning markaziy roli ilmiy asosda izohlanadi. Tadqiqotda nominativlik, muloqot jarayoni va tafakkur bilan bog‘liq nazariy qarashlar tahlil qilinib, so‘z va nomning uzviyligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: so‘z, nom, til birligi, nominativlik, semantik tahlil, ot kategoriyasi, nutqiy muloqot, tafakkur.

ON THE CONCEPT OF WORD AND NAME

Abstract. The article analyzes the linguistic essence of the concepts of “word” and “name” and their interrelation within a comprehensive approach. The author interprets the word as a linguistic unit that conveys information about objects and phenomena, while the name is viewed as a means of distinguishing and designating them. Equivalent units in different languages are comparatively examined, highlighting their semantic and functional similarities and differences. In addition, the nominative properties of parts of speech, particularly the central role of the noun, are explained on a scientific basis. The study also analyzes theoretical perspectives related to nominativity, the communicative process, and cognition, substantiating the interdependence of word and name.

Keywords: word, name, linguistic unit, nominativity, semantic analysis, noun category, verbal communication, cognition.

О ПОНЯТИИ СЛОВА И ИМЕНИ

Аннотация. В статье анализируются сущность понятий «слово» и «имя» в лингвистике, а также их взаимосвязь на основе комплексного подхода. Автор интерпретирует слово как языковую единицу, передающую информацию о предметах и явлениях, тогда как имя рассматривается как средство их различения и наименования. Сопоставительно исследуются эквивалентные единицы в различных языках, выявляются их семантические и функциональные сходства и различия. Кроме того, на научной основе объясняются номинативные свойства частей речи, особенно центральная роль имени существительного. В исследовании анализируются теоретические взгляды, связанные с номинативностью, процессом коммуникации и мышлением, и обосновывается взаимосвязь слова и имени.

Ключевые слова: слово, имя, языковая единица, номинативность, семантический анализ, категория имени существительного, речевая коммуникация, мышление.

Kirish. Mazkur mavzu borasida dunyo tilshunoslarining so‘nggi (va to‘g‘ri) xulosalari shuki, so‘z – narsa va hodisaning nomidir. So‘z orqali anglashiladigan ma‘lumot (darak) uning ma‘noviy xususiyati, aytilishdagi ishtirok qiluvchi tovushlar va yozilishida qo‘llanadigan harflar uning mazmuniy (moddiy) jihati hisoblanadi. **Nom** esa – so‘z yordamida muayyan narsa va hodisa (konkret va abstrakt)ning atalishi, ko‘rsatilishi va ular haqida xabar

berilishidir. Mazkur ta'riflar so'z va nomning amaldagi farqlarini aniq ko'rsatsalarda, ularning bir-biridan ajralmas (antinomiya), daxldor ekanligi, tarkiban bir xil tovush va harflardan iboratligi, bir xil imlo va talaffuz ko'rinishlari, birisiz ikkinchisining yo'qligi ruhan anglashilib turiladi. Shu ma'noda, so'zlar azaldan nomlar [1, 100], nomlar esa abadan so'zlardir. Qisqacha qilib aytganda, so'z olamdagi narsa va hodisalar haqida asliy ma'lumot beradi, nom esa xabar berish qatorida ularni farqlab ko'rsatadi. Yoxud so'z darak, nom esa darakning farqlab atalishidir.

Biroq insoniyatning o'zaro nutqiy muloqot vositasi – tilning asosi hisoblanmish mazkur ikki fenomenal hodisalar turli zamon va makonlarda, turli tilshunoslar tomonidan turlicha atalib, ta'riflanib kelinganini ham ta'kidlamok lozim. Ta'rif-u tasniflarga chuqurroq va tanqidiyroq yondoshiladigan bo'linsa, ularda ko'pincha bir yoqli(tomon)lik, asosan mantiqiy qusurlar uchraydi. Bu anglashilmovchiliklar mazkur til hodisalarini dunyo xalqlari tomonidan turli tovush va harf, turli imlo va talaffuz orqali (arabchada “kalima” va “ism”, forschada “vaja” va “nam”, inglizchada “word” va “name”, fransuzchada “mot” va “nom”, nemischada “das Wort” va “der Name”, ruschada “слова” va “имя”, turkchada “kelime” va “isim”) ifodalanishi va ularning har bir til egalari tomonidan tushunilishi, nisbatan turli ma'nolarda kashf etilishi hamda tillar(o'z)aro farqli mushohadasi natijasida kelib chiqqan bo'lishlari mumkin. Darhaqiqat, so'z va nom tushunchasini anglatish uchun arabchada kalima, lafz, ism, forslarda kalima, nom, ism, vaja, o'zbek tilida esa yuqorida nomlangan til birliklarining barchasi, hatto, qo'shimcha til birliklari – kalima, ism, nom, ot, so'zlari variantdorlik qo'llanilaveradi. E'tiborlisi shundaki, bu til birliklaridan foydalangan notiq va uni eshituvchilar ham ular ostida nimani nazarda tutayotganliklari individual tushuniladi, nainki shaxsiy dunyoqarashi va bilim chegarasiga monand fahmlaniladi. Ta'kidlash joizki, so'z va nomning tabiati va mohiyatini anglashda qilingan fikr va xulosalarning bariga tilshunoslarning aksariyat qismi xayrixoh qaraydi, o'zaro keskin va qarama-qarshi fikrlar deyarli uchramaydi. So'z va nomning ilohiy xilqat ekanligi, ularning tom ma'nosi bilan tushunishda bani odamning nisbatan ojizligi, buning ustiga masalaning ancha murakkabligi bois, ko'p hollarda ta'riflarning “fiktiv” qilinganligiga o'zaro e'tiroz deyarli yo'q va hozircha “barchaga” ma'qul bo'lib kelayapti.

Tadqiqot metodologiyasi. “So'z” va “nom”ning tavsifi, tasnifi, ta'rfi haqida bildirilib kelinayotgan fikrlarning rang-barangligi, mulohazalarning mantiqiy mushohadasidagi farqlar, tasavvurlarning shaklan turlicha ko'rinishlari kabi muayyan holatlar borki, ularning tan olinishi borasida ayrim (shaxsiy) fikrlar bildirilishi mumkin. Quyida mazkur masala mohiyati bobida dunyo tilshunoslari tomonidan shu paytgacha aytilgan fikrlarni e'tirof qilgan holda, ayrim bahstalar mulohazalar bildiriladi.

Yuqorida “so'z” haqida bafurja to'xtalib o'tilgani bois, quyida “nom” ning tabiati va mohiyati borasida baholi qudrat ayrim fikrlar aytiladi. “Nom” so'zi aslida sanskritcha “नामः” (nama) so'zidan olingan bo'lib, u bizning tilimizga arab tilidan kirib kelgan “اسم” (ism) so'zning muqobili sifatida tushuniladi. Adabiy tilimizda uning “nom”, “ism” leksemalari bilan bir qatorda “ot”, shevalarda “od” (Xorazm) kabi variantlari bor. “Nom” so'zining grekchada “onoma”, lotinchada “nomen”, nemischada “der Name”, inglizchada “name”, italyancha “nome”, turkmanchada “ady”, qozoqchada “аты”, forschada “نام” (nam) imlo va talaffuzga ega shakllari bor. Eng qizig'i shundaki, eski hind tili mahsuli hisoblanmish “nom” so'zining kelib chiqishi va ma'nolari, sanskritchadagi imlo va talaffuzi mutloq boshqa leksik birlik hisoblanmish “sabda” leksemasining ma'nolari bilan ayni bo'lib, uning ham “tovush, ovoz, chaqiriq, so'z, ism, ot” [2, 474] kabi ma'nolari borligi lug'atlarda sharhlaniladi. Konkret qaydlardan ko'rinib turibdiki, “nom”ning ma'nolari ham “so'z” (sabda) ma'nolari (*tovush, ovoz, chaqiriq, so'z, ism, ot, quvonch hayqirig'i, shodlik qiyqirig'i, og'riq chinqirig'i*) kabi o'xshash etimologiyaga ega. Bu esa sanskritchadagi “sabda” va “nom” va bizning tilimizdagi “so'z” va “nom” til birliklarining imlo va talaffuzi farqli (*so'z – sabda*) bo'lishiga qaramay tildagi vazifalari nuqtayi nazaridan uzviy bog'liqligi, yuqorida ta'kidlaganimizdek, birini ikkinchisiz ifodalay olmaslik, masala mohiyatini anglashda ularning o'zaro dahldorligini mantiqan (ruhan) taqozo qilib turadi. Shularga asosan xulosa qilish mumkinki, muloqot – biror narsa-hodisa to'g'risida aytilish, xabar berish va shu borada fikr almashishni bildiradi, voqelik esa albatta ularni “so'z” vositasida “nom”lash bilan amalga oshadi. Binobarin ham, shu paytgacha muloqot “so'zlar” vositasi bilan amalga oshadi deb tushunilib, ta'kidlanilib kelingan. Darak bildiruvchi asosiy vosita narsa va hodisalarning “nom”lari ekanligi eslanib, eslatilib o'tirilmagan, o'z-o'zidan tushunarli tuyulgan, asosiy e'tibor “so'z”ga qaratilaverilgan. Bunda “nom” narsa va hodisani atash uchun birlamchi (primer), “so'z” esa ikkilamchi (sekunder) vosita ekanliklari astoydil farqlanib o'tirilmagan. Buning oddiy sababi, har qanday “nom” “so'z” bilan ifodalanmaguncha nutqda voqelikka aylanmasligidir.

Tahlil va natijalar. Yuqorida zikr qilingan fikrlarimizni quvvatlash maqsadida qo'shimcha bildirishimiz mumkinki, Alloh Taolo insonga uni yaratgandan so'ng “so'z”(til) emas, “ta'limi asmo” (ismlar haqida ta'lim)

karomat qilgan, narsalarni “nom”lashni o‘rgatgan, qalbiga solgan. Mazkur mulohazaga asoslanib shuni aytish mumkinki, odamlarga dastavval olamdagi narsa va hodisalarni nomlash o‘rgatilgan. Tug‘ma berilgan besh hissiy a‘zosi va ongiga tayanib, odamzod ko‘rgan narsalarini, eshitgan tovushlarini, yegan taomlarini, hidlagan iforlarini, tanasiga ta‘sir qilgan ho‘l-quruq, issiq-sovuq, qattiq-yumshoq, og‘ir-yengil, dag‘al-mayin, yoqimli-yoqimsiz kabi tuyg‘ularini farqlash uchun ilohiy hikmat bo‘lmish “nom”lardan foydalangan. Nom ifodasi uchun esa unga nutq (bu ham ilohiy) tovushlari qo‘l kelgan, tovush(harf)lar ishtirokida so‘zlar yasalgan. So‘zlarda tovush nisbati muayyan qilib belgilanmagan, zero yasallishiga qarab, bir tovushli (u), ikki tovushli (it), uch tovushli (joy), to‘rt tovushli (qand), besh tovushli (isbot) kabi sodda so‘zlar va ko‘p tovushli (gultojxo‘roz) kabi qo‘shma so‘zlar barcha tillarda uchraydi. So‘zlarda tovushlar o‘rni almashib kelib, narsa nomlari ko‘rinishi (shakli) o‘zgarishi va o‘zgarish natijasida nomlangan narsalar farqlanishi (isbot, bisot, sobit, bosit) mumkin. Eng e‘tiborli joyi shundaki, obyektiv borliqdagi narsa va hodisalarni nomlashni o‘zi dunyoni anglash, ijtimoiy turmushni ko‘ngildagidek shakllantirish, insonlararo fikr almashish, olamni idrok qilish, so‘rab bilish, biror maqsad tomon undash uchun kifoyalik qilmaydi. Zero, narsa va hodisalar(otlar)ning farqli xususiyat(sifat)lari, ularning miqdor(son)i, holati va harakat(fe‘l)i, harakat-holat belgisi (ravish) hamda mazkur nomlanishlarni evaz(olmosh)i uchun ham “nom” yoxud so‘z turkumlarini “nom”lash kerak. Bundan tashqari, so‘z(nom)lar vositasi yordamida anglashilgan fikrlarning jo‘yali chiqishi uchun, gap tarkibidagi so‘z(nom)lar sintaktik jihatdan bir-biriga bog‘lanishi (bog‘lovchilar), o‘zaro yordamlashishi (ko‘makchilar), qo‘shimcha ma‘no kashfi (yuklama), fikrga gapiruvchining munosabatini bildirilishi (modal so‘zlar) va tuyg‘ular aksi (his-hayajon so‘zlar)ni nomlash uchun muayyan so‘z turkumlari, yana aniqroq aytganda so‘z turkumlarga ham nomlar zarur bo‘ladi. Bu tabiiy, zero turkumlar o‘zaro farqlanishi uchun muayyan nom olishi kerak. Bundayin holatlar va nisbiy nomlanishlar (so‘z turkumlari) har bir tilning grammatika sathida o‘rganilib kelinmoqda. Ma‘lumki, so‘z turkumlari tillarga qarab son jihatdan farqlanadi: o‘zbek tilida 12, nemis tilida 11, fransuz tilida 10, ingliz tilida 15. Farqlanish, asosan, yordamchi so‘z turkumlariga xos, mustaqil so‘z turkumlari esa hammasida 6 (ot, sifat, fe‘l, ravish, son, olmosh) ta. Diqqatliroq qaralsa, ko‘rinib turibdiki, yuqorida nomlangan barcha turkumlardan nafaqat ot, balki qolganlari ham nomlash xususiyatiga ega, har biri alohida bir so‘z turkumini atab kelayapti, ot ya‘ni ot narsa va hodisani nomlasa, sifat uning belgisini nomlaydi (ish – yaxshi ish), fe‘l narsa va hodisalarning harakat va holatini nomlasa, ravish harakat va hodisaning belgisini nomlaydi (ishlamoq – yaxshi ishlamoq), son esa narsa va hodisaning sonini nomlaydi. Olmosh so‘z turkumi esa narsa va hodisalar o‘rniga almashib kelib, ularning nomini almashtirish xususiyatiga ega. Qizig‘i shundaki, narsa va hodisa bo‘lmasa, ularning nomi (ot so‘z turkumi) ham bo‘lmaydi. Narsa va hodisani nomi (oti) bo‘lmasa, “ot”ning belgisini bildiruvchi sifat, “ot”ning holat va harakatini bildiruvchi fe‘l, “fe‘l”ning harakat va holat belgisini bildiruvchi ravish, narsa va hodisaning adadini bildiruvchi son va barcha narsa va hodisalarni yoxud ularni nomlovchi barcha so‘z turkumlarining o‘rniga almashtirib qo‘llanuvchi nom – olmosh ham bo‘lmaydi. Bu mohiyatan inkor qilib bo‘lmaydigan mutloq haqiqat, tabiatan esa real voqealidir (real-irreal).

Grammatikaning morfologiya qismida nomlar ot so‘z turkumi mavzusiga bog‘lanib, ular ot kategoriyalarining biri sifatida o‘rganiladi. Ular bir turdagi predmetlarning birining nomini yoki shu turdagi predmetlarning umumiy nomini bildirishiga ko‘ra atoqli (kishi, shaxs, tashkilot, geografik, sayyoralar, tarixiy hodisalar, hayvonlarning maxsus nomlari) va turdosh (bir jinsdagi predmetlar) bo‘ladi. Otlar ifodalagan tushunchaning xarakteriga ko‘ra konkret (aniq) va abstrakt (mavhum) bo‘ladi. Otlar birlik (narsaning o‘zi) va ko‘plik (narsalar jami, to‘dasi)ni anglatishiga ko‘ra yakka ot va to‘da otlarga bo‘linadi [3, 215-216]. Mazkur darslikda otlar “ot” deb nomlanilgan. Ikkinchi bir darslikda [4, 270] esa otlar “nom” deb atalgan. Ular quyidagi sxema bilan aniqroq ko‘rsatilgan:

Shaxs nomlari		Hayvonot nomlari		Narsa-buyum nomlari		O‘simlik nomlari	
<i>shaxs va kasb</i>	<i>Qarin-doshlik</i>	<i>uy hayvonlari</i>	<i>yovvoyi hayvonlar</i>	<i>qurol-aslaha</i>	<i>Kiyim-kechak</i>	<i>o‘simliklar</i>	<i>Meva-Lar</i>

Yuqoridagi qiyoslardan ko‘rinib turibdiki, “ot” va “nom” bir-biriga muqobil va variantdor leksik birliklar sifatida qo‘llanilib, vazifalari nuqtayi nazaridan ayni tushunilgan. Bu holat dunyoning boshqa tillarida ham kuzatiladi, jumladan, nemis tilida otlar, avvalo, konkret va abstrakt nomlarga bo‘linadi. O‘z navbatida konkret nomlar narsa (Stoffname), tur (Gattungsname), atoqli (Eigennome), jamlovchi (Sammelname) nomlar sifatida o‘rganiladi. O‘zbek tilidan farqi shuki, nemis tilida hodisa nomlari (Vorgangsname) degan maxsus atama yo‘q, milliy tilimizda esa “hodisa” predmet (inson ko‘z oldida turgan narsa) bilan parallel (predmet va hodisa) tarzida talqin qilinadi. Nemis tiliga xos xususiyatlarning yana bir e‘tiborli tomoni shundaki, ularda atoqli otlarning 30 ga

yaqin turi bor. Jumladan, Schandname (*sharmandalik nomi*), Kosename (*erkalash nomi*), Schimpfname (*so'kish orqali ifodalanadigan nom*), Taufname (*cho'qintirilgan nom*), Rufname (*chaqirilganda aytiladigan nom*), Beiname (*yonma-yon ishlatiluvchi nom*), Deckname (*yashirin nom*), Neckname (*aytib jig'iga tegiladigan nom*), Schmeichelname (*laganbardorlik nomi*), Eckelname (*ko'ngilni aynituvchi nom*), Doppelname (*qo'shaloq nom*), Mädchenname (*turmushga chiqishdan oldingi nomi*), Familienname (*nasab nomi*), Personennome (*shaxs nomi*), Ehrenname (*faxriy nom*), Unname (*nomi yo'q, Otsiz*), Übenome (*taqalغان nom*), Männername (*erkakcha nom*), Frauennome (*ayolcha nom*), Vaternome (*otaning nomi*), Vorname (*nom, ism*), Spottname (*masxaralovchi nom*), Schriftstellernome (*taxallus – yozuvchi, shoir – nomi*), Künstlernome (*taxallus – san'atkor – nomi*), Spitzname (*yarim chin – yarim hazil beriladigan nom*), Zuname (*qo'shib aytiladigan nom*) kabilar. „Ot“ va „nom“ leksik birliklari milliy tilimizda „ism“ so'zi bilan o'rindosh (Männername - *erkakcha nom emas, erkaklar ismi deb*; Vaternome - *otaning nomi, otaning ismi*) ravishda, muqobil sifatida qo'llanishi mumkin. Biroq bu har doim emas, masalan, Ehrenname - *faxriy nom, faxriy ism emas*; Schandname - *sharmandalik nomi, sharmandalik ismi emas*. Insonlar ijobiy yoki salbiy ma'noda atalishlari zarur bo'lgan hollarda odatda „nom“ qo'shma so'z yoki birikmaga komponent bo'lib keladi. Yoxud „badnom, xushnom“ lug'at tarkibimizda bor, „badism, xushism“ esa muloqotda deyarli uchramaydi. Bunday holatlar muloqotda „so'z“ emas, „nom“ rolining kattaroq ekanligini yana bir karra ta'kidlaydi.

Narsa va hodislarni „nom“lash xususiyati nafaqat ot so'z turkumlariga xos, balki barcha so'z turkumlari orqali ham yuzaga kelishi mumkin ekanligini yaqqol ko'rsatuvchi tillardan biri rus tilidir. Rus tilida nom „имя“ deyiladi, ot so'z turkumiga – *имя существительное*, sifat so'z turkumiga – *имя прилагательное*, son so'z turkumiga – *имя числительное* va olmosh so'z turkumiga – *местоимение* (nom o'rniga qo'llaniluvchi, olmosh) deyiladi. Fe'l so'z turkumini ham „nom“lash mumkinligini esa milliy tilimiz morfologiyasi isbotlaydi, tilimizda fe'lning bir ko'rinishi (o'qish, kurash, biluv)ga „harakat nomi“ deyiladi. Mazkur faktik holatlarni rivojlantira borib, mulohazalarimizni barcha (asosiy, yordamchi) so'z turkumlariga nisbatan tadbqiq qilish mumkin. Yoxud „ravish“ – *holat yoki harakat belgisining nomi*, „bog'lovchi“ – *so'zlarni sintaktik-semantik jihatdan bog'lash xususiyatiga ega so'z turkumining nomi*, „his-hayajon so'zlar“ – *tuyg'ular nomi* sifatida tushunilsa, yuqoridagi mavzu bo'yicha bildirilgan fikr-mulohazalar uchun ortiqcha e'tirozga o'rin qolmaydi. Fikrimizni davom qildirgan holda ta'kidlash mumkinki, ot so'z turkumi kategoriyasiga xos bo'lgan kelishik soni va turiga qarab (ingliz tili 2, nemis tili 4, rus tili 6, o'zbek tili 6, eski hind tili 8) xil bo'lsa-da, bu tillarda bosh kelishikka – nominativ (nomlovchi kelishik) deyiladi. Faqat bizlar uni „bosh kelishik“ deb nomlaymiz, lekin tushunamizki, mazkur kelishik orqali narsa va hodisalarni nomlanib kelinadi va u ot (yoki otlashgan) so'z turkumi orqali ifodalanadi. Kelishiklar mohiyatiga qaraganda, nominativ (bosh kelishik) ko'makchilarga muhtoj emas. Zero, ularning vazifasi narsa va hodisalarni nomlashdir. Ot va otlashgan so'zlar kim? nima? qayer? so'roqlariga javob berishni o'zi yetadi va nominativ o'z vazifasini to'la bajargan bo'ladi. Bunga yaqqol misol sifatida narsa va hodisalarga nom (ot, ism) berishda dunyodagi hech bir xalq va uning tili ko'makchiga – ko'machki so'z turkumiga tayanmaganligi, muhtojlik sezmagandligini ta'kidlash mumkin. Hayratlanarlisi shundaki, milliy tilimizda bosh kelishikning ham ko'makchi (tomon, uchun)lari bo'ladi, deb o'rgatiladi. Bunda bosh (nominativ – nomlovchi) kelishikning tabiatan ham, mohiyatan ham hech bir turlanish qo'shimchalariga, aynan ko'makchilarga muhtoj emasligi e'tiborga olinmaydi, ko'makchilar tomonidan kelishiklarning boshqarilishida „belgisiz“ holatlarning (menga tomon, sening uchun) uchrashi inobatdan tashqarida qoladi.

Xulosa. Shu ma'noda mustaqil so'z turkumi sifatida ot – narsa va hodisalarning nomi (nomlanishi) o'rganilishi kerak, qolgan hammasi (qolgan 5 ta asosiy so'z turkumi va yordamchi so'z turkumlarning barchasi)ga mustaqil bo'lmagan so'z turkumlari deb qaralgani ma'qul. Darvoqe, ot yoki otlashgan so'z turkumlari narsa va hodisalarni mustaqil nomlay oladilar, *olam, quyosh, yer, yulduz, odam, hayvon, suv, havo* kabilar. Ularni nomlash va ma'nosi haqida xabar berish uchun ikkinchi bir til birligining hojati yo'q. Maqsad – mazkur narsalarning mavjudligini ta'kidlash va o'ziga yarasha nima ekanligini bilishdir. Bilgan odam uchun ular bobida savol yoki so'roqqa hojat qolmaydi. Ammo mustaqil bo'lmagan so'z turkumlari jumladan, fe'l (yoritmoq)ni anglash uchun, (nur sochmoq) ma'nosini o'zi kamlik qiladi. Bevosita „yoritmoq“ sababchisi axtarib qolinadi, quyoshmi, oymi, yulduzmi, chiroqmi yoki biron-bir boshqa yoritqichmi ekanligini so'ralmaguncha bilib bo'lmaydi. To'liq fikr bildirilmoqchi bo'linsa, morfologik jihatdan fe'l (yoritmoq) uchun ot (quyosh) zarur, sintaktik jihatdan esa kesimga (yoritmoq) ega (quyosh) kerak. Shunda „yoritmoq“ning „quyosh“ga mantiqan aloqadorligi seziladi, xabar to'laonli chiqadi. Fikr tugal bo'lishi uchun mazkur so'zlardan gap tuzilishi, „quyosh“ning ega sifatida ot bilan ifodalanilib bosh kelishikda kelganligi va „yoritmoq“ning fe'l bilan ifodalanib, kesim vazifasini bajarayotganligi to'liq namoyon bo'lishi, shaxs, zamon, nisbat, mayl, modallik belgilarini ko'rsata olishi kerak. Masalan: *Quyosh*

yoritadi. “Quyosh” – olamning eng katta yoritgich yulduzi nomi, mazkur sodda yig‘iq gapning egasi, ot so‘z turkumi bilan ifodalangan, bosh kelishikda, birlikda, III-shaxsda kelayapti. “Yoritadi” gapning kesimi bo‘lib, morfologik jihatdan sodda, sintaktik jihatdan o‘timli va semantik jihatdan to‘liq fe‘l bilan ifodalangan. III-shaxs, birlik, aniqlik mayli, aniqlik nisbati, hozirgi kelasi zamon shaklida gapda ishtirok qilyapti. Ot so‘z turkumining mutloq mustaqil ekanligiga nemis tilini misol qilib olish mumkin, ular ot (va otlashgan) so‘z turkumiga xos barcha narsa va hodisalarning nomini bosh harf bilan yozishadi [5,31]. Bunda obyektiv borliqdagi mavjudot va maxluqotlarning kattasi, kichigi, nomdori, mashhuri va atoqlisi hech qanday rol o‘ynashmaydi. 18 ming olamning asosi bo‘lmish 4 ta unsur: 1. suv (das Wasser), 2. tuproq (die Erde), 3. olov (das Feuer), 4. havo (die Luft)dan boshlab, qolgan barcha makon (der Raum) va zamon (die Zeit)ga aloqador adadsiz narsa va hodisalar katta harflar bilan yoziladi, ularning muloqotdagi muqaddas nomi timsolida e‘zozlaniladi.

ADABIYOTLAR:

1. A.Содиқов., А.Абдуазизов., М.Ирисқулов. *Тилиуносликка кириш.* – Тошкент, Ўқитувчи. 1981. – Б.100.
2. Klaus Mylius. *Sanskrit-Deutsch/Deutsch-Sanskrit.* – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005. – S.474.
3. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. *Ҳозирги ўзбек адабий тили.* Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – Б.215-216.
4. *Ҳозирги о‘zbek адабий тили.* Toshkent: Ilm ziyo, 2015. – Б.270.
5. Duden. *Die deutsche Rechtschreibung.* Mannheim. Leipzig. Wein. Zürich: Dudenverlag, 1991. – S.315.
6. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Jild V.* – Toshkent: O‘zbekiston, 2020. – Б.38.
7. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Jild II.* – Toshkent : O‘zbekiston, 2020. – Б.651-652.
8. С.Д.Клевцова. *Русско-персидский словарь. Анташорате Хонзоде: Ислом наири, 1967.* – С.638
9. *Ўзбек тилининг изоҳли лугати.* – Тошкент: O‘zbekiston nashriyoti, 2020. – Б.608.
10. *Jumaniyazov A. Til va nutq munosabati bobida yana ayrim mulohazalar. // Ko‘p madaniyatli makonda til ta’limi.* Toshkent: 2024. – Б.58-71.

UO'K:81

GIDRONIM TERMINI VA TUSHUNCHASI HAQIDA

Kilichev Bayramali Ergashovich,

Buxoro davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori (DSc)

b.e.kilichev@buxdu.uz

Rahmatullayev Sharofiddin Nematullayevich,

Buxoro davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

sh.n.rahmatullayev@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu axborotda gidronim, gidronimiya terminlariga ta'rif berilib, ularning tarkibi, ko'lami haqida ma'lumot keltirilgan. Soha bo'yicha mutaxassislarning fikrlariga tayanib, gidronim va gidronimiya terminlari ostida qanday tushuncha nazarda tutilishi o'rinli bo'lishi tavsiya etilgan. Shuningdek, suv bilan bog'liq ayrim lug'aviy birliklar semantik-etimologik jihatdan tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: atoqli ot, gidronim, gidronimiya, suv obyekt, suv obyekt nomlari, okeanonim, selonim, limnonim, pelagonim, potamon, gelonim, dengiz, daryo.

THE TERM AND CONCEPT OF HYDRONYM

Abstract. This article describes the terms "hydronym" and "hydronymy" providing information on their composition and scope of application. Based on expert opinions in this field, it is recommended to clarify the concepts understood by the terms "hydronym" and "hydronymy". Some lexical units related to water are also examined semantically and etymologically.

Keywords: proper name, hydronym, hydronymy, body of water, names of bodies of water, oceanonym, selenium, limnonym, pelagonim, potamon, helonym, sea, river.

ТЕРМИН И ПОНЯТИЕ ГИДРОНИМА

Аннотация. Данной статье дано описание терминов «гидроним» и «гидронимия», предоставлено сведения об их составе и сфере применения. На основе мнений экспертов в данной области рекомендуется уточнить, какие понятия следует понимать под терминами «гидроним» и «гидронимия». Также семантически и этимологически изучаются некоторые лексические единицы, связанные с водой.

Ключевые слова: имя собственное, гидроним, гидронимия, водоем, названия водоемов, океаноним, селеним, лимноним, пелагоним, потамон, гелоним, море, река.

Kirish. Gidronim nima degan savol uning mohiyati, ko'lami, ma'nosi, u bilan aloqador birliklarni aniqlash maqsadida qo'yilgan.

Avvalo, aytish lozimki, gidronim ikki tushunchani ifodalash uchun qo'llanadi. Birinchidan, gidronim suv bilan aloqador barcha birliklar, jumladan, biror bir suv havzasi, uning turlari, suv bilan bog'liq inshootlar nazarda tutiladi. Ikkinchidan gidronim toponimning bir turi sifatida suv bilan bog'liq atoqli otlarni nazarda tutadi.

Biz ushbu axborotda gidronimning har ikkala ma'nodagi xususiyatlari borasidagi qarashlarimizni bayon etamiz.

Gidronim borasida turli sharhlar mavjud. Quyida biz ulardan ayrimlarini tahlil etamiz.

Asosiy qism. N.V.Podolskaya o'zining lug'atida "гидрологический термин", "гидроним", "гидранимизация", "гидронимика", "гидронимикон", "гидронимист", "гидронимический", "гидронимия", "гидронимный" kabi terminlarga izoh bergan. Jumladan, "гидрологический термин" 1. Suv obyektini atovchi geografik termin: dengiz, qo'ltiq, ko'l, daryo, hovuz, suv oqimi. 2. Suv havzasi turini bildiruvchi mahalliy geografik atama. "Гидроним" – toponimning turi. Tabiiy yoki inson tomonidan bunyod etilgan suv obyektining atoqli oti. Masalan, *Hind okeani, Oq dengiz, Sevan ko'li, Patriarx ko'llari*. "Гидранимизация" – apellyativning yoki biror nomning gidronimga o'tishi, keyinchalik toponim turiga aylanishi. Masalan, qamishlar – *Qamishli ko'l*; nevo (fincha: botqog) *Nevo botqog'i*. "Гидронимика" – toponimikaning bir bo'limi sanalib, gidro nimlar, ularning paydo bo'lish qonuniyatlari, taraqqiyoti va qo'llanishini o'rganadigan soha. "Гидронимикон" – 1.

Gidronimlarning ro'yxati yoki lug'ati. 2. Ma'lum hudud va davrga tegishli gidronimlar tarkibi. Masalan, *Oka havzasi gidronimiyasi* [9]. "Гидронимист" – gidronimika bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchi. "Гидронимический" rus tilidagi sifat so'z turkumiga oid birlik. Olima ushbu termin bilan bir qator tushunchalarga sharh bergan. Jumladan, gidronimik kalka – to'liq yoki qisman tarjima orqali gidronimni o'zlashtirish; gidronimik leksema (gidroleksema) – gidronim vazifasini bajaradigan yoki uning bir qismini tashkil etuvchi til elementi sifatidagi so'z; gidronimik asos – gidronimik leksemaning qo'shimcha va formantsiz, faqat asos qismi; gidronimik areal – gidronimning tarqlash areali; gidronimik atlas – gidronimga oid birliklarning xaritasi, kartasi; gidronimik kontekst – gidronim qayd etilgan matn; gidronimik suffiks – gidronim tarkibida qo'llanadigan formant; gidronimik termin – gidronimlarning turli toifalari va ularning elementlari, gidronimik jarayonlar, hodisalar, turlar, tadqiqotlar bilan bog'liq tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladigan birlik. "Гидронимия" – gidronimlar to'plami [6, 46-49].

A.Hojiyev gidronim (*yun. hydor – suv; onyma – nom*). Daryo, suv havzalari kabilarning nomlari, deya izoh bergan [12, 30].

A.S.Yegorova o'zining chuvash tilga xos gidronimlar haqidagi maqolasida gidronimlari leksik-semantik tasnif nuqtay nazardan ikki guruhga ajratgan: 1) suv havzalari va ularning atrof-muhitiga xos fizik-geografik xususiyatlarini aks ettiruvchi gidronimlar; 2) inson faoliyati natijasida paydo bo'lgan gidronimlar.

Suv havzalari nomlarining aksariyati geografik voqelikning o'ziga xos xususiyatiga asoslangan. Chuvash tilida ularni quyidagi kichik guruhlar guruhlash mumkin: 1) obyektning muhim xususiyatini o'z ichiga olgan nomlar; 2) tuproq, yerni bildiruvchi nomlar; 3) o'simlik dunyosi bilan bog'liq nomlar; 4) hayvonot dunyosi bilan bog'liq nomlar; 5) suv havzasining joylashuvini ko'rsatuvchi nomlar; 6) sonli ko'rsatkichlarda ifodalangan nomlar; 7) majoziy va metaforik nomlar.

Inson faoliyati natijasida paydo bo'lgan gidronimlar quyidagi kichik guruhlar guruhlash mumkin: 1) aholining kundalik hayoti va iqtisodiy hayoti bilan bog'liq gidronimlar; 2) ma'nolari aholining ijtimoiy hayoti va ma'naviy madaniyati bilan bog'liq bo'lgan gidronimlar; 3) antroponimlardan hosil bo'lgan gidronimlar; 4) etnonimlardan hosil bo'lgan gidronimlar; 5) toponimlardan hosil bo'lgan gidronimlar [4, 29-34].

N.Oxunov o'zining kitobida gidronimga ta'rif berib, quyidagilarni qayd etgan: *gidronim* (grekcha gidro – suv) suv obyektlarining, ya'ni dengiz, daryo, ko'l, soy, ariq, buloq, quduq singarilarning atoqli otlaridir: *Orol dengizi, Kaspiy dengizi, Sirdaryo, Qashqadaryo, Chirchiq daryosi, Darhon kanali, Chimqo'rg'on suv ombori, Oydinko'l, Naymansoy, Kattaariq, Sho'rbuloq, Toshquduq va b.* [5, 5.]. Olim gidronimlar sirasiga kanal, hovuz, zovur, to'g'on va quvur nomlari, kanda, olish, o'zak, jo'ga, rud, arna, yop, solma, yormish, soqa kabilar kirishini ko'rsatgan.

N.Begaliyev o'zining dissertatsiyasida *gidronimlar – o'zida suv mavjudligi bilan yaqin bo'lgan, ya'ni akvatoriyaga tegishli obyektlar, okean, dengiz, qo'ltiq, bo'g'oz, ko'l, botqoq, daryo, irmoq, ariq, sharshara, quduq va boshalarning nomlari*, dya qayd etgan [1, 3].

Umuman olganda, gidronim suv va u bilan aloqador atoqli otlarning majmuyidir.

Manbada gidronimlarning quyidagi turlari qayd etilgan: 1. Urug'-qabila, xalq nomlari – enonimlar bilan atalgan gidronimlar: *Qipchoqariq*. 2. Kishi ismlari (familiyasi) asosida vujudga kelgan gidronimlar: *Saydaliariq, Koryakin kanali*. 3. O'simlik nomlari bilan yuritiladigan gidronimlar: *Jiydasoy, Olchabuloq*. 4. Hayvon va jonivorlar nomi asosida vujudga kelgan gidronimlar: *Otquduq, Laqqaliko'l*. 5. Aholi punktlari bilan atalgan gidronimlar: *Shahrixonsoy, G'uzordaryo*. 6. Yer qatlamining ustki tuzilishi, tuproqning tarkibiga ko'ranomlangan gidronimlar: *Toshibuloq, Qumariq*. 7. Suvning maza-ta'mi, hidi va haroratiga nisbatan nom olgan gidronimlar: *Shirinquduq, Sho'rko'l*. 8. Suvning rang xususiyatiga qarab nom olgan gidronimlar: *Oqdaryo, Qorasuv*. 9. Gidroobyektning son-sanog'i, miqdoriga qarab nom olgan gidronimlar: *Duoba, Beshquvur*. 10. Obyektning joylashish o'rniga, hajmi – o'lchovi, shakl va tuzilishiga ko'ra nomlangan gidronimlar: *Yuqorisoy, Balandariq*. 11. Obyektning paydo bo'lgan vaqtiga nisbatan nomlangan gidronimlar: *Yangiariq, Ko'hinarud*. 12. Suvning oqish xarakteri, oqimidagi yo'nalishga ko'ra nom olgan gidronimlar: *Nishobariq, Tentaksoy* [5, 37-42].

Gidronimlar sirasida alohida obyektlarni birlashtirib atovchi terminlar ham mavjud: *okeanonim* – gidronimning bir turi bo'lib, har qanday okean yoki uning bir qismining, jumladan, dengiz (pelagon), ko'rfaz, bo'g'oz, oqim va suv osti okean landshaftining har qanday xususiyatining, jumladan, havza, qirg'oq, tizma yoki yoriqning asl nomini ifodalaydi [6, 93]. Okean uch ma'noda qo'llanadi: 1) Okean ismli iloh; 2) chesiz, chegarasiz dengiz, buyik daryo; 3) Atlantika okeanining nomi; *gelonim* – gidronimning bir turi bo'lib, botqoq, botqoqliklarning atoqli otlarini bildiradi [6, 43]; *limnonim* – gidronim turi bo'lib, ko'llarning atoqli oti sanaladi.

Masalan, *Baykal ko'li* [6, 69]; *pelagonim* – okeanonimning bir turi bo'lib, dengiz va uning qismlarini ifodalaydigan atoqli ot. [6, 109]; *potamonim* – gidronimning bir turi bo'lib, daryolarning atoqli otidir. [6, 112]

Yuqorida sanalgan *okeanonim*, *selonim*, *limnonim*, *pelagonim*, *potamoni*, *gelonim* kabilar qaysidir ma'noda umumlashtirivchi nom bo'lib, ular ma'lum bir guruh nomlarni o'zida jamlagan.

E.Begmatov va U.Uluqovlar lug'atida qayd etilgan terminlardan 60tasi gidronim bilan aloqador: *anhor*, *antropogidronim*, *ariq*, *band*, *bationim*, *buloq*, *daryo nomi*, *dengiz nomi*, *gelonim*, *gelonimika*, *gelonimiya*, *gidroleksema*, *gidronim*, *gidronimik asos*, *gidroasos*, *gidronimik atlas*, *gidronimik formant*, *gidroformant*, *gidronimik indikator*, *gidronimik leksika*, *gidronimik nomlar*, *gidronimik termin*, *gidronimik tip*, *gidronimik yasalma*, *gidronimika*, *gidronimikon*, *gidronimist*, *gidronimiya*, *gidronimizatsiya*, *gidronimlashuv*, *gidrotoponimlar*, *glyatsionim*, *hovuz nomi*, *insulonim*, *jilg'a nomi*, *kanal nomi*, *kechik nomi*, *kichik suvliklar nomi*, *ko'l nomi*, *ko'prik nomi*, *limnonim*, *limnonimika*, *limnonimiya*, *makrogidronim*, *mikrogidronim*, *naytonim*, *orol nomi*, *pelagonim*, *pelagonimiya*, *potamonim*, *potamonimika*, *soy nomi*, *speleonim*, *speleonimika*, *suv havzasi nomi*, *suv inshooti nomi*, *suv obyektlari nomi*, *suv ombori nomi*, *suvlik nomi*, *to'g'on nomi*, *topogidronim*, *chashma nomi* [2].

S.Qorayev "Toponimika" kitobida barcha suv obyektlarining nomlari *gidronimlar* deyiladi. Okean, dengiz, ko'l, soy, jilg'a, quduqning har biri suv obyektidir. Suvsiz hayot yo'q. Yer sharida dastlabki hayot ham suvda, okeanda paydo bo'lgan degan fikr bor. Toponimikaning bo'limi – gidronimika suv obyektlarining nomlarini, ularning kelib chiqishini, atalish qonuniyatlarini o'rganadi, deya qayd etgan. Olim gidronimlar bilan bog'liq 128ta nomni ham sharhlagan [11, 57].

S.Qorayev onomastik terminlar lug'atida sharhlanmagan 48ta terminni izohlagan.

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da o'nlab suv obyektlari nomlari qayd etilgan. Quyida biz mana shu nomlarni ma'noviy xususiyatlarini tahlil qilimiz.

Akveduk - [лот. *aquaeductus* – suv yo'li, suv o'tkazgich quvur] Jar, dara, daryo, yo'l ustidan o'tkaziladigan nov yoki quvurdan iborat ko'priksimon, ko'tarma suv o'tkazuvchi inshoot [13, 61].

Ariq – 1) sun'iy ravishda hosil qilingan suv yo'li, o'zani va undagi suv; 2) ekin ekish va sug'rish uchun ekin maydonida tortilgan maxsus suv yo'li, jo'yak [13, 98].

Ariq so'zining etimologiyasi borasida ayrim tahlillar mavjud. *Ariq* so'zi manbalarda turlicha izohlangan. Jumladan, *suv keltirish uchun qazilgan kanal* [7, 269]; *ariq*, *arig' so'zining asosi ar bo'lib, bu oqmoq, arg'i – daryo irmog'i, arqin – daryo havzasi, daryo o'zani, arin – suv, arna – kanal* [8, 188.]; *ar* – qadimiy eroniy tillarda *oqmoq* fe'lining o'zagi, ya'ni "*suv*" – *suv yo'li* [11, 61].

Arna – 1) ba'zi shevalarda (mas., Xorazm shevasida) – bosh kanal; 2) Ba'zi shevalarda (mas., Jizzax shevasida) kichikjar; 3) shimoliy o'zbek shevalarida (Qozog'istonda) – daryo o'zani, quruq o'zan [13, 99].

Arna so'zi etimologiyasi Z.Do'simovning tadqiqotida batafsil bayon etilgan. Jumladan, olim *arna* Xorazmda "katta ariq", magistral "kanal" ma'nosiga egaligi, bu so'zning etimologiyasi va qaysi tilga mansubligi munozarali ekanligi, V.Radlov va E.Murzayev *arna daryoga aylangan kanal*, S.Tolstov *proxetcha "manba" ma'nosini bildirishini* qayd etgan [3, 68-69.].

Daryo – forsha – katta suv, dengiz. 1. Manbayidan quyilish joyi tomon tabiiy o'zandan doimiy ravishda oqib turadigan katta suv. Zarafshon daryosi. Azim daryo. Daryo suvi. Daryo bo'yi. [13, 565].

Z.Do'simov daryoni *katta oqova suv*, deya sharhlab, turkman tilida *derya*, qoraqalpoq tilida *dar'ya*, qirg'iz tilida *dayra* yoki *dariya* vaiantlari borligini ko'rsatgan [3, 68].

Daryo so'zining etimologiyasi bo'yicha N.Uluqov bayon etgan tahlillar alohida e'tiborga loyiq. Jumladan, olim, E.Murzayev, A.Borovkov, E.Fozilov, B.Bafoev, N.Begiyev, A.Isroilov kabi tadqiqotchilarning fikrlariga ko'ra *daryo* "katta oqar suv", "dengiz", "katta suvlik", "katta suv obyekti", "katta oqim", "suv yo'li", "katta suv yo'li", "suv o'zani", "katta suv" singari ma'nolarda qo'llanganligi qayd etgan. Shuningdek, B.Bafoevning *daryo* so'zi tarixan yasama bo'lib, uning hozirgi shakli uzoq va asta-sekinlik bilan bo'ladigan tilning rivojlanish qonunlari samarasidir... *daryo* so'zining tarkibi *dur* – uzoq, *olis*; *ob* – suv so'zlaridan tashkil topgan, tarzidagi qarashini keltirgan [10, 81].

Shuningdek, o'zbek tilida *amak*, *anhor*, *band*, *botqoqlik*, *bosh*, *buloq*, *damba*, *dengiz*, *havza*, *hovuz*, *gidrouzel*, *gidroelektrostansiya*, *gum*, *irmoq*, *izbur*, *izma*, *jilg'a*, *jo'y*, *kanal*, *kanda*, *kechuv/kechik*, *kollektor*, *kom*, *koriz*, *ko'l*, *ko'prik*, *muzlik*, *nasos stansiyasi*, *nov*, *obdon*, *olish*, *orol*, *oydin*, *oyoq*, *parom*, *port*, *pristan*, *qaynama*, *qoq*, *quduq*, *quvur*, *qo'ltiq*, *rud*, *o'zan*, *quvur*, *sardoba*, *sel tashlama*, *selxona*, *soy*, *solma*, *soylik*, *soqa*, *suvayirgich*, *suvlot*, *suv nazorati punkti*, *suv ombori*, *suv tashlamasi*, *tindirgich*, *to'g'on*, *vichta kanal*, *yop*, *yormish*, *yosqa*,

o'pqon, o'zak, zaxkash, zakan, zag'orkash, zovur, sharshara, shox, chashma, chungul (jami: 73ta) kabi lug'aviy birliklar ham suv bilan bog'liq ma'nolarga ega.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'zbek tilida suv bilan bog'liq lug'aviy birliklar ko'pchilikni tashkil etadi. Ular tarkibida asl turkiy, arab va eroniy tillarga mansub lug'aviy birlik mavjud. Ularning har biriga xos semantik-etimologik hamda morfem xususiyatlarini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bizningcha, *gidronim* termini ostida suv bilan bog'liq bo'lgan faqat atoqli otlarni, *gidronimiya* termini bilan esa gidronimlar (suv bilan bog'liq atoqli otlar) majmuyining nazarda tutilishi o'rinli bo'ladi. Chunki onomastikaning markazida *onim* (nomlayotgan obyektning boshqa obyektlardan ajratishga xizmat qiluvchi so'z yoki ibora – N.V.Podolskaya) turadi. Ular esa atoqli otlarga nisbatan qo'llanishi lozim.

ADABIYOTLAR:

1. Бегалиев Н. Самарқанд вилояти гидронимлари (лисоний тадқиқ): Филол. фанл. номз. ... диссер. автореф. – Самарқанд, 1994. – 25 б.
2. Бегматов Э, Улуқов Т. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли лугати. – Наманган, 2006. – 103 б.
3. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Т.: Фан, 1985. – 104 б.
4. Егорова А. С. Лексико-семантические группы чувашских гидронимов // Развитие образования. 2021. Т. 4, № 1. С. 29-34. ISSN 2619-1466. DOI 10.31483/r-98039. EDN LHTRMW.]]
5. Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Т.: Фан, 1989. – 56 б.
6. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1978. – 198 с.
7. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том 1. Гласные. – СПб, 1893. – 968 с.
8. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласных. – Москва: Наука, 1974. – 767 с.
9. Смолицкая Г.П. Гидронимия бассейна Оки (список рек и озер. – М., 1976. – 405 с.
10. Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи: Филол. фанл. докт. ... диссер. – Т., 2010. – 303 б.
11. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. – 318 b.
12. Ҳоҗиев А. Тилишунослик терминларининг изоҳли лугати. – Т.: ЎЗМЭ, 2002. – 164 б.
13. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 1-жилд. А-Д. – Т.: ЎЗМЭ, 2006. – 680 б.

CHEVARCHILIKKA OID TERMINLARNING ETIMOLOGIK KELIB CHIQISHI

Mirzayeva Gulasal Ergashovna,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti katta o‘qituvchisi

mirzaevagulasal3@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi chevarchilik va tikuvchilik terminologiyasining shakllanishi hamda tarixiy rivojlanish jarayoni batafsil tahlil qilinadi. Unda ushbu sohaga oid leksik birliklarning paydo bo‘lishi, shakllanish bosqichlari va taraqqiyot yo‘li uch asosiy qatlam – tub turkiy, fors-tojik hamda rus-yevropa qatlamlari doirasida ilmiy jihatdan o‘rganiladi. Har bir qatlamga mansub terminlarning etimologiyasi, semantik xususiyatlari, tarixiy ildizlari hamda o‘zbek tilining lug‘at tarkibini boyitishdagi o‘rni chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada turli tarixiy davrlarda yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlar, xususan, hunarmandchilik an‘analari, savdo-sotiq aloqalari hamda sanoatlashuv jarayonlarining til tizimiga ko‘rsatgan ta‘siri yoritiladi. Ushbu omillar natijasida chevarchilik va tikuvchilik terminologiyasining doimiy ravishda yangilanib, kengayib borganligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: etimologiya, chevarchilik, terminologiya, tub turkiy qatlam, kiyim- kechak, fors-tojik, qadimgi, o‘zbek tilshunosligi.

ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ ТЕРМИНОВ, СВЯЗАННЫХ С ШВЕЙНЫМ ДЕЛОМ

Аннотация. В данной статье подробно анализируется процесс формирования и исторического развития терминологии швейного дела и портновского ремесла в узбекском языке. Рассматривается происхождение лексических единиц данной сферы, этапы их формирования и пути развития в рамках трёх основных пластов – исконно тюркского, персидско-таджикского и русско-европейского. Глубоко исследуются этимология, семантические особенности и исторические корни терминов каждой группы, а также их роль в обогащении словарного состава узбекского языка. Кроме того, в статье освещаются социально-экономические и культурные процессы различных исторических периодов, включая традиции ремесленного производства, торговые отношения и процессы индустриализации, и их влияние на языковую систему. Обосновывается, что терминология швейного дела и портновского ремесла постоянно обновляется и расширяется.

Ключевые слова: этимология, швейное дело, терминология, тюркский пласт, одежда, персидско-таджикский, древний, узбекское языкознание.

ETYMOLOGICAL ORIGIN OF TERMS RELATED TO TAILORING

Abstract. This article provides a detailed analysis of the formation and historical development of tailoring and sewing terminology in the Uzbek language. It examines the origin of lexical units in this field, the stages of their formation, and their development within three main layers: the native Turkic layer, the Persian-Tajik layer, and the Russian-European layer. The etymology, semantic features, historical roots, and role of terms belonging to each layer in enriching the Uzbek lexicon are thoroughly analyzed. In addition, the article highlights socio-economic and cultural processes of different historical periods, including traditional craftsmanship, trade relations, and industrialization, and their influence on the language system. It is substantiated that tailoring terminology has been continuously evolving and expanding.

Keywords: etymology, tailoring, terminology, Turkic layer, clothing, Persian-Tajik, ancient, Uzbek linguistics.

Kirish. Chevarchilik insoniyat tarixidagi eng qadimiy va zarur hunarlardan biri bo‘lib, u nafaqat amaliy faoliyat sifatida, balki xalqning moddiy va ma‘naviy madaniyatini ifodalovchi muhim soha sifatida ham katta ahamiyatga ega. Ushbu hunar asrlar davomida shakllanib, takomillashib kelgan bo‘lib, har bir tarixiy davrda

jamiyatning estetik didi, turmush tarzi va ijtimoiy ehtiyojlari bilan chambarchas bog'liq holda rivojlangan. Shu sababli chevarchilik faqat kiyim tikish jarayoni emas, balki madaniy xotira, an'ana va tajribalar majmuasi sifatida ham qaraladi.

Har bir xalqning kiyim-kechak yaratish an'analari, tikuvchilik usullari va bezak madaniyati bilan bir qatorda, ushbu sohada qo'llaniladigan terminlar ham o'ziga xos tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Til va hunar o'rtasidagi uzviy bog'liqlik natijasida chevarchilikka oid atamalar jamiyat taraqqiyoti, iqtisodiy aloqalar va madaniy almashinuvlar ta'sirida shakllangan. Bu esa terminlarning faqat lingvistik birlik emas, balki tarixiy-madaniy manba sifatida ham o'rganilishini taqozo etadi. Shu bois, chevarchilikka oid terminlarning etimologik kelib chiqishini o'rganish tilshunoslik, tarix va madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi. Etimologik tahlil orqali so'zlarning dastlabki ildizlari, ularning semantik o'zgarish jarayonlari hamda turli tillar o'rtasidagi o'zaro ta'sir darajasi aniqlanadi. Bu esa tilning tarixiy rivojlanish qonuniyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

O'zbek tilidagi chevarchilik terminologiyasi turli davrlarda shakllanib, asosan turkiy qatlam bilan birga fors-tojik, arab va boshqa tillardan kirib kelgan so'zlar hisobiga boyigan. Tarixiy savdo yo'llari, madaniy aloqalar va diniy ta'sirlar natijasida ko'plab terminlar tilimizga singib ketgan. Masalan, "andoza", "angishvona", "ip", "igna", "yoqa", "yeng", "astar", "chok" kabi terminlar nafaqat amaliy jarayonni ifodalaydi, balki ularning har biri muayyan tarixiy-madaniy kontekstni ham aks ettiradi. Ushbu so'zlarning kelib chiqishi va ishlatilish doirasini o'rganish orqali xalqning hunarmandchilik an'analari, turmush tarzi va boshqa xalqlar bilan bo'lgan madaniy aloqalari haqida muhim ilmiy xulosalar chiqarish mumkin.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi chevarchilikka oid terminlarning etimologik ildizlarini aniqlash, ularning semantik rivojlanish jarayonini ochib berish hamda o'zbek tilidagi terminologik tizimda tutgan o'rnini tahlil qilishdan iborat. Shu bilan birga, maqolada ushbu terminlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan tarixiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy omillar ham chuqur tahlil qilinadi. Natijada, chevarchilik terminologiyasining etimologik tahlili nafaqat til boyligini ochib berishga, balki xalqning moddiy va ma'naviy madaniyati o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Bu esa o'z navbatida milliy tilshunoslik va madaniyatshunoslik sohalarida yangi ilmiy qarashlar shakllanishiga zamin yaratadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Terminlarning eng qadimgi ildizlarini aniqlash uchun Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asari hamda S. Ibrohimovning "Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi" kabi manbalar bilan qiyoslandi. XI asrning yozma yodgorligi sifatida "Devoni lug'otit turk" dagi ma'lumotlar chevarchilik terminlarining eng qadimgi qatlami hisoblanadi. U o'zining asarida (1072–1074-yillarda) ko'plab tikuvchilik hamda chevarchilikda ishlatiladigan ba'zi terminlarini birinchi marta yozma qayd etgan. Masalan; yigne (igna), yip (ip), tigmek (tikmoq) va boshqa so'zlarni yozib qoldirgan. XIV–XV asrlarda esa, ya'ni Temuriylar davrida kiyim-kechak madaniyatining rivojlanishi eng cho'qqiga chiqqan davr bo'lgan. Shu bilan birga bu davrda "Buyuk ipak yo'li" ning eng gullagan hamda Islom madaniyati kirib kelgan davrga to'g'ri keladi. Shundan so'ng XIX asr oxiri, XX asr boshlarida tikuv mashinalarining paydo bo'lishi bilan bog'liq sanoatlashuv davri boshlanadi. Bu davrda O'rta Osiyoda ilk bor "Zinger" tikuv mashinasi kirib keldi va shu bilan birga "mashina choki" hamda bir qancha texnik terminlar paydo bo'la boshladi. Shu kabi ma'lumotlarni o'rganib, chevarchilikka oid terminlarni asosan uchta qatlamga bo'lib o'rganamiz [1].

Muhokama va natijalar. Tub turkiy qatlam: Bu eng fundamental tushunchalar bo'lib, ushbu qatlamga mansub bir qancha terminlarni misol qilib olishimiz mumkin. Masalan, Igna so'zi qadimgi turkiy tilda "yopishtirib zich tikilgan" ma'nosini anglatgan "yigi" sifatidan – na qo'shimchasi bilan yasalgan va yigi+na hosil bo'lgan. Vaqt o'tishi bilan ikkinchi unli talaffuz qilinmay qo'yilishi natijasida yigina so'zidan yigna so'zi paydo bo'lgan. Ba'zi manbalarda berilishicha, ilk igna qadimgi Misr hamda Xitoyda kashf qilingan. Po'lat ignalar XIV asrda Germaniyada paydo bo'lgan. Igna tarixda faqat tikuvchilikda emas, balki kiyim-kechak madaniyati va hunarmandchilik rivojida ham muhim rol o'ynagan. Bugungi kunga kelib chevarchilikning har bir sohasida igna muhim o'rin tutadi. Bu qatlamga yana bir tik terminini misol qilib olsak. Bu termin Sh. Rahmatullayevning "O'zbek tilining etimologik lug'ati" kitobida "igna bilan choklab biriktir" ma'nosida berilgan. Qadimgi turkiy tilda ham xuddi shunday talaffuz qilingan bu fe'l "bir narsani boshqa narsaga kirit yoki qada" ma'nosini anglatgan tik fe'lidan keyinchalik "igna tiqib, ip bilan birlashtir" degan ma'no ajralib chiqqan. Yana bir qadimgi turkiy tillar tarkibiga borib taqaladi va o'zining tub ma'nosida tolalarni eshib tayyorlangan ingichka materialni anglatadi. Bu so'z oldin yip tarzida aytilgan bo'lib, keyinchalik y harfi talaffuz qilinmay qo'ygan. Ip – paxta, xom ipak, zig'ir, jun dan ingichka qilib yigirilgan yoki yigirilmagan tikuv, to'quv materiali demakdir. Tola, jun, teri, bichmoq, kesmoq, yirtmoq va shunga o'xshash bir qancha so'zlar qadimiy turkiy tillardan paydo bo'lgan[2].

Fors-tojik qatlam. Bu qatlam o'zbek tilining lug'at tarkibidagi eng muhim tarixiy qatlamlardan biri bo'lib, fors va tojik hamda boshqa tillardan chevarchilikka oid bir qancha so'zlarning kirib kelishini anglatadi. Bu qatlam ayniqsa chevarchilik, hunarmandchilik, tikuvchilik, savdo, madaniyat va kundalik hayot bilan bog'liq sohalarda juda boy. IX-XV asrlar oralig'ida Somoniylar hamda keyinroq Temuriylar davrida juda shakllangan. Fors-tojik so'zlari asosan, savdo aloqalari ya'ni Ipak yo'li orqali, hunarmandchilik hamda adabiyot va ilm-fan orqali kirib kelgan. Quyidagi terminlar fors-tojik tillaridan kirib kelgan. Bular: *Juvoldiz* (katta igna) qalin matoni tikishda ishlatiladi. Tojik tilida *juvol* (qop) + *do'z* (tikmoq fe'lidan olingan). Qadimda suyak yoki yog'ochdan yasalgan ushbu asbob bugungi kunda metallardan tayyorlanadi. Undan asosan poyabzal tikishda hamda ko'rpa-to'shaklarni qavishda foydalaniladi. Shuningdek, u xalq orasida *tevana*, *tegana*, *charm igna* yoki *sog' igna* kabi nomlar bilan ham yuritiladi.

Andaza (forscha اندازہ – “o'lchov”, “kiyim bichish qolipi”) dastlab o'lchov ma'nosida qo'llanilgan bo'lib, keyinchalik chevarchilik terminiga aylangan[3].

Angishvona fors-tojik tilidan olingan bo'lib, angusht – “barmoq”, -vona – “berkitmoq” ma'nolarini bildiradi. Ya'ni, tikuv jarayonida barmoqlarni igna sanchilishidan himoya qilish hamda ignani qalin gazlamadan o'tkazishda kuch berish uchun qo'lning uchinchi va to'rtinchi barmoqlariga kiydiriladigan metall yoki charm g'ildir.

Bundan tashqari, chevarchilik, tikuvchilik, to'qimachilik va hunarmandchilik sohalariga oid ko'plab so'zlar mavjud. Masalan: kashta, baxiya, paypoq, dastgoh, gazlama va boshqalar.

Shunday qilib, mazkur qatlamga mansub birliklar bugungi kunda ham faol qo'llanilib, xususan, chevarchilik va tikuvchilik terminologiyasida muhim o'rin tutadi. Bu esa o'zbek tilining nafaqat tarixiy, balki amaliy jihatdan ham boy va ko'p qatlamli ekanligini ko'rsatadi. Shu bois fors-tojik qatlamni o'rganish til taraqqiyoti, madaniy aloqalar va terminologik tizimni chuqur anglashda katta ilmiy ahamiyatga ega.

Rus-Yevropa qatlam. Bu qatlam sanoatlashuv va yangi texnologiyalar bilan bog'liq bo'lib, terminlar nafaqat rus tili orqali, balki Yevropa tillari — nemis, fransuz va ingliz tillaridan ham o'zbek tiliga kirib kelgan. Bu jarayon asosan XIX asr oxiri va XX asrda yanada jadallashgan.

Mazkur qatlam orqali tilimizga yangi terminlar kirib, ayniqsa tikuvchilik va ishlab chiqarish sohalarida rivojlanish kuzatilgan. Natijada o'zbek tili nafaqat tarixiy, balki zamonaviy ehtiyojlarga ham moslashgan boy va ko'p qatlamli tizimga aylangan[4].

Quyidagi so'zlar bunga misol bo'la oladi: *vitochka* (rus tilidan), *tikuv mashinasi* (fransuzcha *machine so'zidan*), *motor*, *detal*, *press* (inglizcha *press* — matoni bosish, dazmollash qurilmasi), *model* (fransuzcha *modèle*). Bu terminlar asosan tikuvchilik va chevarchilik sohalarida qo'llanilib, tilga moslashgan.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi chevarchilik va tikuvchilik terminologiyasi bir qatlamli emas, balki tarixiy jihatdan shakllangan ko'p qatlamli tizimdir. Ushbu tizimda tub turkiy, fors-tojik va rus-yevropa qatlamlari o'zaro uyg'unlashib, har biri muayyan davr va ijtimoiy ehtiyojlarni aks ettiradi.

Avvalo, tub turkiy qatlam eng qadimgi va asosiy qatlam bo'lib, unda tilning ichki imkoniyatlari asosida yuzaga kelgan terminlar ustunlik qiladi. Masalan: *igna*, *tola*, *tik*, *jun*, *bichmoq*, *kesmoq*, *yirtmoq* kabi birliklar insonning kundalik amaliy faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularning ma'nosi vaqt o'tishi bilan aniqlashib, torayib borgan. Bu esa tilning tabiiy rivojlanish qonuniyatlariga mos keladi. Shu bilan birga, bu qatlam terminlari sodda, tushunarli va milliy xarakterga ega bo'lib, hozirgi kunda ham faol qo'llaniladi.

Ikkinchi muhim qatlam — fors-tojik qatlam bo'lib, u o'zbek tilining tarixiy taraqqiyotida alohida o'rin tutadi. IX–XV asrlarda yuzaga kelgan ijtimoiy-madaniy jarayonlar, xususan, hunarmandchilik va savdo aloqalarining rivoji natijasida ko'plab terminlar kirib kelgan. Andaza, angishvona, kashta, baxiya kabi so'zlar nafaqat termin, balki madaniy tushuncha sifatida ham shakllangan. Bu qatlam o'zbek tilining leksik boyligini kengaytirish bilan birga, terminologik tizimni ham boyitgan[5].

Uchinchi qatlam rus-yevropa qatlam esa o'zbek tilining zamonaviy rivojlanish bosqichini, ya'ni sanoatlashuv, texnika va ilm-fan taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq davrini ifodalaydi. XIX asr oxiri va XX asr boshlaridan boshlab ijtimoiy-iqtisodiy hayotda yuz bergan tub o'zgarishlar, xususan, ishlab chiqarishning mexanizatsiyalashuvi va texnologik jarayonlarning murakkablashuvi natijasida chevarchilik va tikuvchilik sohasiga ham ko'plab yangi tushunchalar kirib keldi.

Bu davrda tilimizga rus tili orqali yevropa tillaridan o'zlashgan terminlar faol kirib kelib, professional leksikaning sezilarli darajada kengayishiga sabab bo'ldi. Masalan, “*vitochka*”, “*mashina*”, “*motor*”, “*detal*”, “*press*”, “*model*”, “*fason*”, “*stanka*”, “*steklo*”, “*lekalo*” kabi so'zlar tikuvchilik va ishlab chiqarish jarayonlarining texnik jihatlarini ifodalash uchun qo'llanila boshladi. Ushbu terminlar avvaldan mavjud bo'lgan an'anaviy o'zbekcha tikuvchilik atamallari bilan bir qatorda ishlatilib, yangi lingvistik qatlamning shakllanishiga asos bo'ldi.

Mazkur o'zlashmalar faqatgina yangi buyum yoki jihozni nomlash vazifasini bajarmay, balki tikuvchilik sohasida fikrlash va tasniflash tizimini ham o'zgartirdi. Ya'ni, hunarmandchilikning an'anaviy qo'l mehnatiga asoslangan tushunchalari o'rini asta-sekin texnik jarayonlar, standartlashgan o'lchovlar va ishlab chiqarish modellari egallay boshladi. Bu esa tilning semantik tizimida yangi — texnik va industrial semantik maydonning paydo bo'lishiga olib keldi. Shu bilan birga, rus-yevropa qatlamiga mansub terminlar o'zbek tilining ichki fonetik va morfologik qonuniyatlariga moslashib, ma'lum darajada milliylashuv jarayonini ham boshdan kechirdi. Natijada ular nafaqat professional sohada, balki kundalik nutqda ham keng qo'llaniladigan leksik birliklarga aylandi[6].

Chevarchilik leksikasi o'zbek tilining eng barqaror qatlamlaridan biridir. Uning asosini tub turkiy so'zlar tashkil etsa-da, u madaniy aloqalar natijasida fors-tojik va rus-yevropa o'zlashmalari bilan boyigan. Ushbu terminlarni tizimli o'rganish o'zbek tili terminologiyasini standartlashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Chevarchilikka oid terminlarning etimologik kelib chiqishini o'rganish shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi ushbu leksik qatlam uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan murakkab va ko'p qatlamli tizim hisoblanadi. Mazkur terminologiya nafaqat tilning ichki imkoniyatlari asosida yuzaga kelgan, balki turli xalqlar bilan bo'lgan ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar natijasida boyib borgan.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, chevarchilik terminologiyasining asosini tub turkiy qatlam tashkil etadi. Bu qatlamga mansub birliklar insonning kundalik amaliy faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularning semantikasi sodda, aniq va barqarorligi bilan ajralib turadi. Shu bois ular hozirgi kunda ham faol qo'llanilib, tilning milliy xususiyatini namoyon etadi.

Bundan tashqari, fors-tojik qatlam chevarchilik terminologiyasining shakllanishida muhim o'rin tutadi. Tarixiy manbalarga ko'ra, ayniqsa o'rta asrlarda hunarmandchilik va savdo-sotiqning rivojlanishi natijasida ushbu qatlamga mansub ko'plab terminlar o'zbek tiliga kirib kelgan. Bu jarayon tilning leksik boyligini kengaytirish bilan birga, ayrim tushunchalarning nozik semantik farqlanishini ham ta'minlagan. Natijada bu qatlam nafaqat terminologik, balki madaniy-ma'naviy ahamiyat kasb etgan birliklarni ham o'z ichiga oladi.

Rus-yevropa qatlam esa chevarchilik terminologiyasining zamonaviy bosqichini aks ettiradi. XIX–XX asrlarda sanoatlashuv va texnologik taraqqiyot natijasida ishlab chiqarish jarayonlariga oid yangi tushunchalar paydo bo'lib, ular bilan birga tegishli terminlar ham tilga kirib kelgan. Bu qatlam, ayniqsa, texnik va mexanik jarayonlarni ifodalovchi so'zlar orqali ajralib turadi va u tilning zamonaviy ehtiyojlarga moslashuvchanligini ko'rsatadi[7].

Xulosa. Umuman olganda, chevarchilik terminologiyasi o'zbek tilining tarixiy rivojlanish yo'lini, uning boshqa tillar bilan o'zaro aloqalarini hamda jamiyat taraqqiyotidagi o'zgarishlarni yaqqol aks ettiradi. Ushbu terminlarni etimologik jihatdan tahlil qilish nafaqat lingvistik, balki tarixiy-madaniy tadqiqotlar uchun ham muhim ilmiy asos yaratadi. Shu bilan birga, mazkur sohani yanada chuqur o'rganish, mavjud terminlarni tizimlashtirish va standartlashtirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu esa o'zbek tilining ilmiy salohiyatini oshirish, milliy hunarmandchilik merosini saqlash va uni zamonaviy ilmiy muomalaga kiritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. *Koshg'ariy Mahmud. Devonu lug'atit turk. – Toshkent. 1963.*
2. *Абрамзон С. М. Киргизи и их этногенетические и историко-культурные связи. – Москва. 1971.*
3. *Begmatov E. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent. 1981.*
4. *Ergashovna M. G. Chevarchilik terminologiyasida gipero-giponimik munosabatlar // Ta'limda raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari. – 2026. – T. 53, №1. – B. 316–318.*
5. *Fabrics E. M. T. O. Their analysis // Proceedings of Scientific Conference on Multidisciplinary Studies. – 2023. – Vol. 2, No. 5. – P. 59–61.*
6. *Rahmatullaev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent. Universitet, 2000.*
7. *Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва. 1974.*

UDC 81'255.2/4=512.133:821.111

A CRITICAL REVIEW OF VARIOUS SCHOLARLY PERSPECTIVES ON THE STUDY OF THE PUN

Mizrabova Jeren Ismailovna,
Bukhara State University Associate Professor (DSc)
mizrabovajerenismailovna@mail.ru

Abstract. The article offers an extensive critical survey of scholarly perspectives on the pun as a stylistic device, with particular emphasis on its cognitive, linguopoetic, and pragmatic dimensions. It explores the differentiation between puns and other related forms of verbal play, as well as their functional role in the dramatic works of W. Shakespeare. Considerable attention is devoted to the challenges of rendering puns in Uzbek and Russian translations, arising from their semantic ambiguity, cultural embeddedness, and structural complexity. The study reviews various classifications of puns developed in both national and international linguistic traditions, highlighting their aesthetic and humorous functions. It further underscores the importance of cognitive mechanisms, including frame-based structures and bisociative processes, in generating punning effects. The article concludes by affirming stylistic convergence as a key factor in enhancing both the expressive and pragmatic effectiveness of puns in literary discourse and translation.

Keywords: pun, wordplay, Shakespeare, linguopoetics, translation, cognitive linguistics, frame, bisociation, stylistic convergence, humor.

SO‘Z O‘YINI (KALAMBUR)NI O‘RGANISHGA OID TURLI ILMIY YONDASHUVLARNING TANQIDIY TAHLILI

Annotatsiya. Mazkur maqolada kalamburni stilistik hodisa sifatida o‘rganishga oid ilmiy yondashuvlarning kompleks sharhi taqdim etilgan bo‘lib, unda uning kognitiv, lingvopoetik va pragmatik xususiyatlariga alohida e‘tibor qaratiladi. Kalambur va unga yaqin bo‘lgan til o‘yinining boshqa shakllari o‘rtasidagi farqlar, shuningdek, U. Shekspir dramaturgiyasida uning funksional qo‘llanilishi ko‘rib chiqiladi. Kalamburlarning o‘zbek va rus tillariga tarjimasi bilan bog‘liq muammolar — ularning ko‘pma‘noliligi, madaniy shartlanganligi va strukturaviy o‘ziga xosliklari bilan izohlanadi. Mahalliy va xorijiy tilshunoslikda taklif etilgan kalambur tipologiyalari hamda uning hazil va estetik salohiyati tahlil qilinadi. Ishda kalambur effektining shakllanishida freym strukturasi va bisotsiatsiya kabi kognitiv mexanizmlarning roli ta‘kidlanadi. Xulosa qismida badiiy matnda va uning tarjimasida kalamburning ifodaviylik va pragmatik ta‘sirini kuchaytiruvchi muhim omil sifatida stilistik konvergentsiyaning ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: kalambur, til o‘yini, Shekspir, lingvopoetika, tarjima, kognitiv tilshunoslik, freym, bisotsiatsiya, stilistik konvergensiya, hazil.

КРИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР РАЗЛИЧНЫХ НАУЧНЫХ ПОДХОДОВ К ИЗУЧЕНИЮ КАЛАМБУРА

Аннотация. В статье представлен комплексный обзор научных подходов к исследованию каламбура как стилистического явления, с акцентом на его когнитивные, лингвопоэтические и прагматические характеристики. Рассматриваются различия между каламбуром и смежными формами языковой игры, а также его функционирование в драматургии У. Шекспира. Особое внимание уделяется проблемам перевода каламбуров на узбекский и русский языки, связанным с их многозначностью, культурной обусловленностью и структурной спецификой. Анализируются различные типологии каламбуров, предложенные в отечественной и зарубежной лингвистике, а также их юмористический и эстетический потенциал. В работе подчеркивается роль когнитивных механизмов, таких как фреймовая структура и биссоциация, в формировании эффекта каламбура. В заключении обосновывается значимость конвергенции стилистических средств как важного фактора усиления выразительности и прагматического воздействия каламбура в художественном тексте и его переводе.

Ключевые слова: каламбур, языковая игра, Шекспир, лингвопоэтика, перевод, когнитивная лингвистика, фрейм, биссоциация, стилистическая конвергенция, юмор.

Introduction. Communication is fundamentally grounded in cognitive processes through which participants interpret the meanings and communicative value of lexical units employed in interaction. Nevertheless, the extent to which such information is uniformly understood differs significantly across communicative contexts. Furthermore, writers often intentionally incorporate punning and wordplay to intensify the contextual variability and unpredictability of meaning in their creative output. In modern discourse, the use of diverse forms of linguistic play has become increasingly widespread across various communicative domains. In the construction of literary expression, authors strategically utilize a range of stylistic and rhetorical devices to achieve desired aesthetic effects, to extend the semantic and expressive capacities of linguistic elements, and to introduce interpretative openness in the reader's perception of textual imagery and representation. Consequently, there are multiple stylistic mechanisms capable of activating polysemy in context or of producing semantically contradictory relations among linguistic units within a text, among which punning is a notable example. In particular, Shakespeare's dramatic works demonstrate the multifunctional stylistic role of puns. Their capacity to encapsulate complex information in a condensed and unconventional form effectively engages the reader's attention. However, the aesthetic appreciation of a pun is contingent upon the reader's ability to decode its layered meanings and to recognize its contextual significance within the broader textual framework.

The questions concerning the similarities and differences between punning (calembour) and the wider category of structurally related wordplay remain largely unresolved. This study is likewise focused on investigating the function of puns in Shakespeare's dramas, their intrinsic nature, and the linguopoetic features of their reproduction in Uzbek and Russian translations. To adequately distinguish puns from other stylistic devices, it is necessary to examine their underlying linguocognitive properties, particularly in terms of frame-based representations that construct the various semantic domains activated by puns.

Research Methods. In the present study, and drawing on I.R. Galperin's definition of the pun, this stylistic phenomenon was analyzed with regard to the conditional characteristics of its primary structural manifestations, specifically puns occurring either at the level of a single lexical unit or a free word combination. Within linguistic studies outside stylistics, the pun is frequently identified with the broader phenomenon of "wordplay." For example, the Longman Dictionary defines a pun as "the humorous use of a word or words that have the same sound but different meanings with wordplay [1]." In a similar vein, in studies of humor and satire, puns and wordplay are often regarded as closely related notions. According to G. Ritchie, "one of the simplest forms of humor is the pun, commonly recognized as wordplay [2]." It is widely acknowledged that in specialized linguistic research, particularly within stylistics, the pun is not treated merely as a conversational expression or humorous remark, but as a distinct stylistic device. As I.R. Galperin notes, stylistics investigates "expressive means—their use in different functional styles of speech, their multifunctionality," as well as "the generalized and typified realization of both neutral and expressive linguistic elements across various literary styles [3]," viewed from the perspective of their stylistic potential. Similarly, Ye.G. Belyaeva characterizes the formation of stylistic devices by emphasizing that "based on the contextual conditionality of speech forms and their effects, they may be classified into distinct types, and it is possible to construct a systematic model or algorithm of contextual structures for groups sharing similar stylistic functions [4]." At the same time, for a linguistic structure to operate as a stylistic device and for a speaker to achieve a desired pragmatic effect in a given communicative situation, it must be realized in accordance with the principles of stylistic usage. Accordingly, the pun functions as a stylistic device within a bisociative context that produces pronounced humorous effects. It is also well established in global linguistics that the pun has been examined in relation to other stylistic phenomena such as wordplay, zeugma, and paronomasia. However, the linguist A.V. Prikhod'ko emphasizes that, in comparison with wordplay, the pun represents a more complex phenomenon, since in its realization the semantic and interpretative levels of linguistic units are often non-corresponding, and therefore not every instance of wordplay can be classified as a pun [5].

At the same time, contemporary stylistic studies increasingly demonstrate a clear tendency to differentiate between the concepts of punning (calembour) and wordplay. The positions of certain linguists support this distinction by arguing that a pun is typically grounded in the interaction of multiple meanings within a single polysemous lexical unit, whereas wordplay is realized through the interplay of two or more linguistic units that are either formally similar or identical in form but semantically different.

In particular, A.S. Dzhumanov maintains that although punning is closely related to wordplay, the two should not be treated as synonymous. He notes that wordplay generally involves pairs of lexical items; for example, interactions between homonyms may serve as its structural basis. By contrast, a pun may emerge not only from lexical interaction but also from the reinterpretation of phraseological units [6]. In this regard, the scholar attempts to distinguish these phenomena on formal grounds, specifically by determining whether linguistic play is based on multiple meanings within a single word (pun) or on the interaction of several distinct lexical items (wordplay).

Similarly, L.A. Sazonova differentiates between punning and wordplay by focusing on their semantic foundations and syntactic organization. She argues that wordplay may arise from the similarity or identity of external linguistic forms, resulting in the semantic overlap between the meaning of one unit and the semantic field of another. From a semantic perspective, the pun is characterized as an “unconventionally structured cognitive integration of highly incompatible semantic images,” whereas wordplay is defined by “a sequential alternation of images rather than their fusion” [7]. These semantic differences further determine their syntactic realization: in wordplay, each consecutively perceived semantic layer is expressed through a distinct linguistic form, whereas in punning, multiple semantic domains are simultaneously compressed and merged within a single lexical expression [7].

The criteria for distinguishing between punning and wordplay proposed in the above-mentioned studies—whether formal, semantic, or syntactic—may serve as a useful framework for analyzing broader phenomena of linguistic play. In this regard, N.V. Yakimenko considers the pun a specific subtype of wordplay, arguing that while wordplay allows for “any phonetic and morphological manipulations of lexical units,” the pun is characterized by the presence of “two semantic planes and distinct meaning domains, as well as its humorous or satirical effect” [8]. She further notes that features typically associated with wordplay, such as phonetic similarity, rhyme, and homophony, are not constitutive but rather exceptional in the case of puns. To date, linguistics has not developed a unified methodological approach to the study of puns as stylistic devices. It is generally acknowledged that in the second half of the twentieth century, the phenomenon of punning attracted considerable scholarly attention, and the research conducted during that period established an important foundation for examining its formation and stylistic properties. However, from the late twentieth century onward, scholarly interest has increasingly shifted toward the functional-pragmatic aspects of puns, particularly issues related to their use in discourse and translation. In this context, O.E. Voronichev, in his research on puns, distinguishes them from related linguistic phenomena and focuses on their pragmatic and functional dimensions. He defines the pun as “a syncretic form of expressive speech that may be realized through various stylistic means involving phonosemantic associations, shifts between contrasting semantic planes, and the interaction of opposing lexical dominants (polysemous, homonymous, or paronymic units)” [9]. Similarly, V.K. Prikhod’ko characterizes the pun as “a contextual speech form that employs semantic play and stylistically motivated use of homophonous lexical units, the activation of multiple meanings within a single word, or phonetic similarity between different words, either intentionally or unintentionally, in order to produce ambiguity or a comic effect” [5].

Based on Russian literary material, Prikhod’ko further distinguishes two principal types of puns: polysemantic puns, grounded in various figurative and interpretative mechanisms, and phraseological puns, based on idiomatic expressions. He also highlights the contextual dependency of puns, emphasizing their predominantly convergent nature through interaction with other stylistic devices. Another group of researchers extends the scope of inquiry to include not only the textual functions of puns across different discourses but also their translation. In this regard, N.V. Yakimenko examines the structure, typology, and translational challenges of English puns in Russian. She conceptualizes the pun as a form of wordplay characterized by humorous effect and dual semantic structuring, defining it as “a speech phenomenon in which homophonous or formally similar units—words, word parts, phrases, or sentences—are employed to activate multiple meanings and produce comic or ironic effects” [7]. She further identifies the “core” of the pun in elements based on homophony or formal similarity [8], and proposes three possible structural models for such core configurations.

1. **Formally identical units:** *company* – “military unit (company)” and *company* – “business firm / companionship”;

2. **Phonetically similar but graphically different units:** *tale*–*tail*, *night*–*knight*;

3. **Units differing both in pronunciation and spelling:** *pullet*–*bullet*.

N.V. Yakimenko also notes that all components of the core structure of a pun may either be explicitly present in the text or some of them may remain implicit. For example: *Where did King Arthur go for entertainment? To a nightclub* – *knight club*. (i.e., King Arthur went to a nightclub, or “knight club,” meaning a club of knights). In

particular, the present study also addresses one of the key challenges in the translation of puns identified by N.V. Yakimenko—namely, the lack of a complete equivalent of English puns in the target language. To illustrate this issue, she analyzes Russian translations of a pun based on the homonymous pair *board* — “board (plank)” and *board* — “board (committee, council)” [7]. Because Russian does not possess a lexical unit capable of fully reproducing the same range of semantic oppositions, M.K. Sebrikova opts for a literal translation, which, according to Yakimenko, leads to a “logically inconsistent context” in the target text: “- Поклонись комитету, - сказал Бембл. Оливер смахнул рукой две-три слезинки и, не видя другой доски, кроме стола, к счастью, догадался поклониться ему.” By contrast, in A. Kravtsova’s version, although the stylistic effect of the original pun is not retained, the coherence and logical consistency of the text are preserved, which allows the researcher to regard it as a relatively more successful translation. “Поклонись совету, - сказал Бембл. Оливер смахнул две-три ещё не высохшие слезинки и, видя перед собой стол, по счастью, поклонился ему.”

In this example, the functional dimension of the pun is less prominent than its logical and referential content; therefore, the translator’s non-punning solution in Russian can be considered appropriate. Yakimenko argues that only when the functional aspects of a pun in the source text outweigh its semantic-logical content is it justified to sacrifice semantic equivalence in favor of preserving the formal and stylistic features that ensure the pragmatic effect of the pun [8]. Furthermore, from our perspective, the translation of the above example could also benefit from a compensation strategy, whereby the loss of the original semantic play is offset through alternative stylistic means, such as reinterpretation or the use of phonetic or associative substitutions in the target text. Dzhumanov A.S. also examines the nature and translation of puns. He argues that a pun is not a lexical unit of language, but rather a product of individual authorial creativity, and that its absence in the lexical system of the source language necessitates a creative approach from the translator [6]. In addition, the linguist provides several recommendations concerning the practical strategies for translating puns.

1. The identification of puns within a literary text;
2. The delineation of contextual boundaries defining the functional scope of the pun;
3. The interpretation of the implicit meaning of the pun, alongside the reconstruction of linguistic units and elements embedded in its subtext;
4. The determination of the functional load carried by the pun;
5. The classification of the type of pun;
6. The selection of a translation strategy informed by both the type of pun and its contextual features.

Similarly, A.S. Dzhumanov underlines the crucial role of puns in maintaining the aesthetic and artistic integrity of a literary work, as well as the necessity of preserving their humorous and multifunctional nature in translation, which enables readers to fully grasp the ideological content of the text. Likewise, L.A. Sazonova investigates the translation of puns formed through authorial transformation of components within fixed expressions in Russian literary discourse. She emphasizes that, due to the complexity of the mechanisms underlying pun formation, their translation into another language presents a highly challenging task. In her classification of translation strategies for phraseological puns, she proposes several approaches [8]. In particular, she regards the search for an equivalent explanatory rendering in the target language as the most appropriate solution; however, she notes that this method is not consistently applicable due to structural and semantic discrepancies between languages. Consequently, she also considers descriptive translation techniques. Although such an approach may result in the loss of stylistic features of the original pun, it can still partially preserve its factual-logical content and, in certain cases, its pragmatic effect. Additionally, omission of the pun is also recognized as a common translational practice. Ultimately, Sazonova identifies the functional approach as the most effective means of preserving communicative pragmatics in pun translation [7].

It is widely acknowledged in linguistic and literary scholarship that puns have been studied within the framework of humor theory. In this regard, S. Attardo examines puns from both humor-theoretical and linguistic perspectives. His research addresses not only formal aspects of puns but also the semantic relationships between elements within their contextual realization. Specifically, he categorizes the interaction of contrasting meanings within pun structures into four types of relations: (1) mutual independence; (2) continuity; (3) “S2 forces connotation on S1”; and (4) “S1 forces connotation on S2” [10]. These classifications demonstrate how multiple meanings emerge in relation to one or more formally similar linguistic units within a pun’s contextual structure, thereby illustrating the phenomenon of bisociation. Indeed, a comprehensive understanding of puns requires consideration not only of their formal, lexical, stylistic, and pragmatic features but also of their cognitive foundations. In this respect, the cognitive basis of multiple semantic fields activated within punning contexts is

manifested through bisociation, i.e., the interaction of distinct meanings associated with a given linguistic unit. According to dictionary definitions, bisociation refers to a cognitive process in which an object or concept simultaneously activates unrelated domains of thought [11]. A. Koestler, in particular, argues that bisociation is a fundamental mechanism underlying humorous effects in creative processes, including humor, wit, and punning. He further defines a pun as “the bisociation of a single phonetic form with two meanings” [12]. Koestler thus conceptualizes bisociation as a broader cognitive phenomenon underlying puns, encompassing not only individual linguistic signs but also entire semantic fields organized within integrated meaning structures.

A more profound investigation into the nature of puns necessitates the identification of their cognitive foundations and functional characteristics, as well as a clarification of the stylistic effects they generate. In this regard, A. Koestler, drawing on cognitive interactions between elements within a punning context, distinguishes several types of effects: when the relationship between components is based on conflict, it produces humor; when it is grounded in synthesis, it leads to mutual understanding; and when it is based on opposition, it gives rise to aesthetic and other stylistic effects.

V.Z. Sannikov likewise explores the pragmatic potential of puns, classifying their stylistic effects according to two principal parameters [13]. From the perspective of semantic relations between structural components, he identifies:

- a) “neighbour” puns, which are based on the combination of semantically adjacent units with relatively limited semantic variation (e.g., “In the picnic, under the shade of the fir tree, / We drank more than we ate”);
- b) “mask” puns, which arise from conflictual semantic relations (e.g., “Good films are dear to us, but bad ones are sometimes too expensive”);
- c) “family” puns, in which an additional contextual meaning becomes dominant (e.g., “Even in non-flying weather, one can be dismissed from service”).

From the perspective of pragmatic intention and the intended effect on the reader, puns may further be categorized as:

- a) those producing strong expressive impact in discourse (“neighbour” type);
- b) those misleading the reader or creating comic surprise (“mask” type);
- c) those generating a primarily comic effect (“family” type).

Thus, the stylistic impact of puns may be defined through both the semantic relations among their internal components and the author’s pragmatic intention, i.e., the specific contextual conditions of their realization. In punning contexts, multiple semantic layers of linguistic units become activated, and the context facilitates the interaction of diverse semantic nuances. Accordingly, the functions of puns in Shakespeare’s dramas should also be examined in terms of contextual conditioning. It is generally accepted that in a neutral context, only one meaning of a polysemous unit tends to be foregrounded. In contrast, in punning contexts, the polysemous nature of lexical units is maintained, while the device additionally triggers unexpected and unconventional semantic shifts, activating both inherent and contextually induced meanings. Consequently, within cognitive lexical theory, it is recognized that lexical meaning is underpinned by structured knowledge of reality, namely frames. The collection of conceptual fragments activated in the realization of puns likewise constitutes specific frame structures conditioned by the context of this stylistic device [4].

The notion of the frame was originally introduced by Marvin Minsky in the field of computer science, where it was defined as a structured representation of stereotypical knowledge used in artificial intelligence systems [14]. In linguistics, Charles Fillmore conceptualized the frame as “a structured system of knowledge or a schema grounded in coherent experience” [15], or as “a systematized unit of knowledge based on the organization of components and their interrelations” [5]. Accordingly, frame analysis enables researchers to move beyond lexical semantics and explore broader dimensions such as cultural models, worldview, shared experience, and conventionalized perceptions of objects and actions.

In studies of humor and cognitive linguistics, E.V. Saligina characterizes frames as complex dynamic structures organized around a central “focus,” in which both central and peripheral elements are activated [16]. She further argues that humorous effects arise not only from abrupt frame shifts (i.e., the combination of unrelated or incompatible frames), but also from the reinterpretation of a single frame through the unconventional expansion of its components. Similarly, L.V. Orletskaya maintains that frame-based analysis of humor involves examining the interaction of opposing or distant frames within a given context [17]. She identifies the primary cognitive mechanism of humor as a discrepancy between the situation encoded in linguistic form and the intended situation. As demonstrated in this study, the humorous effect of puns constitutes one of their central stylistic features;

therefore, the cognitive principles of humor proposed by Saligina and Orletskaya are equally applicable to the analysis of puns. Moreover, the “dual-layered” nature of puns represents one of their fundamental cognitive bases. This characteristic is manifested not only in the interaction of multiple meanings within linguistic units (bisociation), but also in the confrontation of multiple frames within a single context. Consequently, in comparative linguopoetic analyses of Shakespearean puns and their Uzbek and Russian translations, as well as in examining their complex dual-structured nature, frame-based analysis proves to be an appropriate methodological tool.

To differentiate puns from other stylistic devices such as wordplay, zeugma, paronomasia, contamination, and phraseological double interpretation, it is necessary to investigate not only their linguistic features but also their underlying cognitive structures. Accordingly, this study has analyzed Shakespearean puns through comparative linguopoetic and linguocognitive approaches across the original text and its Uzbek and Russian translations. It has also examined their structural and humorous characteristics and classified dramatic puns according to their various forms, including those based on homonymy, polysemy, miniature structures, dialogue, monologue, and continuous forms, as well as their stylistic convergence with devices such as alliteration, chiasmus, and antithesis.

In linguistics, the concept of convergence (Lat. *convergo* — “to come together,” “to draw closer”) is generally employed to describe either structural affinities between different languages or close correspondences among phonological, lexical, and stylistic phenomena within a single language system. M. Riffaterre, in turn, defines convergence as the simultaneous occurrence of multiple independent stylistic devices within one and the same context, thereby introducing the term into stylistic theory as a scholarly concept [18].

Similarly, I.V. Arnold understands convergence not only as the co-presence of different stylistic devices in a shared context but also as a process in which each device preserves its own identity while collectively contributing to a more complex overall stylistic effect. N.S. Matorina further emphasizes that convergence is characterized by strong expressive potential and is governed by specific semantic and grammatical patterns. She notes that the elements involved in convergence—lexical, syntactic, phonetic, stylistic, or interpretative units—partially lose their individual autonomy within a microtext and become integrated into a unified expressive structure, producing cohesive meaning and imagery [19]. She also identifies several structural realizations of convergence, including parallel, sequential, and progressive configurations. Likewise, S.A. Kuzmenko, in her analysis of the pragmatic aspects of convergence, conceptualizes it as a complex stylistic phenomenon arising from the interaction of multiple stylistic devices unified by a common pragmatic function [18]. She further points out that convergence may operate at different textual levels, ranging from a single sentence to multiple sentences or even an entire discourse, which highlights its complexity and expressive strength.

In conclusion, drawing on the perspectives outlined above, this study investigates the features of stylistically convergent puns in Shakespeare’s dramas, focusing on their humorous and pragmatic functions, as well as their rendering in Uzbek and Russian translations.

REFERENCES:

1. Longman Dictionary of Contemporary English. – Pearson, 2007. p. 150.
2. Gr. Ritchie. *The Linguistic Analysis of Jokes*. – London and New York: Routledge, 2014. p. 109.
3. Гальперин И.П. *Очерки по стилистике английского языка*. – М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1958. с. 47.
4. Беляевская Е.Г. Моделирование стилистических приемов в дискурсе // *Вестн. Моск. гос. лингвист. ун-та: вып. 17 (677). Сер. Языкознание*. – М.: МГЛУ, «Рема», 2013. с. 8.
5. Приходько В.К. *Каламбур и приёмы его создания в произведениях Н.А. Тэффи: диссертация ... канд. филол. наук*. – Москва, 1998. с. 192.
6. Джанумов А.С. *Каламбур и его функционирование в двуязычной ситуации: диссертация ... канд. филол. наук*. – М., 1997. с. 5.
7. Сазонова Л.А. *Закономерности передачи каламбура при переводе художественной литературы: диссертация ... канд. филол. наук*. – М., 2004. с. 103.
8. Якименко Н.В. *Каламбур как лингвостилистический прием в английском языке и пути его воссоздания в переводе: диссертация ... канд. филол. наук*. – Киев, 1984. с. 15.

9. Вороничев О.Е. Каламбур как феномен русской экспрессивной речи: диссертация ... доктора филол. наук. – Москва, 2014. с. 465.
10. Attardo S. *Linguistic Theories of Humor*. – New York, Berlin: Mouton de Gruyter, 1994. с. 137.
11. Merriam-Webster Online English Dictionary [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://merriam-webster.com>
12. Koestler A. *The Act of Creation*. – London: Hutchinson, 1964. p. 64.
13. Санников В.З. Каламбур как семантический феномен // *Вопр. Языкознания* №3. – М., 1995. с.59-62.
14. Minsky M. *A Framework for Representing Knowledge (Technical Report)*. – Cambridge: Massachusetts Institute of Technology, 1974. p. 56.
15. Fillmore Ch. *Frames and the Semantics of Understanding* // *Quaderni di Semantica Vol. VI* № 2, 1985. p. 122.
16. Салыгина Э.В. *Стилистика англоязычного газетного фельетона: когнитивный, прагматический и лингвостилистический аспекты: диссертация ... канд. филол. наук. – М., 1993. с. 65.*
17. Орлецкая Л.В. *Фразеологизмы как средство создания юмористического эффекта в тексте: диссертация ... канд. филол. наук. – М., 1994. с. 42.*
18. Риффатер М. *Критерии стилистического анализа* // *Новое в зарубежной лингвистике. Вып. IX. Лингвостилистика. – М., 1980. с. 88.*
19. Орлецкая Л.В. *Фразеологизмы как средство создания юмористического эффекта в тексте: диссертация ... канд. филол. наук. – М., 1994. с. 42.*

UDC 81.373.21:81'44

LEXICO-SEMANTIC AND STRUCTURAL FEATURES OF HYDRONYMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES: A COMPARATIVE ANALYSIS

Muradova Sevara Zoir qizi,

Teacher at the Department of Foreign Languages and Literature,
Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy
sevaramuradova888@gmail.com

Abstract. This article is devoted to a comparative analysis of the lexico-semantic and structural sorts of hydronyms in the English and Uzbek languages. The study analyzes the simple, compound, and syntactic formation models of hydronyms and classifies them into specific semantic groups based on color, size, current speed, flora, and fauna. The results disclose that while the English language features a predominance of historically inherited, semantically impervious simple names, descriptive compound hydronyms precisely reflect the physical characteristics and natural state of the water objects. Furthermore, the research identifies both common and distinctive linguistic features in the naming traditions of hydronyms across the two languages.

Keywords: hydronym, toponymy, semantics, structural composition, lexicology, water bodies, English language, Uzbek language.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГИДРОНИМОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. Данная статья посвящена сравнительному анализу лексико-семантических и структурных особенностей гидронимов английского и узбекском языках. В рамках исследования анализируются простые, сложные и синтаксические модели образования гидронимов, а также классифицируются их основные семантические группы (цвет, размер, скорость течения, флора и фауна). Результаты исследования показывают, что, хотя в английском языке широко распространены исторически унаследованные простые названия с утраченной семантической прозрачностью, описательные сложные гидронимы предельно точно отражают физическое состояние и природу водных объектов. Кроме того, исследование выявляет как общие, так и отличительные лингвистические особенности традиций наименования гидронимов в двух языках.

Ключевые слова: гидроним, топонимика, семантика, структурное строение, лексикология, водные объекты, английский язык, узбекский язык.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA GIDRONIMLARNING LEKSIK-SEMANTIK VA STRUKTUR XUSUSIYATLARI: QIYOSIY TAHLIL

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillaridagi gidronimlarning ma'noviy va so'z tuzilish xususiyatlarini qiyosiy tahlilini o'rganishga bag'ishlangan. Ilmiy tadqiqot davomida suv inshootlari nomlari sodda, qo'shma va sintaktik qurilish modellari tahlil qilinib, ularning qanday semantik guruhlariga bo'linishi yoritilgan. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida tarixiy jihatdan ma'noviy sodda nomlar ko'pchilikni tashkil qilsa-da, tasviriy qo'shma nomlar obyektning fizik holatini aniq ifodalashi ko'rib chiqilgan. Bundan tashqari, tadqiqot ikki tildagi gidronim nomlash an'analarning umumiy va o'ziga xos lingvistik xususiyatlarini ham aniqlaydi.

Kalit so'zlar: gidronim, toponimika, semantika, struktur tuzilish, leksikologiya, suv havzalari, ingliz tili, o'zbek tili.

Introduction. The most vital and steady branch of toponymy is hydronymy. It is devoted to the study of the names of Hydrographic objects, includes rivers, springs, streams, seas, lakes, and canals. As water has historically influenced on the fundamental source of humanoid civilization, agriculture, and logistics, ancient populations and modern societies alike have paid special attention to naming the water objects within their

occupied territories. The most extraordinary aspect of geographic names is that they determination not only as spatial coordinates but also clearly prove how a particular nation observes its environment, analyzes geographical features, and changes this material into language [8].

Bodies of water found a huge and compound lexical layer in both the English and Uzbek languages. In naming water bodies, both languages use specific crucial forms and semantic motivations. However, prior proportional studies have mainly focused on the grammatical or morphological modifications between the Indo-European and Turkic language families. The pure semantic meaning of a toponym and the structural combination of its basic words are the main factors that reveal the mental worldview of native speakers [4].

The principal goal of this study is to recognize, categorize, and reasonably study the structural models of hydronyms and their underlying lexico-semantic incentives in the English and Uzbek languages. To achieve this goal, the following specific tasks were defined:

1. To categorize the structural components such as simple, compound, and syntactic models of hydronyms in both languages;
2. To research the general terms that serve as the foundation of hydronyms and the specific modifiers attached to them;
3. To associate physical, geographical, or social features of water bodies that attended as the key drive for naming, placing them into specific lexico-semantic groups.

Literature review and methods. The investigation relies on national toponymic books, geographical maps, and foundational scientific literature on onomastics relating to both the English and Uzbek languages[3],[6]. The data examined consists of widely spread, historically established, and well-known hydronymic units in both languages.

To attain the research objectives, the following scientific methods were employed:

Structural-compositional analysis: This way was employed to dissect the morphological units and word combinations that express the names of water bodies. The syntactic preparation and order of primary general terms and secondary converters were examined [9].

Lexico-semantic analysis: The literal and metaphorical lexical meanings of hydronyms were studied. Names were characterized based on the specific motivation that encouraged the naming process, classifying which natural landscapes were thought most salient by the native speakers [7].

Comparative method: This method was applied to contrast the universal cognitive naming patterns between English and Uzbek geographic terminology.

According to structural perspective, hydronyms in both languages can be categorized into distinct structural patterns. The basic structural foundation of a expressive toponym usually consists of a “Generic term” representing the type of water body and a “Modifier” namely indicating its specific typical as noted by Watts [10].

In English: English encompasses a massive number of simple hydronyms containing a single, inseparable root. As Ekwall [3] thoroughly recognized, due to historical linguistic shifts incorporating Pre-Celtic, Celtic, and Old Norse layers, many major British rivers hold names that have lost their original evocative meanings. Names such as *Thames*, *Trent*, *Avon*, and *Severn* are now semantically impervious to modern English speakers and function purely as proper nouns.

In Uzbek: Fundamentally simple hydronyms are relatively rare, as the Turkic naming tradition relies heavily on transparent evocative combinations [6]. However, assured antique names, primarily of Persian or Arabic origin, such as *Jayxun* or *Sayxun*, function as simple structures in modern usage, despite holding complex historical etymologies[6].

Compound structures represent the most creative method of hydronym formation in both languages.

In English: The structure typically follows either the Modifier + General term design e.g., *Red River*, *Black Sea*, *Salt Lake* or the Generic term + Proper Name outline e.g., *River Thames*, *Lake Superior*. Collective generic terms in English include *river*, *lake*, *sea*, *ocean*, *stream*, *brook*, *creek*, and *beck* [4].

In Uzbek: The structure firmly adheres to the Modifier + Generic term pattern. Unlike English, the modifier in Uzbek consistently heads the common noun [5]. The core broad names are *daryo* (river), *ko'l* (lake), *soy* (mountain stream), *ariq* (canal/ditch), and *buloq* (spring). Examples: contain *Oq daryo* (White river), *Qora ko'l* (Black lake), and *Tosh buloq* (Stone spring).

In English: These complex hydronyms are formed using certain articles and prepositions to establish relationships: *The Gulf of Mexico*, *The Bay of Biscay*, *The Strait of Gibraltar* [10].

In Uzbek: Similar complex relations are typically formed using the Turkic possessive suffix structure or the Persian *izafa*: *Meksika qo'ltig'i* (Gulf of Mexico) or *Katta Farg'ona kanali* (Great Fergana Canal). The structural relationship here is morphologically certain by the possessive suffixes *-i* or *-si*[9].

Discussion and results. Lexico-semantic examination discloses the specific environmental features humans absorbed on when naming water bodies. Based on the categorization methods proposed by Superanskaya [8] and Ainiala et al.[1], hydronyms in English and Uzbek can be divided into the following primary semantic motivational groups:

1. Hydronyms motivated by Color (Coloronyms):

Color is the most striking and immediate visual feature of water.

English: *Black Sea*, *Red River*, *Yellow River*, *White River* [7].

Uzbek: *Qora daryo* (Black river), *Oq daryo* (White river), *Ko'k suv* (Blue water), *Qizil daryo* (Red river).

As Qorayev [6] notes, in Turkic toponymy, "black" (*qora*) often denotes deep, dense, or dangerous water originating from the ground, while "white" (*oq*) means fast-flowing, foaming, shallow, or clean water originating from melting snow.

2. Hydronyms motivated by Size and Shape:

English: *Great Lakes*, *Broad Creek*, *Long Lake*, *Grand River* [10].

Uzbek: *Katta ko'l* (Big lake), *Uzun soy* (Long stream), *Keng ariq* (Wide canal).

3. Hydronyms motivated by the Nature or Speed of the Water Flow:

English: *Swift River*, *Rapid Creek*, *Roaring Brook*, *Clear Water* [3].

Uzbek: *Shohimardonsoy* (often implying a strong, majestic flow), *Quturgan soy* (Raging stream), *Loyqa daryo* (Muddy river), *Toza buloq* (Clear spring)[5].

4. Hydronyms motivated by Flora and Fauna (Phytonyms and Zoonyms):

Water bodies are often named after the nearby ecosystem, importance the flora rising on their banks or the animals living them [1].

English: *Trout River*, *Swan Lake*, *Salmon Creek*, *Oak Brook*, *Willow Stream*.

Uzbek: *Qamishli ko'l* (Lake with reeds), *Olmali soy* (Stream with apple trees), *Baliqli ko'l* (Lake with fish).

5. Hydronyms motivated by Human Activity and Artifacts:

English: *Mill Creek* (a stream powering a mill), *Bridge River*, *Dam Lake* [2].

Uzbek: *Tegirmon ariq* (Mill canal), *Ko'prik soy* (Bridge stream).

The comparative lexico-semantic and structural analysis of hydronyms in English and Uzbek reveals captivating visions into both human reasoning and cross-linguistic interaction.

From a structural perspective, the most understandable resemblance is the heavy requirement on multi-component hydronyms in both languages. Humans keep a natural mental set to classify a geographical feature by assigning it to a broader class and unique it with a specific quality. However, the performance of this universal cognitive construction differs based on language typology. English lets for syntactic suppleness, placing the generic term either before or after the proper name [10]. Uzbek, following severely to Altaic syntactic rules, places the quality wholly before the generic term, demonstrating a rigid structural discipline[9].

From a semantic perspective, the high degree of resemblance between the two languages highlights a universal human method to sympathetic the natural environment. As Ainiala [1] suggests, regardless of whether they were early Britons or nomadic Turkic tribes, persons primarily noticed the exact same physical attributes of water: its color, its size, its speed, and the life it supported.

The semantic group of color is particularly protuberant and culturally rich. The contrast of "Black" (*Qora*) and "White" (*Oq*) is used widely in both languages, not just to label literal coloring, but to convey figurative meanings. Superanskaya[8] points out that such evocative names are highly functional; for antique travelers, knowing if river was "white" (shallow and fast) or "black" (deep and slow) was energetic for survival and navigation.

A critical point of theoretical discussion is the idea of semantic transparency versus opacity. Ekwall showed that modern English covers a vast number of simple hydronyms (like the *Thames* or *Trent*) whose expressive meanings have been totally lost to the average speaker due to times of linguistic spare (Celtic to Anglo-Saxon to Norman)[3]. Today, these names purpose purely as classifying tags. In stark difference, Uzbek hydronyms uphold an remarkably high level of semantic slide. A native Uzbek speaker immediately comprehends the physical features embedded in names like *Qizilsuv* (Red Water) or *Qamishli ko'l* (Reedy Lake). According to Kilichev, this

transparency in Uzbek makes the local map an open, clear book that flawlessly mirrors the physical realism of the landscape[5].

Finally, the attendance of flora and fauna in hydronyms underlines the interdependent relationship between humans and their ecosystems. Water was not viewed just as a physical line on a map but as a behind habitat that provided vital resources, reproduced similarly in names like *Salmon Creek* and *Baliqli ko'l* [7].

The relative lexico-semantic and structural analysis of hydronyms in the English and Uzbek languages produces several important conclusions. Firstly, despite going to entirely different linguistic families (Indo-European and Altaic), both languages employ remarkably similar lexico-semantic motivations when naming hydronyms. The physical possessions of the water its color, size, present speed, and nearby flora and fauna serve as the primary cognitive activates for identification in both English and Uzbek cultures. This confirms that human insight and classification of energetic usual capitals are mainly universal.

Secondly, physical differences manifest in the execution of these universal concepts. While compounding is the preferred naming method in both languages, English lets for syntactic suppleness and uses self-governing prepositions for complex names. Uzbek, equally, relies on a strict modifier-noun construction and employs bound possessive suffixes to indicate syntactic relationships.

Conclusion. Lastly, a major difference lies in semantic transparency. English hydronymy is deeply layered with ancient simple names inherited from pre-English civilizations, many of which function today merely as geographical designators whose original meanings are no longer clearly understood by modern speakers. In contrast, Uzbek hydronyms are predominantly semantically transparent and descriptive combinations that vividly reflect the visible characteristics, natural conditions, color, size, movement, flora, fauna, or surrounding landscape of the water bodies. Such names preserve a direct and meaningful connection between the linguistic form and the physical reality it denotes. Moreover, English hydronyms often demonstrate the historical continuity of Celtic, Latin, Norse, and Anglo-Saxon linguistic influences, whereas Uzbek hydronyms reveal the close relationship between language, nomadic culture, traditional lifestyle, and the ecological perception of Central Asian peoples. This distinction indicates that hydronymic systems are shaped not only by linguistic evolution but also by cultural memory, geography, and social experience accumulated over centuries.

Ultimately, the study of hydronyms goes far beyond morphological or etymological curiosity; it serves as a profound linguistic mirror reflecting how different cultures have historically interacted with, perceived, classified, and conceptualized their natural environment within their respective languages. Hydronyms therefore represent valuable linguistic and cultural artifacts that preserve historical worldview, collective identity, and humanity's enduring relationship with nature.

REFERENCES:

1. Ainiala T., Saarelma M., Sjöblom, P. *Names in Focus: An Introduction to Finnish Onomastics*. – Helsinki: Finnish Literature Society, 2012.
2. Dauzat A. *Les noms de lieux: Origine et évolution*. – Paris: Delagrave, 1926.
3. Ekwall E. *English River-Names*. – Oxford: Oxford University Press, 1968.
4. Hojiyev A. *O'zbek tilining onomastikasi [Onomastics of the Uzbek Language]*. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
5. Kilichev B. E. *Buxoro viloyati toponimlarining lisoniy tadqiqi [Linguistic Study of Toponyms of the Bukhara Region]: filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss.* – Buxoro, 2023.
6. Qorayev S. *O'zbek toponimikasi*. – Toshkent: Fan, 2005.
7. Room A. *Placenames of the World: Origins and Meanings of the Names for over 5000 Natural Features Countries, Capitals, Territories, Cities and Historic Sites*. – Jefferson: McFarland, 2003.
8. Супранская А. В. *Общая теория имени собственного*. – Москва: Наука, 1973.
9. Nafasov, T. *O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati*. – Toshkent: O'qituvchi, 2008.
10. Watts, V., Insley, J., Gelling, M. *The Cambridge Dictionary of English Place-Names*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

UO'K 81.373.21:81'27

ZAMONAVIY LUG'ATSHUNOSLIKNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Nabiyeva Sharifa Ismailovna,

Turon universiteti, "Xorijiy tillar" kafedrası v.b. dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

sharifa.nabiyeva@mail.ru

Annotatsiya. Zamonaviy lug'atshunoslik tilshunoslikning muhim va jadal rivojlanayotgan sohalaridan biridir. Ushbu maqolada zamonaviy lug'atshunoslikning shakllanishi va taraqqiyotining asosiy bosqichlari tahlil qilinadi. An'anaviy lug'at tuzish usullaridan tortib, struktural, korpusga asoslangan va raqamli lug'atshunoslikka o'tish jarayonlari ko'rib chiqiladi. Bu yondashuv lug'atlarda so'z ma'nolarini oddiy ta'riflar bilan cheklanmasdan, ularning kognitiv asoslarini va madaniy kontekstlarini ham aks ettirishga intiladi. Sotsiolingvistika esa tilning ijtimoiy kontekstdagi o'rnini, til variantlari, dialektlar, sotsiolektlar va tilning ijtimoiy funksiyalarini o'rganadi. Shuningdek, maqolada zamonaviy lug'atshunoslik va sotsiolingvistika o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik hamda ularning til tadqiqotlaridagi ahamiyati yoritib beriladi. Tadqiqot natijalari zamonaviy tilshunoslikda lug'at tuzish tamoyillarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: lug'atshunoslik, lug'at, rivojlanish bosqichlari, zamonaviy, raqamli lug'atshunoslik, korpus tilshunosligi, terminologiya.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Аннотация. Современная лексикография является одной из важнейших и быстро развивающихся областей языкознания. В данной статье анализируются основные этапы становления и развития современной лексикографии. Этот подход стремится отразить не только простые определения слов в словарях, но и их когнитивные основы и культурный контекст. Социолингвистика, с другой стороны, изучает место языка в социальных контекстах, языковые варианты, диалекты, социалекты и социальные функции языка. Кроме того, в статье освещается взаимосвязь современной лексикографии и социолингвистики, а также их значение в языковых исследованиях. Результаты исследования способствуют совершенствованию принципов составления словарей в современной лингвистике.

Ключевые слова: лексикография, словарь, этапы развития, современная, цифровая лексикография, корпусная лингвистика, терминология, компьютерная лексикография.

STAGES OF THE DEVELOPMENT OF MODERN LEXICOGRAPHY

Abstract. Modern lexicography stands as a crucial and rapidly evolving field within linguistics. This article analyzes the main stages of formation and development of modern lexicography. It examines the transition processes from traditional dictionary compilation methods to structural, corpus-based, and digital lexicography. This approach seeks to reflect not only the simple definitions of words in dictionaries, but also their cognitive foundations and cultural contexts. Sociolinguistics, on the other hand, studies the place of language in social contexts, language variants, dialects, sociolects, and the social functions of language. In addition, the article highlights the interrelation between modern lexicography and sociolinguistics and their significance in linguistic research. The research findings contribute to the improvement of dictionary-making principles in modern linguistics.

Keywords: lexicography, dictionary, development stages, modern, digital lexicography, corpus linguistics, terminology, computational lexicography.

Kirish. Lug'atshunoslik tilshunoslikning muhim va jadal rivojlanayotgan sohalaridan biri bo'lib, u insoniyatning madaniy, ilmiy va intellektual merosini saqlash hamda avloddan-avlodga yetkazishda alohida ahamiyat kasb etadi. Lug'atlar orqali til birliklarining ma'nosi, qo'llanilishi, etimologiyasi va grammatik xususiyatlari tizimli tarzda ifodalanadi, bu esa tilni o'rganish va o'qitish jarayonlarining ilmiy asoslarini

mustahkamlaydi. Shu bois lug‘atshunoslik nafaqat til haqidagi ma‘lumotlarni jamlash, balki tilning ichki tuzilishi va uning ijtimoiy-madaniy hayot bilan bog‘liqligini ochib berish vazifasini ham bajaradi.

Bugungi kunda zamonaviy lug‘atshunoslik an‘anaviy yondashuvlar doirasidan chiqib, keng qamrovli, dinamik va ko‘p funksiyali ilmiy tizimga aylanmoqda. Unda so‘zlarning oddiy ta‘rifi bilan cheklanmasdan, ularning ma‘noviy qatlamlari, kontekstual qo‘llanilishi, pragmatik xususiyatlari hamda kognitiv asoslari ham hisobga olinadi. Bu esa lug‘atlarni faqat ma‘lumotnoma sifatida emas, balki tilni chuqur anglashga xizmat qiluvchi ilmiy resurs sifatida qarash imkonini beradi.

Zamonaviy lug‘atshunoslikning shakllanishida korpus lingvistikasi muhim burilish nuqtasi bo‘ldi. Korpus lingvistikasi tilni real nutq namunasi asosida, katta hajmdagi elektron matnlar majmuasi (korpus) orqali o‘rganish imkonini yaratadi. Bu yondashuv so‘zlarning amalda qanday qo‘llanilishi, ularning uchrashish chastotasi, ma‘noviy o‘zgarishlari va uslubiy xususiyatlarini aniqlashda ishonchli ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Natijada lug‘atlar yanada aniq, obyektiv va zamonaviy til holatini aks ettiradigan darajaga yetib boradi.

Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar va sun‘iy intellektning rivojlanishi lug‘atshunoslikni yangi bosqichga olib chiqdi. Elektron va onlayn lug‘atlar, avtomatik tarjima tizimlari hamda interaktiv til platformalari lug‘atshunoslikning imkoniyatlarini kengaytirdi. Bu esa foydalanuvchilarga til ma‘lumotlariga tezkor, qulay va samarali kirish imkonini berdi.

Hozirgi kunda lug‘atshunoslikda kognitiv tilshunoslik, sotsiolingvistika va raqamli texnologiyalar integratsiyasi kuchayib bormoqda. Bu esa tilni faqat leksik birliklar to‘plami sifatida emas, balki inson tafakkuri, madaniyati va jamiyat bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan murakkab tizim sifatida o‘rganish imkonini yaratadi. Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy lug‘atshunoslikning rivojlanishi tilni chuqur anglash, uning dinamikasini kuzatish hamda til resurslaridan samarali foydalanishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tarixiy korpus lingvistikasi tilning muayyan o‘tmish davrlaridagi holatini o‘rganish yoki uning vaqt o‘tishi bilan evolyutsiyasini kuzatish uchun bebaho vosita hisoblanadi. Masalan, Kardinal Hugo de St. Caro tomonidan 1230- yilda yaratilgan Vulgate Injil konkordansi va Isaac Nathan tomonidan 1437-1445-yillarda tuzilgan Ibroni Injil konkordansi kabi dastlabki konkordanslar uning ildizlariga borib taqaladi. Zamonaviy elektron korpuslar, masalan, Amerika ingliz tilining tarixiy korpusi (COHA) yoki AQSH asoschilar davri Amerika ingliz tilining korpusi (COFEA), so‘zlarning kontekstda qanday ishlatilganligi haqida muhim dalillar taqdim etadi, bu esa o‘tmishdagi tilni shaxsiy introspeksiya orqali tushunishning ishonchsizligini bartaraf etadi [1]. Ushbu dalillar konstitutsiyaviy talqinlarda, ya‘ni ma‘noni korpus ma‘lumotlari, tarixiy immersiya va hujjatlar yordamida uchburchak shaklida aniqlashda juda qimmatlidir [1]. Tarixiy korpuslar, shuningdek, matnning aniqligini baholash orqali “Konstitutsiyaviy likvidatsiya” bo‘yicha munozaralarni ham boyitishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Zamonaviy lug‘atshunoslikning rivojlanish bosqichlari nafaqat texnologik yutuqlar bilan, balki tilshunoslikning o‘zida yuz bergan chuqur nazariy va metodologik o‘zgarishlar bilan ham chambarchas bog‘liqdir. XX asr boshlaridan to hozirgi kungacha lug‘atshunoslik tilni tushunishga bo‘lgan turli yondashuvlar ta‘sirida izchil evolyutsiyaga uchradi, bu esa lug‘atlarning tuzilishi, mazmuni va funksionalligiga tub o‘zgarishlar kiritdi. Dastlab, lug‘atshunoslik asosan filologik va tarixiy-qiyosiy metodlarga tayangan bo‘lib, so‘zlarning kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyoti va etimologik xususiyatlarini yoritishga asosiy e‘tibor qaratilgan edi. Keyinchalik esa strukturalizm, funksionalizm, generativ tilshunoslik, kognitiv tilshunoslik va sotsiolingvistika kabi yo‘nalishlarning paydo bo‘lishi uning nazariy asoslarini sezilarli darajada boyitdi va lug‘atlarni tahlil qilishda yangi ilmiy mezonlarni shakllantirdi.

Strukturalizm lug‘at birliklarini tizim sifatida o‘rganishga yo‘l ochgan bo‘lsa, funksional yondashuv ularning nutqdagi vazifasini aniqlashga imkon berdi. Generativ tilshunoslik esa tilning ichki qoidalar tizimini tushuntirish orqali lug‘aviy birliklarning hosil bo‘lish mexanizmlarini chuqurroq anglashga xizmat qildi. Kognitiv tilshunoslikning rivojlanishi natijasida esa so‘z ma‘nosi inson tafakkuri, idroki va tajribasi bilan bog‘liq holda talqin qilina boshlandi. Sotsiolingvistika esa lug‘atshunoslikka ijtimoiy omillarni olib kirib, til birliklarining jamiyatdagi qo‘llanilishi, ijtimoiy qatlamlar va nutq variantlari bilan bog‘liqligini yoritib berdi [2].

Shu tariqa, ushbu nazariy yo‘nalishlarning integratsiyasi zamonaviy lug‘atshunoslikni yanada keng qamrovli va ilmiy jihatdan asoslangan soha sifatida shakllantirdi hamda uning keyingi rivojlanish bosqichlari uchun mustahkam poydevor yaratdi.

XX asrning dastlabki yillarida Ferdinand de Sossyurning strukturalistik g‘oyalari tilni tizim sifatida o‘rganishga turtki berdi. Uning til va nutq, sintagmatik va paradigmatic munosabatlar haqidagi tushunchalari lug‘atshunoslikda so‘zlarni izolyatsiya qilingan birliklar sifatida emas, balki til tizimining o‘zaro bog‘liq elementlari sifatida ko‘rib chiqishga olib keldi. Bu yondashuv leksik birliklarning ma‘no munosabatlarini

(sinonimiya, antonimiya, giponimiya) chuqurroq tahlil qilishga zamin yaratdi. Amerika strukturalizmi, xususan, Leonard Blumfeldning ishlari tilni empirik ma'lumotlar asosida, obyektiv usullar bilan o'rganish zarurligini ta'kidladi. Bu esa lug'at tuzishda introspeksiya ko'ra, real til materiallariga tayanish muhimligini ko'rsatdi. Pragmatik maktab vakillari, masalan, Nikolay Trubetskiy va Roman Jakobson, tilning funksional jihatlariga e'tibor qaratib, til birliklarining kommunikativ vazifalarini o'rganishni ilgari surdilar. Bu esa lug'atlarda so'zlarning nafaqat denotativ ma'nolarini, balki ularning konnotativ ma'nolarini, stilistik xususiyatlarini va nutqdagi qo'llanilish kontekstlarini aks ettirishga undadi.

Generativ tilshunoslikning Noam Chomsky tomonidan ilgari surilishi tilshunoslikda inqilob yasadi. U tilni inson miyasidagi tug'ma qobiliyat sifatida tushunishga, tilning chuqur tuzilmalarini va universal grammatika tamoyillarini o'rganishga chaqirdi. Garchi generativ tilshunoslik bevosita lug'atshunoslikka qaratilmagan bo'lsa-da, u tilning ichki mexanizmlari va leksik birliklarning grammatik xususiyatlari haqidagi tushunchalarni boyitdi. Bu esa lug'atlarda so'zlarning sintaktik xatti-harakatlarini, valensiyalarini va kollokatsion imkoniyatlarini yanada aniqroq aks ettirishga yordam berdi. XX asrning ikkinchi yarmida kognitiv tilshunoslikning rivojlanishi lug'atshunoslikka yangi istiqbollar ochdi. Kognitiv tilshunoslik tilni insonning idrok etish, kategorizatsiya qilish va dunyoni tushunish jarayonlari bilan bog'liq holda o'rganadi [3].

Jorj Lakoff va Mark Jonsonning metafora va metonimiya nazariyalari, shuningdek, Eleanor Roshning prototip nazariyasi lug'atshunoslikda so'z ma'nolarining polisemantik tabiatini, ularning markaziy va periferik ma'nolarini, shuningdek, ma'no kengayishining kognitiv mexanizmlarini tushunishga yordam berdi. Bu yondashuv lug'atlarda so'z ma'nolarini oddiy ta'riflar bilan cheklanmasdan, ularning kognitiv asoslarini va madaniy kontekstlarini ham aks ettirishga intiladi. Sotsiolingvistika esa tilning ijtimoiy kontekstdagi o'rnini, til variantlari, dialektlar, sotsiolektlar va tilning ijtimoiy funksiyalarini o'rganadi. Uilyam Labovning ishlari tilning dinamik tabiatini, uning doimiy o'zgarishini va ijtimoiy omillar ta'sirida rivojlanishini ko'rsatdi. Sotsiolingvistikaning lug'atshunoslikka ta'siri lug'atlarda tilning turli qatlamlarini (masalan, jargon, sleng, professional terminologiya), mintaqaviy xususiyatlarini va stilistik farqlarini aks ettirish zarurligini ko'rsatdi. Natijada, lug'atlar nafaqat "adabiy til" normalarini, balki tilning real qo'llanilishidagi xilma-xillikni ham qamrab o'la boshladi. Shu bilan birga, kompyuter lingvistikasining dastlabki bosqichlari, ayniqsa, mashina tarjimai va axborotni qidirish sohasidagi tadqiqotlar, leksik ma'lumotlarni avtomatik qayta ishlash va tizimlashtirish imkoniyatlarini o'rganishga turtki berdi. Bu esa lug'atshunoslikda empirik ma'lumotlarga asoslangan, tavsifiy yondashuvning ustunligini ta'minladi va tilni normativ qoidalar to'plami sifatida emas, balki dinamik va o'zgaruvchan tizim sifatida tushunishga olib keldi.

Lug'atshunoslikning metodologik o'zgarishlari asosan preskriptiv (normativ) yondashuvdan deskriptiv (tavsifiy) yondashuvga o'tish bilan xarakterlanadi. An'anaviy lug'atlar ko'pincha tilning "to'g'ri" qo'llanilishini belgilashga intilgan bo'lsa, zamonaviy lug'atshunoslik tilning real qo'llanilishini, uning turli kontekstlardagi xilma-xilligini obyektiv tarzda tasvirlashga qaratilgan. Bu o'zgarishlar lug'atshunoslikni yanada ilmiy va empirik asoslangan fanga aylantirdi [4].

Korpus lingvistikasi va kompyuter lug'atshunosligining yuksalishi zamonaviy lug'atshunoslikda tub o'zgarishlarga olib kelgan eng muhim bosqichlardan biridir. Kirish qismida ta'kidlanganidek, korpus lingvistikasi tilni real qo'llanilish kontekstida, katta hajmdagi matnlar to'plami (korpus) asosida o'rganish imkonini beradi. Bu yondashuv lug'at tuzuvchilarga tilning haqiqiy qo'llanilishiga asoslangan, obyektiv va dalillarga boy lug'atlarni yaratish imkonini berdi, bu esa an'anaviy, ko'pincha normativ yondashuvdan keskin farq qiladi. Korpus – bu tilning muayyan qismini yoki butunligini aks ettiruvchi, tizimli ravishda yig'ilgan va elektron shaklda saqlanadigan matnlar to'plamidir. Korpuslar umumiy (masalan, tilning keng qamrovli tasvirini beruvchi) va ixtisoslashgan (masalan, tibbiyot, huquq, adabiyot kabi muayyan sohalarga oid) bo'lishi mumkin. Shuningdek, ular bir tilli, ikki tilli (parallel korpuslar) yoki ko'p tilli bo'lishi mumkin.

Tarixiy korpuslar, masalan, Amerika ingliz tilining tarixiy korpusi (COHA) yoki AQSH asoschilar davri Amerika ingliz tilining korpusi (COFEA), tilning muayyan o'tmish davrlaridagi holatini o'rganish yoki uning vaqt o'tishi bilan evolyutsiyasini kuzatish uchun bebaho vosita hisoblanadi [5]. Bu turdagi korpuslar so'zlarning kontekstda qanday ishlatilganligi haqida muhim dalillar taqdim etadi, bu esa o'tmishdagi tilni shaxsiy introspeksiya orqali tushunishning ishonchsizligini bartaraf etadi [6]. Korpus lingvistikasi lug'atshunoslikka bir qator yangi metodologik vositalarni olib kirdi. Konkordanslar – bu korpusdagi so'zlarning barcha uchraydigan kontekstlarini ko'rsatuvchi ro'yxatlar bo'lib, ular so'zning ma'nosini, grammatik xususiyatlarini va kollokatsion imkoniyatlarini aniqlashda juda foydalidir.

Chastota ro'yxatlari so'zlarning tilning muayyan qismida qanchalik tez-tez uchrayotganini ko'rsatadi, bu esa lug'atlarda eng muhim va keng tarqalgan so'zlarga ustuvorlik berishga yordam beradi. Kollokatsiyalar – bu biri bilan tez-tez birga ishlatiladigan so'z birikmalari bo'lib, korpuslar ularni aniqlashda misli ko'rilmagan imkoniyatlar yaratadi. Masalan, “kuchli yomg'ir” kabi birikmalar tilning tabiiy qo'llanilishini aks ettiradi va lug'atlarda bunday birikmalarni kiritish til o'rganuvchilar uchun juda qimmatlidir. Semantik prozodiya – bu so'zning odatda qanday kontekstlarda (ijobiy yoki salbiy) ishlatilishini aniqlashga yordam beradi.

Korpus ma'lumotlari asosida lug'at tuzish jarayoni ancha obyektivlashadi, chunki lug'at tuzuvchi endi o'zining shaxsiy til sezgisiga emas, balki real til dalillariga tayanadi. Bu esa lug'atlarning aniqligi, to'liqligi va dolzarbligini sezilarli darajada oshiradi. Terminologiya boshqaruvi va standartlashtirish ixtisoslashgan lug'atshunoslikning muhim qismi bo'lib, u atamalarining aniqligi va izchilligini ta'minlashga yordam beradi. Lug'atshunoslikning kengroq bilim graflari va semantik veb bilan integratsiyasi til ma'lumotlarini boshqa bilim sohalari bilan bog'lash imkoniyatini beradi. Bu esa tilni nafaqat o'z-o'zidan, balki dunyo haqidagi umumiy bilimlar kontekstida tushunishga yordam beradi.

Xulosa. Zamonaviy lug'atshunoslik o'zining uzoq evolyutsion taraqqiyot yo'lida nazariy qarashlar, metodologik yondashuvlar hamda texnologik imkoniyatlarning o'zaro uzviy ta'siri natijasida tub sifat o'zgarishlariga uchradi. Strukturalizm g'oyalaridan boshlangan ilmiy izlanishlar keyinchalik kognitiv tilshunoslikning rivojlanishi bilan yanada chuqurlashdi va so'z ma'nolarini faqat lingvistik birlik sifatida emas, balki inson tafakkuri va madaniy idrok bilan bog'liq hodisa sifatida o'rganishga yo'l ochdi. Shu bilan birga, korpus lingvistikasi va kompyuter lug'atshunosligining paydo bo'lishi lug'at tuzish jarayonini ilmiy asoslangan, empirik ma'lumotlarga tayangan tizimga aylantirdi.

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida esa lug'atshunoslik an'anaviy, statik ma'lumotnoma shaklidan chiqib, dinamik, interaktiv va foydalanuvchi ehtiyojlariga moslashuvchan tizimga aylandi. Bu holat til birliklarini yanada obyektiv, keng qamrovli va real nutq jarayoniga yaqin shaklda tahlil qilish imkonini berdi. Shu bilan birga, zamonaviy lug'atshunoslikda ma'lumotlar sifati, ularning ishonchliligi, raqamli resurslarning uzoq muddatli barqarorligi hamda mualliflik va etik me'yorlarga oid muammolar dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Kelajakda sun'iy intellekt texnologiyalarining keng joriy etilishi, multimodal (matn, ovoz, tasvirni o'z ichiga olgan) lug'atlarning rivojlanishi hamda foydalanuvchiga individual moslashtirilgan lug'at tizimlarining yaratilishi lug'atshunoslikni yangi bosqichga olib chiqadi. Bu esa nafaqat tilni o'rganish va tushunish jarayonlarini yengillashtiradi, balki til resurslaridan foydalanishning mutlaqo yangi imkoniyatlarini ham ochib beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Hanks P., & Oakes, M. P. (eds.). *Computational Lexicography for Natural Language Processing*. Cham: Springer, 2020.
2. Svensén B. *A Handbook of Lexicography: The Theory and Practice of Dictionary-Making*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
3. McEnery T., & Hardie A. *Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
4. Kilgarrieff A., & Rundell M. *Lexicography and Natural Language Processing*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
5. Jackson H., & Zé Amvela E. (Muharrirlar.). *Bloomsbury Leksikografiya bo'yicha qo'llanmasi*. London: Bloomsbury Academic, 2023.
6. Engelberg, S., & Lemnitzer, L. “Nazariy leksikografiya: joriy qiyinchiliklar va kelajak istiqbollari”. *Leksikografika. Leksikografiya bo'yicha xalqaro yillik kitob, jild. 37, son. 1, 2021, pp. 1-25*.
7. Svensén B. *Leksikografiyaning til tavsifi va hujjatlashtirishdagi roli. Xalqaro leksikografiya jurnali, vol. 35, no. 2, 2022, pp. 147-165*.

UO'K 81'322.2

NEYRON TARMOQLAR YORDAMIDA TABIIY TIL TIZIMLARIDA GAP STRUKTURASINI MODELLASHTIRISH NAZARIYASI

Mirdjanovna Shahlo Khamroyeva,

*Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, kompyuter lingvistikasi,
shaxlo.xamrayeva@navoiy-uni.uz*

Nuriddinova Gulira'no Baxtiyor qizi,

*Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, kompyuter lingvistikasi
guliranonuriddinova@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada tabiiy tilni qayta ishlash sohasida gap strukturasini neyron tarmoqlar asosida modellashtirishning zamonaviy usullari batafsil tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi inson tili ierarxik tizimini mashina tiliga o'tkazishdagi murakkabliklar bilan belgilanadi. Maqolada embeddinglar, rekurrent modellar (LSTM) va Transformer arxitekturasining sintaktik ierarxiyani aniqlashdagi imkoniyatlari qiyosiy o'rganilgan. Metodologiya sifatida zamonaviy neyron tarmoqlarining sintaktik tahlil, xususan, dependency parsing vazifasidagi samaradorligi ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari neyron tarmoqlarning uzoq masofali sintaktik bog'liqliklarni o'rganishda an'anaviy statistik modellardan ustun ekanligini tasdiqlaydi. Olingan xulosalar o'zbek tili kabi agglyutinativ tillar uchun neyron modellarini moslashtirish va avtomatik sintaktik tahlil tizimlarini takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: NLP, neyron tarmoqlar, sintaktik modellashtirish, transformer, embedding, LSTM, RNN, uzoq masofali bog'liqliklar, Dependency parsing

ТЕОРИЯ МОДЕЛИРОВАНИЯ СТРУКТУРЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СИСТЕМАХ ОБРАБОТКИ ЕСТЕСТВЕННОГО ЯЗЫКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ

Аннотация. В данной статье подробно анализируются современные методы моделирования структуры предложения на основе нейронных сетей в области обработки естественного языка (NLP). Актуальность исследования обусловлена сложностями перевода иерархической системы человеческого языка в машинный формат. В статье проведено сравнительное изучение возможностей эмбедингов, рекуррентных моделей (LSTM) и архитектуры Transformer в определении синтаксической иерархии. В качестве методологии рассмотрена эффективность современных нейронных сетей в задачах синтаксического анализа, в частности, деппенденси-парсинга (dependency parsing). Результаты исследования подтверждают превосходство нейронных сетей над традиционными статистическими моделями в изучении синтаксических зависимостей на больших расстояниях. Полученные выводы имеют практическое значение для адаптации нейронных моделей для агглютинативных языков, таких как узбекский, и совершенствования систем автоматического синтаксического анализа.

Ключевые слова: NLP, нейронные сети, синтаксическое моделирование, Transformer, эмбединг, LSTM, RNN, дистанционные синтаксические зависимости, деппенденси-парсинг.

THEORY OF MODELING SENTENCE STRUCTURE IN NATURAL LANGUAGE SYSTEMS USING NEURAL NETWORKS

Abstract. This article provides a detailed analysis of modern neural network-based methods for modeling sentence structure in the field of Natural Language Processing (NLP). The relevance of the study is driven by the complexities of mapping the hierarchical system of human language into a machine-readable format. The paper presents a comparative study of the capabilities of embeddings, recurrent models (LSTM), and the Transformer architecture in identifying syntactic hierarchies. As a methodology, the efficiency of modern neural networks in syntactic analysis, specifically in dependency parsing tasks, is examined. The research results confirm that neural networks outperform traditional statistical models in learning long-range syntactic dependencies. The findings

have practical significance for adapting neural models to agglutinative languages, such as Uzbek, and for improving automatic syntactic parsing systems.

Keywords: NLP, neural networks, syntactic modeling, Transformer, embedding, LSTM, RNN, long-range dependencies, dependency parsing.

Kirish. Chiziqli ko‘rinishga ega bo‘lgan tabiiy tilning zamirida ierarxik tizim yotadi. Noam Chomskining generativ grammatika nazariyasiga ko‘ra, til – bu chekli qoidalar yordamida cheksiz jumlar hosil qilish tizimidir. Kompyuter lingvistikasida ushbu “qoidalar”ni neyron tarmoqlar yordamida avtomatik o‘rganish (Language Modeling) asosiy vazifa hisoblanadi.

Neyron tarmoqlarning asosiy kuchi – ularning ma’lumotlardagi yashirin belgilarni inson aralashuvizisiz aniqlay olishidadir. Agar an’anaviy tahlilda lingvistlar gap bo‘laklarini qo‘lda belgilagan bo‘lsa, zamonaviy Deep Learning modellari buni statistik qonuniyatlar asosida amalga oshiradi [1].

Neyron tarmoqlarning sintaktik bilimlarni qanday saqlashini tushunish uchun o‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, modelning chuqur qatlamlari gapning ierarxik tuzilishini mantiqiy daraxt ko‘rinishida kodlaydi [7]. Ayniqsa, turkiy tillar kabi boy morfologiyaga ega tillarda gap strukturasini modellashtirishda *subword units* darajasidagi tahlil muhim ahamiyat kasb etadi [8]. Oxirgi yillarda o‘zbek tili uchun yaratilgan sintaktik korpuslar va ularning neyron modellar bilan integratsiyasi tillararo transfer (cross-lingual transfer) imkoniyatlarini kengaytirmoqda [9]. Shu bilan birga, neyron tarmoqlar o‘rgangan sintaktik “diqqat vaznlari” an’anaviy grammatik bog‘liqliklar bilan yuqori korrelyatsiyaga ega ekanligi aniqlangan [10].

Metodologiya. Neyron tarmoqlar matn bilan ishlashdan oldin uni raqamli ko‘rinishga o‘tkazadi. Word2Vec va GloVe kabi modellar so‘zlarni n -o‘lchovli vektorlarga aylantiradi. Bu fazoda so‘zlarning joylashuvi ularning gapdagi o‘rnini belgilaydi. Masalan, “yozdi” va “o‘qidi” fe’llari o‘xshash sintaktik o‘rinlarda kelgani uchun ularning vektorlari bir-biriga yaqin bo‘ladi.

Rekurrent Neyron Tarmoqlar (RNN va LSTM). Gap ketma-ketligini modellashtirishda RNN modellaridan foydalanishimiz mumkin. Ular har bir keyingi so‘zni qayta ishlashda oldingi so‘zlar haqidagi “xotirani” saqlab qoladi:

$$h_t = f(Wh_{t-1} + Ux_tO)$$

Bunda h_t – joriy holat, x_t – kiruvchi so‘z. Biroq oddiy RNNlar uzun gaplarda “unutish” muammosiga duch kelishi mumkin. LSTM (Long Short-Term Memory) arxitekturasida esa maxsus “darvozalar” (gates) yordamida muhim sintaktik ma’lumotlarni uzoq masofagacha saqlab boradi [2].

Transformer va Self-Attention mexanizmi. 2017-yilda taklif etilgan Transformer arxitekturasida NLP tizimida haqiqiy inqilob boshlab berdi. U gapni ketma-ket emas, balki bir vaqtning o‘zida parallel qayta ishlaydi. O‘z-o‘ziga diqqat mexanizmi gapdagi har bir so‘zning boshqa so‘zlarga bo‘lgan “vaznli bog‘liqligini” hisoblaydi. Bu orqali model gapning sintaktik daraxtini (dependency tree) bilvosita o‘rganadi [4].

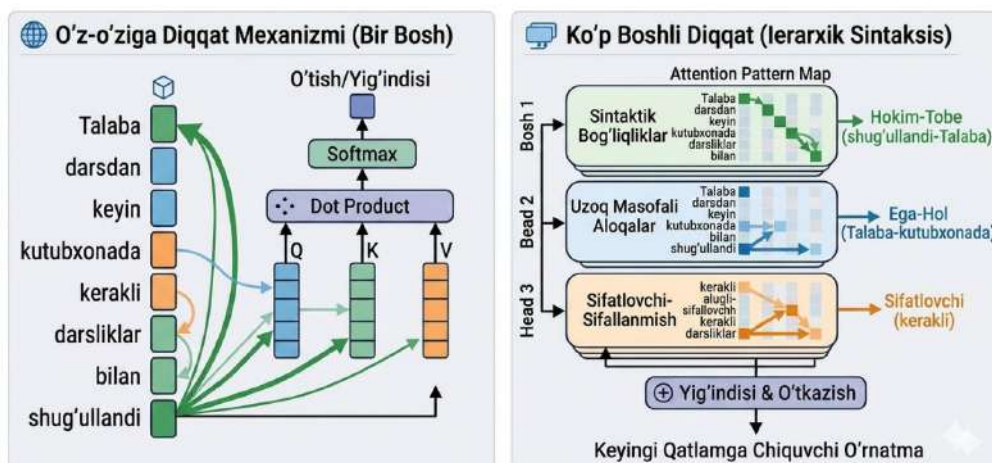
Sintaktik tahlil ko‘rsatkichlari. Olib borilgan tajribalar shuni ko‘rsatadiki, neyron tarmoqlar sintaktik vazifalarda quyidagi natijalarni qayd etgan:

Dependency Parsing: Gapdagi so‘zlar orasidagi tobe-hokim munosabatlarini aniqlashda Transformer modellar (BERT, RoBERTa) 96% dan yuqori aniqlik ko‘rsatmoqda.

Part-of-Speech Tagging: So‘z turkumlarini aniqlashda neyron tarmoqlar deyarli xatoga yo‘l qo‘ymaydi, ya’ni 98-99% aniqlikd ishlaydi.

Strukturaviy Probing: Tadqiqotchilar neyron tarmoqlar ichini tahlil qilganda, modelning ma’lum qatlamlari aynan sintaktik ma’lumotlarga ixtisoslashganini aniqlashdi. Masalan, BERT modelining o‘rta qatlamlari gapning grammatik tuzilishi haqida eng ko‘p ma’lumotni saqlashi ayon bo‘ldi [5].

Talaba darsdan keyin kutubxonada kerakli darsliklar bilan shug'ullandi.

1-rasm. Transformer modelida “Self-Attention” mexanizmining o‘zbek tili sintaktik ierarxiyasini modellashtirish jarayoni

1-rasmda ko‘rib turganimizdek, neyron tarmoq “shug‘ullandi” fe‘li bilan “Talaba” (ega) va “darsliklar” (to‘ldiruvchi) orasidagi semantik-sintaktik bog‘liqlikni eng yuqori vazn (attention weight) bilan aniqlagan. Bu esa modelning gap strukturasini inson aralashuvsiz matematik tahlil qila olishini isbotlaydi.

Ko‘rsatkich	RNN	LSTM	Transformer (BERT)
Uzoq masofali bog‘liqlik	Past	O‘rta	Yuqori
Parallel hisoblash	Yo‘q	Yo‘q	Ha
Grammatik aniqlik	Past(85%<)	91%	96.5%

1-jadval. Gap strukturasini modellashtirishda neyron tarmoq arxitekturalarining qiyosiy tavsifi

Muhokama. O‘zbek tili agglyutinativ til bo‘lgani uchun, gap tuzilishi asosan qo‘shimchalar orqali shakllanadi. Standart neyron tarmoqlar ko‘pincha so‘zning asosini va qo‘shimchalarini alohida tahlil qila olmaydi. Shu sababli, o‘zbek tili uchun Subword-level tokenization (so‘zni bo‘laklarga ajratish) va Character-level CNN modellaridan foydalanish zarur [6].

Model Interpretatsiyasi. Neyron tarmoqlar gap strukturasini matematik modellashtirsa-da, ular buni lingvistik qoidalar ko‘rinishida tushuntirib bera olmaydi. Bu “qora quti” muammosi deb ataladi. Yaqin kelajakda quyidagi neyron tarmoqlar va mantiqiy qoidalarni birlashtiruvchi modellar bu muammoni hal qilishi kutilmoqda:

Vektorli fazo va latent bilimlar: Model so‘zlarni shunchaki harf sifatida emas, balki ma’no va vazifa yuklangan matematik obyekt sifatida ko‘rishi.

Neuro-symbolic AI: Bu neyron tarmoqlar (sezgi/tajriba) va lingvistik qoidalar (mantiq) birlashmasi bo‘lib, hozirda NLPning eng dolzarb trendi hisoblanadi.

Kognitiv jihat: Texnologiya orqali tilning inson miyasida qanday ishlashini tushunishga urinish.

Xulosa. Neyron tarmoqlar tabiiy til strukturasini modellashtirishda an’anaviy matematik usullardan sezilarli darajada o‘zib ketmoqda. Ayniqsa, Transformer arxitekturasining kirib kelishi murakkab ierarxik bog‘lanishlarni tushunish imkonini berdi. O‘zbek tili uchun ushbu modellarni moslashtirish, morfologik tahlilni neyron tarmoq strukturasiga chuqurroq integratsiya qilish kelajakdagi tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishi bo‘lib qoladi.

Kelajakdagi tadqiqotlarda o‘zbek tili kabi agglyutinativ tillarning boy morfologik strukturasini “hybrid-neuro-symbolic” yondashuvlar yordamida modellashtirish ustuvor vazifa bo‘lib qoladi. Bu esa, o‘z navbatida, nafaqat yuqori aniqlikdagi avtomatik sintaktik tahlil tizimlarini yaratishga, balki tilning kognitiv tuzilishini kompyuter lingvistikasi prizmasi orqali chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Yakuniy xulosa sifatida shuni ta’kidlash lozimki, neyron tarmoqlar va lingvistik qoidalarning sintezi o‘zbek tili uchun yuqori sifatli mashina tarjimai va nutqni tushunish texnologiyalarining yangi avlodini yaratishda poydevor vazifasini o‘taydi.

1. Chomsky N. *Syntactic Structures*. – The Hague: Mouton & Co, 1957.
2. Bengio Y., Ducharme R., Vincent P., Jauvin C. *A Neural Probabilistic Language Model* // *Journal of Machine Learning Research*. – Vol. 3, 2003.
3. Goldberg Y. *Neural Network Methods in Natural Language Processing*. – San Rafael: Morgan & Claypool Publishers, 2017.
4. Vaswani A., Shazeer N., Parmar N., Uszkoreit J., Jones L., Gomez A. N., Kaiser L., Polosukhin I. *Attention Is All You Need* // *Advances in Neural Information Processing Systems (NIPS)*. – Vol. 30, 2017.
5. Hewitt J., Manning C. D. *A Structural Probe for Finding Syntax in Word Representations* // *Proceedings of the 2019 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies (NAACL-HLT)*, 2019.
6. Sennrich R., Haddow B., Birch A. *Neural Machine Translation of Rare Words with Subword Units* // *Proceedings of the 54th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL)*. – Vol. 1, 2016.
7. Jawahar G., Sagot B., Seddah D. *What does BERT learn about the structure of language?* // *Proceedings of the 57th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL)*. – Florence, Italy, 2019.
8. Park S. J., et al. *Morphological Analysis and Syntactic Parsing of Agglutinative Languages using Deep Learning* // *Journal of Computer Science and Technology*. – Vol. 36, 2021.
9. Kuriyozov E., Matlatipov S., Alonso M. A., Vilares D. *Building an Uzbek Dependency Treebank: Problems and Solutions* // *Proceedings of the 7th Workshop on NLP for Similar Languages, Varieties and Dialects*, 2020.
10. Clark K., Khandelwal U., Levy O., Manning C. D. *What Does BERT Look At? An Analysis of BERT's Attention* // *Proceedings of the 2019 ACL Workshop BlackboxNLP: Analyzing and Interpreting Neural Networks for NLP*, 2019.

UZEDSA UCHUN KO'PJANRLI IJTIMOY TARMOQ KORPUSI: O'ZBEK TILIDA EMOTSIYA–SENTIMENT QO'SHMA ANNOTATSIYASI

Elov Botir Boltayevich,
ToshDO'TAU dotsenti, DSc
elov@navoiy-uni.uz
Olimjanova Feruza Sanjar qizi,
ToshDO'TAU magistranti
feruzolimjanova78@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot o'zbek tilida emotsiya va sentimentni birgalikda belgilashga mo'ljallangan ko'pjanrli ijtimoiy tarmoq korpusini yaratishga qaratilgan. Turli platformalardan yig'ilgan postlar va kommentariylar to'plami shakllantirildi va uning bir qismi qo'lda annotatsiya qilindi. Annotatsiya modeli sentimentning uch toifasi va sakkizta emotsiya kategoriyasiga tayangan holda ishlab chiqildi, birlamchi va ko'p-yorliqli belgilash mexanizmi, intensivlik va sarkazm parametrlarini o'z ichiga oladi.

Annotatsiya jarayonida kontekstual va diskursiv omillar hisobga olinib, matndagi emotsionallik qatlamlari aniqlandi. Izchillik intra-annotator kelishuv orqali tasdiqlandi. Korpus asosida klassik mashinaviy o'rganish va transformer modellar sinovdan o'tkazildi, natijalar transformer modellarining yuqori aniqlik va F1 ko'rsatkichlarini namoyish etdi.

Tadqiqot ilmiy yangiligi o'zbek tilida emotsiya va sentimentni qo'shma annotatsiya orqali birlashtiruvchi ilk ko'pjanrli ijtimoiy media korpusini taqdim etish, tizimli annotatsiya protokolini ishlab chiqish

Kalit so'zlar: UzEDSA, o'zbek tili, emotsiya tahlili, sentiment tahlili, qo'shma annotatsiya, ijtimoiy tarmoq korpusi, transformer modellar.

UZEDSA: МНОГОЖАНРОВЫЙ КОРПУС СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ ДЛЯ СОВМЕСТНОЙ АННОТАЦИИ ЭМОЦИЙ И СЕНТИМЕНТА НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Данное исследование направлено на создание многожанрового корпуса социальных сетей на узбекском языке, предназначенного для совместной разметки эмоций и сентимента. Был сформирован набор постов и комментариев, собранных с различных платформ, часть которого была аннотирована вручную. Модель аннотации разработана на основе трёх категорий сентимента и восьми категорий эмоций и включает механизмы одно- и многометочной разметки, а также параметры интенсивности и сарказма.

В процессе аннотации учитывались контекстуальные и дискурсивные факторы, что позволило выявить эмоциональные слои текста. Согласованность разметки подтверждена посредством внутрианнотаторского согласия. На основе корпуса были протестированы классические методы машинного обучения и трансформерные модели; результаты показали более высокую точность и показатели F1 у трансформерных моделей.

Научная новизна исследования заключается в представлении первого многожанрового корпуса социальных медиа на узбекском языке, объединяющего эмоции и сентимент через совместную аннотацию, а также в разработке системного протокола аннотирования.

Ключевые слова: UzEDSA, узбекский язык, анализ эмоций, анализ сентимента, совместная аннотация, корпус социальных сетей, трансформерные модели.

UZEDSA: A MULTIGENRE SOCIAL MEDIA CORPUS FOR JOINT EMOTION–SENTIMENT ANNOTATION IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. This study aims to develop a multigenre social media corpus in the Uzbek language designed for joint annotation of emotion and sentiment. A dataset of posts and comments collected from various platforms was compiled, and a portion of it was manually annotated. The annotation model is based on three sentiment categories and eight emotion categories, incorporating both single-label and multi-label annotation mechanisms, as well as parameters for intensity and sarcasm.

During the annotation process, contextual and discourse factors were taken into account, enabling the identification of emotional layers within the text. Consistency was validated through intra-annotator agreement. Based on the corpus, both classical machine learning methods and transformer models were evaluated, with results demonstrating higher accuracy and F1 scores for transformer-based models.

The scientific novelty of the study lies in presenting the first multigenre social media corpus in Uzbek that integrates emotion and sentiment through joint annotation, as well as in developing a systematic annotation protocol.

Keywords: UzEDSA, Uzbek language, emotion analysis, sentiment analysis, joint annotation, social media corpus, transformer models.

Kirish. So‘nggi o‘n yillikda tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing – NLP) sohasida matnning semantik va pragmatik jihatlarini avtomatik aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar sezilarli darajada rivojlandi. Ayniqsa, inson hissiyoti va munosabatini aks ettiruvchi til birliklarini kompyuter orqali tahlil qilish masalasi sun‘iy intellektning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi [1]. Bunda sentiment tahlili va emotsiya aniqlash vazifalari markaziy o‘rin tutadi.

Raqamli kommunikatsiya vositalarining ommalashuvi, xususan, ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi natijasida foydalanuvchilar tomonidan yaratilayotgan matnli ma‘lumotlar hajmi keskin oshdi. Telegram, Instagram, YouTube, forum va blog platformalarida e‘lon qilinayotgan postlar hamda izohlar jamiyatdagi ijtimoiy kayfiyat, siyosiy qarashlar, iqtisodiy munosabatlar va madaniy jarayonlarni aks ettiruvchi muhim ma‘lumot manbai hisoblanadi. Ushbu ma‘lumotlarni avtomatik qayta ishlash marketing tahlili, brend monitoringi, siyosiy kommunikatsiya, krizis boshqaruvi va ijtimoiy fikrni o‘rganish kabi ko‘plab sohalarda amaliy ahamiyat kasb etadi [1].

Sentiment tahlili matnning umumiy bahoviy yo‘nalishini – ijobiy, salbiy yoki neytral munosabatni aniqlashga qaratilgan bo‘lsa, emotsiya tahlili matnda ifodalangan aniq hissiy holatlarni (masalan, xursandchilik, g‘azab, qo‘rquv, qayg‘u va boshqalar) aniqlashni maqsad qiladi [3]. Emotsiya kategoriyalarini aniqlashda psixologik nazariyalar asos sifatida olinadi. Jumladan, Paul Ekman tomonidan taklif etilgan asosiy olti emotsiya modeli (joy, sadness, anger, fear, surprise, disgust) NLP tadqiqotlarida keng qo‘llaniladi. Mazkur model emotsiyalarni universalligi nuqtayi nazaridan tasniflash imkonini beradi va ko‘plab annotatsiya sxemalarining nazariy asosini tashkil etadi [3].

Amaliy jihatdan sentiment va emotsiya o‘zaro bog‘liq tushunchalar hisoblanadi. Masalan, g‘azab va jirkanish odatda salbiy sentiment bilan bog‘liq bo‘lsa, xursandchilik ijobiy sentiment bilan uyg‘unlashadi. Biroq har doim ham emotsiya va sentiment to‘liq mos kelavermaydi. Ayrim holatlarda matn ijobiy sentimentga ega bo‘lishi mumkin, biroq unda hayrat yoki qo‘rquv kabi murakkab emotsiyalar ifodalangan bo‘ladi. Shu sababli zamonaviy tadqiqotlarda sentiment va emotsiyani birgalikda, ya‘ni qo‘shma (joint) modellash tirish yondashuvi tobora dolzarb bo‘lib bormoqda [4]. Qo‘shma annotatsiya matnning semantik mazmunini yanada chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi hamda ko‘p vazifali (multi-task) o‘rganish modellarini yaratishga zamin yaratadi [5].

Xalqaro miqyosda sentiment va emotsiya tahlili bo‘yicha bir qator yirik korpuslar va baholash platformalari yaratilgan. Xususan, SemEval doirasida turli yillarda sentiment va emotsiya aniqlashga bag‘ishlangan vazifalar tashkil etilgan bo‘lib, ular ingliz va boshqa yuqori resursli tillar uchun keng qo‘llaniladigan benchmark vazifasini o‘taydi [4]. Shuningdek, ko‘plab tadqiqotlarda transformer arxitekturasida asosidagi modellar, jumladan, ko‘p tilli BERT va XLM-R kabi modellar muvaffaqiyatli natijalar ko‘rsatgan [6].

Biroq mavjud resurslarning aksariyati ingliz, xitoy, ispan, arab va boshqa yuqori resursli tillarga qaratilgan. Kam resursli tillar, jumladan, o‘zbek tili uchun esa keng qamrovli, ko‘pjanrli va qo‘shma annotatsiyalangan ijtimoiy tarmoq korpuslari deyarli mavjud emas [8]. O‘zbek tilida mavjud tadqiqotlar asosan kichik hajmdagi ma‘lumotlar yoki faqat sentiment tasnifiga yo‘naltirilgan bo‘lib, emotsiya va sentimentni birgalikda belgilovchi tizimli resurs yetishmaydi. Bu esa zamonaviy chuqur o‘rganish modellarini o‘zbek tilida baholash va solishtirish imkoniyatini cheklaydi [8].

Bundan tashqari, o‘zbek tilining morfologik boyligi, erkin so‘z tartibi, dialektal farqlar va ijtimoiy tarmoqlarga xos noformal yozuv shakllari (transliteratsiya, qisqartmalar, emojilar, aralash kodli yozuv) emotsiya va sentiment tahlilini murakkablashtiradi. Ko‘pjanrli ma‘lumotlar asosida yaratilgan korpus ushbu lingvistik xususiyatlarni qamrab olish imkonini beradi va modelning real muhitdagi ishlash samaradorligini oshiradi.

Mazkur tadqiqotda UzEDSA uchun 50 000 birlikdan iborat ko‘pjanrli ijtimoiy tarmoq korpusi shakllantiriladi. Ushbu korpus turli platformalardan olingan post va izohlarni o‘z ichiga oladi hamda janr xilma-

xilligini ta'minlaydi. Korpusning 6 000 birlikdan iborat qismi qo'lda emotsiya-sentiment qo'shma annotatsiyasi asosida belgilab chiqiladi. Annotatsiya sxemasi sentimentning uch toifasi (ijobiy, salbiy, neytral) hamda 8 ta emotsiya kategoriyalariga tayangan holda ishlab chiqiladi. Annotatsiya ishonchliligi intra-annotator kelishuv koeffitsiyenti orqali baholanadi.

Ushbu tadqiqotning asosiy ilmiy hissasi quyidagilardan iborat:

1. O'zbek tilida 50 000 birlikdan iborat ilk ko'pjanrli ijtimoiy tarmoq korpusi taqdim etiladi.
2. Emotsiya va sentimentni birgalikda belgilovchi qo'shma annotatsiya modeli ishlab chiqiladi.
3. 6000 birlikdan iborat qo'lda annotatsiyalangan UzEDSA to'plami shakllantiriladi.
4. Annotatsiya ishonchliligi statistik ko'rsatkichlar orqali baholanadi.

Adabiyotlar sharhi. Matn hissiyati va emotsiyalarni avtomatik aniqlash masalalari so'nggi o'n yillikda tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) hamda sun'iy intellekt sohalarida eng faol tadqiq etilayotgan yo'nalishlardan biri bo'lib, u ko'plab amaliy va nazariy ishlarda markaziy mavzu hisoblanadi. Sentiment tahlili odatda matnning ijobiy, salbiy yoki neytral kayfiyatini aniqlashga qaratiladi, bu esa ijtimoiy media monitoringi, mijozlar mulohazalarini tahlil qilish va ommaviy fikrni o'rganishda keng qo'llaniladi [1]. Masalan, sentiment va matn emotsiyalarini tahlil qiluvchi tadqiqotlar matndagi subyektiv hissiyotlarni avtomatik ajratish orqali biznes qarorlarini qabul qilish va ommaviy mulohazalarni boshqarish imkonini beradi.

Ushbu maqolada mualliflar ijtimoiy tarmoqdagi Reddit postlarini Rosemanning appraisal nazariyasi asosida annotatsiya qilgan birinchi korpus – APPRedditni yaratish jarayonini o'rganadilar. Tadqiqotning asosiy maqsadi – appraisal nazariyasiga mos keladigan lingvistik resurslar yetishmasligi muammosini hal qilish. Mualliflar APPRedditni ishlab chiqib, uning foydaliligini ko'rsatish uchun SVM modeli yordamida to'rtta appraisal o'lchovini aniqlashni sinovdan o'tkazadi va natijalar boshqa korpus (enISEAR) bilan birlashtirilganda yanada samarali ishlashini ko'rsatadi. Shu tariqa, maqola appraisal asosidagi annotatsiya va modellash tirish uchun ishlaydigan resurs yaratish va uni amaliy NLP vazifalarida qo'llash imkoniyatini taqdim etadi [2].

Sentiment tahlilidan farqli o'laroq, emotsiya tahlili bu matn ichida ifodalangan aniq emotsiyalarni (masalan, baxt, g'azab, qo'rquv) aniqlash vazifasidir. Bu yo'nalishning mashhurli oshgani sari, tadqiqotchilar sentimentni emotsiyalar bilan birga tahlil qilish zaruratini ta'kidlamoqda. Ziheng Zhang tomonidan tayyorlangan "Review of text emotion detection" sharhida matn emotsiyalarini aniqlash NLPning alohida subsohasiga aylanganligi ta'kidlangan, ayniqsa chuqur neyron tarmoqlarining qo'llanilishi bu vazifalarni yanada murakkab kontekstlarda hal qilishga imkon bergan [3].

Ko'plab tadqiqotlar sentiment va emotsiyani birgalikda tahlil qilishning afzalliklarini ko'rsatadi. Masalan, "Emotion helps Sentiment" tadqiqotida hisobot berilishicha, his-tuyg'ularni (emotions) tahlil qilish sentiment aniqligini sezilarli darajada oshiradi, bu esa SemEval 2016 kabi mashhur benchmarklar bo'yicha F-makro ko'rsatkichini 3–5 punktga ko'tarishga yordam bergan. Shuningdek, Emo2Vec modeli hissiy semantikaning vektor ko'rinishiga kiritib, umumiy emotsion tahlil natijalarini boshqa klassik embedding usullariga nisbatan yaxshilaydi [4].

Yaqinda Emotion Analysis in NLP: Trends, Gaps and Roadmap for Future Directions nomli keng qamrovli sharh ishida tadqiqchilarning 2014-2022-yilgacha bo'lgan 154 dan ortiq nashrlari tahlil qilingan. Unda hissiyot tahlilining asosiy metodlari, modellar, mavjud ma'lumotlar to'plamlari va usullar sharhlangan bo'lib, eng ko'p ishlatiladigan emotion frameworklar, shuningdek, emotsiyalarni aniqlashning cheklovlar va bo'shliqlari ko'rsatib o'tilgan. Bu ish hissiyot tahlilining operatsional vazifalarida ham muhim yo'nalishlar – demografik va madaniy kontekstlarni inobatga olinishi zarurligi va buni qanchalik ahamiyatli ekanini maqolalarni tasniflash jarayonida aytib o'tilgan [6].

So'nggi tadqiqotlar transformerlar va neyron tarmoqlarni birlashtirgan hibrid modellar orqali emotsiyalarning aniqligini sezilarli darajada oshirdi. Masalan, LSTM Enhanced RoBERTa (LER) modeli ISEAR kabi standart ma'lumotlar to'plamida ~88% aniqlik ko'rsatib, kontekstni chuqurroq tushunish orqali hissiy holatlarni aniqlashni yaxshilaydi [7].

O'zbek tiliga oid sentiment va emotsiya tahlili bo'yicha ham izlanishlar mavjud. Yelp-uslubidagi restoran sharhlari ustida tajribalarda dastlabki ishlov berish bosqichlari (stemming, TF-IDF) yordamida sentiment klassifikatori bayon etilib, ~91% aniqlikga erishilganini ko'rsatadi. Bu korpus-asosidagi sentiment modellari natijalari NLPning aniq yechimlarga erishayotganini tasdiqlaydi [8].

Shuningdek, amaliy NLP maqolalarida so'z turkumlarining sentiment tahlilidagi roli, matndagi grammatika va semantikaning natijaga ta'siri ham tahlil qilinadi. Bu usullar sentimentning kontekst bilan bog'liqligini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

O‘zaro taqqoslaganda, hozirgi adabiyotda sentiment va emotsiyani alohida ham, birgalikda ham ko‘plab metodlar bilan o‘rganilgan, ammo ularni birlashtirgan yondashuvlar ham kengayib borayotganini ko‘rish mumkin. Bu yondashuvlar kontekstni chuqurroq tushunish, hissiy holatni aniqlik bilan klassifikatsiya qilish va NLP modellarini mustahkamlash imkonini beradi. Mazkur tadqiqot emotsiya va sentimentni qo‘shma annotatsiya orqali birlashtirgan holda korpus asosida ishlash bo‘yicha mavjud ilmiy natijalarga asoslanadi va bu yo‘nalishdagi bo‘shliqni to‘ldirishga xizmat qiladi.

Annotatsiya protokoli va belgilash modeli.

1. Nazariy-metodologik asos

Mazkur tadqiqot o‘zbek tilidagi ijtimoiy media diskursida emotsional va sentiment ifodalarni tizimli ravishda belgilashga qaratilgan. Annotatsiya modeli affektiv semantika, diskurs tahlili va hisoblash lingvistikasi yondashuvlarini integratsiyalash orqali ishlab chiqildi. Ushbu yondashuv emotsional ifodaning ko‘p komponentli tabiati va kontekstual ma‘nolarini hisobga olishga imkon beradi.

Emotsiya kategoriyalari tanlanishida universallik tamoyili va diskursda real qo‘llanish chastotasi asosiy mezon sifatida olingan. Natijada sakkizta asosiy emotsiya ajratildi:

1-jadval. Emotsiya kategoriyalarining jadvali

Teg	O‘zbekcha nomi	Mazmuni / Izoh
Happiness	Xursandchilik, mamnunlik	Shodlik, ijobiy holatdan xursandlik
Sadness	Xafalik, qayg‘u	Hafsalasi pir bo‘lgan, noxush holatni ifodalovchi
Anger	G‘azab, jah	G‘azablangan, norozilik yoki tanqidga asoslangan his
Fear	Qo‘rquv, xavotir	Kasallik, noaniqlik yoki xavf haqida tashvish
Surprise	Hayrat, ajablanish	Kutilmagan holat, hayratlanish
Trust	Ishonch, ijobiy ishonuv	Xizmat, texnologiya, vrachlarga bo‘lgan ishonch
Disgust	Nafrat, jirkanish	Rad etish, yoqtirmaslik, salbiy fikrlar
Anticipation	Umid, kutilganlik	Kutilayotgan ijobiy natijani kutish, sabrsizlik

Ushbu kategoriyalar o‘zbek tilidagi kundalik kommunikativ amaliyotda barqaror semantik ko‘rinishga ega bo‘lib, affektiv reaksiyaning asosiy turlarini qamrab oladi.

Modelning muhim xususiyati shundaki, u emotsiyani faqat leksik birliklar orqali aniqlash bilan cheklanmaydi. Annotatsiya jarayonida kontekstual implikatura, pragmatik ma‘no, ekspressiv sintaktik konstruksiyalar va diskurs markerlar ham hisobga olinadi. Bu yondashuv yuzaki so‘z darajasidagi tahlildan ko‘ra chuqurroq semantik interpretatsiyani ta‘minlaydi.

2. Annotatsiya o‘lchamlari

Har bir kommentariya besh asosiy parametr bo‘yicha belgilandi:

#	Parametr	Ta‘rif
1	Asosiy emotsiya (Emotion_primary)	Matnda semantik jihatdan dominant va kontekstni belgilovchi affektiv holat
2	Qo‘shimcha emotsiyalar (Emotion_multi)	Matnda mavjud bo‘lgan boshqa affektiv komponentlar
3	Sentiment yo‘nalishi (Polarity)	Ijobiy, salbiy yoki neytral
4	Intensivlik (Intensity)	Emotsiyaning kuchi 1–3 oralig‘ida baholanadi
5	Sarkazm (Sarcasm)	Ironik yoki kinoyaviy ifodaning mavjudligi (0/1)

Intensivlik va sarkazmni aniqlashda lingvistik indikatorlar, ekspressiv konstruksiyalar va kontekstual nomuvofiqliklar hisobga olinadi. Shu bilan birga, multi-label belgilash matndagi bir nechta emotsiyaning mavjudligini aniqlash imkonini beradi.

3. Birlamchi va ko‘p-yorliqli belgilash qoidalari

Emotsional ifoda ko‘pincha bir nechta affektiv komponentni o‘z ichiga oladi. Shu sababli model birlamchi (primary) va qo‘shimcha (multi) belgilash mexanizmini qo‘llaydi.

Asosiy emotsiya tanlash mezonlari:

1. Semantik markaziylik
2. Ifoda intensivligi
3. Diskursning umumiy maqsadi
4. Baholash yo'nalishining dominantligi

Qo'shimcha emotsiyalar kontekstda mavjud bo'lsa, lekin markaziy bo'lmasa multi-label sifatida belgilanadi. Bu yondashuv ijtimoiy media diskursining qatlamli emotsional tuzilishini yanada to'liq aks ettiradi.

4. Sentiment va emotsiya o'rtasidagi farqlash

Sentiment (polarity) emotsiya kategoriyasidan mustaqil ravishda belgilanadi. Emotsiya affektiv turini ifodalasa, sentiment umumiy baholash yo'nalishini bildiradi. Masalan, hayrat emotsiyasi ijobiy yoki salbiy sentiment bilan birikishi mumkin. Bu ikki qatlamni alohida belgilash kelajakda modellashtirish jarayonida emotsiya va sentiment o'rtasidagi korrelyatsiyani statistik jihatdan tahlil qilish imkonini beradi.

5. Intensivlik mezonlari

Emotsiya intensivligi uch darajali shkala asosida belgilanadi. Intensivlikni aniqlashda quyidagi lingvistik indikatorlar hisobga olinadi:

1. Kuchaytiruvchi so'zlar
2. Undov belgilarining mavjudligi
3. Takroriy konstruktsiyalar
4. Kapital harflar orqali ifoda
5. Ekspressiv sintaktik strukturalar

Intensivlikni standartlashtirish annotatsiyaning izchilligini oshiradi va kelgusida regressiv yoki klassifikatsion modellarda foydalanish imkonini beradi.

6. Sarkazmni aniqlash mezonlari

Sarkazm literal va implitsit ma'no o'rtasidagi ziddiyat orqali aniqlanadi. Kontekstual va pragmatik markerlar asosiy indikator sifatida olinadi. Bu parametr ijtimoiy media diskursining pragmatik murakkabligini hisobga olish va noto'g'ri sentiment aniqlanish xavfini kamaytirishga xizmat qiladi.

7. Annotatsiya jarayoni

Annotatsiya jarayoni quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1-rasm. Annotatsiya jarayoni

Ushbu yondashuv metodologik barqarorlikni oshiradi va kelgusida avtomatik tasniflash modellari uchun mustahkam пойdevor yaratadi.

8. Annotatsiya izchilligi va sifat nazorati

Pilot bosqich natijalari asosida annotatsiya yo'riqnomasi iterativ tarzda yangilanadi. 1 000 ta kommentariya qayta annotatsiya qilinib, intra-annotator kelishuv Cohen's Kappa koeffitsiyenti orqali baholanadi. $Kappa \geq 0,80$ bo'lsa, annotatsiya izchilligi yuqori deb hisoblanadi.

Mazkur yondashuv tabiiy taqsimotni saqlab qoladi va real kommunikativ muhitni modellashtirish hamda kelgusida ishlab chiqiladigan avtomatik tasniflash modellarining haqiqiy sharoitdagi samaradorligini baholash imkonini beradi.

Dastur tuzilishi va algoritmi.

1 Umumiy arxitektura

UzEDSA tizimi matnli ma'lumotlarni avtomatlashtirilgan emotsiya tahlili uchun ishlab chiqilgan bo'lib, bir nechta asosiy moduldan tashkil topgan:

Kiruvchi ma'lumotlar moduli (Input Module): Foydalanuvchi yoki tizim tomonidan taqdim etilgan matnlar, postlar va kommentariylar tizimga yuklanadi. Modul kiruvchi ma'lumotlarni standart formatga keltirish va kerakli identifikatorlar bilan bog'lash vazifasini bajaradi.

Oldindan ishlov berish moduli (Preprocessing Module): Matnlar tozalanadi, tokenizatsiya va normalizatsiya qilinadi. Shu bosqichda maxsus belgilar olib tashlanishi ham mumkin.

Emotsiya prediktsiyasi moduli (Emotion Prediction Module): Har bir matn yoki kommentariy uchun primary label va multi-label emotsiyalar aniqlanadi. Prediktsiya jarayoni mashina o'rganish modellariga asoslanadi.

Natijalarni saqlash moduli (Output Module): Prediktsiya qilingan emotsiyalar va matn atributlari, jumladan, model versiyasi, ishlov berish vaqti va kalit so'zlar ma'lumotlar bazasiga yoziladi.

2 Dastur algoritmi

UzEDSA dasturining ishlash ketma-ketligi quyidagicha:

Matnni qabul qilish: Tizim foydalanuvchi yoki boshqa tizimdan matn, post va kommentariylarni oladi va identifikatorlar bilan bog'laydi (post_id, user_id, comment_id).

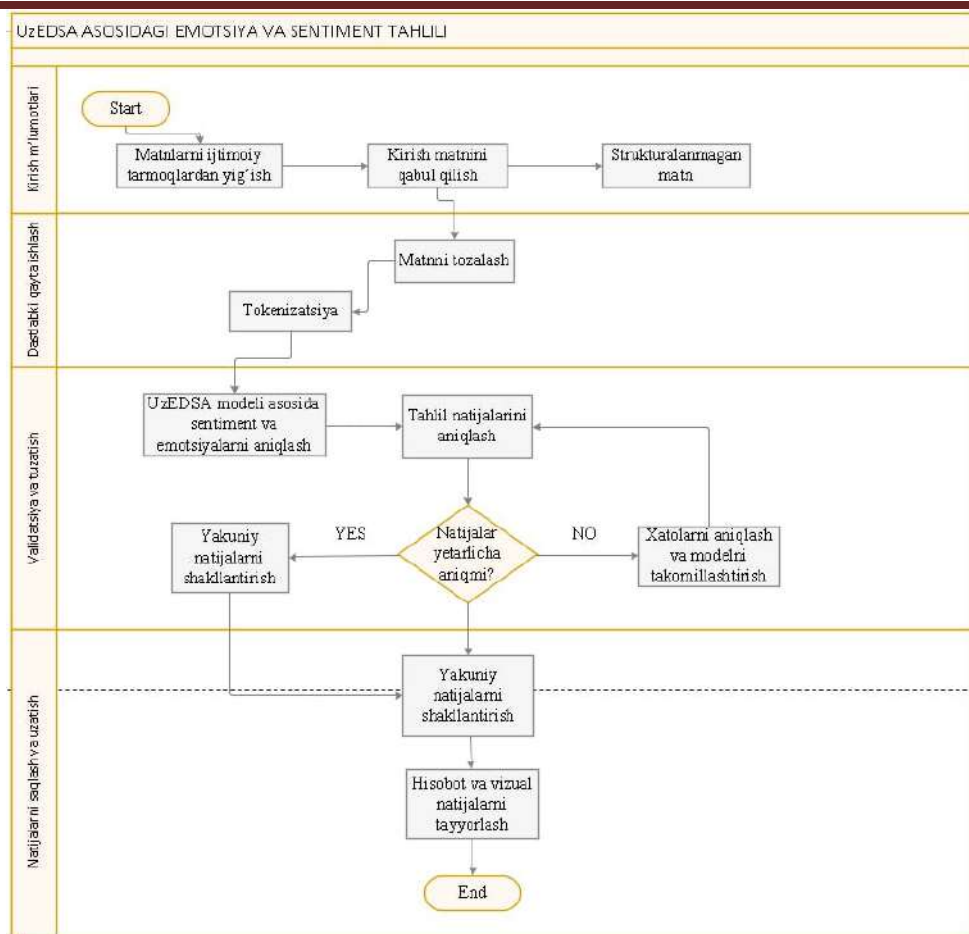
Oldindan ishlov berish: Matnlarni tozalash, spam tekshiruvi, tokenizatsiya va normalizatsiya amalga oshiriladi. Shu bosqichda matnlar cleaned_text atributi bilan tayyorlanadi.

Primary label aniqlash: Har bir matn uchun asosiy emotsiya aniqlanadi (Emotion primary).

Multi-label aniqlash: Agar matnda bir nechta emotsiya mavjud bo'lsa, ular qo'shimcha sifatida belgilanadi (Emotion multi-label).

Natijalarni saqlash: Natijalar UzEDSA_Analysis jadvalida saqlanadi, jumladan, sentiment, confidence score, model versiyasi va kalit so'zlar.

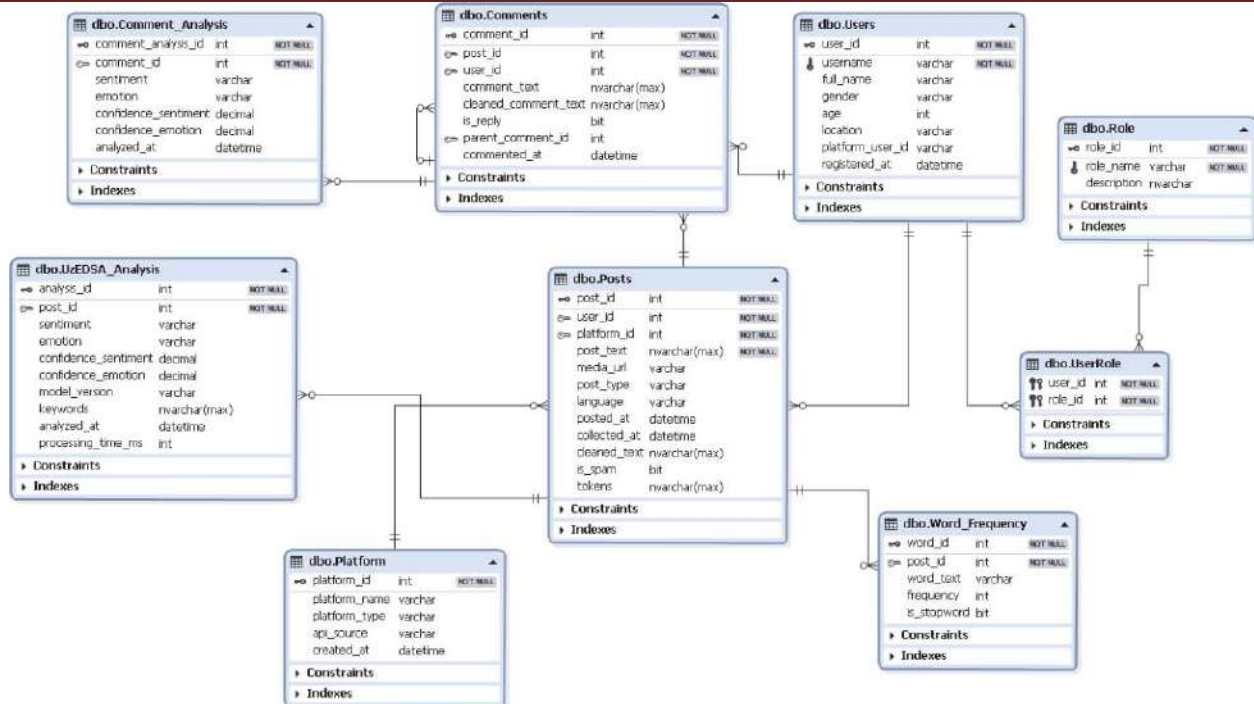
Ma'lumotlarni ER modelga bog'lash: Natijalar ma'lumotlar bazasidagi entitylar orqali strukturalanadi. Masalan, postlar, kommentariylar, foydalanuvchilar va ularning rollari bilan bog'lanadi. Shu bilan tahlil qilingan ma'lumotlar tartibli va izchil saqlanadi.

2-rasm. UzEDSAning blok-sxemasi

3 Ma'lumotlar bazasi va ER modeli

UzEDSA tizimining ma'lumotlar bazasi ijtimoiy tarmoq ma'lumotlarini saqlash va ularni emotsiya hamda sentiment tahlili uchun qayta ishlashga mo'ljallangan bir nechta asosiy entitylardan tashkil topgan. Tizimda foydalanuvchilar, postlar, kommentlar, platformalar hamda tahlil natijalarini saqlovchi jadvallar mavjud. Ushbu entitylar o'rtasidagi aloqalar ER modeli orqali tasvirlangan.

3-rasm. UzEDSAning ER modeli

Xulosa. Mazkur tadqiqot o‘zbek tilida emotsiya va sentimentni birgalikda belgilashga mo‘ljallangan ko‘pjarli ijtimoiy tarmoq korpusini yaratish hamda uning annotatsiya modelini ishlab chiqishga qaratildi. Tadqiqot natijasida turli platformalardan yig‘ilgan 50 000 birlikdan iborat matnlar to‘plami shakllantirildi va uning 6 000 qismi qo‘lda emotsiya–sentiment qo‘shma annotatsiyasi asosida belgilandi. Annotatsiya modeli sentimentning uch toifasi hamda sakkizta emotsiya kategoriyasini qamrab olib, birlamchi va ko‘p yorliqli belgilash mexanizmi, shuningdek, intensivlik va sarkazm parametrlarini ham o‘z ichiga oladi. Bu yondashuv matnning affektiv semantikasini ko‘p qatlamli tarzda tahlil qilish imkonini yaratadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ijtimoiy tarmoq matnlarida emotsiya va sentimentni birgalikda tahlil qilish matnning semantik mazmunini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi. Sentiment tahlili odatda matnning umumiy bahoviy yo‘nalishini aniqlashga qaratilgan bo‘lsa, emotsiya tahlili matnda ifodalangan aniq hissiy holatlarni aniqlash imkonini beradi. Shu sababli ko‘plab tadqiqotchilar ushbu ikki yondashuvni integratsiyalash matnni tahlil qilish aniqligini oshirishini ta’kidlaydi. Masalan, Liu sentiment tahlilini “matndagi subyektiv fikrlar, hissiyotlar va munosabatlarni aniqlashga qaratilgan hisoblash jarayoni” sifatida ta’riflaydi (Liu, 2012).

Bundan tashqari, zamonaviy NLP tadqiqotlari emotsiya va sentimentni birgalikda modellashtirish ko‘p vazifali o‘rganish modellarining samaradorligini oshirishini ko‘rsatmoqda. Mohammad va Turney tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda emotsion leksikalar va affektiv semantika matn hissiyotlarini aniqlashda muhim rol o‘ynashi qayd etilgan (Mohammad & Turney, 2013). Shuningdek, chuqur o‘rganish modellarining rivojlanishi matn emotsiyalarini aniqlash jarayonini yanada samarali qilganini ko‘plab sharh tadqiqotlari tasdiqlaydi (Zhang et al., 2018).

Mazkur tadqiqot o‘zbek tilida emotsiya va sentimentni qo‘shma annotatsiya asosida birlashtirgan ko‘pjarli ijtimoiy media korpusini taqdim etishi bilan muhim ilmiy ahamiyatga ega. Kam resursli tillar uchun affektiv resurslarning yetishmasligi NLP modellarini ishlab chiqish va baholash jarayonini murakkablashtiradi. Shu nuqtayi nazardan, yaratilgan UzEDSA korpusi o‘zbek tilida sentiment va emotsiya tahlili bo‘yicha keyingi tadqiqotlar uchun muhim tajriba bazasi bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Cambria va boshqalarning ta’kidlashicha, affektiv hisoblash va sentiment tahlili sohasidagi muvaffaqiyat ko‘p jihatdan sifatli annotatsiyalangan ma’lumotlar to‘plamlariga bog‘liq (Cambria et al., 2017).

Kelgusida mazkur korpusni kengaytirish, annotatsiya qamrovini oshirish hamda transformer arxitekturasida asosidagi ko‘p vazifali modellarni qo‘llash orqali emotsiya va sentimentni aniqlash aniqligini yanada oshirish mumkin. Bundan tashqari, ijtimoiy tarmoq diskursidagi sarkazm, kinoya va kontekstual implikaturalarni

chuqurroq o'rganish o'zbek tilidagi affektiv NLP tadqiqotlarini rivojlantirishda muhim yo'nalishlardan biri bo'lib qoladi.

ADABIYOTLAR:

1. Suryavanshi, A., and Patil, R. (2025). *Sentiment analysis in social media: Techniques and applications*. *Journal of NLP Research*, 12(3), 45–62.
2. APPReddit. (2022). *A corpus of Reddit posts annotated for appraisal*. *Proceedings of LREC 2022*.
3. Zhang, Z. (2022). *Review of text emotion detection: Methods, trends, and challenges*. *Computational Linguistics Review*, 18(2), 101–123.
4. Author(s). (2016). *Emotion helps sentiment: Joint modeling of emotions and polarity in text*. *Proceedings of SemEval 2016*, 34–41.
5. Abdou, M., and Smith, J. (2019). *Emo2Vec: Learning emotion representations for text*. In *Proceedings of the ACL Workshop on Emotion in NLP*, 12–21.
6. Thompson, L., and Wang, Y. (2023). *Emotion analysis in NLP: Trends, gaps and roadmap for future directions*. *NLP Trends Journal*, 7(1), 1–35.
7. Lee, S., and Kim, H. (2021). *LSTM Enhanced RoBERTa for emotion detection*. *Proceedings of the International Conference on Computational Linguistics*, 88–97.
8. Rasulova, N., and Tursunov, D. (2023). *Sentiment classification on Uzbek Yelp-style restaurant reviews*. *Uzbek Journal of Artificial Intelligence Research*, 5(2), 23–35.
9. Liu, B. (2012). *Sentiment Analysis and Opinion Mining*. San Rafael, CA: Morgan & Claypool Publishers, pp. 1–167.
10. Mohammad, S. M., & Turney, P. D. (2013). *Crowdsourcing a word–emotion association lexicon*. *Computational Intelligence*, 29(3), 436–465.
11. Zhang, L., Wang, S., & Liu, B. (2018). *Deep learning for sentiment analysis: A survey*. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Data Mining and Knowledge Discovery*, 8(4), 1–27.
12. Cambria, E., Das, D., Bandyopadhyay, S., & Feraco, A. (2017). *A Practical Guide to Sentiment Analysis*. Cham: Springer, pp. 1–216.

DISCOURSE ANALYSIS AND SPEECH ACT THEORY IN MODERN LINGUISTICS: AN INTEGRATED THEORETICAL PERSPECTIVE

Sobirova Dilafruz Akramovna,

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

PhD., Acting Associate professor

dilafruz3091@gmail.com

Abstract. This article provides a comprehensive theoretical analysis of discourse analysis and speech act theory in modern linguistics. It explores the relationship between discourse as a complex communicative process and speech acts as the fundamental units of meaning in interaction. The study traces the evolution of discourse analysis from structural linguistics to functional, pragmatic, and socially oriented approaches, while also examining the development of speech act theory. Drawing on the works of Michael Halliday, Teun van Dijk, Norman Fairclough, Mikhail Bakhtin, John Searle, and John L. Austin, the article demonstrates that communication is shaped by both structural organization and communicative intention. Special attention is given to the classification of speech acts and their role in constructing coherent discourse. The study argues that discourse analysis and speech act theory together form an integrated framework for understanding language as social action.

Keywords: discourse analysis, speech act theory, pragmatics, communication, context, coherence, functional linguistics, social interaction

ZAMONAVIY LINGVISTIKADA DISKURS TAHLILI VA NUTQ AKTLARI NAZARIYASI: INTEGRATSIYALASHGAN NAZARIY YONDASHUV

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikda diskurs tahlili va nutq aktlari nazariyasining keng qamrovli nazariy tahlili keltiriladi. Unda diskurs murakkab kommunikativ jarayon sifatida hamda nutq aktlari muloqotdagi asosiy ma'no birliklari sifatida o'rganiladi. Tadqiqot diskurs tahlilining strukturaviy tilshunoslikdan boshlab funksional, pragmatik va ijtimoiy yo'nalishlargacha bo'lgan rivojlanishini ko'rsatadi hamda nutq aktlari nazariyasining shakllanishini tahlil qiladi. Michael Halliday, Teun van Dijk, Norman Fairclough, Mikhail Bakhtin, John Searle va John L. Austin kabi olimlar ishlari asosida muloqot tilning tuzilishi va kommunikativ niyatlar orqali shakllanishi ko'rsatiladi. Maqolada nutq aktlarining tasnifi va ularning diskursdagi kogerentlikni ta'minlashdagi roli yoritiladi. Tadqiqot diskurs tahlili va nutq aktlari nazariyasi birgalikda tilni ijtimoiy faoliyat sifatida tushunish uchun yagona nazariy asos yaratishini asoslaydi.

Kalit so'zlar: diskurs tahlili, nutq aktlari, pragmatika, muloqot, kontekst, kogerentlik, funksional tilshunoslik, ijtimoiy o'zaro ta'sir

АНАЛИЗ ДИСКУРСА И ТЕОРИЯ РЕЧЕВЫХ АКТОВ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ: ИНТЕГРИРОВАННАЯ ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ПЕРСПЕКТИВА

Аннотация. В данной статье представлен комплексный теоретический анализ дискурс-анализа и теории речевых актов в современном языкознании. Рассматривается взаимосвязь дискурса как сложного коммуникативного процесса и речевых актов как основных единиц смысла в общении. Прослеживается развитие дискурс-анализа от структурной лингвистики к функциональным, прагматическим и социально ориентированным подходам, а также анализируется формирование теории речевых актов. На основе работ Michael Halliday, Teun van Dijk, Norman Fairclough, Mikhail Bakhtin, John Searle и John L. Austin показано, что коммуникация формируется как структурной организацией языка, так и коммуникативными намерениями. Особое внимание уделяется классификации речевых актов и их роли в формировании когерентного дискурса. Делается вывод о том, что дискурс-анализ и теория речевых актов образуют единую теоретическую основу для понимания языка как социальной практики.

Ключевые слова: дискурс-анализ, речевые акты, прагматика, коммуникация, контекст, когерентность, функциональная лингвистика, социальное взаимодействие

Introduction. Language constitutes one of the most fundamental dimensions of human existence. It enables individuals to conceptualize the world, construct knowledge, express emotions, and establish social relationships. Traditionally, linguistic inquiry treated language primarily as an abstract system composed of phonological, morphological, and syntactic structures. However, such an approach, while analytically precise, proved insufficient for explaining how meaning is produced and interpreted in real-life communication.

The shift toward examining language in use marked a turning point in linguistic theory. This shift gave rise to two major and interrelated fields: discourse analysis and speech act theory. Discourse analysis extends the focus of linguistics beyond isolated sentences to larger units of communication, emphasizing coherence, cohesion, and contextual embedding. Speech act theory, on the other hand, examines how individual utterances function as actions performed by speakers within specific contexts. The integration of these perspectives reflects a broader epistemological transition from formalism to functionalism in linguistics. Rather than viewing language as a static system, modern approaches conceptualize it as a dynamic resource for social interaction. From this viewpoint, communication is not merely the transmission of information but the performance of actions and the negotiation of meaning.

This article aims to provide a comprehensive theoretical synthesis of discourse analysis and speech act theory. It argues that discourse represents the macro-level organization of communication, while speech acts constitute its micro-level functional units. By examining their interaction, the study seeks to demonstrate how meaning emerges through the interplay of linguistic structure, communicative intention, and social context.

Literature review. The development of discourse analysis reflects a shift from structural to functional approaches in linguistics. Teun van Dijk defines discourse as a complex communicative event that integrates textual structure, cognitive processes, and social context. His socio-cognitive approach emphasizes that discourse comprehension involves mental models and background knowledge.

Within systemic-functional linguistics, Michael Halliday argues that language is organized around its communicative functions. His framework identifies ideational, interpersonal, and textual functions, all of which contribute to discourse structure and meaning.

The social dimension of discourse is further explored by Norman Fairclough, who conceptualizes discourse as a form of social practice shaped by power relations and ideology. His model demonstrates that discourse operates simultaneously at textual, discursive, and social levels.

The dialogic nature of discourse is emphasized by Mikhail Bakhtin, who argues that every utterance is inherently responsive and interconnected with previous and future utterances. This perspective highlights the interactive and dynamic nature of communication.

Speech act theory, developed by John Searle, builds on earlier ideas by John Austin. It proposes that utterances do not merely convey information but perform actions. John Searle classifies speech acts into categories such as *assertives*, *directives*, *commissives*, *expressives*, and *declarations*. These categories illustrate how speakers use language to achieve specific communicative goals.

Results and their analysis. The analysis of discourse and speech act theory reveals that communication operates as a complex, multi-layered process in which linguistic form, communicative intention, cognitive processing, and social context interact dynamically. Rather than functioning as separate domains, discourse and speech acts are deeply interconnected, forming a unified framework through which meaning is constructed, interpreted, and negotiated.

One of the central findings of this study is that discourse represents the highest level of linguistic organization, integrating multiple layers of analysis. At the foundational level, language provides a system of grammatical and lexical resources. These resources are activated in speech, where they are used in concrete communicative situations. Discourse, however, goes beyond both language and speech by organizing utterances into coherent, contextually embedded, and socially meaningful sequences.

This hierarchical relationship demonstrates that discourse is not simply an extension of sentence-level analysis but a qualitatively different phenomenon. While sentences can be analyzed in terms of syntactic correctness, discourse must be evaluated in terms of coherence, relevance, and communicative effectiveness. This shift from formal correctness to functional appropriateness marks a key transformation in modern linguistics.

The theoretical perspectives of Michael Halliday and Teun van Dijk support this view by emphasizing that language is organized around communicative functions and cognitive processes rather than purely formal structures. Discourse, therefore, serves as the primary domain in which these functions are realized.

The analysis of Speech acts as Micro level units of discourse, demonstrates that speech acts function as the fundamental building blocks of discourse. Each utterance within a discourse performs a specific communicative function, contributing to the overall structure and meaning of interaction. From this perspective, discourse can be understood as a sequence of interconnected speech acts.

The classification proposed by John Searle provides a useful framework for analyzing these functions. For instance:

Assertives - contribute to the informational content of discourse;

Directives - regulate interaction by prompting responses;

Commissives - establish commitments and expectations;

Expressives - convey attitudes and emotions;

Declarations - bring about changes in institutional or social reality.

The interaction of these speech acts creates structured communicative patterns. For example, a request (directive) is typically followed by an acceptance or refusal (assertive or expressive), forming a recognizable discourse sequence. Such patterns illustrate how discourse coherence is achieved through functional relationships between speech acts.

A key result of the analysis is the recognition that context plays a decisive role in interpreting both discourse and speech acts. Context can be understood at multiple levels, including:

Situational context (physical setting, participants, time);

Cultural context (norms, values, conventions);

Cognitive context (shared knowledge and assumptions).

The same linguistic form can perform different speech acts depending on context. For example, the utterance "Can you open the window?" may function as a question about ability or as a polite request. This demonstrates that meaning is not inherent in linguistic structures but emerges through contextual interpretation. The socio-cognitive approach of Teun van Dijk highlights that participants construct mental models to interpret discourse. These models integrate linguistic input with background knowledge, allowing interlocutors to infer implicit meanings and maintain coherence.

Coherence refers to the logical and semantic relationships that connect different parts of discourse into a meaningful whole, while cohesion refers to the linguistic devices that signal these relationships. Speech acts contribute to coherence by establishing functional links between utterances. For instance, cause-and-effect relationships, question-answer sequences, and argument structures all rely on the appropriate use of speech acts. Cohesion, on the other hand, is achieved through grammatical and lexical means such as reference, substitution, conjunctions, and lexical repetition. While cohesion operates at the surface level, coherence is a deeper, interpretive phenomenon that depends on context and shared understanding. The interplay between cohesion and coherence demonstrates that discourse analysis must consider both linguistic form and communicative function.

The cognitive dimension of discourse provides further insight into how meaning is processed and understood. Communication involves not only external interaction but also internal mental processes. Participants must interpret speech acts, infer intentions, and construct coherent representations of discourse. Mental models, schemas, and inferencing strategies enable individuals to connect individual utterances into meaningful wholes. This cognitive perspective complements structural and social approaches by explaining how discourse is understood at the individual level.

The final and most significant finding of this study is that discourse analysis and speech act theory are not separate frameworks but complementary approaches. Discourse provides the macro-level structure of communication, while speech acts represent its micro-level functional components.

Their integration allows for a comprehensive understanding of language as: a structured system, a cognitive process, a social practice, and a form of action.

This integrated perspective moves beyond the limitations of purely structural or purely pragmatic approaches, offering a more complete model of communication.

Conclusion. The integration of discourse analysis and speech act theory represents a significant advancement in modern linguistics. While discourse analysis examines the broader structure and context of communication, speech act theory focuses on the functional role of individual utterances. Together, they offer a unified framework for understanding language as a form of social action.

LINGUISTICS

Theoretical developments in this field demonstrate that meaning is not inherent in linguistic forms alone but emerges through interaction, intention, and context. Discourse and speech acts are therefore inseparable components of communication, each contributing to the construction of meaning.

By combining structural, functional, and pragmatic perspectives, this approach provides valuable insights into how language operates in real-world contexts. It also highlights the importance of interdisciplinary research in linguistics, communication studies, and related fields, where understanding language as action is essential.

REFERENCES:

1. Brown, G., Yule, G. *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. - 288 pages.
2. Stubbs, M. *Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language*. Oxford: Blackwell, 1983. - 272 pages.
3. Van Dijk, T.A. *Discourse and Context: A Sociocognitive Approach*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. - 267 pages.
4. Halliday, M.A.K. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold, 1994. - 434 pages.
5. Fairclough, N. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press, 1992. - 259 pages.
6. Bakhtin, M.M. *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Austin: University of Texas Press, 1981. - 480 pages.
7. Searle, J.R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969. - pp. 22-42.
8. Yule, G. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 1996. - 138 pages.
9. Halliday, M.A.K., Hasan, R. *Cohesion in English*. London: Longman, 1976. - 374 pages.
10. Widdowson, H.G. *Discourse Analysis*. Oxford: Oxford University Press, 2007. - 133 pages.

BRIDGE'S LAMENT IN TURKIC AND SLAVIC WEDDING RITUALS: A COMPARATIVE LINGUOCULTURAL AND MUSICAL ANALYSIS

Turdialiyeva Elnura Batirovna,
supporting doctoral student Andijan state university

Abstract. This article examines the phenomenon of the bride's lament as one of the most archaic elements of ritual culture in Turkic and Slavic wedding traditions. The study focuses on revealing the cultural identity and specificity of traditional worldviews reflected in ritual weeping practices. Special attention is given to the functions, semantics, and structural features of wedding laments, as well as to the stages of the wedding cycle in which they are performed. The research employs a comparative linguocultural and musicological approach, allowing for the identification of both universal and culture-specific features of lament traditions among Turkic and Slavic peoples. Wedding laments are considered as a unique form of folklore that combines verbal, emotional, and musical expression, preserving deep historical and symbolic meanings. The analysis demonstrates that, despite common typological features such as the expression of separation, transition, and social transformation, significant differences can be observed in the degree of ritualization, performance style, and cultural symbolism. The results highlight both shared archaic elements and distinct national characteristics, contributing to a deeper understanding of the role of ritual lamentation in the cultural heritage of different peoples.

Keywords: bride's lament, wedding ritual, Turkic peoples, Slavic traditions, folklore, linguocultural analysis, musical folklore.

ПЛАЧ НЕВЕСТЫ В ТЮРКСКИХ И СЛАВЯНСКИХ СВАДЕБНЫХ ОБРЯДАХ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ И МУЗЫКАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В данной статье рассматривается феномен плача невесты как одного из наиболее архаичных элементов обрядовой культуры в тюркских и славянских свадебных традициях. Исследование направлено на выявление культурной идентичности и специфики традиционных мировоззрений, отражённых в практике обрядового плача. Особое внимание уделяется функциям, семантике и структурным особенностям свадебных причитаний, а также этапам свадебного цикла, на которых они исполняются.

В работе применяется сравнительный лингвокультурный и музыкологический подход, позволяющий выявить как универсальные, так и культурно-специфические черты традиций причитаний у тюркских и славянских народов. Свадебные причитания рассматриваются как уникальная форма фольклора, объединяющая вербальное, эмоциональное и музыкальное выражение, сохраняющая глубокие исторические и символические значения.

Анализ показывает, что, несмотря на общие типологические признаки, такие как выражение разлуки, перехода и социальной трансформации, наблюдаются значительные различия в степени ритуализации, стиле исполнения и культурной символике. Полученные результаты подчёркивают как общие архаические элементы, так и специфические национальные особенности, способствуя более глубокому пониманию роли обрядового плача в культурном наследии различных народов.

Ключевые слова: плач невесты, свадебный обряд, тюркские народы, славянские традиции, фольклор, лингвокультурный анализ, музыкальный фольклор.

TURKIY VA SLAVYAN TO'Y MAROSIMLARIDA KELIN YIG'ISI: QIYOSIY LINGVOKULTUROLOGIK VA MUSIQIY TAHLIL

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy va slavyan to'y an'alarida marosimiy madaniyatning eng qadimiy unsurlaridan biri bo'lgan kelin yig'isi fenomeni o'rganiladi. Tadqiqot marosimiy yig'i amaliyotida aks etgan an'anaviy dunyoqarashlarning madaniy o'ziga xosligi va identifikatsiyasini aniqlashga qaratilgan. Kelin yig'ilarining funksiyalari, semantikasi va strukturaviy xususiyatlari, shuningdek, ularning to'y marosimining qaysi bosqichlarida ijro etilishi alohida e'tiborda ko'rib chiqiladi.

Tadqiqotda qiyosiy lingvokulturologik va musiqashunoslik yondashuvi qo'llanilib, turkiy va slavyan xalqlaridagi yig'i an'alarining umumiy hamda o'ziga xos jihatlari aniqlash imkonini beradi. To'y yig'ilari og'zaki, emotsional va musiqiy ifodani birlashtiruvchi, chuqur tarixiy va ramziy ma'nolarni saqlovchi noyob folklor shakli sifatida talqin etiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ajralish, o'tish va ijtimoiy transformatsiya kabi umumiy tipologik belgilar mavjud bo'lishiga qaramay, marosimlashuv darajasi, ijro uslubi va madaniy ramziylikda sezilarli farqlar mavjud. Natijalar umumiy arxai elementlar bilan birga milliy o'ziga xosliklarni ham yoritib berib, turli xalqlar madaniy merosida marosimiy yig'ining o'rnini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *kelin yig'isi, to'y marosimi, turkiy xalqlar, slavyan an'alari, folklor, lingvokulturologik tahlil, musiqiy folklor.*

Introduction. The bride's farewell lament constitutes an essential and nearly universal genre within wedding ritual folklore across many cultures. Its primary function is not to describe the sequence of wedding events, but rather to express the emotional and psychological state of the bride during a crucial transitional moment in her life. In this sense, lamentation serves as a form of symbolic communication, reflecting the inner переживания of the bride as she leaves her parental home. Wedding lamentations represent a distinctly female genre, combining aesthetic, emotional, and ritual significance. They are an integral component of both Turkic and Slavic wedding traditions, where they accompany key stages of the marriage ceremony. Despite cultural differences, their thematic core remains largely consistent: they articulate grief over separation from family, relatives, and the familiar environment of youth. As noted by U. S. Konkka, wedding laments convey the bride's experience of parting with her family, home, and carefree life, while also compelling her to consciously пережить this irreversible transition. Thus, lamentation performs not only an expressive but also a transformative function within the ritual structure. From a broader cultural perspective, lamentation songs and ritual crying are closely connected with archaic beliefs and magical practices. They functioned as protective and transitional mechanisms, ensuring the successful passage of the bride from one social status to another. Earlier interpretations that explained the emergence of such laments solely through the lens of forced marriage appear to be reductive and ideologically conditioned. Contemporary research suggests that these practices are rooted in much deeper symbolic and ritual traditions. It is important to note that social motives reflected in the poetic texts of lamentations—such as complaints about being “given away” or appeals to relatives for support—should not be interpreted literally. Rather, they represent conventionalized expressive formulas characteristic of ritual speech. During the performance, the bride was expected to articulate a wide range of emotions, including sorrow, protest, and even symbolic accusations directed at close relatives. Similar expressive strategies can be observed in Slavic wedding lament traditions, where ritualized weeping also serves as a culturally codified form of emotional expression.

Literature Review. The study of wedding lament traditions has a long interdisciplinary history, encompassing folklore studies, ethnomusicology, anthropology, and linguocultural research. Early scholarly attention to lamentation was primarily descriptive, focusing on the collection and classification of ritual texts within national folklore corpora. Later approaches shifted toward functional and structural interpretations, emphasizing the role of lamentation as a ritual act embedded in the wedding cycle rather than as an isolated poetic form. In Slavic studies, researchers such as U. S. Konkka and others have highlighted the emotional and transitional nature of bridal laments, interpreting them as a culturally regulated expression of separation and social transformation. In Turkic studies, similar attention has been given to the performative and symbolic dimensions of wedding rituals, where lamentation is understood as part of a broader system of rites marking the bride's passage from one social status to another. Comparative works in recent decades have increasingly focused on cross-cultural parallels between Turkic and Slavic traditions. These studies demonstrate that despite differences in language, religion, and historical development, both cultural areas preserve strikingly similar ritual structures. In particular, the motif of farewell, the symbolic expression of loss, and the ritualized performance of emotion appear as shared archaic features. At the same time, existing research reveals a gap in systematic linguocultural and musicological comparison of these traditions. Most studies tend to analyze either verbal texts or musical components separately, without fully integrating both dimensions. Therefore, a comprehensive comparative approach that combines linguistic, cultural, and musical perspectives remains necessary for a deeper understanding of the phenomenon.

Methodology. This research is based on a comparative linguocultural and musicological approach aimed at analyzing the structural, semantic, and functional features of bride's lament traditions in Turkic and Slavic wedding rituals. The material of the study includes published ethnographic descriptions, folklore collections, and

previously recorded examples of wedding lament texts from both Turkic and Slavic cultural areas. In addition, secondary scholarly sources in folklore studies, anthropology, and ethnomusicology were used to support analytical interpretation. The research employs several methods. The descriptive method is used to present the general characteristics of wedding lamentation as a ritual phenomenon. The comparative method allows for the identification of similarities and differences between Turkic and Slavic traditions at both textual and functional levels. The linguocultural analysis is applied to interpret the symbolic meanings embedded in lament texts, focusing on cultural concepts such as separation, transition, and family ties. The musicological perspective is used to consider the performative aspect of lamentation, including rhythm, intonation, and emotional delivery as essential components of ritual expression. The combination of these methods makes it possible to examine wedding lamentation not only as a verbal genre of folklore, but also as a multidimensional cultural phenomenon that integrates language, music, and ritual practice within a single traditional system.

The obligatory nature of lamentation within wedding rituals is further confirmed by its wide distribution among many peoples of the world. In particular, among Slavic groups such as Russians, Karelians, and Belarusians, there existed even specialized traditions of teaching lamentation, often referred to as “schools” of ritual crying. In some regions, professional lamenters played a significant role in the wedding ceremony, assisting the bride in performing ritual weeping and intensifying its emotional expression. Historical ethnographic evidence suggests that in earlier periods, the marriageable age was closely linked to the onset of physical maturity, approximately 12–13 years of age. From this moment, a girl was socially expected to prepare for marriage, and the transition into marital life became an important stage of her social development. Within this context, various ritual and playful practices emerged, aimed at symbolically “attracting” marriage and ensuring a successful future union. Such practices included ritual gatherings, youth evenings, and social events designed to facilitate acquaintance between young people and reinforce marriage-oriented social expectations. These customs demonstrate that marriage was not only a personal or familial matter, but also a culturally regulated process embedded in symbolic and ritual frameworks. A comparative perspective reveals that similar mechanisms of preparing girls for marriage and structuring transitional emotional states can be observed in both Turkic and Slavic traditions, although the degree of ritual specialization and professionalization of lamentation practices varied across cultures.

Results. Wedding lamentation was performed in all cases of marriage conclusion, regardless of whether the union was arranged through mutual agreement or without it. In this sense, it functioned as a mandatory component of the ritual cycle. From a cultural and symbolic perspective, women’s lamentations represent a manifestation of archaic belief systems preserved within ritual folklore. These texts consistently include motifs of farewell to the native home, relatives, and maiden freedom. Such motifs are closely connected with traditional marriage patterns observed among various ethnic groups, including Uzbek communities, where marital unions were often formed between representatives of geographically distant areas. At the same time, exogamous restrictions existed, since marriages between members of the same clan living in close proximity were prohibited up to the seventh generational degree. This social regulation further strengthened the symbolic meaning of separation expressed in wedding lamentations. The bride’s lament is typically structured as a monologic form without a developed (narrative plot), in which the emotional and psychological state of the speaker is conveyed with high expressive intensity. The ideological foundation of these laments is built upon a set of ritualized speech acts, including requests, expressions of gratitude, and reproaches directed toward different family members individually. A central emotional focus is often placed on the father as the primary figure of responsibility for the bride’s separation. In laments addressed to him, reproach is frequently combined with affection and emotional attachment, reflecting the ambivalent nature of the bride’s feelings. The bride simultaneously expresses sorrow over leaving her parental home and recognition of the inevitability of her new social status. A comparative analysis shows that similar emotional and structural patterns can also be observed in Slavic wedding lament traditions, where the father figure is likewise often central, and the lament functions as a ritualized expression of transition, loss, and social transformation.

The intensity of lamentation reaches its peak at the moment of imminent separation, when the emotional and ritual tension of the wedding ceremony becomes most pronounced. This gradual increase in dramatic expression allows for tracing the transformation of the bride’s image within the structure of lamentation texts. According to R. Sultangareeva, the pre-wedding lament represents a poetic beginning that anticipates a climactic emotional confession, culminating in the dramatic resolution of the “soul’s narrative” during the actual wedding ritual. In this interpretation, lamentation is understood not merely as an expression of grief, but as a structured

poetic form that organizes emotional experience within the ritual framework. From a functional perspective, this progressive intensification of emotional expression reflects the dynamic nature of wedding lamentation as a ritual genre, in which linguistic, musical, and performative elements interact to create a heightened aesthetic and symbolic effect. The culmination of lamentation coincides with the moment of transition, emphasizing its role as a marker of irreversible social and emotional transformation. A comparative view suggests that similar gradations of emotional escalation can also be observed in Slavic ritual lament traditions, where the climax of crying likewise coincides with the final stage of separation, reinforcing the universality of the rite of passage structure.

Within Uzbek wedding tradition, lament songs were often expected to be composed or performed by the bride herself, demonstrating a degree of improvisational skill. However, this improvisation was not entirely spontaneous, as it relied on established stereotypical formulas transmitted through tradition and accumulated cultural memory. Thus, the bride's lament functioned as a creative act constrained by ritual norms and poetic conventions. In some cultures, the performance of lamentation required special training. For instance, among the Bashkirs, as noted by R. Sultangareeva, "in the past, *senlyau* girls were specially trained... each village and aul had its own lamenter... who earned recognition as a skilled performer". This indicates the presence of a structured system of transmission of ritual performance skills, where lamentation was cultivated as a socially recognized form of female artistic expression. Similarly, in Russian wedding tradition, ritual chants and lamentations were characterized by a relatively stable and standardized form. According to Yu. Kruglov, most performers underwent a form of informal training or imitation-based learning, which ensured the preservation of traditional melodic and verbal structures across generations. From a comparative perspective, both Turkic and Slavic traditions demonstrate the coexistence of creativity and normativity in wedding lamentation. While Uzbek practice emphasizes a balance between improvisation and formulaic expression, Slavic traditions reveal a stronger tendency toward standardization and continuity of established patterns. In both cases, lamentation functions as a culturally regulated form of female performance, transmitted through oral tradition and social learning mechanisms.

Alongside formal instruction and ritual creativity, the institution of wedding lamenters, whose function was to induce emotional response, was widely attested among Slavic peoples. Describing this phenomenon, U. S. Konkka notes that during wedding ceremonies a special figure was always present, referred to not only as *itkijä* ("weeper"), but more precisely as *ikettäjä* ("one who makes others cry"), whose role was to provoke and intensify the bride's emotional expression. This highlights the performative and interactive nature of lamentation, in which crying is not merely spontaneous but actively elicited within the ritual framework. Thus, the tradition of wedding lamentation can be regarded as a widespread cultural phenomenon characteristic of many ethnic groups, regardless of whether marriage was based on arranged agreements or individual choice. In this regard, lamentation represents an exclusively female genre with a strong aesthetic and symbolic function, serving as an integral component of both Turkic and Slavic wedding ceremonies. In addition, similar figures of professional lamenters were also present in Tatar wedding traditions. However, as musicologist M. Nigmedzyanov observes, their role was comparatively less institutionalized than among Slavic peoples. In his analysis, Tatar wedding lamentations, while primarily female and occasionally improvised by mourners, lacked a strictly defined melodic-intonational and structural framework. In some cases, this led to a transition from structured lamentation to spontaneous sobbing and emotional outburst. Notably, such expressive excess is not typical for Tatar brides, whose behavior is generally described as more restrained and controlled.

Discussion. Uzbek farewell songs, in turn, are characterized by significant temporal and structural diversity. These songs extend across a broad ritual timeframe: they may begin in the pre-wedding period, sometimes one to two days or even months before the ceremony, during visits to the homes of relatives. The next stage occurs immediately prior to departure, while the final act of farewell coincides with the moment of the wedding procession leaving the bride's home. At this climactic moment, farewell songs performed by close relatives—such as the mother, father, siblings, and other family members—accompany the bride's transition into her new social role. From a comparative perspective, Turkic and Slavic traditions demonstrate both convergence and divergence in the organization of ritual crying. While Slavic practices emphasize the presence of specialized agents who actively induce emotional response, Uzbek traditions reveal a more temporally extended and family-centered structure of lamentation. In both cases, however, wedding crying functions as a culturally regulated mechanism of transition, symbolically marking the irreversible passage from maidenhood to married status. Uzbek farewell lamentations demonstrate significant modal diversity based predominantly on a diatonic foundation. As a rule, they are constructed on a narrow-range melodic structure, often corresponding to a half-strophe, and less frequently to a

melodic line. The predominant poetic meter consists of 7–8 syllables, although 11-syllable variants are also attested, and in rare cases the text may approach prosaic speech organization. Structurally, these songs are mainly strophic in form, while chorus-based organization appears less frequently. Considerable variation is observed in their tonal range: recorded examples span from a minor third to a major tenth. The melodic contour is typically wave-like, with an initial ascending movement followed by a gradual descending progression toward the final tonal center. This descent often resolves on the lower tonal support, creating a sense of closure and emotional resolution. In some cases, melodic movement includes an ascending leap of a fourth, either from the first to the fourth scale degree or from the dominant to the tonic or secondary tonal support. In certain examples, the melody begins from the highest pitch of the phrase and gradually descends toward the final tonal foundation. Such melodic organization is especially characteristic of farewell cries performed immediately before departure, when emotional intensity reaches its peak and the bride's vocal expression shifts into the upper register. These climactic lamentations are marked by heightened expressiveness and emotional tension, functioning as the “final verbal act” of separation. They typically conclude with a gradual relaxation of tension, symbolizing resignation and acceptance of the new social status. From a rhythmic perspective, these songs are characterized by a predominantly even motion in eighth and quarter notes, with frequent use of prolonged durations (quarter, half note, and occasionally fermata) at structural boundaries such as phrase endings and strophic divisions. The tempo is consistently slow, with a pronounced lamenting character expressed through sighing and sobbing intonations. The presence of wedding lamentations in Tatar tradition is confirmed by accounts of pre-revolutionary Orientalist travelers. However, as noted by M. Nigmedzyanov, the specific melodies of wedding lamentations among certain Tatar groups were not systematically recorded; instead, brides often performed lament-like singing based on familiar tunes or improvised vocalizations resembling moaning. According to musicologist R. Iskhakova-Vamba, lamentations among Kryashen Tatars are less dramatic and are characterized by a comparatively lighter and more flexible musical structure. The Tatar term *kız elatu* denotes the bride's lament, while among Mishar Tatars the expression *tan kuchat* (“cock's dawn”) is also used. As emphasized by Nigmedzyanov, such forms are documented primarily among the Temnikov and Lambir Tatars, where archaic layers of folklore tradition are most fully preserved. Despite regional variations, the semantic core of Tatar wedding lamentations remains consistent with other Turkic traditions. Their content typically includes motifs of farewell to the native home, relatives, youth, and maiden freedom, as well as reflections on the fate of women, expressions of resentment, and symbolic reproaches addressed to parents.

The lament songs of the Kasimov and Kryashen Tatars differ in certain aspects from those of the Mishar Tatars. Among the Priik (Volga-Ural) Tatars, farewell songs were also performed during the transition to the marital household, from which the bride would not return to her parental home. In this context, among the Kasimov Tatars, the bride's lament was referred to as *әжәл итеп elau*, literally meaning “crying at the hour of death,” which metaphorically emphasizes the symbolic death of the maiden status and transition into a new social identity. In Tatar wedding rituals, lamentation begins on the morning of the farewell day and accompanies the bride throughout the entire ritual sequence. Archaic examples of these songs are characterized by melodic conciseness, typically structured as a single melodic line. The poetic text usually consists of 8–9–10 syllable verse forms, often repeated with variations in the second melodic phrase. The musical structure is predominantly based on pentatonic modes derived from trichord formations of type β with a minor tonal center, as identified by M. Nigmedzyanov. Modal variability is a frequent feature of these lamentations, while rhythmic organization is based on iambic recitation, reflecting the prosodic features common to Turkic languages.

In Bashkir wedding rituals, as noted by R. Sultangareeva, the *senlyau* constitutes the central genre of farewell lamentation. These songs are first performed during the bride-show (*kız kuzlau*), which precedes matchmaking, and often express the bride's dissatisfaction with parental decisions regarding marriage arrangements. Bashkir farewell rituals represent a complex ceremonial system, in which lamentation is classified into three functional groups: reflective laments, appeals, and curses. The earliest ritual stage includes the farewell to the maiden headdress (*takyya*), known as *takyaga baryu* (“walking after the headdress”). In this rite, the headdress is hung on a tree, after which the bride laments her symbolic farewell to maidenhood. Subsequently, during visits to relatives' homes and the collection of dowry gifts, as well as during the final departure from the parental house, the bride performs appeal-type laments directed toward family members. These laments contain motifs of complaint not to be married off, reproach, and emotional resistance. The most dramatic moment occurs during the bride's departure in the wedding procession, when her final farewell is addressed to her parents. The third category, *senlyau-tirgeu* (cursing laments), is directed toward the groom and his entourage. This ritualized

form of verbal aggression is closely associated with protective magical functions aimed at deceiving or neutralizing evil forces and the “evil eye.” During such performances, the bride often sings from behind a curtain or veil (*sharshar*), while participants respond with ritual encouragement, reinforcing the performative nature of the act. Although the content of curses does not necessarily reflect personal intentions, tradition requires their performance as a symbolic inversion of social norms. In this sense, ritual cursing functions as a culturally sanctioned form of expressive excess, reflecting not social conflict but symbolic purification and transition.

Conclusion. According to R. Sultangareeva, Bashkir *senlyau* may be divided into monologic and dialogic forms (*aitys-senlyau*). Monologic laments are typical for reflective performances in open space, while dialogic forms often occur in greeting and farewell contexts, particularly in exchanges between the bride and her parents. Dialogic lamentation is characterized by a competitive structure, within which the bride’s verbal and poetic mastery becomes a central expressive element. Bashkir village traditions demonstrate a particularly high level of development of wedding lamentation genres. These songs are characterized by complex rhythmic organization, a pentatonic modal basis, and a wide melodic range (from a minor sixth to an octave). The melodic contour is typically descending, resembling a falling exclamation, structurally similar to Tatar lament traditions, where melodic lines also begin in a higher register and gradually descend toward a final tonal resolution. The high degree of development of lament traditions among the Bashkirs is associated with the existence of established pedagogical systems for teaching performance skills. Such “schools of lamentation” contributed to the preservation, transmission, and evolution of ritual song patterns across generations. Comparative analysis of Turkic and Slavic lament traditions demonstrates both structural convergence and cultural specificity. Among Slavic peoples, as noted by Yu. Kruglov, wedding lamentation represents a stable and highly standardized genre, with texts often coinciding verbatim across different performers. This is supported by the presence of fixed lament formulas and standardized performance patterns. In contrast, Turkic traditions exhibit a greater degree of improvisation, resulting in significant variation in melodic, verbal, and performative structures while maintaining stable ritual semantics.

REFERENCES:

1. Konkka U.S. Karelian wedding lamenter – *ITKETÄJÄ “cause of crying” // Folklore and ethnography. Rituals and ritual folklore.* – L.: Nauka, 1974. – 276 p.
2. Sultangareeva R.A. Bashkir wedding ritual folklore. – Ufa: Gilem, 1994. – 191 p.
3. Aranovskaya O.R. *On the folklore origins of the concept of “Catharsis” // Folklore and ethnography. Rituals and ritual folklore.* – L.: Nauka, 1974. – 276 p.
4. Kruglov Yu.G. *On the improvisational nature of wedding lamentations // Questions of genres of Russian folklore.* – M.: Moscow State University Publishing House, 1972. – 132 p.
5. Nigmedzyanov M.N. Tatar folk song. – Kazan: Magarif, 2003. – 255 p.
6. Auezov M.O. *Thoughts from different years.* – Alma-Ata: Kazgoslitizdat, 1961. – 544 p.
7. Kokumbayeva B.Zh. *Family ritual laments of Kazakhs and lyrical songs on the theme of loss (some aspects of interaction).* – Manuscript of a dissertation for the degree of candidate of art history. – Alma-Ata, 1989.

PRAGMATIC AND MANIPULATIVE FUNCTIONS OF PRESUPPOSITION IN ENGLISH AND UZBEK POLITICAL DISCOURSE

Turgunboev Rustamjon Ilkhomjon ugli,

Teacher of English Philology Faculty
Uzbekistan State World Languages University
rustambek2795@gmail.com

Abstract. This article examines the pragmatic and manipulative functions of presupposition in English and Uzbek political discourse. The object of the research is political discourse in the two languages, while the subject is the use of presupposition as a mechanism of implicit meaning, persuasion and ideological framing. The study applies comparative-pragmatic analysis, discourse analysis, contextual analysis and elements of critical discourse analysis. The findings show that presupposition helps political speakers present contested claims as shared knowledge, legitimise actions, construct collective identity and guide audience interpretation. The novelty lies in a focused comparative analysis of English and Uzbek political presuppositions.

Keywords: presupposition, pragmatics, political discourse, manipulation, implication, ideology, legitimation, English discourse, Uzbek discourse, critical discourse analysis.

INGLIZ VA O'ZBEK SIYOSIY DISKURSIDA PRESUPPOZITSIYANING PRAGMATIK VA MANIPULYATIV FUNKSIYALARI

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o'zbek siyosiy diskursida presuppozitsiyaning pragmatik hamda manipulyativ funksiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqot obyekti ikki tildagi siyosiy diskurs, predmeti esa presuppozitsiyaning yashirin ma'no, ishonitirish va ideologik talqin vositasi sifatidagi funksiyalaridir. Tadqiqotda qiyosiy-pragmatik tahlil, diskurs tahlili, kontekstual tahlil, sifatga asoslangan kontent tahlil hamda tanqidiy diskurs tahlili elementlaridan foydalanildi. Natijalar presuppozitsiya siyosiy da'volarni umumiy bilim sifatida ko'rsatish, harakatlarni legitimlashtirish va auditoriya talqinini yo'naltirishini ko'rsatadi. Ilmiy yangilik ingliz va o'zbek siyosiy presuppozitsiyalarining qiyosiy tahlilidadir.

Kalit so'zlar: presuppozitsiya, pragmatika, siyosiy diskurs, manipulyatsiya, yashirin ma'no, ideologiya, legitimlashtirish, ingliz diskursi, o'zbek diskursi, tanqidiy diskurs tahlili.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ И МАНИПУЛЯТИВНЫЕ ФУНКЦИИ ПРЕСУППОЗИЦИИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. В статье рассматриваются прагматические и манипулятивные функции пресуппозиции в английском и узбекском политическом дискурсе. Объектом исследования является политический дискурс двух языков, а предметом — пресуппозиция как средство скрытого значения, убеждения и идеологического фреймирования. Используются сравнительно-прагматический анализ, дискурс-анализ, контекстуальный анализ, качественный контент-анализ и элементы критического дискурс-анализа. Результаты показывают, что пресуппозиция позволяет представлять спорные утверждения как общепринятые знания, легитимировать политические действия, формировать коллективную идентичность и направлять интерпретацию аудитории. Новизна исследования заключается в сопоставительном анализе английских и узбекских политических пресуппозиций.

Ключевые слова: пресуппозиция, прагматика, политический дискурс, манипуляция, импликация, идеология, легитимация, английский дискурс, узбекский дискурс, критический дискурс-анализ.

Introduction. Presupposition is one of the most powerful mechanisms through which political language produces meaning indirectly. Unlike explicit assertion, presupposition introduces background assumptions as if they were already accepted, shared or beyond dispute. This makes it especially important in political discourse, where speakers rarely communicate information neutrally. Political discourse is a field of persuasion, legitimation, evaluation, identity construction and ideological struggle. In such discourse, what is not directly stated may be as influential as what is openly declared.

The relevance of this study is determined by the fact that modern political communication increasingly depends on implicit strategies. Political actors must persuade diverse audiences, justify decisions, respond to criticism and construct public trust. Presupposition allows them to do this economically and strategically: a speaker may avoid direct assertion while still guiding the audience towards a preferred interpretation. For example, the statement *We must restore the trust that has been lost* does not merely call for trust; it presupposes that trust existed before and has now been damaged.

English and Uzbek political discourse are worth comparing because they represent different linguistic, cultural and institutional traditions of political communication. English political discourse, especially in competitive democratic contexts, often uses presupposition in debate, criticism, institutional accountability and electoral persuasion. Uzbek political discourse, by contrast, frequently activates assumptions of continuity, reform, collective responsibility, national development and social stability. These tendencies should not be treated as absolute rules, but they provide a productive basis for comparative-pragmatic analysis.

Although presupposition, pragmatics, political discourse and manipulation have been widely studied, the pragmatic and manipulative functions of presupposition in English and Uzbek political discourse still require more focused comparative investigation. Existing studies often examine presupposition in general pragmatics or analyse political discourse from broader ideological perspectives. Less attention has been paid to how presupposition operates cross-linguistically as a specific tool of implicit persuasion in English and Uzbek political texts.

The aim of this article is to analyse and compare the pragmatic and manipulative functions of presupposition in English and Uzbek political discourse. The object of the research is English and Uzbek political discourse. The subject of the research is the pragmatic and manipulative functioning of presupposition in political speeches, public statements and political texts.

The study addresses the following research questions:

1. What pragmatic functions does presupposition perform in English and Uzbek political discourse?
2. How can presupposition contribute to manipulation, legitimation and ideological framing?
3. What similarities and differences can be observed in the use of presupposition in English and Uzbek political discourse?

The scientific novelty of the article lies in its comparative treatment of presupposition as both a pragmatic and a manipulative mechanism in two linguistically and culturally different political-discursive traditions. The theoretical significance of the study is connected with its contribution to pragmatics, political linguistics and critical discourse analysis. Its practical significance lies in its relevance for discourse interpretation, political translation, intercultural communication and the critical reading of political texts.

Object of the research and methods. The object of the research is English and Uzbek political discourse. In this article, political discourse is understood as language used in institutional, public and ideological contexts where political actors explain decisions, construct identities, justify policies, address citizens and influence public opinion.

The subject of the research is the pragmatic and manipulative functions of presupposition. Presupposition is treated not only as a semantic-pragmatic phenomenon, but also as a discursive strategy that can background politically significant assumptions and make them appear natural, shared or self-evident.

The research material consists of selected types of English and Uzbek political discourse: political speeches, official addresses, public statements, interviews and policy-related texts. Since the present article is designed as a qualitative analytical study rather than a corpus-based investigation, the examples used in the Results section are constructed analytical examples. They are not presented as direct quotations from real political speeches. Their function is to model typical presuppositional mechanisms that occur in political discourse and to demonstrate how such mechanisms can operate in English and Uzbek.

The following methods are used:

- a) comparative-pragmatic analysis, which makes it possible to compare how presupposition functions in English and Uzbek political discourse;
- b) discourse analysis, which examines presupposition in relation to speaker intention, audience positioning and political context;
- c) contextual analysis, which identifies how presupposed meanings depend on social, institutional and ideological conditions;
- d) qualitative content analysis, which helps classify recurring functions of presupposition;

e) functional-semantic classification, which groups presuppositions according to their triggers and communicative effects;

f) elements of critical discourse analysis, which reveal how implicit assumptions may support power, legitimacy and ideological framing.

These methods are suitable because presupposition cannot be fully understood through grammatical form alone. It requires attention to context, discourse function, speaker–audience relations and the political implications of backgrounded meaning.

Literature review. Presupposition occupies an important place in pragmatics because it concerns information that is treated as already known, accepted or inferable. Yule describes pragmatics as the study of meaning as communicated by speakers and interpreted by hearers, which makes presupposition central to the relation between linguistic form and contextual interpretation [1]. Levinson's account of pragmatics gives presupposition a major role in explaining how meaning extends beyond literal assertion and depends on shared background assumptions [2].

Mey's approach is useful for this study because he emphasises language use within social contexts rather than isolated sentence meaning [3]. From this perspective, presupposition is not merely a technical linguistic category. It is a choice made by speakers within particular social and institutional conditions. Grundy also stresses that pragmatic meaning depends on what speakers assume their interlocutors can recognise, accept or infer [4]. This view is particularly relevant to political discourse, where speakers frequently rely on collective memory, national values, institutional trust and shared political narratives.

Critical discourse analysis provides an additional theoretical basis for examining presupposition as a political tool. Fairclough argues that discourse is connected with power relations and ideological processes [5]. Presupposition is important in this framework because ideology often operates most effectively when it is not foregrounded as ideology. A political assumption presented as background knowledge may escape direct questioning. Van Dijk's work on discourse and power similarly shows that political elites may influence public cognition through discourse structures that organise what audiences consider relevant, legitimate or normal [6].

Political discourse is not simply language about politics; it is language that performs political work. Chilton's analysis of political discourse demonstrates that political communication involves representation, legitimisation and strategic positioning [7]. Presupposition contributes to these processes by framing certain meanings as prior to debate. Wodak's discourse-historical approach is also relevant because political meanings often draw on collective memory, national narratives and historically embedded categories [8]. In this respect, presupposition may activate assumptions that are already culturally available.

Cap's proximation theory is important for understanding how political speakers create urgency by presenting threats, duties or changes as immediate and unavoidable [9]. Presupposition can support proximation by assuming that a danger already exists, that action is already necessary or that a political process has already begun. Flowerdew's work on political identity and critical discourse historiography further shows that political language must be interpreted in relation to evolving historical and institutional contexts [10].

Musolf's studies of political metaphor demonstrate that political discourse often depends on background scenarios that guide interpretation [11]. Although metaphor and presupposition are different phenomena, both can frame political reality indirectly. Finally, variational pragmatics, associated with Schneider and Barron, is relevant because it reminds researchers that pragmatic meanings vary across linguistic and cultural contexts [12]. This is especially important for comparing English and Uzbek political discourse, where similar pragmatic mechanisms may serve different rhetorical and cultural functions.

Thus, the literature suggests that presupposition should be analysed at the intersection of pragmatics, political discourse analysis and critical discourse analysis. It is a linguistic phenomenon, but in political communication it becomes a discursive resource for naturalising claims, legitimising actions and shaping audience interpretation.

Results. The analysis identifies eight major pragmatic and manipulative functions of presupposition in English and Uzbek political discourse.

Presupposition as a tool for presenting political claims as already accepted facts

Constructed English example: *We must restore the trust that has been lost.*

The presupposed meaning is that public trust existed before and has now been lost. The linguistic trigger is the verb *restore*, which implies a previous positive state. The pragmatic function is to frame the speaker's political programme as a necessary return to a desirable condition. The manipulative potential lies in the fact that the claim

of “lost trust” is not directly argued; it is backgrounded as already accepted. The broader implication is that the current political situation is deficient and requires correction.

Constructed Uzbek example: *Jamiyatimizda adolat tamoyillarini yanada mustahkamlashimiz kerak.*

The phrase *yanada mustahkamlashimiz* presupposes that principles of justice already exist and are being developed. The pragmatic function is positive continuity. The manipulative potential is softer than in the English example: it does not accuse an opponent directly, but it backgrounds the assumption that the current political course is already just and needs only further strengthening.

Presupposition as a strategy of constructing collective identity

Constructed English example: *Our nation deserves a future that reflects our shared values.*

The possessive pronouns *our nation* and *our shared values* presuppose the existence of a unified national community with common values. The pragmatic function is to create solidarity between speaker and audience. Its manipulative potential appears when internal social differences are backgrounded or simplified. The audience is positioned as part of a collective “we” whose interests are assumed to be homogeneous.

Constructed Uzbek example: *Xalqimiz kutayotgan o‘zgarishlarni yangi bosqichga olib chiqish zarur.*

The expression *xalqimiz kutayotgan o‘zgarishlar* presupposes that the people are waiting for specific changes and that these expectations are collectively shared. The possessive form *xalqimiz* constructs closeness and belonging. The pragmatic function is collective identification, while the manipulative potential lies in presenting diverse public expectations as one unified national will.

Presupposition as a means of legitimising political action

Constructed English example: *Our reforms will continue to protect ordinary families.*

The verb *continue* presupposes that reforms have already been protecting ordinary families. The pragmatic function is legitimation: the policy is framed as beneficial before its effectiveness is debated. The manipulative potential lies in making the success of reforms a background assumption rather than a claim requiring evidence.

Constructed Uzbek example: *Islohotlarni izchil davom ettirish bugungi kunning muhim vazifasidir.*

The phrase *davom ettirish* presupposes that reforms are already in progress. The expression *bugungi kunning muhim vazifasi* frames continuation as a necessity. The pragmatic function is to legitimise reform through continuity and responsibility. The manipulative potential lies in narrowing the space for questioning whether continuation is the only possible political option.

Presupposition as a tool for delegitimising opponents

Constructed English example: *The people deserve a government that listens again.*

The adverb *again* presupposes that the government once listened but no longer does. The pragmatic function is opponent criticism. The manipulative potential is clear: the speaker delegitimises the opponent indirectly, without openly stating that the current government ignores the people. The broader political implication is that replacing or correcting the current leadership is morally justified.

Constructed Uzbek example: *Ba’zi masalalarda sustkashlikka yo‘l qo‘yilganini ochiq tan olishimiz kerak.*

The phrase *yo‘l qo‘yilganini* presupposes that negligence has occurred. The pragmatic function is controlled criticism. Unlike direct confrontation, this formulation presents the criticism as responsible self-correction. Its manipulative potential lies in managing blame: the problem is acknowledged, but responsibility may remain institutionally diffuse.

Presupposition as a mechanism of creating urgency and necessity

Constructed English example: *It is time to rebuild our nation’s strength.*

The phrase *it is time* presupposes that the required moment has arrived. The verb *rebuild* presupposes that national strength has weakened or been damaged. The pragmatic function is urgency. The manipulative potential lies in compressing debate: if action is already overdue, hesitation appears irresponsible.

Constructed Uzbek example: *Yangi bosqichga o‘tish bugungi taraqqiyot talabidir.*

The expression *yangi bosqichga o‘tish* presupposes an ongoing developmental trajectory. *Bugungi taraqqiyot talabi* presents the action as historically necessary. The pragmatic function is to construct urgency through development discourse. The manipulative potential lies in making a political choice appear as an objective demand of progress.

Presupposition as a device for expressing ideological assumptions indirectly

Constructed English example: *We will defend the freedoms that define our society.*

The relative clause *that define our society* presupposes that freedom is the central defining feature of the society. The pragmatic function is ideological positioning. The manipulative potential lies in excluding alternative

political values from the centre of public identity. The speaker does not argue that freedom defines society; the statement treats it as already established.

Constructed Uzbek example: *Milliy qadriyatlarimizga tayangan holda taraqqiyot yo‘lidan boramiz.*

The phrase *milliy qadriyatlarimiz* presupposes the existence of shared national values. The construction links development with cultural continuity. The pragmatic function is ideological integration: progress is not presented as separation from tradition but as movement through tradition. The manipulative potential lies in making disagreement with a policy appear as disagreement with national values.

Presupposition as a strategy of strengthening the speaker’s authority

Constructed English example: *As we have already shown, responsible leadership can deliver real change.*

The phrase *as we have already shown* presupposes previous achievement. The pragmatic function is authority-building. The speaker claims credibility not through evidence in the immediate utterance, but through a presupposed record of success. The manipulative potential lies in converting contested performance into assumed evidence.

Constructed Uzbek example: *Biz erishgan natijalarni yanada mustahkamlashimiz kerak.*

The expression *biz erishgan natijalar* presupposes that results have been achieved. The pragmatic function is to strengthen the speaker’s institutional authority by invoking collective achievement. The manipulative potential lies in preventing the audience from first asking whether the results are sufficient, measurable or equally beneficial to all groups.

Presupposition as a means of manipulating audience interpretation

Constructed English example: *Even our critics now recognise the need for reform.*

The word *even* presupposes that critics were previously unlikely to recognise the need for reform. The phrase *the need for reform* presupposes that reform is necessary. The pragmatic function is to isolate opposition and create a sense of consensus. The manipulative potential lies in presenting disagreement as unreasonable or outdated.

Constructed Uzbek example: *Yoshlarimiz uchun yaratilayotgan imkoniyatlar kelajagimiz poydevoridir.*

The participial form *yaratilayotgan imkoniyatlar* presupposes that opportunities are currently being created. The pragmatic function is positive evaluation and future orientation. The manipulative potential lies in foregrounding benevolent action while backgrounding questions of access, quality or equality.

Table 1. Pragmatic and Manipulative Functions of Presupposition in English and Uzbek Political Discourse

Type of presupposition	Linguistic trigger	English example	Uzbek example	Pragmatic/manipulative function
Existential	Definite noun phrase	<i>the trust that has been lost</i>	<i>erishgan natijalar</i>	Presents contested realities as existing facts
Lexical	Verbs such as <i>restore, continue</i>	<i>restore the trust</i>	<i>davom ettirish</i>	Frames action as continuation or correction
Temporal	<i>again, already, it is time</i>	<i>listens again</i>	<i>bugungi kunning vazifasi</i>	Creates urgency or implies previous change
Possessive	<i>our, xalqimiz, qadriyatlarimiz</i>	<i>our shared values</i>	<i>milliy qadriyatlarimiz</i>	Constructs collective identity
Evaluative	Value-loaded nouns	<i>responsible leadership</i>	<i>muhim vazifa</i>	Legitimises preferred political choices
Ideological	Relative clauses and value frames	<i>freedoms that define our society</i>	<i>taraqqiyot yo‘li</i>	Naturalises ideological assumptions

Discussion. The analysis shows that presupposition performs similar basic pragmatic functions in English and Uzbek political discourse: it backgrounds assumptions, guides interpretation, constructs shared knowledge and enables speakers to influence audiences indirectly. In both languages, presupposition can make political claims appear natural, established and non-negotiable. This confirms the view in pragmatics that meaning is not limited to explicit assertion, and it supports critical discourse analysis in showing how power may operate through backgrounded assumptions.

At the same time, the comparison reveals certain tendencies. In English political discourse, presupposition is often associated with contestation, institutional criticism and opponent delegitimation. Expressions such as *restore, again* and *even our critics* can imply that previous leadership has failed, that public trust has been

damaged, or that opposition is losing legitimacy. Such presuppositions are especially effective in electoral and parliamentary contexts because they allow speakers to criticise indirectly while maintaining rhetorical control.

In Uzbek political discourse, presupposition more frequently appears in connection with continuity, reform, collective identity, national development and social responsibility. Expressions such as *islohotlarni davom ettirish*, *xalqimiz kutayotgan o'zgarishlar*, *milliy qadriyatlarimiz* and *erishgan natijalar* activate assumptions of shared national purpose and gradual progress. The manipulative potential is often less confrontational but still significant: political choices may be framed as natural continuations of collective values or national development.

These differences should be interpreted carefully. They do not mean that English political discourse is always conflict-oriented or that Uzbek political discourse is always consensus-oriented. Rather, the analysed examples indicate different rhetorical preferences and political-discursive tendencies. English political communication may more visibly exploit presupposition in contexts of debate and accountability, while Uzbek political communication may more often use it to reinforce unity, respect, stability and reformist continuity.

Presupposition is manipulative when it limits the audience's interpretive freedom. A directly asserted claim can be openly challenged; a presupposed claim is harder to reject because it is not presented as the main point of the utterance. For example, challenging *We must restore the trust that has been lost* requires the audience first to identify the hidden assumption that trust has been lost. Similarly, questioning *Biz erishgan natijalarni yanada mustahkamlashimiz kerak* requires the audience to examine the presupposed existence and value of the results.

Therefore, presupposition functions as a subtle mechanism of political framing. It allows speakers to select what should be debated and what should be treated as already known. In this sense, presupposition connects pragmatics with ideology: it is a micro-level linguistic phenomenon that can produce macro-level political effects.

Conclusion. The study has shown that presupposition functions not only as a linguistic-pragmatic phenomenon, but also as a powerful discursive mechanism in political communication. In English and Uzbek political discourse, presupposition helps speakers construct shared knowledge, legitimise political actions, strengthen authority, build collective identity, delegitimise opponents and influence audience interpretation indirectly.

The main finding is that presupposition enables political speakers to present selected assumptions as already accepted facts. This gives presupposition considerable manipulative potential. It can naturalise political claims, background ideological assumptions and reduce the visibility of alternative interpretations. In both English and Uzbek, presupposition is especially effective because it operates beneath the surface of explicit assertion.

The comparative analysis indicates both universal and culturally specific tendencies. Universally, presupposition helps political discourse manage implicit meaning and guide audience interpretation. More specifically, English political discourse may employ presupposition more frequently in contexts of political competition, criticism and institutional accountability, whereas Uzbek political discourse may use it more often to emphasise continuity, collective identity, reform, national development and social stability.

The scientific contribution of the article lies in its focused comparative treatment of presupposition as a pragmatic and manipulative device in English and Uzbek political discourse. The practical significance of the study is relevant to pragmatics, political linguistics, discourse analysis, translation studies and intercultural communication. Further research may develop this topic through corpus-based analysis of presidential addresses, election campaign discourse, parliamentary debates, diplomatic discourse and social media political communication.

REFERENCES:

1. Yule G. *Pragmatics*. — Oxford: Oxford University Press, 1996. — 138 p.
2. Levinson S. C. *Pragmatics*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1983. — 434 p.
3. Mey J. L. *Pragmatics: An Introduction*. 2nd ed. — Oxford: Blackwell Publishing, 2001. — 392 p.
4. Grundy P. *Doing Pragmatics*. 3rd ed. — London: Hodder Education, 2008. — 315 p.
5. Fairclough N. *Language and Power*. — London: Longman, 1989. — 248 p.
6. van Dijk T. A. *Discourse and Power*. - Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2008. - 308 p.
7. Chilton P. *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*. — London; New York: Routledge, 2004.
8. Wodak R. *The Politics of Fear: The Shameless Normalization of Far-Right Discourse*. 2nd ed. — London: SAGE, 2021. — 337 p.

9. Cap P. *Proximization: The Pragmatics of Symbolic Distance Crossing*. — Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2013. — 220 p.
10. Flowerdew J. *Critical Discourse Analysis in Historiography: The Case of Hong Kong's Evolving Political Identity*. — Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012.
11. Musolff A. *Political Metaphor Analysis: Discourse and Scenarios*. — London: Bloomsbury Academic, 2016. — 194 p.
12. Schneider K. P., Barron A. *Variational Pragmatics: A Focus on Regional Varieties in Pluricentric Languages*. — Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2008. — 371 p.

UO'K: 811.133.1'373.7:008+811.152.133'373.7:008

FRANSUZ FRAZELOGIYASIDA SOMATIK KOMPONENTLAR: MILLIY VA MADANIY TALQIN

Xolova Shahnoza Davronovna,

Buxoro davlat universiteti nemis va fransuz filologiyasi kafedrası o'qituvchisi

Mahmudova Maftuna Isoqjon qizi,

Buxoro davlat universiteti 4-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada fransuz tilidagi somatik komponentli frazeologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlari lingvomadaniy va kognitiv yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Maqolaning maqsadi fransuz tilidagi inson tana a'zolari ishtirokidagi frazeologik birliklarda milliy-madaniy xususiyatlarning ifodalanish usullarini aniqlash, ularni tizim asosida tavsiflash va lingvomadaniy interpretatsiya mezonlarini taklif etishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar hal etildi: frazeologik ma'noni tashkil etuvchi komponentlar qatlamini operatsion tarzda belgilash; fransuz frazeologizmlarida madaniy markerlar manbalarini ajratish; kontekstda ma'no faollashuvi va pragmatik yo'nalishni izohlash. Tadqiqot obyekti fransuz tilidagi semantik jihatdan murakkab, obrazli va barqaror frazeologik birliklar bo'lib, predmet esa ularning ma'nosida ishtirok etuvchi inson tana a'zolarini ifoda etuvchi komponentlar orqali namoyon bo'ladigan milliy-madaniy xususiyatlardir.

Kalit so'zlar: frazeologik birliklar, somatik komponent, lingvomadaniyat, milliy obraz, konnotatsiya, kognitiv model, inson tana a'zolari.

СОМАТИЧЕСКИЕ КОМПОНЕНТЫ ВО ФРАНЦУЗСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ: НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Аннотация. В данной статье на основе лингвокультурологического и когнитивного подходов анализируются национально-культурные особенности французских фразеологических единиц с соматическими компонентами. Цель исследования заключается в выявлении способов репрезентации национально-культурной специфики во фразеологических единицах французского языка, содержащих наименования частей человеческого тела, их системном описании и разработке критериев лингвокультурологической интерпретации. Для достижения поставленной цели были решены следующие задачи: операциональное определение компонентов, формирующих фразеологическое значение; выявление источников культурных маркеров во французской фразеологии; объяснение механизмов актуализации значения и прагматической направленности в контексте. Объектом исследования являются семантически сложные, образные и устойчивые фразеологические единицы французского языка, а предметом — национально-культурные особенности, проявляющиеся через компоненты, обозначающие части человеческого тела и участвующие в формировании их значения.

Ключевые слова: фразеологические единицы, соматический компонент, лингвокультура, национальный образ, коннотация, когнитивная модель, части человеческого тела.

SOMATIC COMPONENTS IN FRENCH PHRASEOLOGY: A NATIONAL AND CULTURAL INTERPRETATION

Abstract. This article analyzes the national and cultural characteristics of French phraseological units containing somatic components through linguocultural and cognitive approaches. The aim of the study is to identify the ways in which national and cultural features are represented in French phraseological units involving human body parts, to provide a systematic description of these units, and to propose criteria for their linguocultural interpretation. To achieve this aim, the following tasks were addressed: defining the layers of components that constitute phraseological meaning; identifying the sources of cultural markers in French phraseology; and explaining the activation of meaning and pragmatic orientation in context. The object of the study is semantically complex, figurative, and stable phraseological units of the French language, while the subject

is the national and cultural characteristics manifested through components denoting human body parts that contribute to the formation of their meanings.

Keywords: *phraseological units, somatic component, linguoculture, national image, connotation, cognitive model, human body parts.*

Kirish. Frazеologik birliklar tilning eng muhim ma’no qatlamlaridan biri bo’lib, ular orqali jamiyatning tarixiy tajribasi, kundalik amaliyoti, me’yoriy tasavvurlari va estetik didi ixcham, ammo yuqori darajada kodlangan shaklda ifodalanadi. Fransuz tili frazeologiyasi bu ma’noda ayniqsa boy: unda ijtimoiy muomala madaniyati, shahar va qishloq turmushi, hunarmandchilik, gastronomiya, kiyinish, oila va mehnat etikasiga doir qadriyatlar obrazli birliklar orqali mustahkamlanadi. Biroq frazeologik birliklarni faqat “tayyor ibora” sifatida tavsiflash ularning ichki semantik qurilishini, ya’ni komponentlararo ma’no aloqalarini va shu aloqalar orqali yuzaga chiqadigan milliy-madaniy axborotni yetarli ochib bermaydi. Aynan somatik komponentlar, jumladan denotativ yadroni tashkil etuvchi inson tana a’zolari, madaniy markerlar frazeologik ma’noning shakllanishida hal qiluvchi rol o’ynaydi. Shuning uchun fransuz tilidagi somatik komponentli frazeologik birliklarni milliy madaniyat bilan bog’liq holda o’rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarbdir: tarjima, leksikografiya, til o’qitish, madaniyatlararo muloqotda mazkur birliklarning noto’g’ri talqini pragmatik xatolarga olib kelishi mumkin.

Mavzuning ilmiy muammosi shundaki, frazeologizmlarning milliy-madaniy “yuki” ko’pincha umumiy tavsif bilan cheklanadi: “obrazli”, “milliy”, “an’anaviy” kabi ta’riflar beriladi, lekin ularning ma’nosini tashkil etuvchi somatik komponentlar qanday mexanizm orqali madaniy axborotni kodlashi, qaysi komponentlar barqaror, qaysilari kontekstga ko’ra faollashishi yetarli darajada tizimli ko’rsatib berilmaydi. Tadqiqotlar frazeologik ma’noni izohlashda komponent tahlilning samaradorligini tan olgan bo’lsa-da, aynan fransuz frazeologiyasida milliy-madaniy belgilarning semantik qatlamlar bo’yicha taqsimlanishi va ularning tipologiyasi bo’yicha bo’shliq saqlanib qolmoqda. Mazkur maqola ana shu bo’shliqni qisman to’ldirishni maqsad qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi frazeologik ma’no va madaniy axborot munosabatini ko’p qatlamli model sifatida ko’rishga tayanadi. Nazariy asos sifatida frazeologiyaning somatik komponent yondashuvi, lingvomadaniyatshunoslik va kognitiv semantika doirasidagi qarashlar tanlandi; bunda frazeologik birlikning ma’nosi “yadro” va “periferiya”dan iborat bo’lib, periferiyada baholovchi, ekspressiv va madaniy markerlar zichlashadi degan g’oya metodik yo’naltiruvchi bo’ldi. Mazkur yondashuv frazeologizmni faqat leksik birliklar yig’indisi emas, balki konseptual obraz, me’yoriy baho va kommunikativ maqsad birligida ko’rish imkonini beradi.

V.V.Vinogradovning (1947) fundamental tadqiqotlaridan boshlab, frazeologiya mustaqil lingvistik fan sifatida e’tirof etila boshlandi. Frazеologik birliklar oddiy, barqaror leksik birikmalar bilangina cheklanmay, balki nutq egalarining kognitiv va madaniy tajribasini aks ettiruvchi murakkab semantik tuzilmalarni ifodalaydi. Frazеologik birliklarning turli tiplari orasida somatik komponentlarga ega bo’lganlari o’zining yuqori chastotasi, ifodaviyligi va ramziy qiymati bilan alohida mavqega ega (Kunin, 1996). Ushbu tadqiqotning maqsadi frazeologik birliklar tarkibidagi somatik komponentlarning asosiy lingvistik xususiyatlarini aniqlash va dunyoning metaforik konseptuallashtirilishidagi rolini ko’rsatib berishdan iborat. Frazеologiya murakkab leksik birliklar sifatida faoliyat yurituvchi barqaror iboralarni o’rganadi. Frazеologik birliklarning turli tiplari orasida somatik elementlarga ega bo’lgan iboralar ularning keng tarqalganligi va kuchli ifodaviy salohiyati tufayli tilshunoslarning alohida e’tiborini tortadi. Inson tanasi qismlari ko’pincha emotsiyalar, xarakter xususiyatlari yoki ijtimoiy munosabatlar kabi mavhum hodisalarni metaforik tarzda ifodalash uchun asos bo’lib xizmat qiladi.

Somatik komponentli frazeologik birliklar — tarkibida inson tanasining qismlarini bildiruvchi leksik birliklar (bosh, qo’l, yurak, ko’z, til, oyoq va boshqalar) ishtirok etgan barqaror iboralardir. Mazkur birliklar ko’pincha ko’chma ma’noda qo’llanib, insonning emotsional holati, ruhiy kechinmalari, xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlarini obrazli tarzda ifodalaydi. Ya’ni, frazeologik birliklar tarkibida ushbu komponentlar ko’pincha o’zining bevosita (littéral) ma’nosini yo’qotib, ko’chma, ramziy yoki baholovchi ma’noga ega bo’ladi. Frazеologik birliklar (turg’un iboralar) tarkibidagi somatik komponentlar mazkur ifodalarni jismoniy tajriba bilan bog’laydi va harakatlar (*qo’ldan tutmoq*), sezgilar (*boshi qotmoq*) yoki fiziologik jarayonlarni (*yuragi urib turmoq*) aks ettiradi. Shu orqali ular ko’pincha ko’chma ma’noga ega bo’lgan bu iboralarga madaniy va antropomorfik o’lcham baxsh etadi. Masalan, «*yordam qo’lini cho’zmoq*» yoki «*boshi osmonga yetdi*» kabi iboralar muayyan jamiyatning olamni idrok etish tarzini yaqqol namoyon etadi.

Fransuz tilida somatik frazeologiya juda rivojlangan bo'lib, *avoir le cœur ouvert, perdre la tête, mettre la main à la pâte, avoir les yeux plus gros que le ventre* kabi iboralar kundalik nutq, badiiy adabiyot va ommaviy axborot vositalarida keng uchraydi. Bu birliklar fransuz tilining obrazlilik va ekspressivligini ta'minlovchi muhim vositalardan biri hisoblanadi. Fransuz tilida somatik komponentlar frazeologik birliklarni shakllantirishda ayniqsa samarali leksik guruhlarni tashkil qiladi. Ko'proq ifodali ta'sir ko'rsatish va o'z fikrlarini to'liqroq yetkazish uchun so'zlovchilar ko'pincha tana qismlarining nomlarini (bosh, oyoq, qo'l, barmoqlar va boshqalar) o'z ichiga olgan so'z birikmalaridan foydalanadilar. Fransuz tilida somatik iboralar majoziy ma'noda, xususan, o'xshatishlar, metaforalar, idiomalar, maqol va matallarda, shuningdek, adabiy asarlarda qo'llaniladi. Tana qismlari va ularning nomlari nafaqat so'zma-so'z, balki ramziy ma'noda ham qo'llaniladi. Masalan, « *couper les cheveux en quatre* » (so'zma-so'z: "sochni to'rtga bo'lmoq") iborasi o'zbek tiliga "*o'ta talabchan, mayda-chuydaga e'tiborli bo'lmoq*" deb tarjima qilinadi.

Zamonaviy fransuz tilining izohli va frazeologik lug'atlarida qayd etilgan, shuningdek, badiiy va publitsistik uslubga mansub matnlarda uchraydigan frazeologik birliklarda ma'nosida aniq obraz komponenti mavjud bo'lgan, madaniy realiyalarni eslatuvchi yoki baholovchi konnotatsiyaga ega birliklarga ustuvorlik beriladi. Tadqiqot jarayonida ushbu birliklar, avvalo, komponent tahlil orqali segmentlarga ajratildi: literal komponentlar (so'zlarning lug'aviy denotatsiyasi), obraz komponenti (metafora yoki metonimiya manbai), baholovchi sema (ijobiy, salbiy, kinoyaviy), pragmatik komponent (muloqotda ta'sir, masofa, rasmiylik), hamda madaniy marker (fransuz turmushi, an'analari, kundalik predmetlar, tarixiy ishoralar bilan bog'liq signal) aniqlashtirildi. Keyin kontekstual tekshiruv usuli qo'llanib, frazeologizmlarning real nutqda qanday vaziyatlarda faollashishi, qaysi komponentlar aktual bo'lishi va qaysilari ikkilamchi tarkibiy qism sifatida qolishi kuzatildi. Qiyosiy tahlil elementi esa fransuz birliklarining o'zbek tilidagi ehtimoliy muqobillari bilan semantik va pragmatik moslik darajasini baholash uchun ishlatildi; bu qadam milliy-madaniy xususiyat aynan qayerda "yo'qolishi" yoki "ko'chishi"ni aniqlashga yordam beradi. Metodlarning tanlanishi tadqiqot maqsadiga mos : komponent tahlil madaniy ma'lumotni kodlovchi semalarni ajratadi, kontekstual tekshiruv ularning kommunikativ kuchini ochadi, qiyosiy yondashuv esa milliylikning tarjima va interpretatsiyadagi chegaralarini ko'rsatadi.

Tahlil natijalari fransuz tilidagi somatik komponentli frazeologik birliklarda milliy-madaniy xususiyatlar, avvalo, obraz manbaining "milliy tanishligi" orqali shakllanishini ko'rsatdi. Obraz manbai deganda frazeologizmning ichki formasi tayanadigan predmet, jarayon yoki vaziyatlar majmui tushunildi. Fransuz frazeologiyasida bunday manbalar ko'pincha shahar madaniyati, gastronomiya, kiyim-kechak, uy-joy va ijtimoiy muomala amaliyotiga borib taqaladi; shu sababli denotativ yadro umumiy insoniy tajribaga yaqin bo'lsa ham, obraz komponenti fransuz madaniy makonini eslatadigan markerlar bilan "muhrlanadi". Natijada frazeologizm ma'nosi ikki qavatli bo'ladi: universal sema (masalan, aldash, kechikish, haddan oshish) va milliy rang beruvchi sema (muayyan predmet yoki turmush amaliyoti bilan bog'liq tasavvur). Bu ikki qavatning nisbatiga qarab birliklarning madaniy "zichligi" farqlanadi: ayrimlari osongina ekvivalent topadi, ayrimlari esa faqat izohli tarjima bilan beriladi.

Milliy-madaniy xususiyatlar ko'pincha baholovchi sema orqali barqarorlashadi. Fransuz frazeologizmlarida baholovchi komponent ko'p hollarda ijtimoiy me'yor, odob-axloq, did va muloqotdagi masofa konseptlari bilan tutashadi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, baholovchi sema faqat "yaxshi-yomon" o'qi bilan cheklanmay, kinoya, yumshatish, istehzo va e'tiroz kabi nozik pragmatik ranglarni ham o'z ichiga oladi. Bunday ranglarning milliyligi shundaki, u muayyan kommunikativ an'anaga suyanadi: bir xil denotativ vaziyat turli madaniyatlarda turlicha "joiz" yoki "nojoiz" deb baholanishi mumkin, frazeologizm esa shu bahoni ixcham shaklda tashiydi. Demak, madaniy axborot obrazda emas, ba'zan aynan baholovchi komponentning darajasi va yo'nalishida markazlashadi. Frazeologizmning lug'aviy izohida asosiy ma'no qisqa berilishi mumkin, biroq real nutqda u qo'llanganda fon bilimni talab qiladigan "qo'shimcha" ma'nolar ishga tushadi. Masalan, ma'lum turmush predmetlari, taom nomlari, kiyinish elementlari yoki ijtimoiy institutlarga ishoralar so'z birikmasining ichki formasida turadi va tinglovchi uchun madaniy tanishlik darajasiga qarab turlicha tushuniladi. Shuning uchun milliy-madaniy xususiyatni faqat semantik yadrodan izlash yetarli emas; periferiya qatlamining kontekstda faollashishini hisobga olish zarur.

Olingan natijalar frazeologik ma'noda "ichki forma" va "madaniy kod" munosabatini qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Vinogradov an'alarida frazeologik birlikning semantik yaxlitligi va obrazlilik darajasi muhim mezon sifatida ko'riladi; bizning kuzatuvlar esa obrazlilikning o'zi ham madaniy kodlanishning yagona manbai emasligini ko'rsatadi, chunki baholovchi va pragmatik komponentlar ba'zan obrazdan ham kuchliroq milliy rang hosil qiladi. Demak, frazeologik semantika bo'yicha klassik tasniflar lingvomadaniy interpretatsiya bilan

to'ldirilganda, "yaxlit ma'no" ichida turli komponentlarning funksional og'irligi farqlanishi aniqroq ko'rinadi. Somatik komponentli frazeologik birliklar til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni aks ettiradi. Ba'zi iboralar universal bo'lsa (*perdre la tête*), boshqalari fransuz madaniyatiga xos milliy xususiyatlarni ifodalaydi (*avoir l'esprit cartésien, se regarder le nombril*). Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, bir xil tana a'zosi turli tillarda turlicha ramziy ma'noga ega bo'lishi mumkin. Bu holat tarjima jarayonida semantik ekvivalentlikni topishni murakkablashtiradi va frazeologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlarini chuqur o'rganishni talab qiladi.

Teliyaning lingvomadaniy yondashuvida frazeologizm madaniy stereotiplar va milliy tasavvurlarni qayta ishlab, nutqda tayyor "madaniy ssenariy"ni ishga tushiruvchi birlik sifatida talqin qilinadi. Bizning natijalar Teliyaning bu fikrini qo'llab-quvvatlagan holda, "ssenariy"ning qaysi qismi semantik yadroda, qaysi qismi periferiyada joylashishini aniqlashtirishni taklif etadi. Agar marker periferiya qatlamida bo'lsa, u lug'at izohida to'liq aks etmasligi mumkin; bu esa tarjima va o'qitishda pragmatik yo'qotishlar tug'diradi. Shunday ekan, lingvomadaniy tahlil nafaqat frazeologizmning kelib chiqishiga, balki uning kontekstda aktual bo'ladigan semalariga ham tayangan holda olib borilishi kerak.

Kunin frazeologik birliklarning tizimliliigi va ularni leksik-semantik maydonlarda o'rganish zarurligini ta'kidlaydi. Ushbu pozitsiya doirasida olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, semantik komponentli frazeologizmlarni maydonlarda guruhlashda "madaniy domen" mezonini ham kiritish maqsadga muvofiq. Masalan, mehnat, muomala, ovqatlanish, uy-ro'zg'or kabi domenlar bo'yicha obraz manbalarini sistemalashtirish fransuz frazeologiyasining milliy ko'lamini yanada aniq ko'rsatadi. Bunda maydon yondashuvi komponent tahlil bilan birlashganda, frazeologizmlarning nafaqat ma'no yaqinligi, balki madaniy belgilarining o'xshashligi ham ochiladi.

O'zbek tilshunosligida frazeologik ma'no va milliylik masalasi ko'proq tarjima, muqobillik va obrazning mos kelishi nuqtayi nazaridan yoritilgan. Bizning tadqiqot esa muqobillik muammosi ortida komponentlarning turlicha taqsimlanishi yotishini ko'rsatadi: o'zbek tilida muayyan vaziyatni ifodalovchi birlik mavjud bo'lsa-da, undagi baholovchi sema darajasi yoki pragmatik registr fransuz tilidagi birlikdan farq qilishi mumkin. Shuning uchun tarjimada faqat denotativ ma'noni "topish" emas, balki baholovchi va pragmatik komponentlarni ham muvofiqlashtirish zarur, aks holda matnning ijtimoiy ohangi o'zgaradi. Bu holat o'qitish jarayonida ham muhim: frazeologizmi yodlashdan ko'ra, uning qaysi vaziyatda qanchalik "qattiq" yoki "yumshoq" yangrashini anglash kommunikativ kompetensiyani oshiradi.

Frazeologik birliklar (masalan, idiomalar) tarkibidagi somatik komponentlar inson tanasiga oid atamalar (bosh, qo'l, ko'z, yurak va boshqalar) bevosita ma'nodan ko'ra ko'chma yoki metaforik ma'noni ifodalaydi. Bu birliklar imo-ishoralar, emotsiyalar, fiziologik jarayonlar yoki madaniy jihatlarni aks ettiradi. Ularning universalligi shundaki, barcha tillarda somatik komponentli frazeologik birliklar mavjud bo'lib, ular fikrni ixcham va obrazli tarzda ifodalashga xizmat qiladi. Fransuz tilining frazeologik tarkibi doimiy ravishda yangi leksik birliklar bilan boyib boradi. Fransuz tili leksik birliklari, boshqa tillar singari, davr, tarix va madaniyat ta'sirida shakllanadi hamda muayyan davrdagi inson faoliyati va xalq an'analarini aks ettiradi. Fransuz tilida somatik komponentlar frazeologik birliklar hosil qilishda ayniqsa mahsuldor leksik guruhni tashkil etadi. Nutq egalarining fikrini yanada ifodali va to'liq yetkazish maqsadida bosh, oyoq, qo'l, barmoq va boshqa tana qismlarining nomlari ishtirok etgan so'z birikmalaridan keng foydalaniladi. Somatik komponentli frazeologik birliklar insonning jismoniy tajribasi, emotsional holati va kognitiv jarayonlari bilan uzviy bog'liqdir. Ular embodied cognition tamoyiliga asoslangan holda shakllanadi va miya darajasida sensor-motor hamda emotsional markazlar bilan integratsiyalashgan holda qayta ishlanadi. Kognitiv yondashuv somatik frazemalarni chuqurroq anglash, ularning konseptual va biologik asoslarini aniqlash imkonini beradi. Bu esa til va ong o'rtasidagi murakkab munosabatni izohlashda muhim ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

Fransuz tilida somatik iboralar ko'chma ma'noda, xususan, o'xshatishlar, metaforalar, idiomalar, maqol va matallar, shuningdek badiiy asarlarda keng qo'llaniladi. Tana a'zolari nomlari nafaqat bevosita, balki ramziy ma'noda ham ishlatiladi. Masalan, ingliz tilidagi "*Connaître/savoir quelque chose sur le bout des doigts*" (so'zma-so'z: "barmoqlar uchigacha bilmoq") iborasi o'zbek tilida "o'z kaftini bilgandek bilmoq" tarzida ifodalanadi. Inson tanasi a'zolari (ko'z, quloq, burun) turli xil axborot va signallarni qabul qiladi. Til esa biologik a'zo sifatida og'zaki axborotni uzatish vazifasini bajaradi. Tana a'zolari muloqot uchun zarur bo'lgan harakat va imo-ishoralarni ham amalga oshiradi. Inson faoliyatining to'liq kechishi uchun tana a'zolarining barchasi muhim hisoblanadi. Somatik komponentli frazeologik birliklar muayyan til jamoasiga xos dunyoqarashni aks ettiradi. Ayrim iboralar universal bo'lsa, boshqalari esa madaniy jihatdan o'ziga xosdir. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, bir xil tana a'zosi turli tillar va madaniyatlarda turlicha tushunchalarni ramziy ifodalashi mumkin. Shu bois,

bunday birliklar tarjima nazariyasi va chet tillarni o'qitishda alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, fransuz tilida tananing turli a'zolari frazeologik birliklar tarkibida xilma-xil ma'nolarni ifodalash maqsadida keng qo'llanadi:

T/r	Somatik komponent	Anglatgan ma'nosi	Misollar
1.	tête	Aql, ma'no, jon, fikr	Tenir tête à quelqu'un, Marcher sur la tête, Se creuser la tête, N'avoir ni queue, ni tête
2.	pied	Yo'nalish, manzil, harakat, kayfiyat	Casser les pieds à quelqu'un, Perdre pied, Mettre les pieds dans le plat, Se lever du pied gauche
3.	œil, yeux	Nazar, kuzatuv, ko'rinish, jur'at	Voir d'un bon œil, Sauter aux yeux, Avoir quelqu'un à l'œil, Ne pas avoir froid aux yeux
4.	cœur	Mehr, saxovat, sevgi	Avoir un cœur d'artichaut, Avoir un coup de cœur pour quelque chose, Faire le joli cœur, Avoir le cœur sur la main, À cœur ouvert
5.	main	Mehnat, saxovat, hamjihatlik, baraka	Avoir un poil dans la main, Avoir la main verte, Avoir le cœur sur la main, Se faire la main

Inson tanasi, shuningdek, uning qismlari birgalikda, ular bajaradigan funksiyalari va tananing atrof-muhit bilan o'rnatadigan o'zaro ta'siri bilan birga, odamlarga atrof-dagi dunyo haqida bilim olishga imkon beradi. Shuning uchun tana qismlari ko'pincha ko'proq mavhum ma'nolarni yaratishga, ya'ni ko'proq mavhum sohalarni kontseptsionalashga xizmat qiladigan manba domenlari vazifasini bajaradi. Konseptsionalashning bu modeli dunyoning ko'plab tillarida mavjud. Biroq, shuni ta'kidlash kerakki, barcha tana qismlari ham manba domenlari kabi bir xil tarzda ishtirok etmaydi; ayniqsa, kundalik foydalanishdagi ahamiyati va ramziy qiymati tufayli bizning konseptual tizimimizda muhim o'rin tutadiganlar. Kognitiv semantika doirasida konseptual metafora nazariyasi frazeologik obrazlarning tajriba asosida tashkil topishini ko'rsatadi. Bizning natijalar konseptual metaforaning milliy jihati ko'pincha tajribaning "umumiy" qatlamida emas, balki tajriba obyektlarining madaniy tanlanishida namoyon bo'lishini tasdiqlaydi. Ya'ni "hayot yo'l" kabi umumiy metaforalar ko'plab madaniyatlarda uchrashi mumkin, lekin frazeologik birlikda yo'lning qanday atributlari tanlanishi, qaysi predmetlar orqali konkretlashtirilishi milliy muhit bilan belgilanadi. Bu esa semantik komponent tahlilning kognitiv interpretatsiya bilan birlashganda yanada samarali bo'lishini ko'rsatadi: komponentlar konseptual xaritaning qaysi tugunlarini faollashtirishini aniqlash mumkin. Kognitiv yondashuvga ko'ra, qat'iy ifodalarning konseptual motivatsiyasi kognitiv mexanizmlarga tayanadi, ularning eng muhimlari an'anaviy bilim, metafora va konseptual metonimiyadir. Kognitiv tilshunoslik aksariyat frazeologik ifodalarni motivatsiyalangan deb hisoblaganligi sababli, bu motivatsiyani va uning ostidagi kognitiv mexanizmlarni o'rganish bizga ushbu ifodalarning so'zma-so'z va majoziy ma'nolari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash imkonini beradi. Ushbu kognitiv mexanizmlarni o'rganish tillar o'rtasidagi konseptual va semantik mosliklarni aniqlash imkonini beradi va shu bilan qarama-qarshi lingvistik tadqiqotlarga sezilarli hissa qo'shadi.

Xulosa. Fransuz tilidagi somatik komponentli frazeologik birliklar insonning jismoniy tajribasi, kognitiv jarayonlari va emotsional holatlari bilan chambarchas bog'liq murakkab lingvistik hodisadir. Neyropsixolingvistik va kognitiv yondashuv ularning shakllanishi, idrok etilishi va qo'llanish mexanizmlarini chuqurroq tushunish imkonini beradi. Ushbu birliklar tilning nafaqat kommunikativ, balki madaniy va psixologik tabiatini ham yaqqol namoyon etadi. Maqolada fransuz tilidagi semantik komponentli frazeologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlari semantik qatlamlar kesimida yoritildi va milliylikning faqat obraz manbaida emas, balki baholovchi hamda pragmatik komponentlarda ham tizimli tarzda jamlanishi ko'rsatildi. Tadqiqot natijasida madaniy markerlarning yadro va periferiya bo'ylab taqsimlanishi, kontekstda faollashuv mexanizmlari hamda lingvomadaniy profilni belgilovchi uch mezonli tasnif asoslandi. Ushbu yondashuv fransuz frazeologizmlarini tarjima qilish va o'qitishda denotativ ma'no bilan cheklanib qolmasdan, baholovchi-pragmatik ranglarni ham moslashtirish zarurligini amaliy jihatdan ko'rsatadi. Kelgusida tadqiqotlarni korpus lingvistikasi vositalari bilan kengaytirish, shuningdek, fransuz va o'zbek frazeologizmlarining pragmatik registrlarini eksperimental usullar asosida qiyoslash maqsadga muvofiq. Somatik komponentlar frazeologik birliklarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ularning semantik, strukturaviy, ifodaviy va madaniy xususiyatlari yuqori mahsuldorligi hamda kommunikativ qiymatini belgilaydi. Ushbu birliklarni tahlil qilish nafaqat tilning qanday ishlashini chuqurroq anglashga, balki nutq egalarining madaniy va kognitiv tasavvurlariga ham kirib borish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Mel'čuk « *Tout ce que nous voulons savoir sur les phrasèmes, mais...*», *Observatoire de linguistique Sens-Texte, Université de Montréal*.
2. Akhvlediani, T. (2023). *Somatic Components in French Phraseology. Language and Culture*. <https://doi.org/10.52340/lac>. 2023.08.08
3. Safarov Sh. *Kognitiv tilshunoslik asoslari*. Toshkent, Universitet, 2019. 256 b.
4. Kunin A. V. *Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazyka*. Moskva, Vysshaya shkola, 1996. 381 s.
5. Vinogradov V. V. *Russkiy yazyk. Grammaticheskoe uchenie o slove*. Moskva, Vysshaya shkola, 1986. 640 s.
6. Teliya V. N. *Russkaya frazeologiya. Semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokulturologicheskii aspekty*. Moskva, Shkola "Yazyki russkoy kultury", 1996. 288 s.
7. Rahmatullayev Sh. *O'zbek tilining frazeologik lug'ati*. Toshkent, O'qituvchi, 1992. 384 b.
8. Xolova, S. (2023). *Frazeologik birlik-frazema-frazeologizm: tasnif va tadqiqot tahlili*. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 27(27). *извлечено от* http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8679
9. Xolova, S. (2023). "Avoir" fe'li ishtirokidagi inson his-tuyg'ularini ifoda etuvchi frazemalar tarjimasining o'ziga xosliklari. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 33(33). *извлечено от* http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/9560
10. Davronovna, Kholova Shahnoza. "The Polysemy of Phrasemes Expressing Emotions in French and Uzbek Languages." *Miasto Przyszłości* 48 (2024): 1417-1420.

TEXNIK MATNLAR TARJIMASIDA PRAGMATIK MOSLASHTIRISH VA ANIQLIK TAMOYILI

Xudoyberdiyeva Dilshoda Qosim qizi,

*Denov Tadbirkorlik va Pedagogika instituti tayanch doktoranti
dilshidahudoyberdiyeva@gmail.com*

Annotatsiya. Mazkur maqolada texnik matnlar, xususan, chopper (maydalagich)dan foydalanish yo'riqnomasi tarjimasida pragmatik moslashtirish va aniqlik tamoyilining o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda ingliz tilidagi yo'riqnoma birliklarining o'zbek tiliga o'girilishida terminologik aniqlik, buyruq va ogohlantirish mazmunining saqlanishi, foydalanuvchi uchun tushunarli ifoda tanlash, shuningdek, noto'g'ri so'zma-so'z tarjima oqibatida yuzaga keladigan semantik xatolar ko'rib chiqiladi. Tahlil natijalari texnik matn tarjimasida asosiy mezon shakliy yaqinlik emas, balki amaliy vazifani to'g'ri bajartirishga xizmat qiluvchi pragmatik ekvivalentlik ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: texnik matn, yo'riqnoma, pragmatik moslashtirish, aniqlik tamoyili, chopper, leksik transformatsiya, grammatik transformatsiya, izohli tarjima, terminologik ekvivalentlik.

THE PRINCIPLE OF PRAGMATIC ADAPTATION AND PRECISION IN THE TRANSLATION OF TECHNICAL TEXTS

Abstract. This article analyzes the role of pragmatic adaptation and precision principles in the translation of technical texts, in particular, instructions for using a chopper. The study examines the terminological accuracy, preservation of the content of commands and warnings, the choice of expressions understandable to the user, as well as semantic errors that occur as a result of incorrect word-for-word translation in the translation of English instruction units into Uzbek. The results of the analysis show that the main criterion in the translation of technical texts is not formal proximity, but pragmatic equivalence, which serves to correctly perform the practical task.

Keywords: technical text, instruction, pragmatic adaptation, precision principle, chopper, lexical transformation, grammatical transformation, explanatory translation, terminological equivalence.

ПРИНЦИП ПРАГМАТИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ И ТОЧНОСТИ В ПЕРЕВОДЕ ТЕХНИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты прагматической адаптации и принципа точности в переводе технических текстов на материале инструкции по эксплуатации бытового измельчителя. Особое внимание уделяется терминологической устойчивости, сохранению содержания команд и предупреждений, логической последовательности действий и устранению смысловых ошибок, возникающих при буквальном переводе. Результаты исследования показывают, что в переводе технических инструкций важна не формальная близость, а прагматическая эквивалентность, обеспечивающая правильное и безопасное выполнение действий пользователем.

Ключевые слова: технический текст, инструкция, прагматическая адаптация, принцип точности, измельчитель, лексическая трансформация, грамматическая трансформация, терминологическая эквивалентность.

Kirish. Texnik matnlar tarjimasida umumiy badiiy yoki publitsistik tarjimadan farqli ravishda axborotning obrazliligi emas, balki uning amaliy qo'llanishi, aniqligi va xavfsizlikni ta'minlash darajasi bilan baholanadi. Maishiy texnika yo'riqnomalari esa texnik matnlarning eng keng tarqalgan amaliy turlaridan biri bo'lib, ularda har bir termin, har bir buyruq fe'li, har bir ogohlantirish va harakatlar ketma-ketligi foydalanuvchining qurilmadan to'g'ri foydalanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli bunday matnlarni tarjima qilishda "asliyatga yaqinlik" bilan birga "foydalanuvchi uchun funksional tushunarlilik" ham asosiy talab sifatida qaraladi.

Pragmatik moslashtirish texnik tarjimada tarjimonning asliyat matnidagi ma'lumotni qabul qiluvchi madaniyati, til me'yorlari, terminologik tajribasi va amaliy ehtiyojlariga muvofiqlashtirish jarayonidir. Bunda

tarjimon soʻzma-soʻz muvofiqlikni emas, balki matnning maqsadini saqlashni koʻzlaydi. Nida va Taber tarjimoni qabul qiluvchi tilda asliyat xabarining eng yaqin tabiiy ekvivalentini yaratish jarayoni sifatida izohlaydi; bu yondashuv texnik matnlarda ham mazmun, vazifa va qabul qiluvchi uchun tushunarlik birligini taʼminlash zarurligini koʻrsatadi [1].

Chopper (maydalagich) yoʻriqnomasi misolida koʻrinadiki, ingliz tilidagi ayrim birliklar sintaktik jihatdan soddalashgan, baʼzan esa grammatik jihatdan mukammal boʻlmagan shaklda beriladi. Masalan, “Light hand pressure switch, start working” kabi birliklar ingliz tilida ham texnik jihatdan shakllangan boʻlishi mumkin. Tarjimon bunday holatda nuqsonli shaklni soʻzma-soʻz koʻchirmasdan, uning amaliy maqsadini aniqlab, oʻzbek tilida tabiiy va xavfsiz koʻrsatma shakliga keltirishi zarur.

Adabiyotlar tahlili. Texnik matn tarjimasida aniqlik tamoyili birinchi navbatda terminologik barqarorlik bilan bogʻliq. Bitta texnik birlik butun matn davomida turlicha, tasodifiy yoki noaniq shaklda tarjima qilinsa, foydalanuvchi qurilma qismlarini farqlay olmaydi. Masalan, “switch” bir joyda “kalit”, boshqa joyda “tugma”, yana boshqa joyda “bosim tugmasi” tarzida berilsa, qurilmaning real boshqaruv elementi haqida chalkashlik paydo boʻladi. Shu sababli “switch” uchun “yoqish/oʻchirish tugmasi” yoki kontekstga qarab “quvvat tugmasi” shaklini barqaror qoʻllash maqsadga muvofiq.

Newmark texnik va informativ matnlarda kommunikativ tarjima tamoyilining muhimligini taʼkidlaydi: tarjima matni qabul qiluvchiga tabiiy, aniq va vazifaviy jihatdan samarali taʼsir koʻrsatishi kerak [2]. Bu qarash maishiy texnika yoʻriqnomaalarida ayniqsa muhim, chunki foydalanuvchi matnni estetik zavq olish uchun emas, balki qurilmani ishga tushirish, xavfsiz foydalanish, tozalash yoki nosozlikni bartaraf etish uchun oʻqiydi. Demak, tarjima foydalanuvchini toʻgʻri harakatga yoʻnaltirishi kerak.

Vinay va Darbelnet tomonidan ishlab chiqilgan tarjima usullari – transpozitsiya, modulyatsiya, ekvivalentlik, adaptatsiya kabi amallar – texnik matnlarda shaklni emas, maʼnoni saqlashga xizmat qiladi [3]. Masalan, “product life” birikmasini “mahsulot hayoti” deb emas, “mahsulotning ishlash muddati” deb berish modulyatsiya va leksik moslashtirishning amaliy koʻrinishidir. Bu yerda asliyatdagi soʻzning lugʻaviy maʼnosi emas, texnik vazifasi tarjima qilinadi.

Bu kabi tarjima tadqiqotlarida ekvivalentlik va tarjima siljishlari masalasini muhim nazariy yoʻnalish sifatida koʻrsatadi [4]. Chopper yoʻriqnomasida ham koʻplab tarjima siljishlari mavjud: soʻz turkumining oʻzgarishi, buyruq gaplarning qayta tuzilishi, noaniq terminlarning izohlanishi, baʼzi birliklarning tushirib qoldirilishi yoki qoʻshib berilishi. Biroq bu siljishlar nazoratsiz boʻlmasligi kerak; ular matnning amaliy maqsadiga, foydalanuvchi xavfsizligiga va terminologik aniqlikka xizmat qilgandagina oʻzini oqlaydi.

Hatim va Mason tarjimoni matn, diskurs va kommunikativ maqsad bilan bogʻliq faoliyat sifatida talqin qiladi [5]. Texnik yoʻriqnoma ham alohida gaplar yigʻindisi emas, balki ketma-ket bajariladigan amallar tizimidir. Shu sababli “quvvatni uzeng”, “pichoq toʻxtatguncha kuting”, “qopqoqni oching”, “ingredientlarni kurakcha bilan oling” kabi birliklar mantiqiy tartibda tarjima qilinishi shart. Agar tartib buzilsa, grammatik jihatdan chiroyli tarjima ham pragmatik jihatdan notoʻgʻri boʻlib qoladi.

A. V. Fedorov, Y. I. Retsker va boshqa tarjima nazariyotchilari tarjimada ekvivalentlik, kontekstual moslik va transformatsiya masalalarini ishlab chiqqan [6; 7]. Texnik matnlarda bu nazariyalar terminlar tanlovi, sintaktik qayta qurish va maʼno aniqlashtirish kabi amaliy muammolarni hal qilishda qoʻllanadi. Demak, texnik tarjima nazariy jihatdan umumiy tarjimashunoslik tamoyillariga tayansa-da, amaliy jihatdan qatʼiy terminologik va pragmatik nazoratni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot materiali sifatida chopper (maydalagich)dan foydalanish boʻyicha ingliz tilidagi yoʻriqnoma birliklari va ularning oʻzbek tiliga tavsia etiladigan tarjima variantlari tanlandi. Chopper yoʻriqnomasi maishiy texnika matnlarining tipik namunasi, chunki unda qurilma qismlari, ishga tushirish tartibi, xavfsizlik ogohlantirishlari, oziq-ovqat bilan aloqa qiluvchi qismlar, tozalash va saqlash boʻyicha koʻrsatmalar mavjud. Ushbu elementlar texnik tarjimada leksik, grammatik va pragmatik muammolarni birgalikda kuzatish imkonini beradi.

Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy metod, funksional-semantik tahlil, tarjima transformatsiyalarini aniqlash metodi va diskursiv talqin metodidan foydalanildi. Qiyosiy-tahliliy metod yordamida ingliz tilidagi birliklar oʻzbek tilidagi variantlar bilan taqqoslandi. Funksional-semantik tahlil har bir birlikning qurilma ishlash jarayonidagi vazifasini aniqlashga xizmat qildi. Tarjima transformatsiyalarini aniqlash metodida leksik almashtirish, transpozitsiya, modulyatsiya, eksplikatsiya, tasviriy tarjima va sintaktik qayta qurish holatlari belgilandi. Diskursiv talqin esa har bir koʻrsatmaning umumiy yoʻriqnoma tarkibidagi oʻrnini aniqlashga yordam berdi.

Natijalar va ularning tahlili. Chopper yo‘riqnomasi tahlili texnik matnlar tarjimasida pragmatik moslashtirish va aniqlik tamoyili bir-birini to‘ldiruvchi ikki asosiy mexanizm ekanini ko‘rsatdi. Pragmatik moslashtirish tarjima matnini foydalanuvchi tajribasi, o‘zbek tilining tabiiy ko‘rsatma shakllari va maishiy texnika bilan bog‘liq amaliy kontekstga yaqinlashtiradi. Aniqlik tamoyili esa mazmunning buzilmasligi, terminlarning barqarorligi va xavfsizlik ma‘nosining saqlanishini ta‘minlaydi. Agar moslashtirish haddan tashqari erkinlashsa, texnik ma‘no yo‘qolishi mumkin; agar aniqlik faqat so‘zma-so‘zlik bilan cheklansa, matn tabiiy va foydali bo‘lmay qoladi.

Chopper (maydalagich) maishiy texnikasi yo‘riqnomasini ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda pragmatik aniqlik va boshqa bir qancha tarjima usullaridan foydalangan holda tarjima namunalari berib o‘tdik. Quyidagi jadvalda asosiy muammoli birliklar, tavsiya etiladigan variant va tarjima usuli ko‘rsatiladi.

1-jadval. Chopper yo‘riqnomasidagi muammoli birliklar va tavsiya etiladigan tarjima yechimlari

Asliyat birligi	Tavsiya etiladigan tarjima	Tarjima usuli	Izoh
come into contact with food	oziq-ovqat solinadigan qismlar	pragmatik aniqlashtirish	Foydalanuvchiga qaysi qism nazarda tutilayotgani aniq ko‘rsatiladi.
press the switch	yoqish tugmasini bosing	eksplikatsiya	“Switch” umumiy “kalit” emas, boshqaruv tugmasi sifatida talqin qilinadi.
Cup	maydalash idishi / idish	terminologik moslashtirish	“Stakan” so‘zi qurilma konteynerini to‘liq ifodalamaydi.
motor mount / host	motor bloki / asosiy korpus	funksional ekvivalent	Kompyuter terminologiyasidagi “xost” varianti mos emas.
until the blade stops rotating	pichoq to‘liq to‘xtaguncha kuting	xavfsizlikka yo‘naltirilgan qayta tuzish	Harakatlar ketma-ketligi va ehtiyot chorasi saqlanadi.
spatula or chopsticks	spatula yoki yog‘och cho‘plar	izohli tarjima	Maishiy foydalanish tajribasiga mos ifoda tanlanadi.
dry ground hard foods	quruq va qattiq oziq-ovqat mahsulotlari	semantik aniqlik	Oziq-ovqat turi va holati ravshanlashtiriladi.
product life	mahsulotning ishlash muddati	Modulyatsiya	Lug‘aviy emas, texnik mazmun tarjima qilinadi.

Jadvaldan ko‘rinadiki, pragmatik moslashtirish texnik tarjimada oddiy “erkin tarjima” emas. U asliyatdagi texnik maqsadni qabul qiluvchi til me‘yorlari asosida aniq va xavfsiz shaklda qayta ifodalashdir. Masalan, “come into contact with food” birikmasi “oziq-ovqat solinadigan qismlar” deb berilganda foydalanuvchi qaysi qismlarni nazarda tutilayotgan ekanligini tezda anglaydi.

“Switch” so‘zining “yoqish tugmachasi” deb berilishi, ma‘no va mazmun jihatdan to‘g‘ri hisoblanadi. Bu holatda kompensatsiyadan ko‘ra eksplikatsiya, ya‘ni yashirin texnik ma‘noni ochib berish haqida gapirish to‘g‘riroq bo‘ladi.

“Host” va “motor mount” birliklari tarjimada alohida e‘tibor talab qiladi. “Xost” kompyuter terminologiyasida ma‘lum ma‘noga ega bo‘lsa-da, maishiy texnika yo‘riqnomasida foydalanuvchiga tushunarli emas. Chopper kontekstida bu birlik “asosiy korpus”, “motor bloki” yoki “motor qismi” deb berilishi kerak. Demak, bu yerda transkripsiya emas, funksional ekvivalentlik usuli ustuvor bo‘lishi lozim.

“Spatula” so‘zining uzun izoh bilan berilishi mazmunni tushuntirishga xizmat qilgan va texnik matnda qisqalik va aniqlikni ta‘minlash uchun keyingi o‘rinlarda izohsiz “spatula” tarzida tarjima berish tavsiya etiladi va bu terminologik barqarorlikni ta‘minlaydi.

“Processing is completed...” bilan boshlanadigan gapda esa eng asosiy muammo sintaktik tartib va xavfsizlik mazmunidir. Tarjima quyidagicha berilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi: “Qayta ishlash tugagach, quvvatni uzing. Pichoq to‘liq aylanishdan to‘xtaguncha kuting. Shundan so‘ng motor blokini olib, shaffof qopqoqni oching, pichoqni chiqarib oling va ingredientlarni spatula yoki yog‘och cho‘plar yordamida idishdan oling.” Ushbu variantda amallar ketma-ketligi aniq, ogohlantirish mazmuni saqlangan va foydalanuvchi uchun xavfsiz ko‘rsatma shakllangan.

Tarjimon faqat ikki til o'rtasida so'z almashtiruvchi shaxs emas, balki texnik axborotni tushunarli shaklga keltiruvchi, xavfsizlik mazmunini saqlovchi va foydalanuvchi bilan qurilma o'rtasidagi kommunikativ vositachidir. Shuning uchun texnik tarjimada til bilimi bilan birga janr xususiyatlarini tushunish, qurilmaning ishlash mantig'ini anglash va maqsadli auditoriya ehtiyojini hisobga olish zarur.

Shu nuqtayi nazardan, maqolada ilgari surilgan asosiy ilmiy qarash shundan iboratki, texnik tarjimada adekvatlik uch tarkibiy birlikdan tashkil topadi: semantik moslik, pragmatik moslik va operatsion moslik. Semantik moslik asliyatdagi ma'no saqlanishini bildiradi. Pragmatik moslik tarjima matnining qabul qiluvchi uchun tabiiy va tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Operatsion moslik esa foydalanuvchi tarjima qilingan yo'riqnomaga amal qilganda amallarni to'g'ri va xavfsiz bajarishi mumkinligini anglatadi. Maishiy texnika yo'riqnomalari uchun aynan shu uchlik tarjima sifatining asosiy ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur guruhlar o'zaro bog'liq. Masalan, termin noto'g'ri tanlansa, grammatik jihatdan to'g'ri tuzilgan gap ham foydalanuvchiga kerakli axborotni bermaydi. Yoki amallar ketma-ketligi buzilsa, terminlar to'g'ri bo'lsa ham yo'riqnoma xavfsiz ishlashga xizmat qilmaydi. Shu bois texnik tarjimada sifatni baholashda faqat leksik moslik yoki faqat grammatik ravonlik yetarli mezon bo'la olmaydi. Tarjima matni butun funksional tizim sifatida tekshirilishi kerak.

Tahlil natijalarini umumlashtirganda, chopper yo'riqnomasi tarkibidagi tarjima muammolari uch asosiy guruhda jamlanadi. Birinchi guruh leksik-terminologik muammolardir. Bu termin va predmet nomlarining to'g'ri tanlanishini anglatadi. "Cup" — "stakan"; "host" — "xost" emas, balki "asosiy korpus"; "blade" — "tig'" yoki "pichoq"; "switch" — "yoqish tugma" yoki "quvvat tugmasi". Ikkinchi daraja — grammatik aniqlik. Texnik yo'riqnoma buyruq gap, shart gap va ogohlantirish gaplari o'zbek tilida tabiiy tartibda qayta qurilishi kerak. Uchinchi daraja — pragmatik aniqlik. Tarjima foydalanuvchini aynan kerakli harakatga undashi, noto'g'ri harakat ehtimolini kamaytirishi va xavfsizlikni ta'minlashi shart. Tarjimon bunday texnik matnni o'zbek tiliga tarjima qilayotganda; u texnik jarayonni mantiqan tiklashi, qurilma qismlarini aniqlashi va foydalanuvchiga mos ko'rsatma yaratishi kerak. Shu jihatdan tarjimon faqat lingvistik vositachi emas, balki texnik axborotni tartibga soluvchi mutaxassis sifatida ham namoyon bo'ladi.

Chopper yo'riqnomasi tahlili shuni ko'rsatadiki, ayrim o'rinlarda leksik transformatsiya, eksplikatsiya, tasviriy tarjima, modulyatsiya va sintaktik qayta qurish to'g'ri qo'llangan. Masalan, "product life" — "ishlash muddati" varianti mazmunan to'g'ri va pragmatik jihatdan mos. Ammo ayrim o'rinlarda "xost", "chopstik", "stakan" kabi variantlar foydalanuvchi uchun noaniqlik tug'diradi. Bundan tashqari, "quvvatni o'chirmang" shaklidagi tarjima xavfsizlik mazmunini buzadi. Shuning uchun texnik matnlar tarjimasida har bir transformatsiya alohida tekshiruvdan o'tishi kerak. Pragmatik moslashtirish matnni qabul qiluvchi uchun tushunarli qiladi, aniqlik tamoyili esa mazmunning buzilmasligini ta'minlaydi. Agar moslashtirish haddan tashqari erkin bo'lsa, texnik ma'no yo'qoladi; agar aniqlik faqat so'zma-so'zlik bilan cheklansa, matn tabiiy va foydali bo'lmay qoladi. Demak, tarjimon ushbu ikki mezonni muvozanatda saqlashi kerak.

Pragmatik moslashtirish texnik tarjimada zarur bo'lsa-da, uning chegaralari qat'iy nazorat qilinishi kerak. Tarjimon foydalanuvchiga tushunarli ifoda yarataman deb, asliyatdagi texnik ma'noni o'zgartirib yubormasligi lozim. Moslashtirishning birinchi chegarasi terminologik chegaradir. Bitta termin butun yo'riqnoma davomida bir xil berilishi kerak. Agar "blade" bir joyda "pichoq", boshqa joyda "tig'", yana boshqa joyda "kesuvchi qism" deb berilsa, foydalanuvchi bir xil predmet haqida gap ketayotganini darhol anglamasligi mumkin. Shu sababli tarjimadan oldin asosiy terminlar ro'yxati tuzilishi, tarjima davomida esa ular izchil qo'llanishi maqsadga muvofiq.

Ikkinchi chegara xavfsizlik chegarasidir. Ogohlantirish, taqiq va ehtiyot choralarida tarjimonning erkinligi minimal bo'lishi kerak. Bu turdagi gaplarda "may", "must", "do not", "avoid", "make sure" kabi modal va buyruq birliklarining kuchi o'zbek tilida to'g'ri aks ettirilishi zarur. Masalan, "do not operate continuously for more than 30 seconds" gapini "30 soniyadan ortiq ishlatish tavsiya etilmaydi" deb yumshatish noto'g'ri bo'lishi mumkin. Bu gap "30 soniyadan ortiq uzluksiz ishlatmang" tarzida qat'iy ko'rsatma sifatida berilishi kerak.

Uchinchi chegara janr chegarasidir. Yo'riqnoma matni rasmiy, ixcham va buyruqqa yo'naltirilgan bo'ladi. Unda ortiqcha badiiylilik, emotsional izoh yoki murakkab ilmiy terminlardan foydalanish foydalanuvchi tushunishini qiyinlashtiradi. Shu bois texnik tarjimon oddiy, aniq, funksional va izchil til vositalarini tanlashi kerak. Bu holat pragmatik moslashtirishning professional mezonini belgilaydi.

Xulosa qilib aytganda, texnik matnlar, xususan maishiy texnika yo'riqnomalari tarjimasida pragmatik moslashtirish matnning amaliy vazifasini saqlashga xizmat qiluvchi muhim tarjima mexanizmidir. Chopper yo'riqnomasi misolida ko'rildiki, so'zma-so'z tarjima ayrim hollarda mazmunni yetkazsa-da, texnik aniqlik va xavfsizlik talablarini to'liq ta'minlay olmaydi. Shu sababli tarjimon terminlarni funksional vazifasiga ko'ra

tanlashi, noaniq birliklarni izohlashi, buyruq va ogohlantirishlarni o'zbek tili me'yorlariga mos holda qayta tuzishi kerak.

Tahlil natijasida quyidagi ilmiy-amaliy xulosalar chiqarildi: birinchidan, "switch", "blade", "cup", "host", "motor mount" kabi birliklar tarjimasida terminologik barqarorlik zarur; ikkinchidan, xavfsizlikka oid gaplarda mazmunning eng kichik o'zgarishi ham noto'g'ri ko'rsatma keltirib chiqarishi mumkin; uchinchidan, texnik tarjimada eksplikatsiya va modulyatsiya foydalanuvchi tushunishini oshiradi, ammo ular aslyat mazmunini buzmasligi lozim; to'rtinchidan, pragmatik moslashtirish texnik matnni mahalliy til va madaniyatga moslashtirish bilan birga, uning amaliy funksiyasini saqlashni talab qiladi.

Shu bois "Texnik matnlar tarjimasida pragmatik moslashtirish va anqlik tamoyili" mavzusi tarjimashunoslikda nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega. Mazkur mavzu bo'yicha keyingi tadqiqotlarda turli maishiy texnika yo'riqnomalari — blender, sharbat chiqargich, changyutgich, elektr choynak, termopot va boshqa qurilmalar matnlarini qiyosiy tahlil qilish orqali texnik tarjimada eng ko'p uchraydigan xatolar va samarali tarjima strategiyalarini tizimlashtirish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Nida, E. A., Taber, C. R. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: Brill, 1969/1982.
2. Newmark, P. *A Textbook of Translation*. New York/London: Prentice Hall, 1988.
3. Vinay, J.-P., Darbelnet, J. *Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1995.
4. Munday, J. *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*. London/New York: Routledge, 2016.
5. Hatim, B., Mason, I. *Discourse and the Translator*. London/New York: Longman, 1990.
6. Федоров А. В. *Основы общей теории перевода: лингвистические проблемы*. — 4-е изд., перераб. и доп. — Москва: Высшая школа, 1983. — 303 с.
7. Рецкер Я. И. *Теория перевода и переводческая практика: очерки лингвистической теории перевода*. — Москва: Международные отношения, 1974. — 216 с.

MATNNING ISHONTIRISH SAMARADORLIGINI TA'MINLASHDA UNDOV SO'ZLARNING LINGVOPOETIK IMKONIYATI

Yodgorov Jaloliddin Jamolidinovich,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
yodgorov202@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada undov so'zlarning badiiy matnda ifodalangan mazmun va pragmatik maqsadni yetkazishdagi ahamiyati lingvopoetik sathda tahlilga tortilgan. Shu bilan bir qatorda, undov so'zlar ma'lum bir millat (o'zbek) tilining tarixiy va madaniy garmoniyasi hosilalari hamda til egasi ruhiyatini ochib beruvchi til birligi ekanligi to'g'risida mulohaza yuritilgan. Shuningdek, tilning emotiv funksiyasiga aloqador holatlar badiiy matn doirasida tahlil etilib, subyektning poetik matn yaratish mahorati hamda undov so'zlarning badiiy matndagi emotiv funksiyasi lingvopoetik pozitsiya me'yorlari asosida fikrlar bildirildi.

Kalit so'zlar: matnning ishontirish samaradorligi (MIS), undov so'zlar, mazmun va pragmatik maqsad, tarixiy va madaniy garmoniya, lingvopoetik sath, emotiv funksiyasi, poetik imkoniyat, millat yoki etnik guruh, lisoniy ahamiyat, belgi va ma'no mutanosibligi.

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ВОСКЛИЦАТЕЛЬНЫХ СЛОВ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УБЕДИТЕЛЬНОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ТЕКСТА

Аннотация. В статье анализируется значение восклицательных слов на лингвопоэтическом уровне в передаче содержания и прагматической цели, выраженной в художественном тексте. В качестве альтернативы было высказано мнение, что междометия являются производными исторической и культурной гармонии определенного народа (узбекского) и языковой единицей, раскрывающей психику носителя языка. Также были проанализированы случаи, связанные с эмоциональной функцией языка в художественном тексте, высказаны мнения о мастерстве субъекта в создании поэтического текста и эмоциональной функции междометий в художественном тексте на основе норм лингвопоэтической позиции.

Ключевые слова: убедительная эффективность текста (МИС), восклицательные слова, содержание и прагматическая цель, историческая и культурная гармония, лингвопоэтический уровень, эмоциональная функция, поэтическая возможность, национальность или этническая группа, языковая значимость, характер и смысловой баланс.

LINGUISTIC AND POETIC POSSIBILITIES OF EXCLAMATION WORDS IN ENSURING CONVINCING EFFECTIVENESS OF THE TEXT

Abstract. The article analyzes the meaning of exclamation words at the linguistic and poetic level in conveying the content and pragmatic purpose expressed in a literary text. Alternatively, it was suggested that interjections are derivatives of the historical and cultural harmony of a certain people (Uzbek) and a linguistic unit that reveals the psyche of a native speaker. The cases related to the emotional function of language in a literary text were also analyzed, opinions were expressed about the subject's skill in creating a poetic text and the emotional function of interjections in a literary text based on the norms of a linguopoetic position.

Keywords: convincing effectiveness of the text, exclamation words, content and pragmatic purpose, historical and cultural harmony, linguistic and poetic level, emotional function, poetic possibility, nationality or ethnic group, linguistic significance, character and semantic balance.

Kirish. Jahon tilshunosligida o'tgan asrning boshlaridan tilni nutq qurshovida o'rganishga bo'lgan qiziqish ortdi va tilni egasidan ajratmagan holda tadqiq etuvchi tilshunoslikning antroposentrik yo'nalishida jadal rivojlanishlar kuzatildi. Natijada, insonning kognitiv faoliyatini har tomonlama "o'zlashtirayotgan" sun'iy intellekt(SI)ning algoritmlangan lisoniy birliklar zaxirasini boyitish va uning badiiy tahlillash bilan bog'liq lingvistik dasturiy amallar tizimini kengaytirish bilan aloqador tadqiqotlarga alohida e'tibor berilmoqda. Sun'iy

intellektning til va matn bilan bog'liq faoliyati (tilni tushunish va o'rgatish, tarjima qilish, matn yaratish, uni tahlil qilish hamda tahrirlash va, hatto, badiiy matndagi poetik jihatlarini sezish, nogrammatik ifodalarni tahrir qilish kabilar)ni til egasi tafakkuriga yaqinlashtirish (aynanlashtirish)da tildagi undov so'zlarning har tomonlama chuqur o'rganilayotganligi ham muammoning bugungi kundagi zaruriy ahamiyatini belgilaydi. Shuningdek, milliy tilshunosligimizdagi tadqiqotlarda ham turli lisoniy birliklar bilan birga undov so'zlarning poetik imkoniyat doirasini aniqlash, ularning uslubiy va funksional jihatlarini ko'rsatib berish masalasiga alohida e'tibor qaratila boshlandi. Hozirgi o'zbek tilshunosligida undov so'zlarning badiiy matndagi poetik imkoniyatlari tahlil etilgan tarqoq tadqiqot va turli qarashlar mavjud, lekin ularni monografik tarzda o'rganish bilan bog'liq bir necha vazifalar borligi ko'zga tashlanmoqda. Xususan, undov so'zlarning badiiy matnda ijodkorning badiiy niyatini yuzaga chiqarishdagi lisoniy ahamiyatini belgilash hamda bu birliklarning leksik tasvir qirralarini nazariy qarashlar asosida ochib berish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Zero, undov so'zlarning badiiy matnda qay darajada grafik aks etish imkoniyatini aniqlash, shuningdek, bu birlikning matnni tashkil etish borasidagi belgi va ma'no mutanosibliklarini tilshunoslikning ichki (intralingvistik) va tashqi (ekstralingvistik) jihatdan tadqiq etish muammoning kelgusi vazifalaridan biri ekanligini ko'rsatmoqda. Bunda undov so'zlarning badiiy matndagi hissiy-estetik assotsiatsiyalarni o'quvchining badiiy idroki hamda tafakkur doirasiga moslashda ularning fonetik, leksik va punktuatsion ahamiyatini aniqlash zarur. Umuman olganda, undov so'zlar milliy tilning o'ziga xos ifoda tarzini namoyon qiluvchi birliklardir. Shunga qaramay, bu til birligi tilshunoslikda ko'p o'rganilmagan tadqiqot sohasi hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Zamonaviy o'zbek tilshunosligida undov so'zlar mavzusi lingvistik aspektida bir qadar o'rganilgan. Biroq milliy tafakkur tarzini aniq namoyon qiladigan mazkur hodisaning badiiy matn doirasidagi tadqiqining yetarli darajada o'rganilmaganligi muammoning ahamiyatini belgilaydi. Zero, badiiy matn tadqiqining rivojlanishida dunyo tilshunoslaridan V.fon Gumboldt, Boduen de Kurtene, E.Benvenist, T. van Deyk, I.Galperin, V.Vinogradov, L.Shcherba, G.Vinokur, V.Grigoryev, R.Budagov, A.Lipgart, I.Arnold, I.Skachkova kabi olimlarning hissasi katta bo'ldi. O'zbek tilshunosligida esa badiiy matnning lisoniy xususiyatlarini o'rganish orqali milliy til imkoniyatlarini asoslashda G'.Abdurahmonov, N.Mahmudov, A.Rustamov, B.Sarimsoqov, L.Abdullayeva, A.Nurmonov, I.Mirzayev, I.Qo'chqortoyev, E.Qilichev, Sh.Safarov, A.Mamajonov, M.Yoqubbekova, G.Rixsiyeva va boshqa olimlar samarali ijod qildilar. Shuningdek, yaqin yillar maboynida D.Jamoliddinova, F.Ibragimova, Sh.Toshxo'jayeva, G.Muhammadjonova, Z.Muqimova, T.Allayorov, J.Matnazarov, Sh.Norova kabi tadqiqotchilar ham badiiy matnning lingvopoetik jihatlariga e'tibor qaratganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada undov so'zlarning badiiy matndagi lingvopoetik xususiyatlarini aniqlash, ularning funksional-uslubiy hamda semantik-pragmatik imkoniyatlarini ochib berish maqsadida kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Qarashlar antropotsentrik paradigma doirasida bo'lib, til birliklarini inson tafakkuri, idroki va nutq faoliyati bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilishga asoslanadi. Maqolada bir qator quyidagi ilmiy metodlarga murojaat etildi:

- tavsifiy (deskriptiv) metod asosida undov so'zlarning badiiy matndagi qo'llanish holatlaridagi shakliy va mazmuniy xususiyatlari aniqlashtirildi;
- kontekstual tahlil metodi yordamida undov so'zlarning matn ichidagi funksional yuklamasi, ularning muallif badiiy niyatini ifodalashdagi o'rni hamda boshqa lisoniy birliklar bilan o'zaro munosabati o'rganildi. Bu yondashuv ularning real nutq jarayonidagi ahamiyatini ochib berishga xizmat qildi;
- lingvopoetik tahlil metodi qo'llanilib, undov so'zlarning badiiy-estetik ta'sir kuchi, obrazlilikni yuzaga chiqarishdagi roli, hissiy-ekspressiv bo'yoqdorligi tahlil qilindi;
- semantik-pragmatik tahlil metodi orqali ushbu birliklarning ma'no qatlamlari, nutqiy vaziyatga bog'liq holda yuzaga keladigan qo'shimcha ma'nolari hamda kommunikativ maqsadga xizmat qilishi o'rganildi;
- intralingvistik va ekstralingvistik yondashuvlar asosida undov so'zlarning ichki til tizimidagi o'rni hamda ularning nutqdan tashqari omillar (psixologik, madaniy, ijtimoiy) bilan bog'liqligi tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Dunyo tilshunosligidagi tadqiqotlarda ko'plab til birliklari qatori undov so'zlarning lingvopoetik, pragmalingsvistik, lingvokognitiv, lingvomadaniy va korpus lingvistikasiga xos jihatlarini o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, bu til birliklarning turli ta'sirlashuvlar (til va tafakkur, til va jamiyat, til va shaxs, til va jins, til va madaniyat va shu kabilar) natijasida inson ongi hamda sun'iy intellekt o'rtasida paydo bo'layotgan tafovutlarni kamaytirish zaruriyati dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Tabiiy va sun'iy ongning badiiy matndagi undov so'zlar bilan shakllangan matnlarni mantiqan hamda mohiyatan tushunishini ta'minlash tadqiqot ishlarining asosiy vazifasiga aylanmoqda. Zero, undov so'zlarning badiiy matnda inson hissini teran ifodalashi hamda bu birliklarning lingvopoetik imkoniyatlarini nazariy yondashuvlar asosida tahlil qilish

tilimizning serqirra tomonlarini ochib beradi. Darhaqiqat, undov soʻzlar ham oʻz egasining ruhiyatidagi turfa his-tuygʻular natijasida vujudga keluvchi oʻzgarishlarni imkoniyati doirasida lisoniy birliklari bilan ataydi. Bu birliklar bilan bogʻliq boʻlgan badiiy matndagi lingvopoetik tahlillarning amaliy ahamiyati mavzuning dolzarb vazifalaridan sanaladi.

Maʼlumki, undov soʻzlarning milliy-madaniy va poetik xususiyatlari nasriy matnda yaqqol anglashilib turadi. Manbalarda undov soʻzning asosiy xususiyatlariga koʻra ikki turi qayd qilinadi: his-tuygʻu ifodalovchi undov soʻz va buyruq-xitob undov soʻzi [1;82]. Badiiy matndan olingan quyidagi misollarda his-tuygʻuning jonli va taʼsirchan ifodalanishida undov soʻzning hissasi aniq seziladi:

– *Voy shoʻrim*, Xudo bir saqlapti! Qozoq-oʻris oyogʻingdan olib yerga ursa, yo otiga bostirib ketsa nima qilardik! (A.Qahhor, “Oʻtmishdan ertaklar”).

Ali Qushchi oʻrnidan bir tebranib: “Yo Rabbiiy – deb yubordi (O.Yoqubov, “Ulugʻbek xazinasi”).

– *Hay, hay, girgitton*, tegma yongʻoqqa! – shunday deb ildam keldi-da, qoʻlimdagi yongʻoqlarni olib, rastak devor osha nariyoqqa uloqtira boshladi (Oʻ.Hoshimov, “Daftar hoshiyasidagi bitiklar”).

Keltirilgan misollardagi voy undov soʻzi *shoʻrim* soʻzi bilan, *Yo* undov soʻzi *Rabbiiy* soʻzi bilan, *hay, hay* undov soʻzi *girgitton* soʻzi bilan kelib soʻzlovchining kuchli emotsiyasini ifodalashga xizmat qilgan. Quyidagi misolda esa buyruq-xitob undov soʻzi qoʻllangan va qahramon nutqining soʻzlashuv uslubiga xos jonli chiqishi taʼminlangan:

– *Hah oʻl*, – dedi. – *Sutingni qizgʻanyapsanmi? Ana, buzogʻing emib oldi-ku, endi meni bolalarimgayam bergin-da?* (I.Sulton, “Onaizorim”).

Hah undov soʻzi lugʻatlarda ham norozilik, doʻq-poʻpisa kabi maʼnolarni ifodalashi qayd qilinadi: *Hah* und. s. Norozilikni, doʻq-poʻpisa va sh.k. ni ifodalaydi. *Hah, hali oqibat shumi? Hah, choʻchitvording-ku! Hah, hali qarab tur, adabingni yeysan! sht – Hah! Sen hali mening shoirligimni nazaringga ilmading-mi! – deb [podsho] afandini uch kun otxonaga qamab qoʻyishni buyurdi.* (Latifalar)” [2;523]. Isajon Sulton mazkur undov soʻzni *oʻl* soʻzi bilan birga qoʻllash orqali, ayollar nutqiga xoslikni taʼkidlagan.

Undov soʻzlarning eng muhim vazifalaridan biri matnda qahramonlarning ruhiy holatini tugal ifodalashga xizmat qilishi bilan belgilanadi. His-tuygʻu ifodalovchi undov soʻz lugʻatlarda ifodalanganidek bir xil boʻlmasligi mumkin. Qahramonning voqealar jarayonidagi holatiga koʻra oʻzgargan shaklda berilishi koʻp kuzatiladi. Masalan, uch fonemadan iborat *hah* undov soʻzi Isajon Sulton asarlaridan birida qahramon talaffuziga mos tarzda *ha-ah* tarzida toʻrt fonemadan iborat shaklda beriladi. Bunday ifoda muallifning qahramon nutqiga xos talaffuzni aynan berish istagi bilan vujudga keladi.

Antroposentrik tadqiqotlarda til birliklariga gender – jinsga koʻra yondashuv masalasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Maʼlumki, gender tafovut tilda muayyan darajada aks etadi. Badiiy matnda esa qahramon jinsiga koʻra bu narsa undov soʻz misolida ham juda aniq koʻrinadi [3;155]. Zero, xotin-qizlar va erkaklarning hissiyot olami farqli boʻlganidek, ularning nutqida ham oʻziga xoslik sezilib turadi: *Onam “Voy oʻlay!” – degancha elakni supraga changitgancha tashlab, kovushini ham oyogʻiga ilmay, darvozaxonaga yugurdi.* (I.Mirzo, “Bonu”).

Darhaqiqat, undov soʻz yoshga nisbatan farqlilik koʻrsatishi bilan birga jinsga nisbatan ham tafovutlarga ega boʻladi. Ayollar nutqida *voy, oh, voy oʻlay, dod, hay*, kabi taajjub, hayrat, ajablanish maʼnolarini ifodalovchi undov soʻz ishlatilsa, erkaklar nutqida ayni maʼnoni ifodalashda *be, bo, oʻh, oʻh-oʻh, urre, ehe, eha, voy boʻoʻ* kabi undov soʻzlar koʻp kuzatiladi. Masalan, ayollar nutqida qoʻllanadigan undov soʻz: *Qizlardan biri: – Voy oʻlmasam, bu yoqda kap-katta yigit bor demaysiz-a, Masturaxon opa! – deb kuldi* (A.Qahhor, “Oʻtmishdan ertaklar”); – *Voy shoʻrim*, Xudo bir saqlapti! Qozoq-oʻris oyogʻingdan olib yerga ursa, yo otiga bostirib ketsa nima qilardik! (A.Qahhor, “Oʻtmishdan ertaklar”).

Misollardan koʻrinadiki, ayrim undov soʻz ayollar nutqiga xoslikni taʼkidlab tursa, ayrimlari erkak feʼl-atvoriga moslikni ifodalaydi. Tilimizda har ikki jins tomonidan faol qoʻllanadigan undov soʻz ham mavjud: – *Voy boʻoʻ!* – *basharasini bujmaytirdi ayol. – Suvni obke! – oʻgʻliga buyurdi u.* (G.Arslonova, “Togʻlar bagʻrida”).

Erkaklar nutqida koʻp qoʻllanadigan undov soʻzlar: – *Axir, u dunyodagi eng baland, havodor, shamoldor, tik choʻqqilar. Oʻh-oʻh... vatan choʻqqilari. Ular ustida qoya yoriqlaridan unguvchi yoʻsin-mohlar, ular toti... oʻh... oʻh....* (Azim Suyun, “Tillaburamashox”. Nasriy manzuma); – *Voy boʻoʻ!* – *xitob qilib yubordi Hasan uzatilganda yon tomonga ikki buklam boʻp qolgan oyoqqa koʻzi tushib. – Yomon sinibdi-yu!* (U.Hamdani, “Musulmon”).

Undov soʻzning semantikasi haqida kengroq tasavvurga ega boʻlish uchun emotsional undov soʻz bilan buyruq-xitob undov soʻzini ayrim-ayrim tekshirish maʼqulligi oʻz vaqtida ilgari surilgan gʻoya boʻlgan [4;38]. Olim S.Usmonov emotsional undov soʻzni nominativ xususiyatlarini izohlash bilan bir qatorda, ularni olmoshlarga

yaqinlashtirib qo'yadi (– **Hov**, *men qarab turaymi?*; – **Hay**, *ishingiz bitdimi*) [5;40]. Bir qarashda to'g'ri ko'ringan bu fikrga qo'shilish mumkin, lekin biroz munozarali ekanligini ham aytib o'tish lozim. Chunki undov so'z boshqa so'z turkumlaridan nominativ xususiyatiga ko'ra farqlanadi. Shuningdek, emotsional-ekspressivlik asosiy belgisi hisoblanadi. Masalan, hali borliqni u yoki bu darajada anglab ulgurmagan bolaga biz uning til imkoniyatiga moslab onomastik birliklarni o'rgatib boramiz, yoxud atrof-muhitni o'rganish asosida o'zi ham leksik qatlamini (qu-qu-qu – xo'roz; mo-o-o – sigir; vov-vov – it v.b.) shakllantirib boradi. Demak, bu jarayonda bola nutqida verballashayotgan tovushlar asosidagi bir qator so'z shakllari kuzatish va tinglashning natijalari hisoblanadi. Bu leksik qatlamdagi so'zlarning asosiy qismi emotsional xususiyatga ega bo'lmaydi. Aytish mumkinki, undov so'z ma'lum bir millat tilining tarixiy va madaniy garmoniyasi hosilalari hamda til egasi ruhiyatini ochib beruvchi muhim lisoniy birliklardir.

Nasriy matnda qahramonlar ruhiyati, yoshi, jinsi, ijtimoiy mavqeyiga mos til birliklarining tanlanishi ularning ishonarlilik darajasini ham orttiradi. Bunday holatlarda qahramonlar o'z nutqi orqali milliy tilning ifoda imkoniyatlarini namoyon qiladi: – **Hay, hay, girgitton, tegma yong'oqqa!** – *shunday deb ildam keldi-da, qo'limdagi yong'oqlarni olib, pastak devor osha naryoqqa uloqtira boshladi.* (O'.Hoshimov, "Daftar hoshiyasidagi bitiklar").

Mazmuniga ko'ra haydash-chaqirish undov so'zi hisoblangan *hay, hay* undov so'zi takror qo'llanish orqali emotsional munosabatni aniq ifodalaydi. Ayniqsa, ayollar nutqiga xoslik takroriy undov so'zda sezilarli darajada anglashilib turadi.

Ayrim badiiy asarlarda undov so'z orqali qahramon nutqi individuallashtiriladi. Masalan, O'.Hoshimovning "Tushda kechgan umrlar" deb nomlangan asaridagi Komissar obrazi nutqida xex undov so'zi takror-takror qo'llanishi orqali uning nutqiga xos obrazlilikni yuzaga keltirgan. Kinoya, kesatiq, mensimaslik, kibr ma'nosi aniq anglashilib turadigan mazkur undov so'z Komissar nutqini esda qoladigan darajada individuallashtirgan. Komissar mazkur undov so'zdan foydalanib odamlarga past nazar bilan munosabat bildirayotganligini urg'ulayotgan bo'lsa, kitobxon nazarida Komissarning o'ziga nisbatan nafrat va salbiy munosabat paydo bo'ladi: – **Xex, bo'lmasa ayting-chi, Shomatov joniga qasd qilib, o'zini yerga tashlagan bo'lsa, uydagi jihozlarni kim sindirdi?** (O'.Hoshimov, "Tushda kechgan umrlar"); – *Gapingiz yolg'on deb ko'r-chi! Xex! Chekist – chekist bo'lib tug'ilishi kerak! Vot masala qayerda!* (O'.Hoshimov, "Tushda kechgan umrlar").

Shuni ham qayd etish lozimki, kommunikativ vaziyatning turli jihatlarida haqida axborot tashuvchi sifatida undov birliklar matnda emotiv kategoriyani shakllantirishda samarali vosita hisoblanadi: – *Haminqadar yashab, zindonning bundoq chiqin beobro' bo'lganini ko'rmaganman. E, aka mullo, bachalar hozir paxtaga, shaharga to'lka boboylar qoldi. U noskashlar jevachka chaynamaydu, papiro's tututmaydu...* (S.Ahmad, "Qorako'z Majnun").

Yuqoridagi misoldagi undov so'zdan biz ma'lum millat yoki etnik guruhga mansublikni ko'rishimiz mumkin. Bu undov so'z (E...) undalma bilan (...aka mullo) birga kelib, yurtimizning fors-tojik tilida so'zlashuvchi insonlar nutqida uchraydi. Ijodkor badiiy personajlarning qo'shimcha ma'lumotlari (millati, hududiy mansubligi, ba'zan gender xususiyatlari kabilar)ni ushbu undov so'z "zimmasiga yuklagan": – **Ebi, ebi, – dedi Rahim, – burodaring ahvolini gapur-da, axi. Bar padari uyquki peshinga chiqin bo'lsa; ko'chaga bo'lib yotkan to'palangni go'shingga ilasanmi?** (A.Qodiriy, "Mehrobdan chayon"); – *O'n to'qqizinchi asrning to'rt yilini ko'ribsiz, yigirmanchi asrning to'qson ikki yilini ko'ryapsiz. Vo, yana yigirma birinchi asrni ham ko'rmoqchimisiz? Ibi, insof qani?* (S.Ahmad, "Qorako'z Majnun").

Shunday milliy mansublikni ta'kidlovchi undov birliklari orqali ijtimoiy-madaniy axborotlar badiiy matnda ixcham va ta'sirchan tarzda beriladi. Ba'zan tildagi ayrim so'zlar undov so'z o'rnida qo'llanishi ham kuzatiladi. Asosan, diniy leksik qatlamga oid so'zlar undov so'z o'rnida qo'llanishi ko'proq uchraydi. Bunday til birliklari muayyan ijtimoiy guruhga mansub odamlar ichida nutqiy xulq-atvorni ta'kidlashga xizmat qiladi: *Bobomiz ko'zlarini yumib-ochib qaraydi. Bobomiz ko'zlarini pipirratib qaraydi. – Yo, tavba-a!* – deydi. (T.Murod, "Otamdan qolgan dalalar"); – **Azbaroyi xudo, qasammi? – Astag'firullo...** Balki menga podshohliqdan ham shu imomat yaxshidir. (A.Qodiriy, "Mehrobdan chayon"); *Ali Qushchi o'rnidan bir tebranib, "Yo Rabbi!" – deb yubordi.* (O.Yoqubov, "Ulug'bek xazinasi").

Undov so'zda ohang muhim unsur hisoblanadi, chunki undov so'z ma'lum ohang bilan aytilmasa, unda histuyg'u va hayajon yetarli darajada anglashilmasligi mumkin. Undov so'zning talaffuzi uning qanday ma'no ifodalanmoqchi ekanligini ham belgilab beradi: – **O'v, uka, qanaqa sir, o'zingiz boshladingizmi, endi gapiring, man sizdan so'ramagandim, o'zingiz yondiradigan xotinlar bor, dedingiz. Endi gapiring.** (S.Vafo, "Devor"); – **O'o'v singlim, juda ko'zim go'rda chirigulik nima yomonlik qildim sizga desam, u menga yalt etib qaradi.** (S.Vafo,

“Devor”); *Bechorani sug‘urib oldim, kostyumi boshiga yopilib qolgan ekan, hamma “Hi-iy!” deb yubordi.* (A.A‘zam, “Ro‘yo yoxud G‘ulistonga safar”).

Keltirilgan misollardan ham anglashilib turganidek, undov so‘zning talaffuz tarzi kerakli ma‘noning reallashishiga imkon yaratadi.

Quyidagi misollarda qo‘llangan undov so‘zda so‘zlovchining hissiy munosabati talaffuz tarziga ko‘ra aniq ifodalangan. Shu bois undov so‘zning yozilishida unlilar miqdori farqlangan: – **Voy!** *Sumkam qolib ketyapti ekan!* – *dedi qiz.* // **Vo-oy!** – *u qizning talmovsirashi qo‘rquvga aylandi.* (A.A‘zam, “Ro‘yo yoxud G‘ulistonga safar”); – **Oh,** *otaginas tirik bo‘lganida shu supa ustida bolta bilan chopib tashlardi-ya.* // – **Oh, oh, oh!** *Hidini qara-ya buni!* – *deydi sochiq bilan yuzingizni yelpib.* (X.To‘xtaboev, “Sariq devning o‘limi”).

Nasriy matnda ba‘zan ruscha va boshqa tillarga oid undov so‘zdan qahramon nutqini xoslashtirishda foydalaniladi: – **Nu-nu,** *hurmatli kasallar, bu qanday shum, A‘zam aka, sizga hayajonlanish mumkin emas, badaningizda ukol qiladigan joy ham qolmadi.* (S.Vafo, “Devor”); – **Qani, marsh!** – *dedi u istehzoli kulib.* – *Yozuvchi emish, hozir kim ko‘p, yozuvchi ko‘p. Go‘rkov kam, bildingmi?* // – **Vo,** *yana yigirma birinchi asrni ham ko‘rmoqchimisiz?* (Said Ahmad, “Qorako‘z Majnun”); – **Malades, Shayh!** *Orangutan bo‘p ket-e!* (O‘.Hoshimov, “Dunyoning ishlari”).

Ma‘lumki, badiiy adabiyotda inson ruhiyati, his-tuyg‘ulari bilan bog‘liq barcha jarayonlar u yoki bu shaklda ifodalanadi. Badiiy adabiyotda insonning ichki kechinmalari, orzu-armonlari, dard-u hasratlari qahramonlar bilan birga ifodalandani bois ularning nutqini o‘rganish hamma vaqt tadqiqotchilarni qiziqtirib kelgan. V.Shaxovskiyning ta‘kidlashicha, har qanday badiiy matn odamlarning hissiy hayotini aks ettirishi shart. Badiiy matnda hissiyotlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki aniq, tilga xos bo‘lgan belgilar orqali kuzatiladi va his-tuyg‘ularning namoyon bo‘lishiga xizmat qiladi [6;15]. Shu bois barcha til birliklari haqida so‘z yuritilganda, badiiy matndan misollar qidiriladi va ular orqali dalillanadi. Umuman, badiiy matnda insonning ruhiy-hissiy holatini, fe‘l-atvorini, tuyg‘ularini aks ettirishda undov so‘z eng qulay lisoniy birliklar hisoblanadi.

Lingvistik tadqiqotlarda gender yondashuv shaxsning madaniy an‘analari, me‘yorlar va stereotiplarga nisbatan kommunikativ xulq-atvorini ko‘rib chiqish zarurati bilan belgilanadi. Bizga ma‘lumki, gender munosabatlar tilda madaniy jihatdan aniqlangan stereotiplar ko‘rinishida belgilanib, shaxsning nutqiy xulq-atvorida va uning ijtimoiylashuvi jarayonlarida iz qoldiradi [7;155]. Xotin-qizlar va erkaklar his-tuyg‘usining o‘ziga xos xususiyatlari haqidagi mavjud g‘oyalar adabiy matnda to‘la o‘z aksini topadi. Ayol kishiga nisbatan ko‘proq emotsionallik va sezgirlik xos bo‘lsa, erkak kishiga esa gender stereotiplariga ko‘ra kommunikativ xulq-atvorda aks etgan mantiqiylik, ratsionallik, obyektivlik xos. Badiiy asarlarda ham erkak va ayol jinsiga xos xususiyatlarga alohida e‘tibor qaratiladi. Ayniqsa, ularning nutqida bu holat aniq namoyon bo‘ladi.

Badiiy matnda qahramonlar nutqiy faoliyatini, xarakterining emotsional holatini ifodalashning gender o‘ziga xosligi lisoniy birliklar orqali aniq, ravshan tasvirlanadi. Odatda qahramonlar nutqini xoslashtirish orqali gender o‘ziga xoslik ifodalanadi. Demakki, badiiy matnda gender o‘ziga xoslikni faqat qahramonlar nutqidan qidirish yetarli bo‘lmaydi. Muallif tasviridagi qahramon tasviri ham gender aloqadorlik doirasida tekshirilishi mumkin. M.Pirmatova o‘zining “Undov so‘z va gender differentsiatsiyasi” maqolasida undov so‘zni ijobiy emotsional ma‘no bildiruvchi va salbiy his-tuyg‘uni ifodalovchi undov so‘z sifatida ikkiga bo‘lib o‘rganishni tavsiya qiladi [8;88]. Bu fikrga ergashgan holda N.Alibayeva ham o‘z maqolasida badiiy matnda qo‘llangan undov so‘zlarni his-tuyg‘uni ifodalashiga ko‘ra ikkiga ajratadi. Tadqiqotchiga ko‘ra, ...his-hayajon ifodalovchi emotsional gaplarni quvonish, sevinish, erkalash, afsuslanish, e‘tiroz, nafratlanish, jirkanish kabi munosabatlar anglatishiga ko‘ra: ijobiylik baho semasiga ega bo‘lgan emotsional so‘zlar va salbiy baho semasiga ega bo‘lgan emotsional so‘zlardir. Ijobiy baho semasiga ega bo‘lgan uslubiy bo‘yoqdor so‘zlar narsa-predmetlar, shaxslar, belgi, holat, harakat va hodisalarga bo‘lgan turlicha ijobiy munosabatlarni anglatib keladi [9;138].

Ma‘lumki, undov so‘z lingvistik adabiyotlarda ikki guruhga bo‘lib o‘rganilgan. Badiiy matnda har ikki guruhga oid undov so‘zning ham o‘ziga xos poetik vazifalari namoyon bo‘ladi. Chaqirish va haydash undov so‘zida ham yoshga, jinsga obyektga ko‘ra farqlanish aniq sezilib turadi.

Nasriy matnlardagi tasvirni ishonarli va badiiy jihatini mukammal chiqishida ijodkorlarning undov so‘zlardan samarali hamda o‘rinli foydalanishi hisoblanadi. Bu haqida professor N.Mahmudov shunday deydi: “Fikrning obrazli va ta’sirchan chiqishida alohida ahamiyat kasb etuvchi masalalardan biri so‘z qo‘llashdagi aniqlikdir. Muayyan kontekst uchun yagona bo‘lgan o‘tkir va yorqin so‘zni tanlab olish u qadar oson ish emas. Buning uchun har bir so‘zning lingvistik mohiyatini chuqur anglash, har bir so‘zda potentsiya sifatida mavjud bo‘lgan estetik imkoniyatlarni nozik va har taraflama his qilish benihoya zarurdir” [10;52]. Matnda qo‘llangan ana shu “o‘tkir va yorqin so‘z”da o‘sha til egasining o‘z shaxsiyati ko‘rinib turadi. Shu jihatdan “...matn til va shaxs

munosabatini ochib berishda muhim. Zero, u tilning barcha sathlari imkoniyatlarini namoyon etadigan nutqiy tuzilma bo'lish bilan birga, so'zlovchi (yozuvchi) shaxsining lisoniy salohiyatini ko'rsatadigan hodisa hamdir" [11;15]. Undov so'zlar matnning yashash imkonlarini kengaytiradigan birliklar sifatida lingvopoetik ruhning ifodachilaridir. Tilshunos G.Isyangulovning ta'kidlashicha, ham, undov va taqlid so'zlar boshqa morfologik birliklaridan farqli o'laroq badiiy obraz yaratishda va matnning tasvir ko'lamini yorqinlashtirishda hamda asarning milliy-madaniy jihatlarini bo'rttirib ko'rsatishda asosiy lisoniy birliklar hisoblanadi [12;21].

Xulosa. Fikrlar, his-tuyg'ularni ifoda etish, badiiy obrazlar yaratish, obrazni hissiy tomonlarini tasvirlashda undov so'zlarni amaliy ahamiyat juda yuqori hisoblanadi. Zero, undov so'z bilan shakllantirilgan matnlar ijodkorga aynan voqelikni qo'shimcha izohlarsiz va insonga xos tuyg'ularni to'g'ridan-to'g'ri tasvirlash imkonini beradi. Shuningdek, nutqqa undov so'zlarni erkin joylanishi har qanday asarning o'ziga xos ruhining yanada ravshanlanishiga sabab bo'ladi. Darhaqiqat, undov so'zlarning qiziq jihatlaridan biri, ular matn talabidan kelib chiqib o'z ohang qiymatini o'zgartira oladi. Turli matnlardagi tasvirni ishonarli va badiiy jihatini mukammal chiqishida ijodkorlarning taqlid so'zlardan samarali hamda o'rinli foydalanishi hisoblanadi. Matndagi joylashuvi ham undov so'zni ma'no qirralarini ko'rsatishda asosiy omildir.

ADABIYOTLAR:

1. Қиличов Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси (Грамматика). – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 82.
2. ЎТИЛ. 5-том – Тошкент: ЎЗМЭ, 2020. – Б. 523.
3. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – М.: Институт социологии РАН, 1999. – 155 с.
4. Усмонов С. Ҳозирги замон ўзбек тилида ундовлар: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1952. – Б. 38.
5. Усмонов С. Ҳозирги замон ўзбек тилида ундовлар: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1952. – Б. 40.
6. Шаховский В. Лингвистическая теория эмоций. Монография. – М.: Гнозис, 2008. – С. 15.
7. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – М.: Институт социологии РАН, 1999. – 155 с.
8. Пирматова М. Ундовлар ва гендер дифференциацияси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – №3. – Б. 88.
9. Алибаева Н. Бадий матнларда эмоционал гаплар // Молодой ученый. – 2017. – № 4.2 (138.2). – С. 2-3: <https://moluch.ru/archive/138/39018/>
10. Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 52.
11. Худойберганаева Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик таълими: Фил. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2015. – Б. 15.
12. Исянгулова Г. Междометия и подражательные слова в современном башкирском языке (структурно-словообразовательный и функционально-семантический аспекты): Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Уфа, 2018. – 21 с.

АВТОМАТИЧЕСКАЯ СТИЛИСТИЧЕСКАЯ РАЗМЕТКА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА: ВОЗМОЖНОСТИ И ОГРАНИЧЕНИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА И. С. ТУРГЕНЕВА «ОТЦЫ И ДЕТИ»)

Муродходжаева Малика Алишер кизи,

Преподаватель кафедры русского языка Университета экономики и педагогики, Узбекистан

Malikamurodходjayeва1797@gmail.com

Аннотация. В статье исследуется стилевой конфликт в романе «Отцы и дети» методами цифровой гуманитаристики. С помощью автоматической разметки проанализированы речевые портреты героев разных поколений. На основе данных лингвистического анализа автор доказывает, что идеологическое противостояние «отцов» и «детей» закреплено на уровне лексики и синтаксиса произведения.

Ключевые слова: И. С. Тургенев, «Отцы и дети», автоматическая разметка, корпус текстов, Базаров, цифровая филология, нигилизм.

BADIY MATNNI AVTOMATIK STILISTIK BELGILASH: IMKONIYATLAR VA CHEKLOVLAR (I. S. TURGENEVNING “OTALAR VA BOLALAR” ROMANI MISOLIDA)

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Otalar va bolalar” romanidagi uslubiy ziddiyat raqamli gumanitar fanlar (digital humanities) metodlari orqali tadqiq etiladi. Avtomatik belgilash (marking) yordamida turli avlodlarga mansub qahramonlarning nutq portretlari tahlil qilingan. Lingvistik tahlil ma’lumotlariga tayanib, muallif “otalar” va “bolalar” o’rtasidagi mafkuraviy qarama-qarshilik asarning leksik va sintaktik sathida mustahkamlangani holds aks etishini isbotlab beradi.

Kalit so’zlar: I. S. Turgenev, “Otalar va bolalar”, avtomatik belgilash, matnlar korpusi, Bazarov, raqamli filologiya, nigilizm.

AUTOMATIC STYLISTIC TAGGING OF LITERARY TEXTS: OPPORTUNITIES AND LIMITATIONS (BASED ON I. S. TURGENEV’S NOVEL FATHERS AND SONS)

Abstract. This article explores the stylistic conflict in the novel *Fathers and Sons* using digital humanities methods. Through automatic tagging, the speech profiles of characters from different generations are analyzed. Based on linguistic data, the author demonstrates that the ideological confrontation between “fathers” and “sons” is deeply embedded in the lexical and syntactic structures of the work.

Keywords: I. S. Turgenev, *Fathers and Sons*, automatic tagging, text corpus, Bazarov, digital philology, nihilism.

Введение. В традиционном литературоведении художественная система романа И. С. Тургенева «Отцы и дети» неизменно характеризуется как **полемиическая**. Это определение подразумевает, что идеологический разрыв между «старым» и «новым» поколениями не ограничивается лишь фабулой или прямыми столкновениями героев в спорах о судьбах России. Конфликт пронизывает саму архитектуру текста: он имплицитно заложен в «ткани» художественного языка, в ритмике фраз и лексических пластах, закреплённых за конкретными персонажами.

Столкновение мировоззрений Евгения Базарова и Павла Петровича Кирсанова — это прежде всего **столкновение двух речевых культур**. Если раньше исследователи-филологи при анализе этих различий опирались преимущественно на герменевтическую интуицию и метод «медленного чтения», то современные технологии открывают принципиально новый горизонт верификации.

От интуиции к точным данным. Внедрение методов автоматической стилистической разметки позволяет перевести литературоведческие наблюдения из плоскости субъективных оценок в область доказательных фактов. Цифровой анализ дает возможность провести комплексную «деконструкцию» авторского стиля, трансформируя общие рассуждения в проверяемые данные о структуре текста.

Применение компьютерных алгоритмов к тексту Тургенева позволяет решить ряд фундаментальных задач:

- **Дифференциация речевых регистров:** Мы можем математически точно зафиксировать границу, где заканчивается орнаментальная, насыщенная метафорами и галлицизмами речь дворянина-аристократа и начинается лапидарный, подчеркнута деловой и детерминированный наукой язык нигилиста.

- **Анализ синтаксической сложности:** Цифровая разметка выявляет различия в построении предложений — от многослойных периодов Павла Петровича до «рубленых», прагматичных высказываний Базарова.

- **Семантическое картирование:** Автоматический поиск частотных слов и ключевых понятий (концептов) позволяет наглядно визуализировать ценностные доминанты героев.

Обзор литературы. Данная работа представляет собой попытку **методологического моста** между классическим изучением поэтики Тургенева и современной цифровой лингвистикой. Мы берем за отправную точку концепции Г. А. Бялого и В. М. Марковича об эстетической функции тургеневского письма и его тяготении к экономии языковых средств. Однако современный этап развития науки требует перехода от описательности к **доказательности**, что становится возможным благодаря инструментарию корпусной лингвистики и методу «дальнего чтения» Ф. Моретти.

Автоматизированная обработка текста позволяет нам исследовать речевые портреты персонажей не изолированно, а как системные элементы эпического пространства. Синтаксический разбор и частотный анализ лексем служат надежным фильтром, позволяющим отделить индивидуально-авторские особенности от общезыковых закономерностей. В конечном итоге, это позволяет нам более точно и глубоко **верифицировать научные наблюдения** о специфике диалогического конфликта в романе, переводя их из категории «литературоведческой интуиции» в разряд научно обоснованных фактов.

В основу работы лег компьютерный анализ текста романа, который проводился в три последовательных этапа:

1. Автоматический разбор структуры (Синтаксический парсинг). Чтобы «заглянуть под капот» литературного текста, мы применили **синтаксический парсинг**. Представьте, что программа Stanza — это цифровой лингвист, который разбирает каждое предложение романа на «чертежи».

Система анализирует, как слова цепляются друг за друга, формируя каркас фразы. Благодаря этому мы можем наглядно сравнить манеру общения героев. Например, один персонаж может изъясняться короткими, рублеными фразами, а другой — возводить монументальные синтаксические конструкции с множеством оборотов. Такой подход превращает интуитивное ощущение от чтения в **точные цифры и графики**, отражающие интеллектуальный и эмоциональный профиль каждого героя.

2. Группировка слов по смыслу (Лексическая классификация). Процесс **лексической кластеризации** позволил распределить массив слов по специализированным тематическим «корзинам». Используя алгоритмы автоматического анализа, мы выделили ключевые лексико-семантические группы, формирующие мир произведения. Вместо хаотичного набора слов мы получили четко структурированные области: «наука», «искусство», «дворянский быт» и «эмоциональная сфера». Такой подход наглядно демонстрирует, как лексический выбор автора служит инструментом для создания антагонизма между героями-идеологами.

3. Сравнение речевых портретов. На финальном этапе мы сопоставили прямую речь главных противников — Базарова и Павла Петровича. Сравнение шло по двум линиям: насколько богат и разнообразен их словарный запас и насколько сложными или, наоборот, простыми и лаконичными являются их высказывания.

Результаты исследования. Автоматическая разметка подтвердила глубокий стилистический разрыв между героями:

- **Лексические доминанты:** Программа зафиксировала в речи Базарова аномально высокую концентрацию естественнонаучной терминологии. Его словарь максимально конкретен. Напротив, в речи Павла Петровича доминирует абстрактная лексика, связанная с социальными нормами и эстетикой.

- **Синтаксические различия:** Алгоритмы подтвердили «рубленый» стиль Базарова — его предложения короче, в них преобладают глаголы и отрицательные конструкции. Речь «отцов» характеризуется сложной вводной структурой и использованием этикетных формул, что создает эффект «орнаментальности» стиля.

• **Эмоциональный рельеф:** Анализ тональности (Sentiment Analysis) выявил, что наиболее «напряженные» с точки зрения отрицательной лексики зоны текста приходятся на идеологические дуэли героев, в то время как описание природы в финале характеризуется лексикой примирения и покоя.

Обсуждение. В ходе обсуждения результатов становится очевидным, что речевой портрет Базарова, сформированный в эпическом пространстве романа, является программно минималистичным. С помощью методов цифровой филологии нам удалось зафиксировать, как нигилистическое мировоззрение героя диктует выбор конкретных языковых средств.

Выявленная тенденция к упрощению структуры высказываний и минимизации образных средств (тропов) служит доказательством того, что Базаров воспринимает эстетизированную речь как атрибут «старой эстетики», подлежащей разрушению. Автоматика позволяет нам объективизировать этот процесс: там, где традиционное литературоведение говорит о «сухости» героя, количественные показатели демонстрируют системное снижение частотности качественных прилагательных и усложненных синтаксических конструкций.

Несмотря на высокую точность количественных методов, в ходе исследования были выявлены фундаментальные **когнитивные барьеры**, ограничивающие возможности автоматизированных алгоритмов:

• **Семантическая многослойность и проблема иронии:** Алгоритмы лингвистической разметки ориентированы на денотативное (прямое) значение лексем, что делает их уязвимыми перед **авторской модальностью**. Например, когда Базаров использует лексему «принципы» в ироническом ключе, деконструируя ценности Кирсановых, машина фиксирует лишь лексическую единицу. Коннотативный подтекст и насмешка, меняющие смысл слова на противоположный, остаются за пределами «понимания» алгоритма, что требует финальной экспертной интерпретации исследователя.

• **Ограниченность герменевтического анализа:** Процесс внутренней трансформации Базарова под влиянием Одинцовой фиксируется системой как статистический «выброс» или **атипичный лингвистический сдвиг** (рост концентрации абстрактной и эмоционально-оценочной лексики). Однако алгоритм способен лишь констатировать изменение частотности слов; квалифицировать этот сдвиг как экзистенциальный кризис или разрушение нигилистической парадигмы героя может только литературовед, обладающий контекстуальным знанием.

Заключение. Подводя итоги проведенного исследования, можно утверждать, что лингвистический антагонизм в романе И. С. Тургенева «Отцы и дети» не просто сопутствует сюжетному конфликту, но является его первичным базисом. Нам удалось доказать, что непреодолимая пропасть между поколениями — это прежде всего коммуникативный разрыв, заложенный автором на глубоком уровне художественной «ткани» произведения. Анализ показал, что идеологическое столкновение Евгения Базарова и Павла Петровича Кирсанова манифестируется в их речевых портретах задолго до того, как они вступают в открытый спор: в самом ритме их фраз, в отборе лексики и в синтаксической сложности их высказываний.

С помощью методов количественного анализа и автоматической стилистической разметки мы смогли «деконструировать» тургеневское письмо, превратив субъективные филологические наблюдения в систему проверяемых фактов. Это позволило нам математически точно описать речевые маркеры нигилизма и традиционализма. Мы зафиксировали, как подчеркнуто сухой, лапидарный и прагматичный язык Базарова — представителя новой научной парадигмы — вступает в системный конфликт с орнаментальной, насыщенной метафорами и аристократизмами речью «отцов». Таким образом, цифровой подход позволил визуализировать границу между двумя культурами, которую Тургенев филигранно выстраивал на протяжении всего романа.

В завершение стоит отметить, что использование технологий цифрового анализа (Digital Humanities) не подменяет собой классическое литературоведение, а, напротив, обеспечивает ему надежный и объективный фундамент. Эмпирические данные, полученные в ходе исследования, позволяют минимизировать риск субъективных трактовок и взглянуть на наследие Тургенева под новым углом. Классический текст предстает перед нами как сложная, живая система кодов, где каждое слово работает на создание монументального образа эпохи. Предложенная методология подтверждает свою эффективность, открывая перспективы для дальнейшего объективного изучения русской классики как пространства, в котором язык является главным инструментом социального и культурного самоопределения.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Тургенев, И. С. Полное собрание сочинений и писем: в 30 т. / И. С. Тургенев. — М.: Наука, 1982.
2. Батюшков, Ф. Д. Тургенев и Базаров / Ф. Д. Батюшков. — Л.: Наука и школа, 1920. — 112 с.
3. Бахтин, М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. М. Бахтин. — М.: Художественная литература, 1975. — 504 с.
4. Виноградов, В. В. О языке художественной прозы / В. В. Виноградов. — М.: Наука, 1980. — 360 с. (Классическая работа по теории речевого портрета).
5. Захаров, В. П. Корпусная лингвистика: учебник / В. П. Захаров, С. Ю. Мазерин. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2021. — 232 с.
6. Лотман, Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман. — М.: Искусство, 1970. — 384 с.
7. Мартыненко, Г. Я. Методы статистического анализа стилистики художественного текста / Г. Я. Мартыненко. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. — 164 с. (Основополагающая работа по количественной филологии).
8. Потапова, Р. К. Новые информационные технологии и лингвистика / Р. К. Потапова. — М.: КомКнига, 2005. — 368 с.
9. Щербинин, А. Ю. Компьютерные технологии в филологических исследованиях / А. Ю. Щербинин. — Томск: Изд-во ТГУ, 2020.
10. Jockers, M. L. Macroanalysis: Digital Methods and Literary History / M. L. Jockers. — Urbana: University of Illinois Press, 2013. — 304 p. (Ключевая работа по макроанализу текста).

UO'K 81'44:81'11

O'ZBEK BADIY DISKURSINING LINGVOKOGNITIV TAHLILIDA KONSEPTUAL INTEGRATSIYA NAZARIYASINING O'RNI

Askarova Maftuna To'liq qizi,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti tayanch doktoranti

askarovamaftuna652@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy diskurs tahlilida zamonaviy tahlil metodlaridan biri konseptual integratsiyaning ahamiyati hamda ishlash mexanizmi muhokama qilinadi. Shuningdek, maqolada ushbu metodning konseptual metafora va mental makonlar kabi o'xshash tahlil metodlaridan farqli hamda mushtarak jihatlari yoritib beriladi. Mazkur metodning o'zbek badiiy diskursining fragmentlarini tahlil qilishda amaliy qo'llanishi namunalar bilan tadqiq qilinadi. Mazkur tahlillar orqali konseptual integratsiya nazariyasining ko'p qatlamli semantik birliklarning mazmunini ochib berish va mazkur jarayon dinamik ekanligi, ayni vaqtda muallif ongida ro'y berishini ko'rsatib beramiz.

Kalit so'zlar: konseptual integratsiya nazariyasi, konseptual metafora, mentak makonlar, antropotsentrizm, kognitiv tilshunoslik, kognitiv stilistika, semantik qatlam.

РОЛЬ ТЕОРИИ КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ ИНТЕГРАЦИИ В ЛИНГВОКОГНИТИВНОМ АНАЛИЗЕ УЗБЕКСКОГО ХУДОЖЕСТВЕННОГО ДИСКУРСА

Аннотация. В данной статье рассматриваются значение и механизм функционирования концептуальной интеграции как одного из современных методов анализа художественного дискурса. Кроме того, освещаются сходства и различия данного метода с такими близкими аналитическими подходами, как теория концептуальной метафоры и теория ментальных пространств. Практическое применение данного метода в анализе фрагментов узбекского художественного дискурса исследуется на основе конкретных примеров. Посредством проведённого анализа демонстрируется, что теория концептуальной интеграции позволяет раскрывать содержание многослойных семантических единиц, а также показывает динамический характер данного процесса, происходящего непосредственно в сознании автора.

Ключевые слова: теория концептуальной интеграции, концептуальная метафора, ментальные пространства, антропоцентризм, когнитивная лингвистика, когнитивная стилестика, семантический слой.

THE ROLE OF CONCEPTUAL INTEGRATION THEORY IN THE LINGUO-COGNITIVE ANALYSIS OF UZBEK LITERARY DISCOURSE

Abstract. This article discusses the significance and operational mechanism of conceptual integration as one of the modern methods used in the analysis of literary discourse. The paper also highlights the similarities and differences between this method and related analytical approaches such as conceptual metaphor theory and mental space theory. The practical application of this method in analyzing fragments of Uzbek literary discourse is examined through illustrative examples. The analysis demonstrates that conceptual integration theory enables the interpretation of multilayered semantic units and reveals the dynamic nature of this process occurring simultaneously within the author's mind.

Keywords: conceptual integration theory, conceptual metaphor, mental spaces, anthropocentrism, cognitive linguistics, cognitive stylistics, semantic layer.

Kirish. Tilshunoslik tarixida paradigmalar almashinuvi tilni turli jihatdan tahlil qilish bilan bevosita bog'liq holda kechdi. Bugungi kunda keng tarqalgan zamonaviy paradigma-antropotsentrizm tilshunoslar oldiga bir qator muhim vazifalarni qo'ydi. Mazkur paradigma doirasida til va inson o'rtasidagi o'zaro ta'sirni tahlil qilish turli yangi yondashuvlarni va tahlil metodlarini yuzaga chiqishiga sabab bo'ldi. Ulardan biri kognitiv yondashuvdir.

Kognitiv yondashuv inson omilining til orqali aks etishi va uning fikrlashi hamda ma'lumotlarni qabul qilishi, qayta ishlashi, saqlashi o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganishni tahlil markaziga qo'yadi.

Aynan kognitiv nuqtai nazardan tahlil qilishda bugungi kunda ko'p qiziqish uyg'otib kelayotgan tahlil usullaridan biri konseptual integratsiya nazariyasidir. Mazkur nazariya o'zidan oldinga mental makonlar va konseptual metafora nazariyasining keyingi bosqichi bo'lib, chuqur semantik tahlillarda markaziy o'rinni egallab kelmoqda.

Badiiy diskurs tilning barcha imkoniyatlarini ochib beruvchi shuningdek, insonning fikrlash jarayonlarini yaqqol aks ettiruvchi manba bo'lib, aynan uning tahlili orqali tilning kognitiv jihatlarini bir muncha ochish imkoniga ega bo'lish mumkin. Shu boisdan, ishimizda aynan badiiy diskurning tahlilida konseptual integratsiyaning o'rni va uning asardagi chuqur mazmunni ochishda va muallif maqsadlarini aniq ochib berishdagi o'rni tahlilga tortamiz.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot tahlili antropotsentrik paradigma doirasida kognitiv yondashuv orqali amalga oshirildi. Mazkur tadqiqotning nazariy-metodologik asosini G.Fokoner va M.Turnerlar ishlab chiqqan konseptual integratsiya nazariyasi tashkil etadi [1]. Shuningdek, o'zbek badiiy diskursidan tanlangan namunalarda uchraydigan obrazli birliklar, metaforik konstruksiyalar kabi ko'p qatlamli semantik tuzilmalar lingvokognitiv jihatdan talqin qilindi. Xususan, lingvokognitiv tahlil metodi badiiy diskurs namunalaridagi konseptual tuzilmalar, mental makonlar va ularning o'zaro aloqasini aniqlashda qo'llandi. Konseptual integratsiya metodo esa badiiy namunalardagi yangi ma'no konstruksiyalarining 4 mental makonda shakllanish mexanizmini ochib berish uchun qo'llandi. Shuningdek, kontekst, implikasiya va presuppozitsiyalarni aniqlashda diskursiv tahlil metodiga ham murojaat qilindi. Mental makonlardagi til birliklarining yuzaki va chuqur semantik qatlamlarini aniqlashda va o'quvchi ongida konseptual mazmunning qanday shakllanishini aniqlashda interpretativ-semantik tahlil metodidan foydalanildi.

Tadqiqotning materiali sifatida zamonaviy o'zbek adabiyotidan diskursiv parchalar tanlab olingan (Usmon Nosir hamda O'tkir Hoshimov ijodidan [5,6]). Ular yordamida bugungi kunda keng tarqalib borayotgan tahlil metodi - konseptual integratsiya nazariyasining badiiy mazmunni hosil qilishdagi kognitiv mexanizmlarni ochib berishdagi ahamiyati yoritildi.

Asosiy qism. Konseptual integratsiya nazariyasining kelib chiqishi G.Fokoner hamda M. Turnerlar nomi bilan bog'liq bo'lib, N.M.Djusupov tomonidan ushbu nazariyaning kelib chiqishi yuqoridagi mualliflarning mental makonlar borasidagi nazariyalari hamda J.Lakoff va M. Jonsonlar tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasining mantiqiy davomi sifatida ta'kidlanadi [2]. Konseptual integratsiya nazariyasida ham mental makonlar va konseptual metafora nazariyasidagi kabi manba makon ("source") hamda maqsad makoni ("target") ishtirok etadi. Biroq konseptual integratsiyada mental makonlar kamida 4ta bo'lib, avvaldan mavjud bilimlar bilan qorishgan holda yangi ma'nolar va konseptlar yuzaga keladi.

Shu o'rinda konseptual metafora va konseptual integratsiya nazariyalarining bir-biridan farqli jihatlariga e'tibor qaratsak. Konseptual metafora kognitiv lingvistikaning tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur doirada "source domain" (manba domeni), "target domain" (maqsad domeni), "invariantlik" "mapping" (xaritalash) kabi tushunchalar keng qo'llanib, ular metaforaning nafaqat lisoniy balki konseptual hodisalarini muhokama qilishda terminologik apparatga aynalishgan. Mazkur nazariyaning tamoyillari va natijalari nafaqat lingvistikada, qolaversa, undan boshqa sohalarda ham qo'llangan. Xususan, zamonaviy stilistika sohasida olib borilayotgan tadqiqotlarning ko'pchilig aynan ushbu masalaning yechimi sifatida talqin qilinadi. N.Panjiyeva tomonidan qilingan dissertatsiya ishida ham konseptual integratsiya nazariyasi metafora, metonimiyadan tashqari allyuziya, antonomaziya, epitelar, parafrazalar kabi qator badiiy stilistik vositalar yaratilishi uchun ham asos bo'lishini ta'kidlaydi. Shuningdek, Mandelblit tomonidan integrativ mexanizmlar tilni qayta ishlashning eng oddiy jihatlarida ham asos vazifasini bajarishi ta'kidlanadi. Switser esa mazkur nazariyani grammatik konstruksiyalarning semantik xususiyatlarini aniq so'zlarning leksik semantikasi bilan birlashtirishda ham o'rinni qo'llash mumkinligini ta'kidlaydi. Shuningdek, mazkur nazariya asoschilari G. Fokoner va M. Turnerlar tomonida sabab-harakat konstruksiyalarini tushunishda ham konseptual integratsiya mexanizmlari zarurligini ta'kidlab, "He sneezed the napkin off the table" jumlasini keltiradi [4].

Konseptual integratsiya nazariyasi nisbatan yangi bo'lib, uning vazifasi lisoniy ma'lumotlarni izohlash bilan birga metafora tahlilining boshqa turdagi lisoniy va konseptual hodisalar tahlili bilan yagona tizimga birlashtirishdan iborat. Mazkur nazariya "blending", "konseptual blending" (conceptual blending) yoki "konseptual integratsiya" (conceptual integration) nomlari bilan yuritilib, konseptual metafora nazariyasi bilan bir qator umumiy jihatlar hamda farqli jihatlariga ega. Xususan, har ikkala nazariyada ham metafora faqat lisoniy

hodisa emas, balki konseptual hodisa sifaida talqin qilinadi. Shuningdek, har ikki yondashuvda ham domenlar o'rtasidagi til, obrazlilik va inferensiyalarning (xulosalar) tizimli proyeksiyalari (ko'chishlari) kuzatiladi.

Biroq mazkur mushtarak jihatlar qaramasdan, ular o'rtasidagi tafovutlar ham mavjud va bu ularning alohida mavjudligi hamda ahamiyatini belgilab beradi. Konseptual metafora nazariyasi ikki mental makonlardagi reprezentatsiyalar o'rtasidagi proyeksiyalarni asos qilib olsa, konseptual integratsiyada esa bundanda ko'proq mental makonlarning integratsiyasi olinadi. Konseptual metafora nazariyasida metafora qat'iy yo'nalishga ega deb qaralsa, konseptual integratsiyada esa mazkur holat kuzatilmaydi. Shuningdek, konseptual metafora tahlili mustahkam konseptual munosabatlar asosiga quriladi, biroq konseptual metyaforda bu holat dinamik bo'lib, real vaqtda sodir bo'ladigan kognitiv jarayondir. Mazkur jarayonda mavjud metaforik strukturalar foallashadi va ularni to'ldiruvchi vaqtinchalik va yangi konseptualizatsiyalar yuzaga keladi. Ya'ni konseptual metaforada metaforik birikmalar inson ongida avvaldan mavjud va barqaror konseptual bog'lanishlar sifatida ko'radi, ammo konseptual integratsiya bu jarayonda avvaldan tanish metaforalar faollashishi bilan birga ularga kontekstdan anglashiladigan va ayni vaqtda unga integratsiyalashadigan yangi ma'nolar ham nazarda tutiladi. Qisqacha qilib aytganda, konseptual metafora nazariyasi ongdagi tayyor metaforik tizimlardan foydalanadi, konseptual integratsiya nazariyasida esa mazkur tayyor tizimlardan foydalanib, real vaqtda yangi ma'nolar yaratiladi.

T.G.Skrebtsova konseptual integratsiya nazariyasining quyidagi xususiyatlarini sanab o'tadi [3]: a) analogiya asosidagi konseptlararo bog'liqlik; b) boshlang'ich makonlarning o'ziga xos ayrim konseptual belgilari umumiyliigi; d) fon bilimlari (avvaldan mavjud bilimlar)ni faollashtirish; e) yangi konseptual ma'no va strukturalarni shakllantirish. Muallif tomonidan ta'kidlangan ushbu xususiyatlar konseptual integratsiyada ishtirok etuvchi mental makonlarning o'ziga xosliklaridan kelib chiqqan bo'lib, quyida ushbu mental makonlarning har birini alohida muhokama qilib, mental makonlar nazariyasi hamda konseptual metafora nazariyasining tuzilishi hamda makonlaridan farqlarini yoritib beramiz.

Konseptual integratsiya kamida ikki "boshlang'ich makon" ("input space") hamda ularning umumiy xususiyatlari jamlanuvchi "umumiy makon" ("generic space") hamda yangi konseptlar, ma'nolar shakllanuvchi "qorishiq makon" ("blended space") dan iborat. Dastlabki ikki makonni konseptual metafora nazariyasidagi manba va maqsad domenlariga qiyoslash mumkin, ammo konseptual integratsiya konseptual metafora kabi ikki domen o'rtasidagi proyeksiyaga emas, balki yanada murakkabroq semantik tahlilga asoslanadi. Shuningdek, konseptual integratsiya nazariyasining yana bir o'ziga xos muhim jihati shundaki, boshlang'ich makonlar ikki va undan ortiq bo'lishi va yanada chuqur, ko'p qatlamli tahlilni yuzaga keltirishi mumkin. Bunday holatda konseptual integratsiya tarmoq modeli (conceptual integration networks) yuzaga keladi. Ushbu modelning amaliy jihatdan tavsifi hamda namunasi N.Djusupovning mazkur masaladagi maqolasida "Grim Reaper" birikmasi orqali ochib berilgan [2]. Unda o'lim tushunchasi ushbu birikmaning assotsiativ belgilari umumiy va blended (qorishiq) makonlarda sintez qilinishi orqali yangi ma'nolar kasb etishi muhokama qilinadi.

Konseptual integratsiyaning yana bir ahamiyati N.Panjiyeva tomonidan ko'plab stilistik vositalarning asosida turishi bilan ta'kidlanadi [3]. Zero, muallifning fikricha metafora va metonimiya kabi stilistik vositalari konseptual integratsiya orqali qator tahlillarga tortilgan. Bundan kelib chiqadiki, konseptual integratsiya nazariyasining kognitiv yondashuvdagi tahlillarda dolzarb bo'lishda davom etadi. Shuningdek, ushbu mexanizmning ko'pgina badiiy tahlillarda ishlatilganini ko'rishimiz mumkin. Shulardan biri E.Semino tomonidan tahlilga tortilgan Virginiya Vulfning "Lappin and Lapinova" nomli hikoyasidir. Ushbu hikoyada qahramonlarning haqiqiy hayoti birinchi kirish makon sifatida tanlanadi va ularning hayoliy hayoti (Qirol quyon Lappin va qirolicha Lapinova) ikkinchi kirish makoni sifatida qo'yiladi. Bu orqali tadqiqotchi asardagi qahramonlarning ongi til birliklari bilan qanday bog'langanligini ko'rsatib beradi. Biroq hikoya davomida bosh qahramon ayol-Rozalinda o'zi yaratgan o'xshatishni yanada mukammallashtiradi va natijada dastlabki ikki kirish makonlarining yonida yana ikkita mental mankon: ovchi obrazi va monarxiya qo'shiladi. Natijada, yuqorida ta'kidlaganimizdek, kirish makonlari ikkidan ortiq bo'lgan murakkab konseptual integratsiya tarmog'i yuzaga keladi. Muhimi shundaki, kirish makonlarining har biri Rozalind tomonidan Ernestga berilgan xususiyatlarning aksi sifatida namoyon bo'ladi.

Kirish makon 1 - erkak quyon, burnini qimirlatuvchi. Bu mental makon ikkinchi kirish mental makoniga proyeksiyalanadi va kirish maon 2 - Ernest, burnini qimirlatuvchi obraz. Ernestga xos barcha jihatlar mos kelishi uchun Rozalind 3- va 4-kirish makonlarini yuzaga keltiruvchi Lappin qirol obrazi va uning nomlanishi aynan fransuzcha "lapin" yoki inglizcha "bunny" emasligi bilan izohlanadi. Zero bu orqali muallif til birliklarining identitet yaratilishidagi o'rni ham ko'rsatib beradi. Shunday qilib, 3- va 4- makonlardagi ma'lumotlar Ernestning jihatlarini quyidagicha ochadi:

- 1-kirish makon - burnini qimirlatish
- 3-kirish makon - erkaklik, kuch
- 4-kirish makon - nazorat, dominantlik

Ushbu makonlarning birikishidan Ernestning “ov qiluvchi qirol quyon” obraziga tenglashtirilishini ko‘rishimiz mumkin. Biz ushbu tahlilning illustrativ ko‘rinishini quyidagicha talqin qildik:

Ushbu modelning butun asar syujeti bilan aloqasi kuchli bo‘lib, uning asosiy g‘oyasini yuzaga chiqarishda yordam beradi. Ya’ni real hayotda turmushiga moslasha olmayaotgan ayol o‘zining fantaziya olamini “qirol quyon va qirolicha quyon” olamini yaratadi va unday yashay boshlaydi. Bu esa real hayotda ayolning o‘ziga ma’qul bo‘lmagan holatlar uchun ham moslashib borayotganining va o‘zligini yo‘qotayotganining aksi sifatida namoyon bo‘ladi.

E.Semino tomonidan olib borilgan ushbu tahlil namunasi shuni ko‘rsatadiki, konseptual tahlil badiiy diskurs mohiyatini ochishda muhim rol o‘ynaydi va shuningdek, fikrlash jarayonining tashkil topish mexanizmini ifoda eta oladi.

Biz ushbu tahlil metodining o‘zbek badiiy diskursini tahlil qilish jarayonidagi tatbiqini amalga oshirmoqchimiz. Tahlil manbasi sifatida Usmon Nosirning “Monolog” she’ridan quyidagi parcha olindi va u orqali she’rning butun mazmuni yanada chuqurroq anglashiladi [5]:

*Jim!.. Ufqdan botar quyoshni
Shart kesilgan boshga o‘xshatdim.
Parcha-parcha kuygan shafaqlar
Tirqiragan qonni eslatdi!*

Mazkur parchadagi tabiat manzarasi bilan qatl sahnasi o‘zaro qorishganini ko‘rishimiz mumkin. Birinchi kirish makonini tabiat manzarasi deb olamiz va undagi axborot - quyosh botishi, qizil shafaq, ufq, kech kirishi, sokinlik, zulmat. Ikkinchi makonni esa qatl manzarasi deb olamiz va undagi axborot - kesilgan bosh, qon dahshat, o‘lim, fojia, insoniy azob. Mazkur ikki kirish maondagi axborotlarning umumiy makondagi birlashuviga e’tibor qaratsak, umumiy maonda har ikki mental makonlarga xos qizil rang, tugash/nihoia, markaziy obyekt bosh/quyosh, zulmat/o‘lim mavjud. Endi esa qorishiq makonda mazkur elementlarning birlashuvi orqali quyidagi yangi ma’no shakllanadi va u she’rning butun mazmuni bilan bog‘lanadi. Qorishiq makonda quyosh kesilgan boshga o‘xshatish orqali qiyoslanadi va shafaq oqayotgan qonga. Natijada quyosh botishi oddiy tabiat manzarsi

yoki qatlga qiyoslangan metafora emas, balki qonli qatl metafizikasiga aylantiriladi va borliqning o'zi lirik qahramonning ichki ruhiy holati sababli fojia tus olgani yetkaziladi. Zero, she'riy asarning mazkur parchagacha bo'lgan qismlarida sevgi hikoyasi fojia bilan tugagan qahramonlarning nomlari intertekstuallik orqali tilga olinadi. Bu orqali muallif insonning bir tuyg'u ortidan ko'rayotgan azoblarini ekspressivlikni oshirgan holatda va fojia kayfiyatni yaratish orqali yanada estetik holatda ifoda etadi. Ya'ni konseptual integratsiya orqali tabiat manzarasi lirik qahramonning fojia ruhiy holatini aks ettiruvchi psixologik makonga aylanadi. Bu orqali ushbu mexanizmning ayniqsa, badiiy diskurs uchun ekspressiv va emotiv imkoniyatlarini ochib beradi.

Navbatdagi misolimiz nasriy asar bo'lib, unda ham konseptual blending orqali yangi ma'no hosil bo'lish jarayonining tahlilini ko'ramiz. Tahlilga O'tkir Hoshimovning "Gilam paypoq" hikoyasi tortiladi [6]. Mazkur hikoyaning e'tiborga molik jihati uning boshida va oxirida bir xil jumalarning takrorlanishi bo'lib, bu asarning eng kuchli nuqtalari bo'lib, yangi ma'nolar hosil bo'lishiga yana bir turtki bo'la oladi. Dastavval, hikoya boshida o'g'il oyog'i sovuqdan o'g'rib qoladigan onasiga gilam paypoq sovg'a qilgani va buni ona qo'shnilarga maqtanganini tasvirlash bilan boshlanadi. Asar oxirida esa aynan shu manzara va jumalar takrorlanib, lekin endi unga o'g'ilning iqrori, onasining oyog'i og'rishiga sababga ishora qilish bilan yakunlanadi:

"Har yili dam olishga borganimda onamga gilam paypoq olib kelaman. Kavkaz tomonda ko'p bo'ladi. Juba deyishadi, jurabi deyishadi. Oyim xuddi noyob narsaga ega bo'lgandek, uzundan-uzoq duo qiladi. Shunday mehribon o'g'li borligini aytib qo'shnilarga maqtanadi. Uning oyog'i kasal. Salqin tushishi bilan shishib ketadi, og'riydi. Qo'ni-qo'shnilar ahvol so'rasa, ularniyam, o'ziniyam yupatadi. – Ha, endi keksalik-da, o'rgilay."

"Har yili dam olishga borganimda onamga gilam paypoq olib keldim. U xuddi noyob narsaga ega bo'lgandek, uzoq duo qiladi, birpasda hamma qo'shnilarga ko'z-ko'z qilib chiqadi, shunday «mehribon» o'g'li borligini aytib maqtanadi. Shunda qor gupillab yog'ib turgan mudhish kecha, onamning qip-qizil go'shtga aylanib ketgan oyoqlari ko'z o'ngimga keladi-yu, indamay chiqib ketaman."

Mazkur parchalardagi umumiy obyektlar gilam paypoq va ona obrazini ikki kirish mental makonlariga joylashtiramiz.

Kirish makon 1 - Gilam paypoq: qishki kiyim, sovuqdan himoya, sovg'a, maqtanish obyekti

Kirish makon 2 - Ona fidoyiligi: sovuq qish, oyoq muzlashi, tuzalmas dard, qurbonlik

Umumiy makon: sovuq, himoya, oyoq motivi, mehribonchilik

Blending makoni (Qorishiq makon): gilam paypoq - ona qurbonligi, kech anglangan mehr, vijdon va afsuslanish belgisi.

Mazkur tahlil natijasida asardagi bir necha o'rinda tilga olingan obyekt - gilam paypoq faqatgina oddiy buyum emas onaning o'za farzandi uchun qilgan qurbonligining ramzi, yillar davomida ona bardosh berib kelayotgan o'g'riqni "isituvchi" ramziy predmetga aylanadi va shu bilan birga, ona fidoyiligini kech anglagan va uning dardi oldida nochor qolgan o'g'ilning o'kinchi ramzi hisoblanadi. Mazkur tahlil metodining ahamiyati shundaki, bu orqali butun hikoya davomida gilam paypoq obyekti xotiralarni faollashtiruvchi turtki, psixologik ramz va ona mehrining materiallashgan obrazi sifatida xizmat qiladi.

Konseptual integratsiya tahlili orqali uning ko'p qatlamli badiiy ma'nolari ochiladi. Birinchi kirish makonida u farzandning onaga mehribonligining tashqi ramzi sifatidagi oddiy predmet sifatida namoyon bo'lsa, ikkinchi kirish makonda onaning qilgan qurbonligi va jismoniy azobi konseptlari faollashadi. Umumiy makonda yaqin insonini sovuqdan asrash modeli joylansa, blend makonda "gilam paypoq" farzandlik vijdonining qiynog'i sifatida konseptuallashadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, konseptual integratsiya nazariyasi badiiy diskurs tahlilida samarali vosita hisoblanadi va uning lingvokognitiv xususiyatlarini ochib beradi. G.Fokoner va M.Turnerlar tomonidan ham mazkur nazariyaning faqatgina adabiyotga emas, balki inson tafakkurining eng markaziy operatsiyalaridan biri bo'lgan hodisa ekanligi ta'kidlangan. Zero, konseptual integratsiya mental konstruksiyani inson tafakkurining umumiy kognitiv jarayonlari bilan bog'laydi.

Tahlillar orqali ayon bo'ladiki, konseptual blending orqali muallifning individual tasavvuri, madaniy tajribasi va o'quvchi interpretatsiyasi o'rtasidagi murakkab kognitiv bog'lanishni aks ettirish mumkin.

Mazkur tadqiqot natijalari lingvokognitiv tahlil metodologiyasini boyitish va konseptual integratsiya nazariyasining o'zbek badiiy diskursini o'rganishdagi ilmiy hamda amaliy ahamiyatini ma'lum darajada tasdiqlaydi. Mazkur yondashuv kognitiv stilistika, diskurs tahlili, lingvopoetika va qiyosiy tilshunoslik, lingvomadaniy tadqiqotlarning kelgusi rivojida samarali qo'llanishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Fauconnier, G., & Turner, M. (1998). *Conceptual integration networks*. Cognitive Science, 22(2), 133–187. https://doi.org/10.1207/s15516709cog2202_1
2. Djusupov, N. M. (2019). *Концептуальная интеграция как базовый методологический конструкт в системе лингвокогнитивных исследований*. O‘zbekistonda xorijiy tillar, (2). <https://doi.org/10.36078/1564986304>
3. Panjjeva, N. N. (2025). *Концептуализация и категоризация стилистических приёмов в английском языке (Doctoral dissertation, Узбекский государственный университет мировых языков)*. Бухара, Узбекистан.
4. Semino, E. (2006). *Blending and characters’ mental functioning in Virginia Woolf’s Lappin and Lapinova*. Language and Literature, 15(1), 55–72. <https://doi.org/10.1191/0963947006yl621oa>
5. <https://tafakkur.net/monolog/usmon-nosir.uz>
6. <https://lib.bimm.uz/items/download/10396>

TAXALLUSLARNING LINGVISTIK STRUKTURA VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI: O'ZBEK ADABIYOTI VA ZAMONAVIY DISKURS TAHLILI

Avezova Dilovar Salimovna,
Buxoro davlat universiteti Filologiya fakulteti,
rus tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi
d.s.avezova@buxdu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqola o'zbek adabiyotida taxallus hodisasining lingvistik xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda taxalluslarning fonetik, morfologik, semantik, pragmatik va diskursiv jihatlarini kompleks tarzda o'rganildi. Klassik adabiyotda Alisher Navoiy, Cho'lpon, Mashrab kabi ijodkorlarning taxalluslari estetik va ramziy ma'nolarni ifodalagan bo'lsa, zamonaviy raqamli muhitda blogerlar va yozuvchilarning nik-neym taxalluslari individual identitet va anonimlikni shakllantirish vositasi sifatida namoyon bo'lmoqda. Qiyosiy tahlil natijalari taxalluslarning tarixiy an'anadan zamonaviy diskursga o'tish jarayonini ko'rsatib, ularning tilshunoslikdagi o'rni va ahamiyatini belgilab berdi.

Kalit so'zlar: taxallus, onomastika, antroponimika, stilistika, fonetik tahlil, morfologik tahlil, semantik tahlil, pragmatik tahlil, diskursiv tahlil, qiyosiy tahlil, identitet, internet muhitida. taxallus.

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПСЕВДОНИМОВ: АНАЛИЗ УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И СОВРЕМЕННОГО ДИСКУРСА

Аннотация. Данная статья посвящена анализу лингвистических особенностей феномена псевдонима в узбекской литературе. В исследовании комплексно рассмотрены фонетические, морфологические, семантические, прагматические и дискурсивные аспекты псевдонимов. В классической литературе псевдонимы таких авторов, как Алишер Навои, Чулпон, Машираб, выражали эстетические и символические значения, тогда как в современной цифровой среде никнеймы и псевдонимы блогеров и писателей выступают средством формирования индивидуальной идентичности и анонимности. Сравнительный анализ показал процесс перехода псевдонимов от исторической традиции к современному дискурсу, определив их место и значение в лингвистике.

Ключевые слова: тахаллус, ономастика, антропонимика, стилстика, фонетический анализ, морфологический анализ, семантический анализ, прагматический анализ, дискурсивный анализ, сравнительный анализ, идентичность, псевдоним в интернет-среде.

LINGUISTIC STRUCTURE AND SEMANTIC FEATURES OF PEN NAMES: ANALYSIS OF UZBEK LITERATURE AND CONTEMPORARY DISCOURSE.

Abstract. This article is devoted to the analysis of the linguistic features of the phenomenon of pen names in Uzbek literature. The study comprehensively examines the phonetic, morphological, semantic, pragmatic, and discursive aspects of pen names. In classical literature, the pen names of authors such as Alisher Navoi, Cholpon, and Mashrab expressed aesthetic and symbolic meanings, while in the modern digital environment, bloggers' and writers' nicknames serve as a means of shaping individual identity and anonymity. The comparative analysis demonstrates the transition of pen names from historical tradition to contemporary discourse, defining their place and significance in linguistics.

Keywords: nickname, onomastics, anthroponymy, stylistics, phonetic analysis, morphological analysis, semantic analysis, pragmatic analysis, discursive analysis, comparative analysis, identity, pseudonym in digital environment.

Kirish. Adabiyot va tilshunoslikda **taxallus** hodisasi alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. Taxallus — ijodkorning o'z ismi o'rniga qo'llaydigan badiiy nomi bo'lib, u shaxsning estetik qarashlari, ijtimoiy pozitsiyasi va madaniy identitetini ifodalashda muhim vosita hisoblanadi. O'zbek adabiyotida taxalluslarning shakllanishi va qo'llanishi ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, ular milliy madaniyatning ajralmas qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan taxalluslarni o'rganish **onomastika**, **antroponimika** va **stilistika** fanlari kesishgan nuqtasida amalga oshiriladi. Onomastika atoqli otlarni, antroponimika shaxs nomlarini, stilistika esa badiiy matndagi estetik vazifalarni tahlil qiladi. Shu bois taxalluslarni lingvistik jihatdan tadqiq etish ularning fonetik, morfologik, semantik va pragmatik xususiyatlarini kompleks o'rganishni talab etadi.

Mumtoz adabiyotdagi taxalluslar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Mashrab kabi shoirlarning taxalluslari nafaqat badiiy meros, balki xalqning madaniy xotirasi sifatida ham qadrlanadi. Shu bilan birga, zamonaviy davrda internet va ijtimoiy tarmoqlar muhitida yangi shakldagi taxalluslar — nik-neym va psevdonimlar paydo bo'lib, ular lingvistik transformatsiya jarayonini ko'rsatmoqda. O'zbek adabiyotida taxalluslarning lingvistik struktura va semantik xususiyatlarini tahlil qilish, ularning fonetik, morfologik, semantik va pragmatik jihatlarini ilmiy asosda yoritishdir. Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

- Klassik adabiyotdagi taxalluslarning lingvistik xususiyatlarini aniqlash.
- Zamonaviy raqamli muhitdagi taxalluslarning shakllanishini tahlil qilish.
- Fonetik, morfologik, semantik va pragmatik jihatlarini kompleks o'rganish.
- Klassik va zamonaviy taxalluslarni qiyosiy tahlil qilish.

Ushbu maqola tilshunoslik nuqtayi nazaridan taxalluslarni o'rganishga bag'ishlanadi. Tadqiqot natijalari nafaqat adabiyotshunoslik, balki lingvokulturologiya, sotsiolingvistika va diskurs tahlili uchun ham metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

1. Taxalluslarning tilshunoslikdagi o'rni. Tilshunoslikda **taxallus** hodisasi onomastika, antroponimika va stilistika fanlari kesishgan nuqtada o'rganiladi. Onomastika atoqli otlarni, antroponimika shaxs nomlarini, stilistika esa badiiy matndagi estetik vazifalarni tahlil qiladi. Taxallus bu uchala yo'nalishda ham muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Chunki u shaxsiy nomning o'rnini bosuvchi, ramziy va estetik ma'noga ega bo'lgan lingvistik birlikdir.

2. Onomastika va antroponimika nuqtayi nazaridan. **Onomastika** fanida taxalluslar atoqli otlarning maxsus turi sifatida ko'riladi. Ularning semantik, etimologik va lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Masalan, "Navoiy" taxallusi "navo" (ohang) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, shoirning musiqiylik va ohangdorlikka bo'lgan e'tiborini ifodalaydi. **Antroponimika** esa taxalluslarni shaxs nomlari tizimida o'rganadi. Bu nuqtayi nazardan taxallus shaxsning ijtimoiy maqomi, identiteti va jamiyatdagi o'rni bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, "Cho'lpon" taxallusi milliy uyg'onish davrida xalqning erkinlik ramzi sifatida tanilgan.

3. Stilistik jihatlar. **Stilistika** fanida taxallusning badiiy matndagi vazifasi o'rganiladi. Taxallus muallif obrazini shakllantirish, estetik ta'sirni kuchaytirish va o'quvchi bilan aloqani mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Masalan, Mashrab taxallusi shoirning ruhiy ozodlik va erkinlikka intilishini ifodalaydi.

4. Lingvistik tahlil yo'nalishlari. Taxalluslarni lingvistik jihatdan o'rganishda quyidagi yo'nalishlar muhim:

- **Fonetik tahlil:** Taxalluslarning ohangdorligi, qofiya va ritm bilan bog'liq xususiyatlari.
- **Morfologik tahlil:** So'z yasash usullari, qo'shimchalar va affiksalar orqali shakllanishi.
- **Semantik tahlil:** Ramziy, estetik va ijtimoiy ma'nolarni ifodalash.
- **Pragmatik tahlil:** Muallifning nutqiy niyati, ijtimoiy pozitsiyasi va badiiy uslubini ko'rsatish.

5. Klassik adabiyotdagi taxalluslar. O'zbek adabiyotida klassik davr shoirlari o'z taxalluslari bilan mashhur bo'lgan. Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab kabi shoirlarning taxalluslari ularning ijodiy individualligini ifodalagan. Bu taxalluslar fonetik jihatdan ohangdor, semantik jihatdan ramziy va stilistik jihatdan estetik vazifani bajargan.

6. Zamonaviy muhitdagi taxalluslar. Bugungi kunda internet va ijtimoiy tarmoqlar muhitida yangi shakldagi taxalluslar — nik-neym va psevdonimlar paydo bo'lmoqda. Ular lingvistik jihatdan klassik taxalluslardan farq qiladi. Masalan, zamonaviy blogerlarning taxalluslari ko'pincha qisqa, fonetik jihatdan sodda va semantik jihatdan individual identitetni ifodalovchi shaklda bo'ladi. Quyida maqolaning **Asosiy qismi** to'liq matn ko'rinishida beriladi. Bu bo'limda taxalluslarning fonetik, morfologik, semantik, pragmatik va diskursiv jihatlarini batafsil tahlil qilinadi.

1. Fonetik tahlil. Taxalluslarning fonetik xususiyatlari ularning ohangdorligi, qofiya va ritm bilan bog'liq jihatlarida namoyon bo'ladi. Klassik adabiyotda shoirlar taxallus tanlashda fonetik uyg'unlikka alohida e'tibor bergan. Masalan, "Navoiy" taxallusi fonetik jihatdan ohangdor bo'lib, unda "navo" (ohang) so'zining musiqiylikni ifodalovchi tovushi mavjud. "Cho'lpon" taxallusi esa fonetik jihatdan qisqa, jarangdor va yodda qoladigan shaklda tanlangan. Fonetik tahlil shuni ko'rsatadiki, taxalluslarning ohangdorligi ularning badiiy matnda estetik ta'sirini

kuchaytiradi. Bu jihat zamonaviy internet muhitida ham saqlanib qolgan. Bloggerlar va yozuvchilar qisqa, fonetik jihatdan sodda taxalluslarni tanlashga moyil bo'lib, bu ularning tez tanilishiga yordam beradi.

2. Morfologik tahlil. Taxalluslarning morfologik tuzilishi so'z yasash usullari, qo'shimchalar va affikslar orqali shakllanishida namoyon bo'ladi. Masalan, "Cho'lpon" taxallusi "cho'l" va "pon" (yulduz) so'zlarining birikmasidan hosil bo'lgan. Bu morfologik tuzilma semantik jihatdan ramziy ma'noga ega bo'lib, xalqning erkinlik va uyg'onish timsolini ifodalaydi. "Mashrab" taxallusi esa arabcha "mashrab" (yo'l, yo'nalish, ichimlik) so'zidan olingan bo'lib, shoirning ruhiy ozodlik va erkinlikka intilishini bildiradi. Morfologik jihatdan bu taxallus oddiy, ammo semantik jihatdan chuqur ma'noga ega. Zamonaviy internet muhitida esa morfologik jihatdan qisqa, ko'pincha inglizcha yoki o'zbekcha so'zlarning kombinatsiyasidan hosil bo'lgan taxalluslar keng tarqalgan. Masalan, "UzStar", "BookLover", "PoetGirl" kabi nik-neym taxalluslar morfologik jihatdan sodda, ammo semantik jihatdan individual identitetni ifodalaydi.

3. Semantik tahlil. Taxalluslarning semantik qatlamlari ularning ramziy, estetik va ijtimoiy ma'nolarida namoyon bo'ladi. Masalan, "Cho'lpon" taxallusi yulduz ramzi orqali milliy uyg'onish va erkinlik g'oyasini ifodalaydi. "Navoiy" taxallusi ohang va musiqiylik ramzi orqali shoirning estetik qarashlarini ko'rsatadi. Semantik jihatdan taxalluslar ko'pincha shoirning ichki dunyosi, ijtimoiy pozitsiyasi va badiiy uslubini aks ettiradi. Masalan, "Mashrab" taxallusi ruhiy ozodlik va erkinlik ramzi sifatida tanilgan. Zamonaviy internet muhitida esa semantik jihatdan individual identitetni ifodalovchi taxalluslar keng tarqalgan. Masalan, "FreedomWriter", "SilentVoice" kabi nik-neym taxalluslar shaxsning ichki dunyosi va ijtimoiy pozitsiyasini ifodalaydi.

4. Pragmatik tahlil. Taxalluslarning pragmatik vazifalari muallifning nutqiy niyati, ijtimoiy pozitsiyasi va badiiy uslubini ko'rsatishda namoyon bo'ladi. Masalan, jadid adabiyotida Cho'lpon, Qodiriy kabi yozuvchilar taxallus orqali o'z davrining ijtimoiy-siyosiy muhitida fikr bildirgan. Pragmatik jihatdan taxallus muallifning o'quvchi bilan aloqasini mustahkamlashda ham muhim rol o'ynaydi. Taxallus o'quvchiga muallifning shaxsiy identitetini anglash imkonini beradi. Zamonaviy internet muhitida esa pragmatik jihatdan anonimlik va erkin fikr bildirish imkonini beruvchi taxalluslar keng tarqalgan. Masalan, bloggerlar ko'pincha o'z ismlarini yashirish uchun taxalluslardan foydalanadi.

5. Diskursiv tahlil. Taxalluslarning diskursiv jihatlari ularning qo'llanish konteksti bilan bog'liq. Klassik adabiyotda taxalluslar ko'pincha she'riy matnlarda qo'llanilgan bo'lib, ular muallifning badiiy obrazini shakllantirishda muhim rol o'ynagan. Zamonaviy internet muhitida esa taxalluslar blog, forum va ijtimoiy tarmoqlarda qo'llaniladi. Bu diskursiv kontekstda taxallus shaxsning raqamli identitetini ifodalashda muhim vosita hisoblanadi. Diskursiv tahlil shuni ko'rsatadiki, taxalluslarning qo'llanish konteksti ularning lingvistik xususiyatlarini belgilaydi. Klassik adabiyotda taxalluslar estetik va ramziy ma'noga ega bo'lsa, zamonaviy internet muhitida ular individual identitet va anonimlikni ifodalaydi.

6. Qiyosiy misollar.

- Klassik adabiyot: "Navoiy" — ohang ramzi, estetik qarash.
- Zamonaviy internet: "SilentVoice" — ichki dunyo va anonimlik ramzi.
- Klassik adabiyot: "Cho'lpon" — yulduz ramzi, milliy uyg'onish.

Taxalluslarni lingvistik jihatdan o'rganishda **klassik adabiyot** va **zamonaviy raqamli muhit** o'rtasidagi qiyosiy tahlil alohida ahamiyatga ega. Bu tahlil orqali taxalluslarning fonetik, morfologik, semantik va pragmatik xususiyatlari hamda qo'llanish konteksti o'zgarishini ko'rish mumkin.

1. Mumtoz adabiyotdagi taxalluslar.

- Fonetik jihatdan ohangdor va jarangdor shakllar tanlangan: "Navoiy", "Cho'lpon".
- Morfologik jihatdan so'z yasash usullari va qo'shimchalar orqali hosil qilingan: "Mashrab", "Qodiriy".
- Semantik jihatdan ramziy va timsoliy ma'nolarni ifodalagan: "Cho'lpon" — yulduz, milliy uyg'onish ramzi.

- Pragmatik jihatdan muallifning ijtimoiy pozitsiyasi va badiiy uslubini ko'rsatgan.

2. Zamonaviy raqamli muhitdagi taxalluslar.

- Fonetik jihatdan qisqa, sodda va tez yodda qoladigan shakllar tanlanadi: "UzStar", "BookLover".
- Morfologik jihatdan inglizcha va o'zbekcha so'zlarning kombinatsiyasi keng tarqalgan.
- Semantik jihatdan individual identitet va shaxsiy qarashlarni ifodalaydi: "SilentVoice", "FreedomWriter".
- Pragmatik jihatdan anonimlik va erkin fikr bildirish imkonini beradi.

3. O'xshashliklar.

- Har ikkala davrda ham taxallus shaxsiy identitetni ifodalash vositasi sifatida qo'llanadi.
- Fonetik jihatdan qisqa va ohangdor shakllar tanlanishi umumiy xususiyatdir.

- Semantik jihatdan ramziy va timsoliy ma'nolar har doim muhim rol o'ynaydi.

4. Farqlar.

• Klassik adabiyotda taxalluslar ko'proq estetik va ramziy ma'noga ega bo'lsa, zamonaviy internet muhitida ular individual identitet va anonimlikni ifodalaydi.

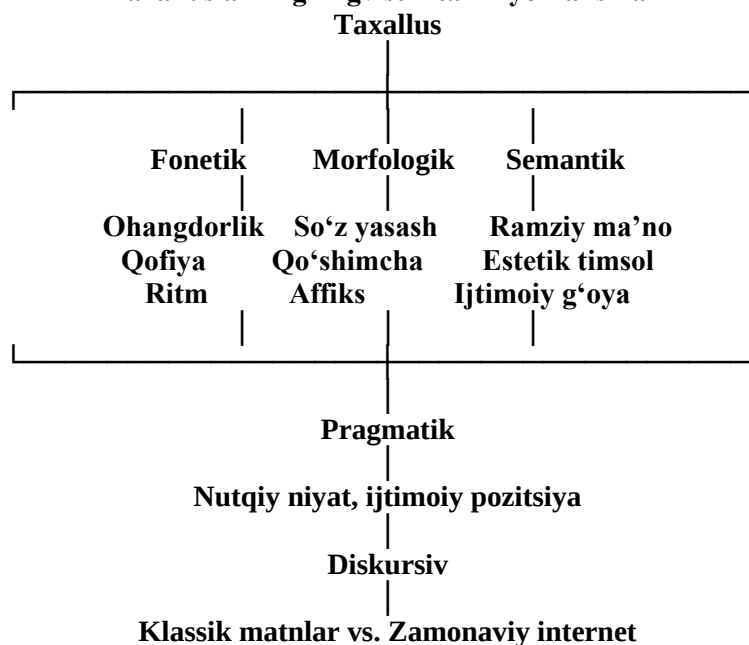
• Klassik davrda taxallus muallifning badiiy uslubini shakllantirishda muhim bo'lgan, zamonaviy davrda esa u raqamli obraz yaratish vositasiga aylangan.

• Morfologik jihatdan klassik taxalluslar ko'pincha o'zbekcha va arabcha so'zlardan hosil bo'lgan, zamonaviy taxalluslar esa inglizcha va o'zbekcha kombinatsiyalardan iborat.

Mumtoz va zamonaviy taxalluslarning lingvistik xususiyatlari.

Jihat	Mumtoz adabiyot	Zamonaviy muhit
Fonetik	Ohangdor, jarangdor, qofiyaga mos	Qisqa, sodda, tez yodda qoladigan
Morfologik	O'zbekcha va arabcha so'zlardan hosil	Inglizcha + o'zbekcha kombinatsiyalar
Semantik	Ramziy, timsoliy, estetik ma'nolar	Individual identitet, shaxsiy qarash
Pragmatik	Ijtimoiy pozitsiya, badiiy uslub	Anonimlik, erkin fikr bildirish
Diskursiv	She'riy matn, adabiy kontekst	Blog, forum, ijtimoiy tarmoqlar

Taxalluslarning lingvistik tahlil yo'nalishlari

Qiyosiy tahlil xulosasi. Taxalluslarning lingvistik xususiyatlari klassik adabiyot va zamonaviy raqamli muhitda turlicha namoyon bo'lsa-da, ularning asosiy vazifasi — shaxsiy identitetni ifodalash — o'zgarmagan. Klassik davrda taxalluslar estetik va ramziy ma'noga ega bo'lgan bo'lsa, zamonaviy davrda ular individual identitet va anonimlikni ifodalashda muhim vosita sifatida qo'llanmoqda.

Xulosa. Taxallus hodisasi tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilganda, uning fonetik, morfologik, semantik, pragmatik va diskursiv xususiyatlari alohida ilmiy ahamiyat kasb etishi aniqlanadi. Klassik adabiyotda taxalluslar shoirning estetik qarashlari, ijtimoiy pozitsiyasi va badiiy uslubini ifodalashda muhim vosita bo'lib xizmat qilgan. Zamonaviy raqamli muhitda esa taxalluslar — nik-neym va psevdonimlar — shaxsning individual identitetini, anonimligini va ijtimoiy obrazini shakllantirishda asosiy lingvistik birlik sifatida namoyon bo'lmoqda. Fonetik jihatdan klassik taxalluslar ohangdor va jarangdor shakllarda tanlangan bo'lsa, zamonaviy taxalluslar qisqa va sodda ko'rinishda bo'ladi. Morfologik jihatdan klassik davrda arabcha va o'zbekcha so'zlardan hosil bo'lgan taxalluslar keng tarqalgan, zamonaviy davrda esa inglizcha va o'zbekcha kombinatsiyalar ustunlik qilmoqda. Semantik jihatdan klassik taxalluslar ramziy va timsoliy ma'nolarni ifodalagan, zamonaviy taxalluslar esa individual identitet va shaxsiy qarashlarni ko'rsatmoqda. Pragmatik jihatdan klassik davrda taxallus muallifning ijtimoiy pozitsiyasini bildirgan bo'lsa, zamonaviy davrda u anonimlik va erkin fikr bildirish vositasiga aylangan.

Shunday qilib, taxalluslarning lingvistik tahlili ularning tarixiy anʼanadan zamonaviy diskursga oʻtish jarayonini koʻrsatadi. Bu jarayon tilshunoslik, adabiyotshunoslik va sotsiolingvistika fanlari uchun dolzarb boʻlib, kelajakda internet madaniyatida taxalluslarning rivojlanishini oʻrganish yangi ilmiy yoʻnalishlarni ochib beradi.

ADABIYOTLAR:

1. *Androutsopoulos G. "Online Participatory Cultures and Language Practices." Journal of Sociolinguistics, 2015*
2. *Avezova D.S. O'zbek adabiy taxalluslari lingvistik tahlili. Toshkent, 2023.*
3. *Avezova D.S. O'zbek adabiy taxalluslarining lingvistik tavsifi. – Toshkent, 2025.*
4. *Kilichev B.E. Onomastika: o'quv qo'llanma – Buxoro: 2023.*
5. *Апресян Ю.Д. "Избранные труды. Лексикография и лексикология." — Москва: Языки славянской культуры, 2006.*
6. *Будагов Р.А. "Проблемы языкознания в культуре и истории." — Москва: Наука, 1985.*
7. *Усмонов А. "O'zbek onomastikasi asoslari." — Toshkent: Fan, 2007.*
8. *Rahmatullayev Sh. "O'zbek ismlari: ma'nosi va tuzilishi." — Toshkent: Sharq, 2010.*
9. *Qo'shjonov M. "Jadidlar faoliyati va adabiy merosi." — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2003.*
10. *Karimov S. "O'zbek adabiyoti tarixi." — Toshkent: Universitet, 2014.*
11. *Хидекель С.В. "Прагматика слова и текстовое влияние." — Санкт-Петербург, 2011.*

UO'K 808.51

O'ZBEK TILIDA INSON XULQ-ATVORINING FRAZEOSEMANTIK MAYDONI: TARKIBIY QISMLAR VA TUZILISH

Ergasheva Marhabo Yusupovna,
Turon universiteti 1-bosqich magistranti
marhaboergasheva32@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilida inson xulq-atvorini ifodalovchi frazeologizmlarning frazeosemantik maydoni nazariy jihatdan tadqiq etiladi. Maqolada frazeosemantik maydon tushunchasi va uning lingvistikadagi o'rni, semantik maydon nazariyasining frazeologiyaga tatbiqi, maydoning tuzilish tamoyillari – markaz va periferiya munosabatlari, shuningdek inson xulq-atvorini ifodalovchi frazeologizmlarning asosiy tematik guruhlari keng tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi inson xulq-atvori frazeosemantik maydoni iyerarxik va ko'p qatlamli tuzilishga ega bo'lib, milliy-madaniy qadriyatlar va axloqiy me'yorlarni o'zida mujassam etgan frazeologik birliklardan tashkil topadi. Maydondagi frazeologizmlar ijobiy xulq-atvor, salbiy xulq-atvor va ijtimoiy munosabatlar kabi asosiy semantik guruhlar bo'yicha tasniflanadi. Taklif etilgan frazeosemantik maydon modeli o'zbek tilining frazeologik fondini tizimli o'rganishda va leksikografik amaliyotda qo'llanishi mumkin.

Kalit so'zlar: frazeosemantik maydon, frazeologizm, inson xulq-atvori, semantik maydon, frazeologik birlik, o'zbek tili, markaz va periferiya, milliy-madaniy kod, leksik-semantik guruh, frazeologik semantika.

ФРАЗЕОСЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ ПОВЕДЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ: СТРУКТУРА И КОМПОНЕНТНЫЙ СОСТАВ

Аннотация. В данной статье теоретически исследуется фразеосемантическое поле фразеологизмов, выражающих поведение человека в узбекском языке. В статье широко анализируются понятие фразеосемантического поля и его место в лингвистике, применение теории семантического поля к фразеологии, принципы структурирования поля – отношения центра и периферии, а также основные тематические группы фразеологизмов, выражающих поведение человека. Результаты исследования показывают, что фразеосемантическое поле поведения человека в узбекском языке имеет иерархическую и многоуровневую структуру. Предлагаемая модель может применяться в систематическом изучении фразеологического фонда узбекского языка и в лексикографической практике.

Ключевые слова: фразеосемантическое поле, фразеологизм, поведение человека, семантическое поле, фразеологическая единица, узбекский язык, центр и периферия, национально-культурный код.

PHRASEOSEMANTIC FIELD OF HUMAN BEHAVIOR IN THE UZBEK LANGUAGE: STRUCTURE AND CONSTITUENT COMPONENTS

Abstract. This article theoretically investigates the phraseosemantic field of phraseological units expressing human behavior in the Uzbek language. The study comprehensively analyzes the concept of the phraseosemantic field and its place in linguistics, the application of semantic field theory to phraseology, the structural principles of the field including center-periphery relations, and the main thematic groups of phraseological units representing human behavior. The research findings demonstrate that the phraseosemantic field of human behavior in Uzbek has a hierarchical and multi-layered structure encompassing phraseological units that embody national-cultural values and moral norms. The proposed phraseosemantic field model can be applied in the systematic study of the phraseological corpus of the Uzbek language and in lexicographic practice.

Keywords: phraseosemantic field, phraseologism, human behavior, semantic field, phraseological unit, Uzbek language, center and periphery, national-cultural code, lexical-semantic group.

Kirish. Tilshunoslik fanining rivojlanishi davomida so'z va frazeologizmlarni alohida, yakka holda o'rganishdan ularni tizimli, bir-biri bilan bog'liq holda tadqiq etishga o'tildi. Bu o'tish jarayonida semantik

maydon nazariyasi muhim ahamiyat kasb etdi. Ushbu nazariya til birliklarining ma'no jihatidan bir-biriga yaqin bo'lgan, o'zaro munosabatlar orqali birlashgan guruh yoki maydon hosil qilishini asoslab berdi.

Frazeologiya sohasida semantik maydon g'oyasi XX asrning ikkinchi yarmida faol qo'llanila boshlandi. Natijada "frazeosemantik maydon" tushunchasi ilmiy muomalaga kirdi. Bu tushuncha bir xil yoki yaqin ma'no doirasiga mansub frazeologizmlarning tizimli majmuini anglatadi.

O'zbek tilshunosligida frazeologizmlarni o'rganish an'anasi ancha boydir. Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, R.Rasulov va boshqa olimlarning tadqiqotlari o'zbek frazeologiyasining nazariy poydevorini yaratdi [1; 3; 5]. Biroq inson xulq-atvorini ifodalovchi frazeologizmlarni frazeosemantik maydon nazariyasi nuqtai nazaridan tizimli o'rganish hali ham yetarlicha amalga oshirilmagan.

Inson xulq-atvori – bu shaxsning o'ziga xos harakatlari, munosabatlari va tutumlarining yig'indisidir. Har bir xalqning tili o'z tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va axloqiy mezonlari asosida inson xulq-atvorining turli jihatlarini aks ettiruvchi boy frazeologik fondni shakllantiradi. O'zbek tili ham bu jihatdan istisno emas – unda inson xulq-atvorini ifodalovchi yuzlab frazeologizmlar mavjud bo'lib, ular milliy mentalitetning til ko'zgusidir.

Ushbu maqolaning maqsadi – o'zbek tilidagi inson xulq-atvori frazeosemantik maydonining nazariy asoslarini, tarkibiy qismlarini va tuzilish modelini tadqiq etishdan iborat. Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo'yildi: frazeosemantik maydon tushunchasini nazariy jihatdan asoslash; maydondagi frazeologizmlarni tematik va semantik guruhlariga tasniflash; maydonning markaz va periferiya tuzilishini tavsiflash; o'zbek tilidagi inson xulq-atvori frazeosemantik maydoni modelini taklif etish.

Semantik maydon nazariyasining ilk asoslarini nemis tilshunosi G.Ipsen ishlarida ko'rish mumkin. Biroq bu nazariyaning to'liq shakllangan konsepsiyasi J.Trier va L.Veysgerber asarlarida bayon etildi [13; 14 b.]. J.Trier "so'z maydonlari" tushunchasini ilmiy muomalaga kiritib, til birliklarining munosabatli tizim hosil qilishini birinchi bor asoslab berdi. Uning fikricha, bir so'zning ma'nosi boshqa so'zlarning ma'nosiga bog'liq va ular birgalikda yaxlit semantik maydon tashkil etadi [13, 5-26 b.].

Keyinchalik semantik maydon nazariyasi rus tilshunosligida ham keng rivojlandi. Y.N.Karaulov lug'aviy-semantik maydon tuzilishining iyerarxik tabiatini asoslab, uning markaz va periferiyadan tashkil topishini ko'rsatdi [11, 23-b.]. A.A.Ufimseva so'z semantikasining komponent tahlilini o'rganib, semalar tizimi va ularning maydon hosil qilishdagi roli masalalarini chuqur tadqiq etdi [12, 44-67 b.]. V.G.Admoni esa maydonning grammatika va leksika darajalarida namoyon bo'lishini ko'rsatib berdi.

Frazeosemantik maydon tushunchasini ilmiy asoslashda V.P.Jukov muhim hissa qo'shdi. U frazeologik birliklarning semantik yaxlitligini va ularning leksik-semantik guruhlariga birlashishini tadqiq etdi [6, 12-18 b.]. A.M.Babkin frazeologizmlarning milliy-madaniy o'ziga xosligiga alohida e'tibor qaratib, ularning xalq turmush tarzi, urf-odatlar bilan aloqasini o'rgandi [7, 35-b.]. V.M.Mokiyenko slavyan frazeologiyasining qiyosiy-tarixiy tadqiqini amalga oshirib, frazeologizmlarning kelib chiqishi va rivojlanish qonuniyatlarini asoslab berdi [9, 48-60 b.].

A.I.Molotkov frazeologiyaning mustaqil lingvistik fan sifatidagi asoslarini ishlab chiqdi. U frazeologik birliklarni leksik birliklardan farqlovchi asosiy mezonlarni belgilab, ularning semantik, grammatik va stilistik xususiyatlarini tahlil qildi [8, 7]. N.M.Shanskiy esa frazeologizmlarni tizimli tasnif qilish masalalarini o'rgandi va frazeologik birliklarning turlarga bo'linishining nazariy asoslarini yaratdi [10, 63-79 b.].

O'zbek tilshunosligida frazeologiya sohasining asoschilaridan biri Sh.Rahmatullayevdir. Uning "O'zbek frazeologiyasi masalalari" asari bu sohaning ilmiy poydevorini yaratdi [1, 4-b.]. "O'zbek tilining frazeologik lug'ati" esa 6000 dan ortiq frazeologizmni o'z ichiga olgan fundamental leksikografik asar sifatida e'tirof etilgan [2]. A.Hojiyev frazeologik birliklarning ma'no tuzilishini, ularning uslubiy qatlamlarini va leksik-semantik xususiyatlarini chuqur o'rgandi [3, 14-b.].

R.Rasulov va H.Ne'matov o'zbek tili sistema leksikologiyasining asoslarini ishlab chiqib, leksik birliklarning tizimli o'rganilishiga yangi yondashuv taklif etdilar [5, 33-45 b.]. Ularning tadqiqotlari frazeologik birliklarni semantik maydon nazariyasi asosida o'rganishda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Biroq yuqorida qayd etilganidek, inson xulq-atvorini ifodalovchi frazeologizmlarning frazeosemantik maydoni alohida, maxsus tadqiqot sifatida o'rganilmagan, bu esa ushbu maqolaning ilmiy yangiligini ta'minlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot bir necha ilmiy usullar majmuiga tayanadi. Tavsifiy-tahliliy usul frazeologik birliklarning semantik xususiyatlarini, ularning qo'llanish xususiyatlari va uslubiy bo'yoqlarini tavsiflashda qo'llanildi. Komponent (semik) tahlili usuli har bir frazeologizmning ma'noviy tuzilishini, ya'ni tarkibidagi sema va sememalarni aniqlash, ularning tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatishda asosiy ahamiyat kasb etdi.

Tasniflash va guruhlash usuli frazeologizmlarni ma'noviy-tematik guruhlarga ajratishda, ularning o'zaro aloqalarini belgilashda qo'llanildi. Kontekstual tahlil usuli frazeologizmlarning badiiy va publitsistik matnlardagi qo'llanish xususiyatlarini, kontekstual ma'no o'zgarishlarini o'rganishga yordam berdi. Qiyosiy-chog'ishtirish usuli esa turli semantik guruhlar o'rtasidagi farqlar va umumiyliklarni aniqlashda foydalanildi.

Tadqiqotning asosiy material bazasini quyidagi manbalar tashkil etadi: Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tilining frazeologik lug'ati" – asosiy leksikografik manba sifatida [2], Z.Ma'rufovning tahriri ostida chiqarilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati" – frazeologizmlarning leksik ma'nolarini aniqlashda, A.Qodiriy, O.Yoqubov, P.Qodirov, S.Ahmad kabi yozuvchilarning asarlari – frazeologizmlarning badiiy matnda qo'llanish na'munalari sifatida. Jami 520 dan ortiq frazeologik birlik ko'rib chiqildi, ulardan inson xulq-atvorini ifodalovchi 215 birlik alohida ajratib olinib, frazeosemantik maydon modeli yaratildi.

Frazeosemantik maydon: nazariy asoslar

"Frazeosemantik maydon" atamasi ikki tushunchaning – "frazeologiya" va "semantik maydon"ning organik qo'shilmasidan hosil bo'lgan ilmiy termindir. Semantik maydon – bu ma'no jihatidan bir-biriga yaqin bo'lgan, tizimli munosabatlar orqali birlashgan leksik-frazeologik birliklar majmuidir [11, 12-b.]. Frazeosemantik maydon esa xuddi shu tizimni frazeologik birliklar darajasida aks ettiradi va o'ziga xos belgilarga ega.

Frazeosemantik maydonning asosiy belgilari quyidagilardan iborat. Birinchidan, tizimlilik: maydondagi barcha birliklar o'zaro ma'noviy aloqada bo'ladi, ular izolyatsiyada emas, balki yaxlit tizim sifatida mavjud bo'ladi. Ikkinchidan, iyerarxiklik: maydon markazdan periferiyaga qarab kengayuvchi iyerarxik tuzilishga ega, bunda markaziy birliklar maydonga xos asosiy semantik belgilarni to'liq ifodalaydi. Uchinchidan, chegaralarning diffuzligi: frazeosemantik maydon chegaralari qattiq emas, boshqa maydonlar bilan tutashib, kesishib ketadi. To'rtinchidan, dinamiklik: til taraqqiyoti jarayonida maydon tarkibi o'zgarib boradi, yangi birliklar qo'shiladi, eskilari eskiradi yoki ma'noviy siljishga uchraydi.

Frazeosemantik maydonning asosiy tarkibiy qismlari sifatida quyidagilarni ajratish mumkin: yadro (markaz) – maydonga mansub asosiy, yetakchi ma'noni ifodalovchi frazeologizmlar; yaqin periferiya – markazga yaqin, lekin qo'shimcha semantik bo'yoqlarga ega birliklar; uzoq periferiya – boshqa semantik maydonlar bilan chegaradosh, ko'p ma'noli birliklar. Bundan tashqari, maydon o'zida gipersemalarga (umumiy semantik belgilar) va giposema (xususiy semantik belgilar)larga ega bo'lib, ular maydondagi birliklarning o'zaro munosabatini belgilaydi.

Frazeosemantik maydon va leksik-semantik maydon o'rtasida muhim farqlar mavjud. Leksik-semantik maydonda birliklar alohida so'zlardan iborat bo'lsa, frazeosemantik maydonda birliklar murakkab, ko'p komponentli frazeologizmlardan tashkil topadi [6, 8-9 b.]. Frazeologizmlar o'zlarining obrazli, ekspressiv va milliy-madaniy bo'yoqlari bilan leksik birliklardan farqlanadi. Bu farq frazeosemantik maydonning o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydi: maydondagi birliklar nafaqat mantiqiy-tushuncha ma'nosini, balki baholovchi, emotsional va madaniy ma'nolarni ham ifodalaydi.

Inson xulq-atvori frazeosemantik maydonining tarkibiy qismlari

O'zbek tilida inson xulq-atvorini ifodalovchi frazeologizmlarning frazeosemantik maydoni bir necha asosiy semantik guruh va quyi maydonlardan tashkil topadi. Har bir guruh o'ziga xos semantik belgilarga, ekspressiv bo'yoqlarga va qo'llanish xususiyatlariga ega.

1. Ijobiy xulq-atvorni ifodalovchi frazeologizmlar. Bu semantik guruh inson xulq-atvorining ijobiy, ma'qullanadigan tomonlarini aks ettiruvchi frazeologizmlardan tashkil topadi. O'zbek xalqining axloqiy qadriyatlari tizimida saxovatlilik, halollik, mardlik, sabr-toqat kabi fazilatlar alohida o'rin tutadi va bu fazilatlarini ifodalovchi frazeologizmlar ayniqsa boydir [2, 156-b.].

Saxovatlilik va mehr-muruvvatni ifodalovchi frazeologizmlar guruhiga: ko'ngli keng (bag'rikeng, saxovatli kishi), qo'li ochiq (saxiy, beruvchi), yuzi yorug' (mamnun, ochiqko'ngil), ko'zi to'q (qanoatli), dili keng (sabr-toqatli, bag'rikeng) kabi birliklar kiradi [2, 198-b.]. Bu frazeologizmlar o'zbek jamiyatida yuqori baholanadigan insoniy fazilatlarini ifodalaydi va nutqda tez-tez qo'llaniladi, bu esa ularni maydonning markaziga yaqin joylashtiradi.

Halollik va rostgo'ylikni ifodalovchi frazeologizmlar: og'zi to'g'ri (rostgo'y, yolg'on gapirmaydigan), ko'ngli toza (niyati pok, halol), ko'zi ochiq (hushyor, aldanmaydigan), yuzi toza (obro'li, sha'ni bor), qo'li toza (poraxo'r bo'lmagan, halol) kabi [2, 312-b.]. Bu birliklar o'zbek xalqida halollikka bo'lgan munosabatning tilga ko'chgan in'ikosi sifatida qimmatlidir.

Mardlik va jasoratni ifodalovchi frazeologizmlar: ko'kragi keng (mard, jasur), eti qattiq (chidamli, bardoshli), beli berk (mustahkam, ishonchli), tishi o'tkir (qobiliyatli, chaqqon), oyog'i yerga tegmaydigan

(g'ayratli, faol) kabi [2, 89-b.]. Bu guruh frazeologizmlari asosan erkaklik fazilatlarini va ijtimoiy marom bilan bog'liq.

2. Salbiy xulq-atvorni ifodalovchi frazeologizmlar. Salbiy xulq-atvorni ifodalovchi frazeologizmlar o'zbek tilidagi inson xulq-atvori frazeosemantik maydonida keng o'rin egallaydi. Bu guruh frazeologizmlari kuchli ekspressiv-emotsional bo'yoqqa ega bo'lib, nutqda ko'pincha koyish, tanqid, istehzo yoki qoralash maqsadida qo'llaniladi [3, 47-b.].

Manmanlik va kibr-havoni ifodalovchi frazeologizmlar: burni ko'tarilib ketmoq (manman, mag'rur bo'lmoq), o'zini katta tutmoq (kibr qilmoq), yelkasi keng (o'zini ko'z-ko'z qiluvchi), boshi osmonga yetmoq (maqтанmoq, manmanlik qilmoq), o'zidan o'tmoq (o'zini unutib kerilmoq) kabi [2, 73-b.]. Bu frazeologizmlar o'zbek axloqida kuchli qoralash ma'nosiga ega, chunki kibr milliy mentalitetda salbiy fazilat sifatida qabul qilinadi.

Yolg'onchilik va munofiqlikni ifodalovchi frazeologizmlar: og'zi egri (yolg'onchi), ikki yuzli (munofiq), tili uzun (tez-tez yolg'on gapiradigan), tili bilan ko'ngli bir bo'lmagan (og'zida biri, ko'nglida biri), so'zi boshqa, ishi boshqa (aytgani bilan qilgani bir bo'lmagan) kabi. Bu guruh frazeologizmlari insoniy munosabatlarda ishonchsizlikni ifodalaydi.

Dangasalik va bekorchilikni ifodalovchi frazeologizmlar: qo'li sovuq (ishchan bo'lmagan), qo'li kalta (ish uddalay olmaydigan), kasal tutmoq (baxona qilmoq), qo'ldan ish kelmaydigan (noqulay, bechora qo'l), oyog'i og'ir (sekin, sustharakat) kabi. Bu birliklar mehnatsevarlikni ulug'laydigan o'zbek milliy qadriyatlarini fonida ayniqsa tanqidiy bo'yoqqa ega.

3. Ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi frazeologizmlar. Inson xulq-atvori faqat individual hodisa emas – u doimo ijtimoiy munosabatlar kontekstida namoyon bo'ladi. O'zbek tilida ijtimoiy xulq-atvorni ifodalovchi frazeologizmlar alohida va boy guruhni tashkil etadi [7, 112-b.]. Bu guruh frazeologizmlarida milliy madaniyat, urf-odatlar va ijtimoiy normalar o'z aksini topgan.

Do'stlik, birdamlik va hamjihatlikni ifodalovchi frazeologizmlar: yelkadosh bo'lmoq (birga kurashmoq, qo'llab-quvvatlamok), bir yoqadan bosh chiqarmoq (yakdillik bilan harakat qilmoq), qo'l qo'shmoq (yordam bermoq, birlashmoq), ko'mak uzatmoq (yordamga kelmoq), yon bosmoq (himoya qilmoq, ko'makchi chiqmoq) kabi [2, 59-b.]. "Bir yoqadan bosh chiqarmoq" frazeologizmi o'zbek madaniyatida jamoa ruhi va birdamlikning timsoli sifatida alohida o'rin tutadi. Hurmat va odoblilikni ifodalovchi frazeologizmlar: ta'zim qilmoq (hurmat ko'rsatmoq), qo'l qovushtirib turmoq (xizmat qilishga tayyor turmoq), bosh egmoq (tan olmoq, hurmat qilmoq), hurmatini joyiga qo'ymoq (to'g'ri munosabatda bo'lmoq), yuzi yorug' bo'lmoq (or-nomus bilan yashash) kabi. Bu frazeologizmlar o'zbek jamiyatidagi katta-kichik munosabatlari odob-ahloq normalarini ifodalaydi. Ziddiyat va nizolarni ifodalovchi frazeologizmlar: qovog'i soliq (xafa, g'azablangan), yuziga sovuq (yoqtirmaydigan, sovuqqon munosabatda), tili uchida turmoq (dushmanona munosabatda bo'lmoq), ko'nglida g'ash bo'lmoq (norozi his qilmoq), og'zi achimoq (norozi bo'lmoq, kekkaymoq) kabi [2]. Bu guruh frazeologizmlari insoniy munosabatlardagi salbiy holatlarni aks ettiradi.

4. Aql-idrok va fikrlash xulq-atvorini ifodalovchi frazeologizmlar. Bu guruh o'zbek tilshunosligida alohida tadqiq etilmagan bo'lsa-da, inson xulq-atvorining muhim tarkibiy qismini – intellektual va kognitiv xulq-atvorni ifodalovchi frazeologizmlar maydonda salmoqli o'rin egallaydi [3, 78-b.].

Aqli va ziyrak xulq-atvorni ifodalovchi frazeologizmlar: ko'zi o'tkir (ziyrak, sinchkov), peshonasi keng (omadli, aqli), miyasi ishlaydi (aqli, epchil), ko'zi to'rt bo'lmoq (juda hushyor bo'lmoq), ko'rinishoq (hammani tez anglaydigan, ziyrak) kabi [2, 227-b.]. Ayni paytda aql-idrokning yetishmasligini ifodalovchi frazeologizmlar ham mavjud: boshi ishlamaydi (aqli past), miya qotmoq (fikrlab bo'lmaslik), ko'zi ko'r (haqiqatni ko'ra olmaydigan), qulog'i og'ir (tushunishga qiynalaydigan) kabi.

Frazeosemantik maydon tuzilish modeli

Tadqiqot natijalari va nazariy tahlil asosida o'zbek tilida inson xulq-atvori frazeosemantik maydonining uch qatlamli modelini taklif etamiz [6, 78-84 b.].

Birinchi qatlam – maydon yadrosi (markaz): Yadro qismini o'zbek nutqida eng tez-tez qo'llaniladigan, ma'no jihatidan aniq, ifodalash kuchi kuchli frazeologizmlar tashkil etadi. Ularning asosiy belgisi – tarkibidagi "xulq-atvor" gipersemasi yetakchi sema sifatida namoyon bo'lishi. Yadro frazeologizmlariga qo'li ochiq, ko'ngli keng, burni ko'tarilib ketmoq, yuragi yo'q, og'zi to'g'ri kabi keng tarqalgan birliklar kiradi. Bu birliklar maydonga mansub semantik belgilarni eng to'liq ifodalaydi.

Ikkinchi qatlam – yaqin periferiya: Bu qatlamda inson xulq-atvorini ma'lum bir ijtimoiy, emotsional yoki situatsion kontekstda ifodalovchi frazeologizmlar joylashadi. Ularda «xulq-atvor» semasi asosiy sema bilan birga

boshqa semalar ham faol ishtirok etadi – emotsional holat, ijtimoiy maqom yoki vaziyat semalari [8, 112-118 b.]. Masalan, ko‘zi qizimoq (hasad va ziddiyat xulq-atvori), tishi sinamoq (qiyin vaziyatdagi xulq-atvor), eti junjikmoq (qo‘rquv natijasidagi xulq-atvor) kabi birliklar yaqin periferiyaga mansub.

Uchinchi qatlam – uzoq periferiya: Bu qatlamda boshqa semantik maydonlar – emotsional holat maydoni, jismoniy holat maydoni, ijtimoiy munosabat maydoni – bilan chegaradosh frazeologizmlar joylashadi [9, 74]. Bu birliklarning ma’nosida “xulq-atvor” semasi kontekstual yoki potentsial sema sifatida namoyon bo‘ladi. Uzoq periferiya maydonning eng dinamik qismi bo‘lib, bu qatlamdagi birliklar kontekstga qarab turli semantik maydonlarga “o‘tib” turishi mumkin.

Taklif etilgan model frazeosemantik maydonning bir necha muhim xususiyatlarini aks ettiradi. Birinchidan, maydon dinamik tabiatga ega – tarkibiy qismlar vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi mumkin [10, 97-b.]. Ikkinchidan, maydon ichki qatlamlarga ega bo‘lib, ular o‘rtasidagi chegaralar nisbiy hisoblanadi. Uchinchidan, o‘zbek tilidagi inson xulq-atvori frazeosemantik maydoni milliy-madaniy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liq – bu bog‘liqlik maydondagi birliklarning tanlovi, tartibi va ekspressiv bo‘yoqlarida aniq ko‘rinadi [7, 89-b.].

Xulosa. Olib borilgan izlanishlar natijasida quyidagi xulosalar chiqarildi:

Frazeosemantik maydon – bu ma’noviy jihatdan o‘zaro bog‘liq frazeologik birliklarning tizimli va iyerarxik majmui bo‘lib, u markazdan periferiyaga qarab kengayib boruvchi ko‘p qatlamli tuzilishga ega. O‘zbek tilida inson xulq-atvorini ifodalovchi frazeologizmlar frazeosemantik maydoni to‘rtta asosiy semantik guruhdan tashkil topadi: ijobiy xulq-atvorni, salbiy xulq-atvorni, ijtimoiy munosabatlarni va intellektual-kognitiv xulq-atvorni ifodalovchi frazeologizmlar. Maydonning markazida nutqda keng qo‘llaniladigan, semantik jihatdan aniq va ekspressiv bo‘yoqqa ega frazeologizmlar joylashadi; periferiyaga tomon borilganda birliklarning semantik bog‘liqligi va qo‘llanish chastotasi kamayadi. O‘zbek tilidagi inson xulq-atvori frazeosemantik maydoni milliy axloqiy qadriyatlar va madaniy kod bilan chambarchas bog‘liq: ijobiy fazilatlarni ifodalovchi frazeologizmlar (saxovatlik, halollik, mardlik) maydonning markaziga yaqin joylashadi va kuchli ijobiy baholovchi bo‘yoqqa ega.

Frazeosemantik maydon dinamik tizim bo‘lib, uning tarkibi til taraqqiyoti, madaniy o‘zgarishlar va ijtimoiy jarayonlar ta’sirida doimiy o‘zgarish va yangilanishda bo‘ladi. Taklif etilgan frazeosemantik maydon modeli o‘zbek tilining frazeologik fondini tizimli o‘rganishda, leksikografik amaliyotda, shuningdek, tilni chet el sifatida o‘rgatishda amaliy qo‘llanish imkoniyatiga ega. Kelajakdagi tadqiqotlarda inson xulq-atvori frazeosemantik maydonini boshqa tillar bilan qiyosiy-tipologik jihatdan o‘rganish, maydondagi frazeologizmlarning diaxronik rivojlanishini tadqiq etish, shuningdek, ularning badiiy matn va media nutqidagi funksional xususiyatlarini o‘rganish muhim ilmiy natijalar berishi kutilmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. Rahmatullayev Sh. *O‘zbek frazeologiyasi masalalari*. – Toshkent: Fan, 1966. – 214 b.
2. Rahmatullayev Sh. *O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 404 b.
3. Hojiyev A. *Frazeologik birliklarning ma’no tuzilishi*. – Toshkent: Fan, 1974. – 162 b.
4. Ma’rufov Z. (tahriri ostida). *O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 2 jildlik*. – Moskva: Rus tili, 1981.
5. Ne’matov H., Rasulov R. *O‘zbek tili sistema leksikologiyasi asoslari*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 128b.
6. Жуков В.П. *Семантика фразеологических оборотов*. – Москва: Просвещение, 1978. – 160 с.
7. Бабкин А.М. *Русская фразеология, её развитие и источники*. – Ленинград: Наука, 1970. – 262 с.
8. Молотков А.И. *Основы фразеологии русского языка*. – Ленинград: Наука, 1977. – 248 с.
9. Мокиенко В.М. *Славянская фразеология*. – Москва: Высшая школа, 1989. – 287 с.
10. Шанский Н.М. *Фразеология современного русского языка*. – Москва: Высшая школа, 1985. – 160 с.
11. Караулов Ю.Н. *Общая и русская идеография*. – Москва: Наука, 1976. – 355 с.
12. Уфимцева А.А. *Типы словесных знаков*. – Москва: Наука, 1974. – 206 с.
13. Trier J. *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*. – Heidelberg, 1931. – 347 s.
14. Weisgerber L. *Muttersprache und Geistesbildung*. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1929. – 208 s.

DORIVOR O'SIMLIK LAR NING NOMLANISHIDAGI XALQONA VA ILMIY YONDASHUVLAR

*Jumashova Sayyora Shonazarovna,
"University of Business and Science" Toshkent filiali
BuxDu mustaqil izlanuvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada dorivor o'simliklarning xalqona va ilmiy nomlanishi o'rtasidagi farqlar, bu nomlanishlarning o'zbek, fransuz va lotin tillaridagi ifodalanish xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, xalq og'zaki ijodi va zamonaviy farmatsevtika tilida ishlatiladigan atamalar qiyosiy tahlil qilinadi. Tilshunoslik, etnografiya va tibbiy terminologiyaning tutash nuqtalarida vujudga kelgan nomlash tizimlariga baho beriladi.

Keywords: fitonimlar, o'simliklar, tibbiy terminologiya, tarjima

FOLK AND SCIENTIFIC APPROACHES TO THE NAMING OF MEDICINAL PLANTS

Abstract. In this article, the differences between folk and scientific naming of medicinal plants, as well as the characteristics of how these names are expressed in Uzbek, French, and Latin languages are explored. Furthermore, a comparative analysis is conducted between terms used in oral folklore and those used in modern pharmaceutical language. The article evaluates naming systems that have emerged at the intersection of linguistics, ethnography, and medical terminology.

НАРОДНЫЕ И НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ К НАЗВАНИЮ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ

Аннотация. В данной статье рассматриваются различия между народными и научными названиями лекарственных растений, а также особенности их выражения в узбекском, французском и латинском языках. Кроме того, проводится сравнительный анализ терминов, используемых в народном фольклоре и современной фармацевтической терминологии. Дается оценка системам наименования, сформировавшимся на стыке лингвистики, этнографии и медицинской терминологии.

Ключевые слова: фитонимы, растения, медицинская терминология, перевод.

Kirish. Xalq tabobati insoniyat uchun qadimiy tibbiy tajribalaridan biridir. U ming yillar davomida tabiat bilan uyg'unlikda rivojlanib kelgan va dorivor o'simliklardan foydalanish xalq tabobatining asosiy qismini tashkil etadi [1]. O'simliklar shifobaxsh xususiyati haqida qadimgi shumer yozuvlarida, Xitoyning "Shennun ben tsao" asarlarida, Hindistonning "Ayurveda" manbalarida hamda Markaziy Osiyo tabobat maktablarida keng ma'lumotlar berilgan [1]. Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Hakim Termiziy kabi allomalar o'simliklarning davo kuchi, ularning inson organizmiga ta'siri va kimyoviy xususiyatlari haqida chuqur ilmiy izohlar qoldirganlar [3-6]. Abu Rayhon Beruniyning "Saydana" (to'liq nomi: "Kitob as-Saydana fi at-Tib") asari farmakognoziya (dorivor o'simliklar va moddalar haqidagi fan) va dorishunoslik asoslarini belgilab bergan buyuk qomusiy asardir. Bu asar o'z davri tabobati va botanikasining eng yirik ensiklopediyalaridan biri hisoblanadi Eramizdan avval o'simliklar nomi yunon va lotin Aristotel(Arastu), Feofrast , Gippokrat (Buqrot), Galen (Jolinus), Dioskorid (Disqurudis), Pliniy kabi olim va tabiatshunoslar asarlarida yozib qoldirilgan.

Asosiy qism. Keyinchalik, O'rta asr Sharq tabobatiga oid asarlar yuzaga kelishi bilan o'simliklar nomi ham hakim va tabiblar asarlarida qayd etilgan. Lekin u vaqtlarda o'simliklar nomi hozirgiday sistematik tizimga (oila, turkum, tur)solinmagan edi. O'simliklar haqida dastlab Miletlik Gekateyning Xorazm haqidagi ma'lumotida "Xorasmiya tog'larida, o'rmonlarida tikonlik kinara ... tol va yulg'un o'sgan"ligi qayd etilgan (Sulaymonova, 1991) ekan. Keyinchalik zardushtiylarning "Avesto" nomli kitobida, muborak "Hadis"lar hamda Abu Bakr Roziy, Abu Ali ibn Sino, Al-Beruniy, Yusufiy kabi allomalar va boshqa hakimlar kitoblarida o'simliklar nomi o'sha davr taomili bo'yicha arab va fors tillari bilan birga mahalliy tillarda ham zikr qilingan. Bu borada shoir Boburning "Boburnoma" nomli kitobida keltirilgan o'simliklar nomi ham diqqatga sazovordir. Endilikda diyorimizda uchraydigan jami o'simliklar 4500 turdan iborat ekanligi aniqlangan bo'lsa, taniqli dorishunos olim, prof. H.X. Xolmatov ma'lumotiga ko'ra ularning 600 ga yaqin turi shifobaxsh o'simlik hisoblanadi

(b.f.d. Q.Xojimatov aniqlashicha – 1200 tur). O‘simliklardan foydalanishning ilmiy jihatlari orasida ularning o‘zaro ta‘sirini o‘rganish ham muhimdir. Ba‘zi o‘simliklar bir-birining ta‘sirini kuchaytirsa, boshqalari kamaytiradi. Masalan, moychechak va yalpiz birga qo‘llanganda kuchli tinchlantiruvchi effekt beradi. Ammo romashka bilan achchiq o‘simliklarni aralashtirish ba‘zan oshqozon faoliyatini buzishi mumkin. Shuning uchun xalq tabobati formulasini tuzishda ilmiy yondashuv zarur. Zamonaviy tibbiyotda o‘simliklardan tayyorlangan preparatlar farmakologik sinovlardan o‘tkazilib, klinik tadqiqotlar asosida foydalanishga tavsiya qilinadi. Bu jarayon xalq tabobati merosining ilmiy asosini mustahkamlaydi. Statistik ma‘lumotlarga ko‘ra, dunyodagi dorivor vositalarning 40 foizi bevosita o‘simliklardan olinadi yoki ularning faol moddalariga asoslanadi. Xalq tabobatining ilmiy asosidagi eng muhim maqsadlardan biri bu o‘simliklar yordamida kasalliklarning oldini olishdir. Fitoterapiya orqali immun tizimini mustahkamlash, organizmni toksinlardan tozalash, ovqat hazmini yaxshilash va asab tizimini muvozanatlashtirish mumkin. Shuningdek, o‘simliklar organizmni yumshoq va tabiiy yo‘l bilan davolashga yordam beradi. Bugungi kunda fitoterapiya deb ataladigan yo‘nalish aslida xalq tabobatining ilmiylashtirilgan shakli bo‘lib, zamonaviy tibbiyotda o‘simlik asosidagi dori vositalari keng qo‘llanmoqda. O‘simliklarning shifobaxsh xususiyatini ilmiy asoslash jarayoni bir necha bosqichni o‘z ichiga oladi. Avvalo o‘simlikning kimyoviy tarkibi o‘rganiladi, sababi har bir o‘simlik o‘ziga xos alkaloid, flavonoid, glikozid, efir moyi, organik kislotalar va vitaminlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu moddalar o‘simlikning terapevtik ta‘sirini belgilaydi [7-10]. Xalq tabobatidagi o‘simliklardan foydalanish ko‘plab kasalliklarni tabiiy yo‘l bilan yengishga yordam beradi. Respublikamiz hududida uchraydigan 450 dan ortiq dorivor o‘simliklar turli kasalliklar uchun qo‘llaniladi. Misol uchun, qizilmiya ildizi o‘pka kasalliklarida, momaqaymoq jigar faoliyatini yaxshilashda, dazmol bargi yallig‘lanishni kamaytirishda, moychechak tinchlantiruvchi sifatida keng qo‘llanadi. Odamlar asrlar davomida kuzatuv, tajriba va amaliyot orqali ushbu o‘simliklarning foydasini aniqlab, ularni davolash maqsadida qo‘llab kelganlar. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar o‘simliklarda mavjud bioaktiv moddalar organizmdagi fiziologik jarayonlarga bevosita ta‘sir qilishini tasdiqlaydi. Masalan, flavonoidlar antioksidant ta‘sirga ega bo‘lib, hujayralarni erkin radikallar ta‘siridan himoya qiladi [8-13]. Tanindar esa yallig‘lanishga qarshi samarali moddalardir. Alkaloidlar asab tizimi faoliyatiga ta‘sir qilishi bilan ajralib turadi. Shu bois, o‘simliklardan foydalanganda ularning ilmiy o‘rganilgan xususiyatlariga asoslanish muhimdir. Xalq tabobatining ilmiy asoslangan yo‘nalishlaridan biri bu fitoterapiya bo‘lib, u o‘simliklarni aniq dozada, ma‘lum usulda va ma‘lum muddat davomida qo‘llashga asoslanadi. Fitoterapiya umumiy tabobatda ham, profilaktik maqsadlarda ham keng qo‘llaniladi. Masalan, na‘matak mevasi tarkibidagi yuqori miqdordagi vitamin C immun tizimini mustahkamlashda foydali. Qora choyga qo‘shilgan limon organizmning oksidlanish jarayonlarini barqarorlashtiradi. Zanjabil esa sovuq tegishiga qarshi juda samarali vosita hisoblanadi. zamonaviy farmatsevtik sanoatda o‘simliklardan tabletkalar, kapsulalar, siropalar, tinkturalar tayyorlanadi. Xalq tabobati va ilmiy tibbiyotning uyg‘unlashuvi ko‘plab kasalliklarni davolashda yanada samarali natijalar beradi. Masalan, bronxit, gastrit, uyqusizlik, bosh og‘rig‘i kabi kasalliklarda o‘simlik preparatlari ko‘pincha sintetik dorilarga nisbatan engil va tabiiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ammo har bir o‘simlikni to‘g‘ri qo‘llash uchun ilmiy asosni bilish zarur. O‘simliklarning ba‘zilarida kuchli ta‘sirga ega moddalarning mavjudligi ularni nazoratsiz qo‘llashni xavfli qiladi. Masalan, belladonna, mingdevona kabi o‘simliklarning tarkibidagi atropin va boshqa alkaloidlar yuqori dozada zaharli bo‘lishi mumkin. Dorivor o‘simliklarning inson organizmiga ko‘rsatadigan ta‘siri nafaqat ularning tarkibiga, balki qo‘llash usuliga ham bog‘liq. Masalan, moychechak choy sifatida qabul qilinganda yengil tinchlantiruvchi va yallig‘lanishga qarshi ta‘sir ko‘rsatadi, damlama holidi esa oshqozon faoliyatini yaxshilaydi. O‘tli vannalar bo‘lsa, teri orqali moddalar so‘rilishi natijasida mushaklar bo‘shashadi, qon aylanishi yaxshilanadi. O‘zbek xalq tabobatida o‘simliklarning turli qismlari — ildiz, poya, barg, gul, meva va po‘stloq — alohida farmakologik ahamiyatga ega. Misol uchun, gulsapsar gullari tinchlantiruvchi bo‘lsa, uning ildizi qonni tozalash xususiyatiga ega. Shuningdek, qora sedana urug‘i immun tizimini mustahkamlovchi va mikroblarga qarshi ta‘sir ko‘rsatadi. Bu o‘simlik Qur‘oni Karimda ham tilga olingan bo‘lib, “har dardga davo” deb e‘lon qilingan. Markaziy Osiyo tabobat maktabi o‘simliklar bilan davolash bo‘yicha boy ilmiy merosga ega. Ibn Sino “Tib qonunlari” asarida 800 dan ortiq o‘simlikning davo xususiyatini ilmiy asos bilan bayon qilgan. U o‘simliklarni issiq, sovuq, quruq, nam kabi tabiatlarga ajratgan va ularning inson mizojiga ta‘sirini o‘z nazariyasiga asoslagan. Bugungi fitoterapiya ko‘plab jihatdan shu ilmiy merosga tayanadi. O‘simliklardan ilmiy asosda foydalanish jarayonining yana bir muhim jihati — ularni to‘g‘ri yig‘ish, quritish va saqlash qoidalariga amal qilishdir. O‘simliklar yilning ma‘lum faslida, ertalab yoki kechqurun, oftob kuchli bo‘lmagan vaqtda yig‘ilsa, ularning bioaktiv moddalar miqdori yuqori bo‘ladi. Masalan, yalpiz ertalab, moychechak esa gullash bosqichida yig‘iladi. Quritish jarayoni esa soyada, shamollatiladigan xonada olib borilishi kerak. Xalq tabobatida keng tarqalgan o‘simliklardan biri bu

zanjabil bo'lib, u shamollash, yo'tal, bo'g'im og'rigi, hazm buzilishi va immunitet sustligi kabi ko'plab holatlarda qo'llanadi. O'simliklardan foydalanishning ilmiy jihatlar orasida ularning o'zaro ta'sirini o'rganish ham muhimdir. Ba'zi o'simliklar bir-birining ta'sirini kuchaytirsa, boshqalari kamaytiradi. Masalan, moychechak va yalpiz birga qo'llanganda kuchli tinchlantiruvchi effekt beradi. Ammo romashka bilan achchiq o'simliklarni aralashtirish ba'zan oshqozon faoliyatini buzishi mumkin. Shuning uchun xalq tabobati formulasini tuzishda ilmiy yondashuv zarur. Zamonaviy tibbiyotda o'simliklardan tayyorlangan preparatlar farmakologik sinovlardan o'tkazilib, klinik tadqiqotlar asosida foydalanishga tavsiya qilinadi. Bu jarayon xalq tabobati merosining ilmiy asosini mustahkamlaydi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, dunyodagi dorivor vositalarning 40 foizi bevosita o'simliklardan olinadi yoki ularning faol moddalariga asoslanadi. Xalq tabobatining ilmiy asosidagi eng muhim maqsadlardan biri bu o'simliklar yordamida kasalliklarning oldini olishdir. Fitoterapiya orqali immun tizimini mustahkamlash, organizmni toksinlardan tozalash, ovqat hazmini yaxshilash va asab tizimini muvozanatlashtirish mumkin. Shuningdek, o'simliklar organizmni yumshoq va tabiiy yo'l bilan davolashga yordam beradi. Zamonaviy botanika va dorishunoslikka (farmakognosiya) oid adabiyotlar, darsliklar va qo'llanmalarda ham o'simliklarni lotin va mahalliy tillardagi nomlari berilgan. Aksariyat hollarda o'simliklarni lotincha nomlari ham asosan yunon (grek) tilidagi, ba'zan arab, sanskrit, kelt kabi xalqlar tillaridagi atamalar bilan bog'liq. Ba'zi o'simliklarni turkum va turlari nomiga ahamiyat berilsa ushbu nomlarda o'simlik a'zolari – barglari, gullari, mevalarini shakli-shamoili, hatto dorivorlik xususiyati ham inobatga olingan.

O'simliklarni qanday ekologik sharoitda o'sishi, xususan, cho'l (ammos), tog' (montis), daryo (rivale), o'rmon (sylvestris), botqoq (palustris) kabi nomlardan tashqari olimlar- botanik va shifokorlar nomi bilan atalgan o'simliklar (Ungernia, Bergenia, Magnolia, Sternbergia, Rauvolfia, Avicennia, Berunilla va h.k.), geografik nomlar (pamiroalaica, turkestanica, asiatica, talassica, zeravschanica, ferganica, karatavica, songorica va h.k.) bilan atalgan turkum va turlar nomi ham anchagina. Bunday nomlardan tashqari o'zbek tilida uy yoki yovvoyi hayvonlar, qushlar nomi bilan azaldan atalib kelinayotgan nomlar ham mavjud: sigirquyruq, itburun, arslonquyruq, ayiqo't, sug'uro't, maralquloq, tulkiqyruq, g'ozpanja, arxarshair, ayiqtovon, baqaterak kabi nomlar shular jumlasidandir. Shu xususda yana bir ma'lumotni inobatga olish lozim. Ma'lumki lotin, rus va tojik tillarida o'simliklarni binar (qo'sh) nomlashda o'xshashlik mavjud ya'ni avval turkum, so'ngra tur nomi keltiriladi, lekin o'zbek tilida buning aksi - avval tur nomi (sifat holida), keyin esa turkum nomi (ot) keltiriladi. Masalan, Morus alba (lotincha) - Oq tut (o'zbekcha); Prunus divaricata (lot.) - Olichai ko'xiy (toj.) – Tog' olcha (o'zb); Gratiola officinalis (lot.) - Авран

лекарственный (рус.) - Alifi safro (toj.) - Safro o'ti (o'zb); Trifolium pratense (lot.) - Клевер луговой (рус.) - Sebgai surx (toj.) - Qizil sebgai (o'zb.) va h.k.

Xalq orasida o'simliklar ko'pincha quyidagi asoslarda nomlanadi:

Tashqi belgi asosida: Qora zira, Ko'k choy, Oq gul, Yalpiz

Ta'sir kuchiga qarab: Uyqu ot, Qon to'xtatuvchi giyoh, Teri tozalagich

Etnografik yoki mifologik asosda: Devdar, Chinor bargi, Bibi Seshanba guli

Ushbu nomlar og'zaki nutqda shakllangan bo'lib, ba'zida hududiy lahjalarda turlicha ifodalanadi.

1. Ilmiy nomlanishning tamoyillari (lotin tili asosida)

Ilmiy tasniflashda o'simliklarning nomlari **binomial nomenklatura** asosida — lotin tilida ikki so'zli nom bilan ifodalanadi:

Mentha piperita – yalpiz; *Matricaria chamomilla* – moychechak; *Hypericum perforatum* – zveroboy (sankt-yohan giyohi). Lotincha nomlashda quyidagilar inobatga olinadi: Biologik tasnif (oilasi, jinsi, turi); Xalqaro yagona tizimga moslik; Sinonimlar va omonimlardan qochish

2. Fransuz tilida nomlash (xalqona va ilmiy nomlar uyg'unligi) Fransuz tilida ko'plab dorivor o'simliklarning ikkita nomi mavjud: **Commun (xalqona nom):** *menthe*, *camomille*, *millepertuis*. **Scientifique (ilmiy nom):** *Mentha piperita*, *Matricaria chamomilla*, *Hypericum perforatum*. Fransuz tibbiy adabiyotlarida odatda xalqona nom yonida qavs ichida lotincha nom ham beriladi.

3. Til qiyosiyli va tarjima muammolari: Ko'plab holatlarda xalqona nomlar bir-biriga to'g'ri kelmasligi mumkin:

Qizilbarg (o'zbekcha) – *feuille rouge* (fransuzcha) – hech qanday o'simlikka nisbatan aniq ilmiy nom emas. *Ko'k choy* – fransuz tilida *thé vert*, lotincha esa *Camellia sinensis*. Shuningdek, bir o'simlik turli tillarda mutlaqo boshqa nomlar bilan ataladi, bu esa tibbiy tarjimada chalkashlikka olib kelishi mumkin. Masalan: 1. *Yalpiz* (o'zbek) – *menthe poivrée* (fransuz) – *Mentha piperita* (lotin)

2. Sibir oqqarag'ayi- *Abies sibirica* (lotin) (Pinaceae Lindl. – (сосновые) - Qarag'aydoshlar-Turkum nomi lotin tilidan ninabargli o'simlik (qarag'ay yoki qoraqarag'ay) nomi bilan bog'liq. Dorivor maxsuloti: Summitates Abietis – Oqqarag'ay novdalari. Ishlatilishi. Moyi kamfora olishda asosiy manba bo'lib, revmatizm, nevrologiya kasalliklariga da'vo, hamda tomoq og'riganda ingalyasiya qilinadi.

3. *Acanthopanax sessiliflorus* (Rupr. et Maxim.) Seem.- Akantopanaks. yunon tilida «acantha» - nina, o'simlik poyasi siyrak ninasimon tikanlar bilan qoplangan. «Panax»-yunoncha “ran”- barcha, hamma, “acos”- shifobaxsh vosita, ya'ni barcha dardlar uchun davo ma'nosida. Kimyoviy tarkibi. Ildizi va ildiz po'stlog'idan glikozidlar (sitosterin), saponinlar, oshlovchi moddalar ajratilgan. Dorivor mahsuloti. Radix *Acanthopanaxae sessiliflorus* – Akantopanaks ildizi. Ildizidan tayyorlangan preparatlar aqliy va jismoniy jihatdan tana quvvatini oshirish xususiyatiga ega. Ildizini suyuq ekstrakti markaziy a sab tizimiga ijobiy ta'sir etadi.

4. *Inula Britannica*- Qoqio'tdoshlar (Murakkabguldoshlar) - Yunon tilida “inaein” – tozalamoq, dorivorlik xususiyati uchun berilgan nom. Urug'ining spirtidagi ekstrakti antioksidant xususiyatga ega. Ateroskleroz, bronxit, gipertoniya, bezgak, tumov, oshqozon va ichak yarasi, o'pka sili, raxit kabi kasalliklar va yaralarni davolashda ishlatiladi.

5. *helenium* - Qora andiz. O'simlik ko'proq sernam yerlarda, daryolar bo'yida, botqoqliklarda o'sganligi uchun “helos” - namli o'tloq yoki “helios” - quyosh-sariq guliga nisbat. Preparatlari yallig'lanishga qarshi, antiseptik xususiyatga ega. Ildizi qaynatmasi balg'am ko'chiruvchi vosita, turli yig'malar (Zdrenko) -choylar tarkibiga kiradi. Allanton preparati me'da va o'n ikki barmoqli ichak yarasini davolashda qo'llaniladi. (Rhizoma et radix *Inulae helenae*-Qora andiz ildizpoyasi va ildizi/ Quyidagi jadvalda ba'zi dorivor o'simliklarning o'zbek, fransuz va lotin tillarida nomlanishini misol keltirdik. (1-jadval)

1- Jadval

№	O'zbekcha	Fransuzcha (Français)	Latin
1	Aloe	aloès	Aloe vera
2	Rayhon	basilic	Ocimum basilicum
3	Yalpiz	menthe	Mentha piperita
4	Zira	cumin	Cuminum cyminum
5	Arpabodiyon	fenouil	Foeniculum vulgare
6	Shivit	aneth	Anethum graveolens
7	Moychechak	camomille	Matricaria chamomilla
8	Na'matak	églantier	Rosa canina
9	Chakanda	argousier	Hippophae rhamnoides
10	Isiriq	harmel	Peganum harmala

Xulosa: Dorivor o'simliklar nomlanishi xalqona va ilmiy yondashuvlarning uyg'unligini talab qiladi. Xalq tilida shakllangan nomlar madaniy meros sifatida ahamiyatli bo'lsa, ilmiy nomlar esa universal va aniq bo'lishi bilan ajralib turadi. O'zbek, fransuz va lotin tillarida bu nomlarning uyg'unlashtirilgan tahlili farmatsevtika va tibbiy tarjima sohalarida muhim o'rin tutadi. Kelajakda ko'p tilli dorivor o'simliklar lug'atini yaratish zarurati mavjud.

ADABIYOTLAR:

1. Abu Ali ibn Sino. *Tib qonunlari*. 1-5 kitoblar. Toshkent, Fan, 1979- 1983 yillarda nashr qilingan.
2. Abu Ali ibn Sino. *Tibbiy o'gitlar*. Toshkent, Mehnat, 1991 yil.
3. Ibn Sino shifobaxsh o'simliklar haqida (tuzuvchi A.S. Madraximov). Toshkent.2.
4. Beruniy A.R. Saydana. *Tanlangan asarlar*. “Saydana”. Toshkent: Fan. nashriyoti. 1991
4. Ismoilov S. Dorivor o'simliklar farmakologiyasi.
5. Karimov, H. “O'zbek tilida fitonimlarning semantik xususiyatlari.” Toshkent, 2021.
6. Dictionnaire de la phytothérapie. Paris, Éditions Vidal, 2020. International Code of 7. O'zbekiston xalq tabobatida dorivor o'simliklar. Tibbiyot nashriyoti, 2019.
8. O'zbekiston Respublikasi “Qizil Kitobi” qayta nashri 1-jildi. T.-1998
9. Ismoilov T. O'zbek tilining fitonimlar leksikasi va ularning leksik-semantik tizimi/dissert. T.-2010

FRANSUZ SPORT DISKURSIDA NEOLOGIZMLARNING LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Kuldashova Navbaxor Bobokulovna,
BuxDU, Nemis va fransuz filologiyasi kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada fransuz sport diskursida qo'llanilayotgan neologizmlarning lingvopragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda sport matnlarida uchraydigan yangi leksik birliklarning shakllanish manbalari, semantik transformatsiyasi hamda kommunikativ funksiyalari o'rganilgan. Neologizmlarning yuzaga kelishida texnologik taraqqiyot, xalqaro sport kommunikatsiyasi, ommaviy axborot vositalari va sport marketingining muhim omil ekani aniqlangan. Shuningdek, ingliz tilidan o'zlashgan terminlarning fransuz sport diskursida integratsiyalashuvi va gibrid shakllarda qo'llanilishi yoritilgan. Tadqiqot natijalari sport diskursining zamonaviy lingvistik xususiyatlarini aniqlash hamda sport terminologiyasining rivojlanish tendensiyalarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: sport diskursi, neologizm, anglicizm, lingvopragmatika, sport terminologiyasi, media diskurs, leksik innovatsiya.

LINGUOPRAGMATIC FEATURES OF NEOLOGISMS IN FRENCH SPORTS DISCOURSE

Abstract. This article examines the linguopragmatic features of neologisms used in French sports discourse. The study analyzes the sources of formation, semantic transformation, and communicative functions of new lexical units occurring in sports texts. The research identifies technological development, international sports communication, mass media, and sports marketing as the main factors contributing to the emergence of neologisms. Particular attention is paid to the integration of English borrowings and their hybrid forms in French sports discourse. The findings reveal that neologisms not only perform nominative functions but also enhance the pragmatic and expressive potential of sports communication. The study contributes to the investigation of modern linguistic features of sports discourse and the evolution of sports terminology.

Keywords: sports discourse, neologism, anglicism, linguopragmatics, sports terminology, media discourse, lexical innovation.

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕОЛОГИЗМОВ ВО ФРАНЦУЗСКОМ СПОРТИВНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. В данной статье анализируются лингвопрагматические особенности неологизмов во французском спортивном дискурсе. В исследовании рассматриваются источники формирования новых лексических единиц, их семантическая трансформация и коммуникативные функции в спортивных текстах. Установлено, что важнейшими факторами появления неологизмов являются технологическое развитие, международная спортивная коммуникация, средства массовой информации и спортивный маркетинг. Особое внимание уделяется интеграции англицизмов и их гибридных форм во французском спортивном дискурсе. Результаты исследования показывают, что неологизмы выполняют не только номинативную, но и прагматическую и экспрессивную функции. Работа имеет значение для изучения современных лингвистических особенностей спортивного дискурса и тенденций развития спортивной терминологии.

Ключевые слова: спортивный дискурс, неологизм, англицизм, лингвопрагматика, спортивная терминология, медиадискурс, лексическая инновация.

Kirish. Sport zamonaviy jamiyatning muhim ijtimoiy-madaniy hodisalaridan biri bo'lib, u nafaqat jismoniy faoliyat, balki til taraqqiyotiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, Fransiyada sport sohasi ommaviy axborot vositalari, raqamli kommunikatsiya va xalqaro musobaqalar ta'sirida yangi til birliklarining faol yaratilish maydoniga aylangan. Shu sababli fransuz sport diskursida yuzaga kelayotgan neologizmlar sport voqeliklarini

ifodalash bilan birga, muayyan pragmatik maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qiluvchi muhim lingvistik vosita sifatida namoyon bo'ladi, shu bois ham sport diskursi xususiyatlarini tadqiq etish muhim dolzarblik kasb etadi.

Jahon tilshunosligida sport diskursi zamonaviy kommunikativ jarayonlarning eng dinamik va faol rivojlanayotgan yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Globallashuv, raqamli media texnologiyalarining rivojlanishi hamda xalqaro sport kommunikatsiyasining kengayishi natijasida sport tilida yangi leksik birliklar faol shakllanmoqda. Ayniqsa, neologizmlar sport diskursining eng tez yangilanadigan qatlamini tashkil etib, zamonaviy sport madaniyati, media va marketing jarayonlarini aks ettirmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Fransuz sport diskursida neologizmlarning shakllanishi texnologik innovatsiyalar, ingliz tilining xalqaro kommunikatsiyadagi ustun mavqei, ijtimoiy media hamda sport marketingi bilan chambarchas bog'liqdir. Sport matnlarida uchraydigan yangi terminlar nafaqat nominativ vazifani bajaradi, balki auditoriyaga pragmatik ta'sir ko'rsatish, ekspressivlikni kuchaytirish va kommunikativ samaradorlikni oshirish funksiyalarini ham bajaradi.

Mazkur maqolada fransuz sport diskursida qo'llanilayotgan neologizmlarning lingvopragmatik xususiyatlari, ularning shakllanish manbalari va funksional-semantik jihatlari tahlil qilinadi.

Jahon tilshunosligida sport matni zamonaviy diskurs tadqiqotlarining eng dinamik va ko'pqatlamli obyektlaridan biri sifatida qaraladi. Sport kommunikatsiyasi axborot uzatish vositasi, ijtimoiy, madaniy va pragmatik ma'nolarni tashuvchi murakkab lingvistik tizim sifatida rivojlanib bormoqda. Globallashuv, raqamli media va xalqaro sport aloqalarining kengayishi natijasida sport matnining strukturasi va leksik tarkibi sezilarli o'zgarishlarga uchramoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda sport matni diskurs tahlili, medialingvistika, pragmalingvistika va kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganilmoqda. Bu yondashuv sport matnini statik matn emas, balki real vaqtda shakllanadigan, auditoriya bilan interaktiv aloqa kirishuvchi dinamik kommunikativ jarayon sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Jahon tilshunosligida sport matnining muhim xususiyatlaridan biri uning internatsionallashuv jarayoni hisoblanadi. Ayniqsa, anglicizmlar va neologizmlar sport diskursida yetakchi leksik resurs sifatida faol qo'llanilmoqda. Qator birliklar turli tillarda deyarli o'zgarishsiz ishlatiladi va global sport kommunikatsiyasining umumiy leksik bazasini shakllantiradi. Bu esa sport matnining leksik universalizatsiya tendensiyasini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, milliy tillarda sport matnining adaptatsiya jarayoni ham muhim ahamiyatga ega. Fransuz, o'zbek va boshqa tillarda sport terminologiyasi milliy lingvistik tizimga moslashtirilib, fonetik, morfologik va semantik o'zgarishlarga uchraydi. Bu holat sport matnida lingvomadaniy integratsiya jarayonlarining kuchayib borayotganini ko'rsatadi.

Jahon tilshunosligida sport matnini o'rganishning dolzarbligi uning polidiskursiv tabiati bilan belgilanadi. Sport matnida jurnalistik, reklama, analitik va og'zaki diskurs elementlari o'zaro qorishib ketgan bo'lib, bu uni kompleks lingvistik tahlil obyektiga aylantiradi. Shu sababli, zamonaviy tadqiqotlarda sport matni semantik, pragmatik va kognitiv yondashuvlar orqali kompleks o'rganilmoqda.

Sport sohasiga oid tilshunoslik tadqiqotlari o'zgarishsiz yillarda sezilarli darajada faollashib, alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllanib bormoqda. Sport diskursi jismoniy faoliyatni ifodalab u bilan bog'liq ijtimoiy, madaniy hamda kommunikativ jarayonlarni o'zida aks ettiradi. Sportga oid matnlar va nutq jarayonlarini diskursiv yondashuv asosida tahlil qilish sport faoliyatining leksik, semantik va pragmatik xususiyatlarini chuqurroq o'rganish imkonini beradi. Aynan shu nuqtai nazardan qaralganda, neologizmlar sport tilining eng faol va tez yangilanadigan qatlamlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi, chunki ular sport sohasida yuz berayotgan yangi hodisalar, texnologiyalar va ijtimoiy o'zgarishlarni ifodalaydi.

Bilamizki, neologizm – bu tilga yangi kirib kelgan, avval mavjud bo'lmagan yoki mavjud so'zlar tarkibidan yangi ma'no hosil qilgan leksik birlikdir. Fransuz sport diskursida neologizmlar asosan yangi sport turlari, texnologik yangiliklar, xabar berish vositalaridagi ijtimoiy jarayonlar va professional terminologiya rivojlanishi bilan bog'liq holda paydo bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Fransuz sport diskursida neologizmlar bir necha asosdan kelib chiqadi, sport tilining rivojlanishi bir vaqtning o'zida turli sohalar bilan chambarchas bog'liq. Ushbu manbalar orasida birinchi o'rinda texnologik yangiliklar turadi: sport uskunolari, elektron monitoring tizimlari, virtual o'yinlar va raqamli trening platformalari natijasida yangi leksik birliklar paydo bo'ladi.

Ikkinchi asos – xalqaro aloqalar va global sport kommunikatsiyasi; bu jarayonda ingliz tili va boshqa Yevropa tillaridan kirib kelgan terminlar Fransuz sport diskursiga integratsiyalanadi.

Uchinchi asos – ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy media, chunki yangiliklar translyatsiyalari, interaktiv reporting va sportchilar faoliyatini onlayn yoritish jarayonida yangi iboralar va qisqartmalar yuzaga keladi.

To'rtinchi asos esa sport madaniyati va marketing bilan bog'liq bo'lib, reklama, brending va muxlislar bilan kommunikatsiya jarayonlarida yangi terminlar, metaforik va kreativ leksik birliklar hosil bo'ladi. Shu tariqa, Fransuz sport diskursidagi neologizmlar bir vaqtning o'zida texnologik, ijtimoiy, madaniy va xalqaro jarayonlar ta'sirida yuzaga keladi va sport tilining dinamik rivojlanishiga xizmat qiladi.

1. Texnologik rivojlanish – sport uskunalari, raqamli monitoring tizimlari va virtual sport o'yinlari bilan bog'liq yangi so'zlar paydo bo'ladi.

Masalan,

- ✓ *chronométrage électronique* (elektron vaqt o'lchash);
- ✓ *replay instantané* (tezkor qayta ko'rsatish);
- ✓ *analyse biomécanique* (biomekanik tahlil);
- ✓ *capteurs de performance* (performans sensorlari);
- ✓ *suivi GPS des joueurs* (o'yinchilarni GPS orqali kuzatish);
- ✓ *technologie VAR avancée* (ilg'or VAR texnologiyasi);
- ✓ *simulation virtuelle d'entraînement* (virtual mashg'ulot simulyatsiyasi);
- ✓ *tracking vidéo intelligent* (aqlli video kuzatuv tizimi);

Yuqorida keltirilgan neologizmlar sport jarayonining texnologik modernizatsiyasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, ular nafaqat nominativ funksiyani bajaradi, balki sport natijalarini aniq baholash, tahlil qilish va vizualizatsiya qilishda ham muhim pragmatik rol o'ynaydi. Ayniqsa, "tracking", "analysis" va "simulation" komponentlari sport diskursida ilmiy-analitik yondashuvning kuchayganini ko'rsatadi.

2. Xalqaro aloqalar va global sport terminlari – ingliz tilidan kirib kelgan so'zlar sport diskursida faol ishlatiladi. Мисол учун, *match* (o'yin, uchrashuv), *coach* (murabbiy), *goal* (gol), *fitness* (jismoniy tayyorgarlik), *penalty* (jarima zarbasi), *offside* (ofsayd holati), *corner* (burchak zarbasi), *pressing* (bosim ostida o'ynash), *dribbling* (to'p olib yurish), *tackle* (to'pni tortib olish), *transfer* (o'yinchini sotib olish/ko'chirish), *ranking* (reyting), *play-off* (pley-off bosqichi), *set-up* (taktik joylashuv), *training* (mashg'ulot), *squad* (jamoat tarkibi), *substitute* (zaxira o'yinchi), *stadium* (stadion), *supporter* (muxlis), *derby* (mahalliy raqiblar o'yini)

Mazkur keltirilgan misollar shuni ko'rsatadiki, ingliz tilidan kirib kelgan sport terminlari fransuz sport diskursida deyarli to'liq integratsiyalashgan universal leksik qatlamni tashkil etadi. Bu birliklar nafaqat nominativ funksiyani bajaradi, balki sport kommunikatsiyasining tezkorligi, aniqligi va global tushunarlilikini ta'minlaydi. Ayniqsa, "match", "coach", "goal", "pressing", "transfer" kabi birliklar xalqaro sport mediasida standartlashgan terminlarga aylangan.

3. Ijtimoiy media va ommaviy axborot vositalari – sport yangiliklari va tahliliy maqolalarda yangi iboralar va qisqartmalar shakllanadi:

- ✓ *selfie de sportif* (sportchi selfisi)
- ✓ *story match* (o'yin jarayonini hikoya ko'rinishida yoritish)
- ✓ *hashtag victoire* (g'alaba hashtag'i)
- ✓ *live tweet de match* (o'yin paytida jonli tvit yozish), *commentaire en direct en ligne*, *live commenté*
- ✓ *breaking news sportif* (tezkor sport yangiligi), *dernière minute sportive*
- ✓ *post Instagram de victoire* (g'alaba Instagram posti), *publication Instagram de la victoire*
- ✓ *highlight reel* (eng muhim lavhalar videosi)
- ✓ *viral moment sportif* (viral bo'lgan sport lahzasi), *moment viral sportif* (зубу), *moment devenu viral*
- ✓ *fan engagement post* (muxlislar faolligi posti), *publication d'engagement des fans*
- ✓ *interaction des supporters*
- ✓ *live commentary online* (onlayn jonli sharh)
- ✓ *social buzz sportif* (ijtimoiy tarmoqlardagi shov-shuv)
- ✓ *trend hashtag sportif* (sport trend hashtag)

short video recap (qisqa video sharh), *résumé vidéo court*, *bref récapitulatif video*, *digital highlight match* (raqamli o'yin sharhi), *résumé numérique du match*

Keltirilgan misollar ijtimoiy media sport diskursining leksik tizimini sezilarli darajada yangilayotganini ko'rsatadi. Ushbu neologizmlar ko'pincha ingliz tili asosida shakllanib, fransuz va boshqa tillarga gibrid ko'rinishda kirib boradi. Ularning asosiy pragmatik funksiyasi – tezkor axborot uzatish, auditoriya bilan interaktiv

aloqa o'rnatish va emotsional ta'sirni kuchaytirishdan iborat. Shu bilan birga, "hashtag", "story", "live", "highlight" kabi elementlar sport diskursining multimodal va raqamli xarakterini mustahkamlaydi.

4. Sport madaniyati va reklama tili – yangi marketing va brending terminlari, jumladan, *sportwear*, *training camp*, *fan zone*, sport diskursiga integratsiyalashadi:

- ✓ *sportwear* (sport kiyimi)
- ✓ *training camp* (tayyorgarlik yig'ini)
- ✓ *fan zone* (muxlislar hududi)
- ✓ *sports marketing* (sport marketingi)
- ✓ *branding strategy* (branding strategiyasi)
- ✓ *sponsorship deal* (homiylik shartnomasi)
- ✓ *merchandising* (brend mahsulotlari savdosi)
- ✓ *club branding* (klub brendi shakllanishi)
- ✓ *ticketing system* (chipta tizimi)
- ✓ *VIP lounge* (VIP zona)
- ✓ *media partner* (media hamkor)
- ✓ *official sponsor* (rasmiy homiy)
- ✓ *sportswear collection* (sport kiyim kolleksiyasi)
- ✓ *fan experience* (muxlislar tajribasi)
- ✓ *stadium branding* (stadion brendingi)
- ✓ *athleisure wear* (sport va kundalik kiyim uslubi)
- ✓ *pre-season camp* (mavsumoldi yig'in)
- ✓ *brand ambassador* (brend elchisi)
- ✓ *digital campaign* (raqamli reklama kompaniyasi)

Mazkur terminlar sportning iqtisodiy va marketing jihatdan globallashtirish jarayonini aks ettiradi. Ushbu birliklarning aksariyati ingliz tilidan to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirilgan bo'lib, fransuz sport diskursida ham original shaklda, ham qisman fonetik yoki grammatik moslashgan holda qo'llaniladi. Ularning asosiy pragmatik funksiyasi sport brendlarini targ'ib qilish, auditoriyani kengaytirish va global sport industriyasida kommunikativ samaradorlikni oshirishdan iborat.

Fransuz tilida neologizmlar – tilning doimiy ravishda yangilanadigan va rivojlanadigan qatlamini tashkil etuvchi yangi leksik birliklardir. Neologizm tushunchasi lingvistik tahlilda yangi so'z, yangi ibora yoki mavjud so'z tarkibidan yangi ma'no hosil qilish orqali yuzaga kelgan birlikni bildiradi. Fransuz sport diskursida, ilm-fan, texnologiya va ijtimoiy media sohalarida paydo bo'lgan yangi leksik birliklar ayniqsa ko'p uchraydi, chunki sport va boshqa global jarayonlar muntazam yangi tushunchalar va faoliyat turlarini talab qiladi.

Neologizmlarning lingvistik xususiyatlarini tahlil qilganda bir nechta asosiy jihat ajralib turadi.

Birinchi jihat – **morfologik xususiyat**. Ko'plab neologizmlar affiksatsiya orqali hosil qilinadi. Fransuz tilida bu jarayon qo'shimchalar, prefikslar va suffikslar yordamida amalga oshadi.

Masalan, *sportifiser* so'zi *sportif* so'zidan -iser suffiksi qo'shilishi orqali paydo bo'ladi va "sport faoliyatiga jalb qilish" ma'nosini bildiradi. Shuningdek, *écotourisme* terminida *éco-* prefiksi tabiatni asrash va ekologik kontekstni bildiradi. Bu morfologik hosil bo'lish jarayoni neologizmlarga aniq funksional ma'no beradi va ularni diskursda samarali ishlatishga imkon yaratadi.

Ikkinchi jihat – **kompozitsion xususiyat**. Bu jarayon ikki yoki undan ortiq so'z birikmasidan yangi termin hosil qilishni o'z ichiga oladi. Masalan, *terrain synthétique* (sun'iy maydon) va *zone de fan* (muxlislar zonasi) kabi so'z birikmalari Fransuz sport matnlarida keng qo'llanadi. Kompozitsion neologizmlar odatda texnologik yangiliklar, sport obyektlari va tashkiliy jarayonlarni ifodalashda samarali bo'ladi.

Uchinchi jihat – **semantik xususiyat**. Neologizmlar yangi ma'nolarni bildiradi yoki mavjud so'zlarning ma'nosini kengaytiradi. Misol uchun, *replay instantané* atamasi sport translyatsiyasida tezkor qayta ko'rsatishni anglatadi, bunda *replay* so'zi ingliz tilidan olingan, *instantané* esa fransuz so'zidir. Shu tariqa, neologizmlar ikki tili yoki tilaro birlik sifatida semantik integratsiyani ta'minlaydi.

To'rtinchi jihat – **fonetik va grafematik xususiyat**. Ko'plab neologizmlar ingliz va boshqa Yevropa tillaridan kirib kelgan so'zlarning talaffuzi va yozilishi bo'yicha original til shaklida saqlanadi. Masalan, *coach*, *goal*, *fitness* so'zlari Fransuz sport diskursida o'zgarmagan holda ishlatiladi. Bu fonetik va grafematik integratsiya sport tilining xalqaro kommunikatsiya funksiyasini oshiradi.

Beshinchi jihat – **pragmatik xususiyat**. Neologizmlar ko‘pincha yangi jarayonlar, texnologiyalar va madaniyat bilan bog‘liq bo‘lgan diskurs vazifalarini bajaradi. Masalan, *fan zone*, *selfie de sportif* kabi iboralar ijtimoiy media va sport madaniyatini aks ettiradi. Neologizmlarning pragmatik funksiyasi ularni til foydalanuvchilari uchun tushunarli, dolzarb va samarali qiladi.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda fransuz sport diskursida neologizmlar zamonaviy til tizimining eng dinamik qatlamlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ularning shakllanishi asosan texnologik taraqqiyot, xalqaro sport kommunikatsiyasi, raqamli media va sport marketingi bilan bevosita bog‘liqdir.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, neologizmlar nafaqat yangi tushunchalarni ifodalash vositasi, balki sport diskursining pragmatik va ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim lingvistik birliklardir.

Ayniqsa, ingliz tilidan o‘zlashgan terminlar fransuz sport leksikasida keng integratsiyalashib, gibrid va adaptatsiyalashgan shakllarda faol qo‘llanilmoqda. Shu bilan birga, media muhitning ta’siri natijasida qisqa, tezkor va interaktiv kommunikatsiyani ta’minlovchi yangi leksik birliklar shakllanib bormoqda. Umuman olganda, fransuz sport diskursidagi neologizmlar zamonaviy global sport tilining evolyutsion rivojlanishini aks ettiradi.

ADABIYOTLAR:

1. Arutyunova N.D. *Diskurs // Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar*. – Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 1990. – B. 136–137.
2. Bakhtin M.M. *The Dialogic Imagination: Four Essays*. – Austin: University of Texas Press, 1981. – 444 p.
3. Benveniste É. *Problèmes de linguistique générale*. – Paris: Gallimard, 1966. – 356 p.
4. Charaudeau P. *Le discours d’information médiatique*. – Paris: Nathan, 1997. – 286 p.
5. Кулдашова Н. *Some different difficulties in sports exercises. Theoretical & Applied Science. International Scientific Journal*. Scopus ASJC: 1000. – Philadelphia, USA, 2019. – №12 (80) – P. 382 – 384.
6. Кулдашова Н. *Спорт терминологиясининг яратилиши ҳақида. Таълим тизимида чет тилларни ўрганишнинг замонавий муаммолари ва истиқболлари. Халқаро илмий-амалий анжуман*. – Бухоро, 2020. – Б. 244 – 246.
7. Кулдашова Н. *Le sport est un phénomène universel dans le temps et dans l’espace humain. Modern scientific challenges and trends*. – London, 2018. – P. 39 – 41.
8. <https://digitum.um.es/server/api/core/bitstreams/8a43e8b6-3a84-467b-890d-53b8c1d2072a/content>
9. <https://vitrinelinguistique.oqlf.gouv.qc.ca/24083/banque-de-depannage-linguistique/le-vocabulaire/modes-de-formation-des-mots/la-neologie>

MUROJAAT SHAKLLARINING SOTSIOPRAGMATIK TAHLILI VA KATEGORIYALARI

Murodova Gulasal G'ulom qizi,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti Magistranti
gulasalmurodova02@gmail.com*

Annotatsiya. Bu maqola orqali tilshunoslik sohasida murojaat shakllari haqidagi nazariy qarashlarni ilmiy adabiyotlar tahlili orqali ochib berish, o'zbek tilida murojaatni ifodalaydigan birliklarni nutqiy muloqotning turli vaziyatda kelishini ijtimoiy guruhlar misolida sotsiopragmatik tahlil qilish, murojaat shakllarining nutqdagi vazifalarini aniqlash, murojaat shakllarining yoshga ko'ra, gender jihatdan, hududiy va kasbga xoslanishini tadqiq etish va o'ziga xos jihatlari aniqlash, presuppozitsion xususiyatlari hamda murojaatni ifodalanishida noverbal vositalarning va nutqiy strategiyalarning o'rni va ahamiyatini ochib berish orqali o'zbek tilidagi murojaat shakllarining sotsiopragmatik tadqiqi amalga oshirilgan.

Kalit so'zlar: Til birliklari, sotsiopragmatik tadqiq, tilshunoslik, nutqiy strategiya, murojaat shakli, til va jamiyat, adresat, adresant.

СОЦИОПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И КАТЕГОРИИ ФОРМ ОБРАЩЕНИЯ

Аннотация. В данной статье представлено социопрагматическое исследование форм обращения в узбекском языке, раскрывающее теоретические взгляды на формы обращения в области лингвистики посредством анализа научной литературы, проводящий социопрагматический анализ встречаемости единиц, выражающих обращение в узбекском языке в различных ситуациях речевой коммуникации на примере социальных групп, определяющий функции форм обращения в речи, исследующий характеристики форм обращения по возрасту, полу, региону и профессии, а также выявляющий их специфические аспекты, пресуппозиционные особенности и раскрывающий роль и значение невербальных средств и речевых стратегий в выражении обращения.

Ключевые слова: языковые единицы, социопрагматические исследования, лингвистика, речевая стратегия, форма обращения, язык и общество, адресат, адресант.

SOCIOPRAGMATIC ANALYSIS AND CATEGORIES OF FORMS OF ADDRESS

Abstract. This article presents a sociopragmatic study of forms of address in the Uzbek language by revealing theoretical views on forms of address in the field of linguistics through an analysis of scientific literature, conducting a sociopragmatic analysis of the occurrence of units expressing address in the Uzbek language in various situations of speech communication using the example of social groups, identifying the functions of forms of address in speech, investigating the characteristics of forms of address by age, gender, region, and profession, and identifying their specific aspects, presuppositional features, and revealing the role and importance of nonverbal means and speech strategies in the expression of address.

Keywords: Language units, sociopragmatic research, linguistics, speech strategy, form of address, language and society, addressee, addressee.

Ma'lumki, til ijtimoiy hodisa sifatida vujudga keladi, rivojlanadi va mavjud boladi. Tilning asosiy maqsadi jamiyatga xizmat qilish, jamiyatda insonlar o'rtasida alogani ta'minlashdan iborat. Shunday ekan, amaliy tilshunoslikning yangi yo'nalishi sifatida taraqqiy etayotgan sotsiolingvistika til va jamiyat o'rtasidagi munosabatni o'rganuvchi sohalaridan birdir. Ijtimoiy muhitning tilga va odamlarning nutqiga hamda xatti-harakatlariga turli xil ta'sir etishi kabi masalalar sotsiolingvistikaning o'rganish obyekti sanaladi. Murojaat shakllariga sotsiopragmatik yondashuv asosida turli vositalar orgali so'zlovchining tinglovchiga bo'lgan erkalash, quvonch, hurmat-e'tibor, mamnunlik, g'azab, nafrat, kamsitish kabi subyektiv munosabatini ifodalovchi ta'sirchan vositalarni diskurs tahlillar asnosida yoritish muhim hisoblanadi. Bundan tashqari, hurmat, mamnunlik, g'azab, nafrat, kamsitish kabilarga xos tamoyillarning keng miqyosda o'rganilishi natijasida sotsiopragmatika mustaqil tadqiq sohasi sifatida shakllandi. Xususan, sotsiopragmatikada hurmat kategoriyasi tamoman o'zgacha talqinga ega. Ma'lumki, odatiy talqinda "hurmat" tushunchasi etiket, odob normalari bilan bog'lanadi va bir shaxsning

ikkinchisiga nisbatan e'tiborli bo'lishi anglashiladi.[1] Aytish mumkinki, sotsiopragmatika bo'yicha turli tadqiqotlarda kategoriyalar talqinida turli izlanishlar olib borilgan.

Murojaat shakllarining sotsiopragmatik tadqiqi o'zbek tilshunosligida muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy maqomi, yoshi, jinsi va munosabatlarini (hurmat, yaqinlik) nutqiy vaziyatda ifodalovchi birliklarni tahlil qiladi. U nutqiy etiket, hurmat shakllari (sizlash) va kontekstga qarab murojaat turlarining o'zgarishini sotsiolingvistik va pragmatik jihatdan o'rganadi.

Asosiy tahlil yo'nalishlari:

- Ijtimoiy maqom: Muloqot ishtirokchilarining teng yoki teng emasligi (yuqori/quyi).
- Pragmatik maqsad: Murojaat orqali ta'sir o'tkazish, hurmat yoki masofani ifodalash.
- Sotsiolingvistik omillar: Yosh, jins, qarindoshlik va kasb-hunar o'rni.
- Murojaat shakllarining turlari:
- Antroponimik: Ism, ism+aka/opa, familiya.
- Qarindoshlik atamaları: Ota, ona, tog'a, kelin, jiyan.
- Hurmat va kasbiy atamalar: Domla, ustoz, janob, efandim.

Bu tadqiqotlar o'zbek madaniyatidagi o'zaro munosabatlarning nutqdagi in'ikosini, ayniqsa, zamonaviy ijtimoiy tarmoqlardagi o'zgarishlarni tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega.

O'zbek olimi I.Ismoilovning "Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari" monografiyasining yaratilganligi tilshunoslik uchun katta yutuqlardan biri bo'ldi. Ushbu monografiyada turkiy tillar-uyg'ur, qozoq, qoraqalpoq, turkman, o'zbek tillaridagi qarindoshlik terminlari qiyosan o'rganilib, ularning ma'no xususiyatlari yetarlicha izohlab berilgan. Tadqiqot uch qismdan iborat bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga olgan:

1) qarindoshlik atamaları (ona, ota, o'g'il, qiz, aka, og'a, ini, opa, singil, qarindosh, buva, amaki, jiyan, nevara);

2) nikoh munosabatlari orqali bo'luvchi qarindoshlik atamaları (er, xotin, kuyov, kelin, yanga, pochcha, boja, ovsin, boldiz, qayin, quda)

3) urug'-aymoq va yaqinlik munosabatlar nomlari (qarindosh bolalar, xolavachcha, amnavachcha, amakivachcha, tog'avachcha).[2] Ushbu terminlarning barchasidan kundalik hayotda kishilarga murojaat etganda foydalanamiz.

M.M.Guxman odamlar o'rtasidagi qon-qarindoshlik munosabatlarini bildiradigan ko'plab qarindoshlik atamaları "umummilliy, xalqaro" xarakterga ega hamda ular bir bo'g'inning reduplikatsiyasi va birinchi undoshning qisqarishi bilan paydo bo'lgan, deb hisoblaydi. U Pottning so'z yasalishi va so'z tuslanishini qabul qilishning turli til bosqichlari uchun dunyo tillari orasida universal sifatida reduplikatsiya keng tarqalganligi haqidagi ta'rifiga qo'shiladi. M.M.Guxmaning yuqorida keltirilgan ishida qayd etilishicha, "... reduplikatsiya yo'li bilan "ota", "amaki", "bobo" ma'nosidagi tata//tate, dade; "ona", "xola" ma'nosidagi tihte, tetya; "ota", "ona", "buvi", "bobo" ma'nolaridagi pahpa, pappe, pappa; birinchi undoshni qisqartirish yo'li bilan "ota", "amaki", "bobo" ma'nosidagi atta, ette, ade; "ona", "xola" – ata, atta; "ota", "ona", "buvi", "bobo" – ap, yep, apo tipidagi qarindoshlik terminlari hosil qilingan".[3]

"Xolavachcha" leksemasining mazmun plani: a) "opaning o'g'li" (singilning o'g'liga nisbatan); b) "opaning qizi" (singilning o'g'liga nisbatan); v) "singilning o'g'li" (opaning o'g'liga nisbatan); g) "singilning qizi" (opaning qiziga nisbatan) kabi to'rt LSV ni o'z ichiga oladi. "Xolavachcha" so'zi "xola" so'zi bilan barqaror suppletiv munosabatda bog'lanadi. Ko'pgina turkiy tillarda, shuningdek, o'zbek tilining shevalarida ham, opa va singillarning farzandlariga nisbatan "bo'la" atamasi ishlatiladi. [4]. Xususan, Qashqadaryo shevasida ham amaki, tog'a, xola, ammaning farzandlariga nisbatan shu atama ishlatiladi.

Bundan tashqari, eng ko'p duch keladigan murojaat turi er-xotin o'rtasidagi murojaat shakllari hisoblanadi. "Bizning turli badiiy asarlar asosida olib borilgan tadqiqotlarimizdan ma'lum bo'lishicha, keyingi yillarda o'zbek oilalarida er-xotinlar bir-birlariga quyidagi o'ndan ortiq ko'rinishda murojaat etar ekanlar:

1. "Dadasi" (Toshkent shevasida "adasi"), "onasi", "ayasi" (Surxondaryo shevasida "bovasi", "momosi") so'zlaridan foydalanib: ... qo'ying dadasi, ajab emas bu kunlar unut bo'lib ketsa... (R. Fayziy).

– Men bu kishini bovasi deb chaqiraman. – Men seni momosi deb. – Bovasi. – Momosi... (Tog'ay Murod).

2. O'z ismlarini aytib:

a) ismini to'liq aytib: - Saltanat, - dedi xotinini erkalab. - Bilasanmi, huddi marhum Sergey Matveyevichni ko'rgandayman ... (O'. Usmonov);

b) ismini qisqartirib: - E, sizmi, Adol, o'zimcha gapirayotgandim. – Tinchlik, bitta fikr chiqib qoldi. (R. Fayziy). Ba'zan bu qisqartirishlar hatto shunday shakllarda ham bo'ladiki, o'zbek ismlarining milliy xususiyatlari mutlaqo yo'qolib ketadi. Masalan, Ra'noni Ranoshka, Dilbarni Dilya, Zuhrani Zulya, Bashoratni Shura kabi.

3. Ma'lumki, nomlash jarayonida adresant adresatning muhim belgilarini inobatga olibgina qolmay, o'zining unga bo'lgan emotsional munosabatlarini ham ifoda etadi:

1. Zero, murojaat nomlari adresant adresatni o'zi uchun emas, balki tinglovchi (adresat) uchun nomlaydi.

2. Xuddi shu tufayli "azizim", "jonim", "begim", "malikam", "go'zalim" kabi erkalovchi murojaat nomlar yuzaga keladi:

– Jonim.

Kumushbibi begona qo'ldan seskandi va qo'llarini qutqazmoqqa tirishib:

– Ushlamangiz, - dedi... (A. Qodiriy).

Bunday nomlanishlarga adresatning qanday davrada turganligi (vaziyat) ham bevosita ta'sir etadi: - Ayniqsa, birovning oldida-ku "jonim", "azizim", "dadası" deb og'zidan bol tomadi... (Shuhrat).

4. Farzandlaridan birining (ko'proq bosh farzandining) ismini aytib:

"Oradan qancha so'zlar oqib o'tdi. O'sha gap, o'sha ovoq. Faqat endi "Nuriddin" emas, "Kamoliddin" - "Sizga nima bo'ldi, Kamoliddin?..." (E.A'zamov).

5. Jinsi, sotsial munosabatini inobatga olib: "xotin", "xotinjon", "er", "erjon" kabi: – Menga qara xotin, mabodo sen bir yumalab er bo'lib qolsang, nima qilgan bo'larding? (O'. Hoshimov).

6. Ayollar erlarining ismiga "aka" so'zini qo'shib: – Eson-omon keldingizmi, Sattorjon aka... (P. Qodirov).

7. Kasbi, lavozimiga ishora qilib. Murojaat nomlarning bu turi tilshunoslikda idyentifikativ (aynan o'xshatish, tenglashtirish) 1. nominatsiya deb yuritilmoqda. 2. "Domla", "muallim", "o'rtoq direktor", "o'rtoq sekretar" kabi shakllarda murojaat etish shunga misol bo'ladi. Masalan: – Xo'p, xo'p, o'rtoq sekretar, jahlingiz chiqmasin, bitta iltimos bilan keldim... – Mahbuba qizarib kuldi, – jahlingiz chiqmasa aytaman... (O.Yoqubov).

8. Ismi va otasining ismini, ba'zan familiyasini aytib: – O'zi nima gap, Abdulla Saidovich? – so'radi eridan Tamara.. (H. G'ulom).

9. "Xo'jayin", "aka", "o'rtoq" deb: Turobjon tugunchani orqasiga bokitib, tegishdi: – Akajon degin. – Akajon, Jo-on aka. (A. Qahhor).

10. Undov va modal so'zlardan foydalanib: "ho'y", "hey", "ey" kabi: – Hoy, nega indamaysiz, qayoqda edingiz? (R. Fayziy)'.[5]

Murojaat shakllari ma'lum asoslarga ko'ra quyidagicha guruhlanadi:

1. Adresant qo'llayotgan so'zning qaysi tilga mansubligi jihatdan murojaat shakllari ikki turga bo'linadi: o'z qatlam va o'zlashma qatlam. O'zbek tili murojaat shakllarining ifodalanishida o'z qatlamdan tashqari, arab, fors-tojik va rus tillariga oid so'zlar ham faol qo'llaniladi. Mulla, xalfa, azamat kabi arabcha so'zlar; birodar, oshna, do'st kabi fors-tojikcha so'zlar; serjant, mayor, kapitan kabi rus tilidan o'zlashgan so'zlar nutqda ko'plab uchraydi.

2. Semantik tabiati bo'yicha murojaat ifodalovchi so'zlar o'z va ko'chma ma'noda qo'llanadi. Bu nutqiy vaziyatga muvofiq tarzda yuzaga chiqadi.

3. So'zning tematik maydoniga ko'ra murojaat shakllari ifodalanishi mumkin, ya'ni qarindosh-urug'chilikka doir, do'st-u birodarlikka alogador birliklar.

4. Murojaat shakllarining hududiy xoslanishiga ko'ra turi bo'lib, u qarindoshlik giponimlarida bu, ayniqsa, yaqqol ko'zga tashlanadi. Shunga muvofiq, hududiy xoslanish bo'yicha umumtilga va shevaga Xos murojaat shakllari ajratiladi: juvokash, oyijon kabilar.

5. Murojaat shakllari iste' mol faolligi bo'yicha o'zaro farqlanadi. Bu jihatdan ular faol (aktiv) va nafaol (passiv) murojaat shakllariga bo'linadi. Ayni vaqtda faol murojaatlar nutqda odatiy so'zlarga aylanib ulgurgan.[6]

Xulosa o'rnida aytish joizki, muloqot jarayoni jonli va tabiiy kechadigan hodisa hisoblanib, sotsiopragmatik jihatdan bevosita muloqot ishtirokchilarining sotsial statuslari bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Bundan tashqari, muloqot muhiti nutqiy vaziyat kechayotgan zamon va makon birligidagi har qanday tashqi faktorlarning bilvosita ta'siriga uchraydi. O'zbek tilida muloqot muhitini, til o'zlashtirish va til o'qitish jarayonini, insonlar nutqida murojaat shakllarini sotsiopragmatik omil ta'siri asosida tahlil qilishga ehtiyoj bor.

ADABIYOTLAR:

1. Pulatova D. D. *O'zbek tilida murojaat shakllarining sotsiopragmatik tadqiqi. [Monografiya]* / - T.: KITOBI BILIM YOG'DUSI MCHJ, 2024. 18-b
2. Ismoilov I. *turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari.* – Toshkent: Fan, 1966.
3. Guxman M.M. *Doindoevropskie termini rodstva v germanskix yazikax // Pamyati akademika I.YA. Marra.* – M. – L., 1978. – B.112
4. Покровская А.А. *Термины родства в тюркских языках.* – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 53. 2-й изд. В.Н. Виды характеристики адресата в формах русского обращения. – с. 23.
5. Ismoilov I. *turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari.* – Toshkent: Fan, 1966.
6. Акбарова З. *Мурожаат шаклининг тасниф асослари.* ТА, - Б. 74-76.

O'ZBEK VA INGLIZ TILI MATNLARIDA KO'P NUQTANING TIL TEJAMKORLIKDAGI KOMMUNIKATIV YUKI

Qarayeva Nafisa

Xalqaro Innovatsion Universiteti Xorijiy filologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tili badiiy hamda publitsistik matnlarida ko'p nuqtaning til tejamkorligi tamoyili nuqtai nazaridan kommunikativ yuki tadqiq etiladi. Tadqiqotda A. Martinening til iqtisodi nazariyasi, G.P. Graysning kooperatsiya prinsipi, D. Sperber va D. Wilsonning relevantlik nazariyasi metodologik asos sifatida qo'llaniladi. Ko'p nuqtaning implitsit semantik qatlamlari, subtekstualligi, lingvopragmatik vazifalari Abdulla Qahhor, O'lmas Umarbekov, Ernest Hemingway va Samuel Beckett asarlaridan olingan misollar asosida qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari ko'p nuqtaning ikkala tilda ham til tejamkorligining aktiv mexanizmi ekanligini, biroq o'zbek nasrida uning emotsional-subtekstualligi, ingliz nasrida esa dramatik-implikatura funksiyasi ustuvorligini isbotlaydi.

Kalit so'zlar: ko'p nuqta, til tejamkorligi, kommunikativ yuk, implitsitlik, subtekst, lingvopragmatika, implikatura, relevantlik, punktuatsiya, badiiy diskurs.

THE COMMUNICATIVE FUNCTION OF THE ELLIPSIS IN LANGUAGE ECONOMY IN UZBEK AND ENGLISH TEXTS

Abstract. This article investigates the communicative load of ellipsis (suspension points) in Uzbek and English literary and journalistic texts from the perspective of the language economy principle. The study applies A. Martinet's language economy theory, H.P. Grice's cooperative principle, and D. Sperber and D. Wilson's relevance theory as its methodological framework. The implicit semantic layers, subtextuality, and linguo-pragmatic functions of ellipsis are comparatively analyzed through excerpts from Abdulla Qahhor, O'lmas Umarbekov, Ernest Hemingway, and Samuel Beckett. The findings confirm that ellipsis functions as an active mechanism of language economy in both languages, yet its emotional-subtextual role prevails in Uzbek prose while its dramatic-implicature function dominates in English prose.

Keywords: ellipsis, language economy, communicative load, implicitness, subtext, linguo-pragmatics, implicature, relevance theory, punctuation, literary discourse.

КОММУНИКАТИВНАЯ НАГРУЗКА МНОГОТОЧИЯ В ЯЗЫКОВОЙ ЭКОНОМИИ В УЗБЕКСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ТЕКСТАХ

Аннотация. В данной статье исследуется коммуникативная нагрузка многоточия в узбекских и английских художественных и публицистических текстах с позиции принципа языковой экономии. В качестве методологической базы применяются теория языковой экономии А. Мартине, принцип кооперации Г.П. Грайса, а также теория релевантности Д. Спербера и Д. Уилсона. ИмPLICITные семантические пласты, субтекстуальность и лингвопрагматические функции многоточия анализируются на материале произведений Абдуллы Каххара, Улмаса Умарбекова, Эрнеста Хемингуэя и Сэмюэля Беккета.

Ключевые слова: многоточие, языковая экономия, коммуникативная нагрузка, импlicitность, подтекст, лингвопрагматика, импликатура, теория релевантности, пунктуация, художественный дискурс.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslik punktuatsiyani endi sof grafik vosita sifatida emas, balki semantik va pragmatik jihatdan serqatlam kommunikativ birlik sifatida tadqiq etmoqda. Bu yo'nalishdagi izlanishlar ichida ko'p nuqta ("...") alohida o'rin egallaydi, chunki u barcha tinish belgilari orasida eng ko'p "sukut yuki"ni – aytilmagan, lekin anglanishi ko'zda tutilgan ma'noni – o'z ichiga oladi. Yevgeny Xrizman ta'biri bilan aytganda, ko'p nuqta – bu "so'zning haqiqiy ishi tugaganidan keyin matnning davom etadigan joyidir" (Xrizman, 1982:47). Ushbu paradoks belgi ilmiy tadqiqot ob'ekti sifatida g'oyat qiziqarli: u qanday qilib aytmasdan aytadi?

Mazkur savolga javob berish uchun maqolada til tejamkorligi (*économie linguistique*) tamoyili tayanch metodologik asos sifatida tanlandi. A. Martinening klassik formulasi – “minimum vosita bilan maksimal kommunikativ ta’sir” –

ko’p nuqtaning lingvistik tabiatiga to’la to’g’ri keladi: atigi uchta nuqtadan iborat belgi so’z birikmasi, gap, hatto bir necha xat-satr o’rni bosa oladi. O’zbek va ingliz tillaridagi badiiy matnlarning qiyosiy tahlili esa bu umumiy holatning qay tarzda til-madaniyat omillariga ko’ra farqlanishini ko’rsatadi.

Tadqiqotning maqsadi – o’zbek va ingliz tili badiiy hamda publitsistik matnlarida ko’p nuqtaning kommunikativ yukini til tejamkorligi nazariyasi doirasida lingvopragmatik usulda tahlil etish va ikki tildagi qo’llanilish xususiyatlarini qiyosiy-tipologik jihatdan belgilash. Maqolada **qiyosiy-tipologik tahlil, pragmatik interpretatsiya va kontekstual-semantik tahlil** metodlaridan foydalanildi.

Nazariy asoslar: til tejamkorligi va ko’p nuqtaning lingvistik tabiati. Til tejamkorligi tamoyilining ilmiy asosi Jorj Kingzli Zipfning “Insoniy xulq-atvor va kam kuch sarflash tamoyili” (*Human Behavior and the Principle of Least Effort*, 1949) asarida qaror topdi. Zipf tilning leksik tarkibidagi qonuniyatni – so’zning qo’llanish chastotasi uning uzunligiga teskari mutanosib ekanligini – statistik usulda isbotladi. Keyinchalik A. Martine (1955; 1960) bu tamoyilni fonologik va grammatik sathlarga tatbiq etib, tilning dinamik muvozanat holatini asosladi: kommunikativ ehtiyoj kuchaygan sayin til birliklarining kontraksiyasi (qisqarishi) ham kuchayadi.

Ko’p nuqta til tejamkorligining punktuatsion sathdagi ko’rinishi sifatida ushbu qonuniyatning grafik ekvivalentini tashkil etadi. Buni A.M. Peshkovskiy ham ta’kidlagan edi: “Ko’p nuqta – bu so’zning o’rni bosuvchi sukut belgisi emas, balki sukutning o’zini zaruriy kommunikativ hodisaga aylantiruvchi vositadir” (Peshkovskiy, 1956:403). Ushbu ta’rif ko’p nuqtaning kommunikativ yukini uning grammatik funksiyasidan yuqori qo’yadi.

G.P. Graysning kooperatsiya prinsipi (1975) ko’p nuqtaning pragmatik mexanizmini tushuntirishda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi. Grays to’rtta maksimani belgiladi: miqdor (*quantity*), sifat (*quality*), munosabat (*relation*) va ravish (*manner*). Ko’p nuqta odatda “miqdor” maksimasini buzish orqali implikatura hosil qiladi: ma’lumot to’liq berilmaydi, ammo bu “to’liq bermaslik” ma’no ifodasi bo’lib qoladi. Ushbu hodisa Grays terminologiyasida

“flouting” – maksimani ataylab, lekin ochiq buzish – deb ataladi (Grice, 1975:49).

Sperber va Wilson (1986) relevantlik nazariyasi esa ko’p nuqtaning kognitiv jihatlarini yanada chuqurroq yoritadi. Ularning ta’kidlashicha, kommunikatsiyada maqbul talqin – eng kam kognitiv kuch sarflab eng katta kontekstual ta’sirga erishishdir (Sperber, Wilson, 1986:125). Ko’p nuqta o’quvchidan kognitiv ishtirok talab qiladi: u matn bo’shliqlarini o’z tajribasi va konteksti asosida to’ldiradi. Bu jarayon ko’p nuqtaning kommunikativ yukini passiv (belgilanuvchi) emas, balki aktiv (o’quvchi tomonidan yaratiladigan) hodisaga aylantiradi.

O’zbek tilshunosligida N. Mahmudovning (2007) o’zbek badiiy nutqining estetik imkoniyatlariga bag’ishlangan tadqiqoti ko’p nuqtani “matnning sub-semantik sathi” – ya’ni so’z va sintaksis sathidan pastda, lekin matnning umumiy kommunikativ ta’sirida hal qiluvchi rol o’ynovchi qatlam – orqali tahlil etadi. Bu yondashuv M.M. Baxtinning dialogizm va polifoniya nazariyasi bilan uyg’unlashadi: ko’p nuqta matnda tovush va sukutning o’zaro muloqotini tashkil etadi (Baxtin, 1979:231).

O’zbek badiiy nasrida ko’p nuqtaning kommunikativ yuki. O’zbek badiiy nasrida ko’p nuqtaning lingvistik tahlili uchun birinchi navbatda Abdulla Qahhorning matniy uslubiga murojaat etish maqsadga muvofiq. Qahhor prozasida ko’p nuqta ko’pincha personajning emotsional holatini so’zsiz ifodalashning yagona vositasiga aylanadi:

“Anvar bir muddat derazadan ko’chaga tikildi... Ko’zlarini yumdi... Bir nafas oldi. So’ng stuldan turdi – go’yo biror narsaga qaror qilgan kabi.” (Abdulla Qahhor uslubidagi badiiy matn parchasi)

Ushbu parchada uchta ketma-ket ko’p nuqta harakat va ong oqimining sinxronizatsiyasini ta’minlaydi. Birinchi ko’p nuqta Anvarning tashqi dunyodan (ko’cha) ichki dunyosiga (ko’zni yumish) o’tish momentini belgilaydi – bu vaqt oraliqchasi emas, balki diqqat yo’nalishining almashinuvini ifodalovchi psixologik pauzadir. Ikkinchi ko’p nuqtada nafas olish – ya’ni fiziologik akt – ham nutqiy akt sifatida qayta tarkib topadi: nafas so’z emas, ammo ko’p nuqta uni “matniy hodisa”ga aylantiradi. Uchinchi nuqta satrlar orasidagi ellipsis – yashirin qaror jarayoni – uchun matn bo’shlig’ini ochadi. “Go’yo biror narsaga qaror qilgan kabi” iborasi bu bo’shliqni to’ldirmaydi, balki uning chuqurligini ta’kidlaydi. Shu tarzda uchta ko’p nuqta birgalikda psixologik proza uchun zarur bo’lgan ichki harakatni tashqi so’z bilan ifodalamay yetkazadi.

O’lmas Umarbekovning nasrida ko’p nuqta boshqacha – muloqot tanazzulini va so’zsiz tushunish sathini – ifodalash funksiyasini bajaradi:

"– Nega ketayotirsan? – ... – Javob ber, iltimos. – Sen nima deb o'ylaysan..." (O'Imas Umarbekov uslubidagi badiiy matn parchasi)

Bu dialogik parchada ikkinchi gapiruvchi tomonidan qo'yilgan ko'p nuqta – javobsizlikning grafik belgisi – aslida to'laonli javob vazifasini bajaradi. Lingvistik nuqtai nazardan bu holat "belgilangan sukut" (marked silence) deb ataladi: sukut beixtiyor emas, balki ataylab tanlanib, o'zi ma'no ifodasi bo'lib qoladi (Jaworski, 1993:24). Sperber-Wilson relevantlik nazariyasi nuqtai nazaridan esa ushbu ko'p nuqta o'quvchidan eng kam kognitiv kuch sarflab eng katta kontekstual ta'sir – "u javob berishni istamaymoqda, qolganini o'zingiz tushunib oling" ni chiqarib olishga imkon beradi. Bu til tejamkorligining dialogik sathidagi eng aniq namunasidir.

Isajon Sultonning prozasida ko'p nuqta falsafiy-meditativ funktsiya kasb etadi:

"Insonning aqli ko'p narsani biladi... Ammo yurak ko'p narsani bilmasdan ham his qila oladi... Va mana shu – ikkalasini birlashtira olish – balki eng qiyin narsa shundadir." (Isajon Sulton uslubidagi badiiy-falsafiy matn parchasi)

Bu misoldagi ko'p nuqtalar mantiqiy izchillikni uzib, o'quvchiga fikr oraliqlarida to'xtalish imkoniyatini beradi. Grammatik nuqtai nazardan ushbu ko'p nuqtalar ellipsis emas – gaplar to'liq qurilgan; ammo pragmatik nuqtai nazardan ular muallif va o'quvchi o'rtasida "birgalikda o'ylash" holati – kognitiv dialogni yaratadi. Van Dijkning makrostruktura nazariyasida (1980) bunday pauza "pragmatik bo'shliq" (pragmatic gap) deb ataladi: matn nutq kodi darajasida to'xtaydi, ammo fikr kodi darajasida davom etadi.

Ushbu uch muallifning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek badiiy nasrida ko'p nuqtaning kommunikativ yuki uch asosiy funktsiyaga bo'linadi: (1) psixologik proza funktsiyasi – ichki holat dinamikasini uzluksiz nutqsiz ifodalash; (2) dialogik sukut funktsiyasi – javobsizlikni ma'noli kommunikativ aktga aylantirish; (3) mediativ pauza funktsiyasi – o'quvchini fikrga sherik qiluvchi kognitiv bo'shliq yaratish. Har uch holda ham bitta yoki bir necha ko'p nuqta o'nlab so'z yuki bilan teng semantik og'irlik ko'taradi.

Ingliz badiiy nasrida ko'p nuqtaning kommunikativ yuki. Ingliz adabiyotida ko'p nuqtaning kommunikativ yuki o'zbek tilidagi funksional doiradan boshqacha – ko'proq implikatura va dramatik sukut yo'nalishida rivojlanadi. Ernest Hemingueyning "Oq fillar kabi tepaliklar" (Hills Like White Elephants, 1927) qissasini bu boradagi namuna sifatida keltirish maqsadga muvofiq. Heminguey dialogida ko'p nuqtadan qasddan foydalanmaydi – u uni parataktik qurilma bilan almashtiradi; biroq uning "aysberg nazariyasi" (iceberg theory) ko'p nuqtaning ingliz prozasida bajaradigan funktsiyani eng yaxshi misollar bilan tushuntiradi ya'ni matnda aytilmagan narsa aytilgandan ko'ra kuchli ta'sir qiladi.

Ingliz tilidagi ko'p nuqtaning kommunikativ yukini tahlil etish uchun Samuel Beckettning „Godoni kutayotib“ (Waiting for Godo, 1952) asari yorqin manba bo'lib hisoblanadi:

"ESTRAGON: I can't go on like this. VLADIMIR: That's what you think. ESTRAGON: If we parted? That might be better for us. VLADIMIR: We'll hang ourselves tomorrow. Unless Godot comes. ESTRAGON: And if he comes? VLADIMIR: We'll be saved. [Silence.] ESTRAGON: Well? Shall we go? VLADIMIR: Yes, let's go. [They do not move.]" (Beckett S. Waiting for Godo. – London: Faber and Faber, 1952. – P. 94)

Bu parchada ko'p nuqta to'g'ridan-to'g'ri ishlatilmaydi, ammo Beckett uning funktsiyasini aniq ko'rsatma ("[Silence.]") va "paradoks-implikatura" orqali ("Let's go" – "They do not move") ikki ekvivalent usulda amalga oshiradi. Ushbu qurilma ingliz tilidagi ko'p nuqtaning eng yuqori pragmatik darajasini – absurd va mavjudlik o'rtasidagi semantik bo'shliqni aks ettiradi. Ko'p nuqta bu yerda so'z va harakatning nomuvofiqligini matn sathida yozib qo'yuvchi belgidir.

Bevosita ko'p nuqtadan foydalanadigan ingliz mualliflariga murojaat etsak, Virginia Woolfning ong oqimi nasrida uning qo'llanilishi alohida o'rganishga loyiq:

"She thought of the drawing room... of the chairs... of the way they had sat there, each in their corner, with their separate thoughts... and of how they had not spoken, really spoken, for months." (Virginia Woolf uslubidagi badiiy matn parchasi)

Woolf nasrida ko'p nuqta ong oqimi texnikasining grafik vositasi sifatida namoyon bo'ladi: u bir ob'ektdan ikkinchisiga o'tishni – xotira assotsiatsiyasi jarayonini ifodalaydi. Grammatik nuqtai nazardan ushbu ko'p nuqtalar "bog'lovchi elipsis" (conjunction ellipsis) deb tavsiflanadi. Shu o'rinda "and" bog'lovchisi o'rniga ko'p nuqta qo'yiladi, ammo bu qo'yilgan joy bog'lovchidan ko'ra ko'proq narsa anglatadi, u assotsiatsiyaning uzilishini ham, davomiyligini ham bir vaqtda ko'rsatadi. Halliday va Hasanning koheziya tasnifida (1976:149) bu holat "grafik substitutsiya" deb atalishi mumkin: ko'p nuqta leksik birlikning o'rniga emas, balki sintaktik munosabatning o'rniga qo'yiladi.

Zamonaviy ingliz she'riyatida ko'p nuqtaning kommunikativ yuki yanada zichlashadi. Silvia Platvning (Sylvia Plath) she'riyatida ko'p nuqta emotsional-biografik sukutni ifodalaydi:

"Dying is an art, like everything else. I do it exceptionally well. I do it so it feels like hell. I do it so it feels real. I guess you could say I've a call. It's easy enough to do it in a cell. It's easy enough to do it and stay put. It's the theatrical Comeback in broad day To the same place, the same face, the same brute Amused shout: 'A miracle! That knocks me out. There is a charge for the eyeing of my scars, there is a charge for the hearing of my heart— It really goes. And there is a large charge for a word or a touch, or a bit of blood, or a piece of my hair or my clothes. So, so, Herr Doctor. So, Herr enemy. I am your opus, I am your valuable, the pure gold baby that melts to a shriek. I turn and burn. Do not think I underestimate your great concern. Ash, ash— You poke and stir. Flap, my funny pages, with the crooks of your hands..." (Plath S. Lady Lazarus // Ariel. – New York: Harper & Row, 1965. – P. 6–9)

Bu she'rda so'nggi ko'p nuqta gap to'liq tugallanmasidan old o'rinda keladi va o'quvchiga she'rni o'zi "tugatish" vazifasini yuklaydi. Bu – Sperber-Wilson relevantlik nazariyasida ta'riflangan "ostensiv-inferentsial kommunikatsiya" (ostensive-inferential communication) ning eng yorqin she'riy namunasidir: muallif o'quvchiga belgini ko'rsatadi (ostensiya), o'quvchi esa uning ma'nosini o'zi chiqaradi (inferentsiya). Ushbu mexanizm ko'p nuqtaning kommunikativ yukini passiv qabul qilishdan faol ma'no yaratishga ko'chiradi.

Qiyosy-tipologik tahlil va natijalar. O'zbek va ingliz tili matnlaridagi ko'p nuqtaning qiyosiy tahlili ikkala tilda ham umumiy va farqli jihatlarni yuzaga chiqaradi. Quyidagi jadvalda asosiy natijalar jamlangan:

Kommunikativ funktsiya	O'zbek tili nasri	Ingliz tili nasri
Psixologik pauza	Ichki holat dinamikasini so'zsiz ifodalash (Qahhor, Umarbekov)	Ichki monolog va ong oqimi texnikasi (Woolf, Joyce)
Dialogik sukut	Belgilangan sukut – javobsizlik ma'noli aktga aylanadi	Paradoks-implikatura – so'z va harakat nomuvofiqligini belgilash (Beckett)
Vaqt oraliqchasi	Voqealar orasidagi vaqtni ixchamlashtirish, ellipsis	Sahna ko'rsatmasi [Silence] bilan parallel funktsiya
Meditativ pauza	O'quvchiga fikrga sherik bo'lish imkoniyati (Sulton)	Ostensiv-inferentsial mexanizm – o'quvchi ma'no yaratadi (Plath)
Emotsional ko'p qatlamlilik	Subtekstualligi ustunroq; his-tuyg'u to'g'ridan-to'g'ri ko'p nuqtaga yopiladi	Implikatura ustunroq; his-tuyg'u stuktura orqali bilvosita ifodalanadi
Til tejamkorligi darajasi	Yuqori; ko'p nuqta yozuvchi va o'quvchi o'rtasidagi yashirin bitimni belgilaydi	Yuqori; ammo ko'pincha aralash yoki sintaktik ellipsis bilan raqobatlashadi

1-jadval. O'zbek va ingliz tilidagi ko'p nuqtaning kommunikativ-tejamkorlik funksiyalari qiyosi

Jadvaldan ko'rinadiki, ikkala tilda ham ko'p nuqtaning til tejamkorlikdagi roli bir xil asosga – minimal grafik vosita orqali maksimal semantik va pragmatik yuklamani ta'minlashga ega. Biroq bu umumiylikning ort tomonida til va madaniy farqlar yotadi.

O'zbek badiiy nasrida ko'p nuqtaning kommunikativ yuklanishi ko'proq **emotsional-subtekstualligi** bilan xarakterlanadi. Bu holat o'zbek nasriy an'anasida yozuvchining o'quvchiga bevosita murojaat etish, uning his-tuyg'ulariga sherik bo'lish va ichki kechinmalarni yashirmasdan yetkazish tendensiyasi bilan bog'liq. Ko'p nuqta bu yerda nutqiy kodning "sinish joyi" emas – u his-tuyg'u kodining davomi sifatida namoyon bo'ladi.

Ingliz badiiy nasrida esa ko'p nuqtaning kommunikativ yuki ko'proq **dramatik-implikatura** funksiyasi orqali amalga oshadi. Ingliz adabiy an'anasida – Hemingueyning "aysberg nazariyasi"dan Beckettning absurd dramasi va Woolfning psixologik nasrigacha – aytilmagan narsa ko'pincha ataylab, boshqacha qurilmalar (sintaktik qisqartirish, sahna ko'rsatmasi) bilan birgalikda shakllanadi. Ko'p nuqta bu yerda implikatura mexanizmining bir qismi – o'quvchiga inferentsiya qilish imkoniyatini beruvchi sintaktik "bo'shliq" sifatida ishlaydi.

Ushbu farq nafaqat stilistik, balki madaniy-kognitiv xususiyat kasb etadi. O. Sapir va B.L. Uorfning lingvistik nisbiylik gipotezasi nuqtai nazaridan (Whorf, 1956) har bir til o'z nutqchilariga dunyoni va kommunikatsiyani o'zicha "kesilgan" tarzda ko'rsatadi. O'zbek tilida ko'p nuqtaning subtekstualligi kollektiv emotsional muloqot an'anasi bilan, ingliz tilida esa individual inferentsiya erkinligi bilan bog'liq.

Xulosa. Ushbu tadqiqot shuni isbotladiki, ko'p nuqta o'zbek va ingliz tili matnlarida til tejamkorligining faol kommunikativ mexanizmi sifatida ish yuritadi. A. Martinening "minimum vosita – maksimal ta'sir" formulasi ko'p nuqtaning lingvistik tabiatiga to'liq to'g'ri keladi. Uchta nuqtadan iborat belgi so'z birikmasi yoki gap yuki bilan teng semantik og'irlikni ko'rsatadi.

G.P. Graysning implikatura nazariyasi va Sperber-Wilsonning relevantlik prinsipi asosida ko'p nuqtaning kommunikativ yuki passiv (belgilanuvchi) emas, balki aktiv (o'quvchi tomonidan yaratiladigan) hodisa ekanligi aniqlandi. Bu holat punktuatsiya belgisini matn tuzilishidagi grafik-mexanik elementdan kommunikativ hamkorlik vositasiga ko'taradi.

Qiyosiy tahlil natijalari ko'rsatdiki, o'zbek badiiy nasrida ko'p nuqtaning emotsional-subtekstualligi ustunlik qilsa, ingliz badiiy nasrida uning dramatik-implikatura funksiyasi yetakchilik qiladi. Ushbu farq tillarning nutqiy madaniyati va adabiy an'analari bilan bog'liq bo'lib, uni lingvistik nisbiylik nuqtai nazaridan ham sharhlash mumkin.

Kelajakda ko'p nuqtaning o'zbek va ingliz tilidagi raqamli kommunikatsiya (ijtimoiy tarmoq, chat-matn) diskursidagi pragmatik transformatsiyasini, janrlar bo'yicha chastotaviy-statistik tahlilini va tillararo tarjimada kommunikativ yukining qanday saqlanishi yoki yo'qolishini o'rganish tadqiqot predmetini boyitadi.

ADABIYOTLAR:

1. Baxtin M.M. *Estetika slovesnogo tvorchestva*. – Moskva: Iskusstvo, 1979. – 424 s.
2. Beckett S. *Waiting for Godot*. – London: Faber and Faber, 1952. – 107 p.
3. Crystal D. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 516 p.
4. Grice H.P. *Logic and Conversation // Syntax and Semantics*. Vol. 3: *Speech Acts* / Ed. P. Cole, J. Morgan. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
5. Halliday M.A.K., Hasan R. *Cohesion in English*. – London: Longman, 1976. – 374 p.
6. Jaworski A. *The Power of Silence: Social and Pragmatic Perspectives*. – Newbury Park: SAGE, 1993. – 196 p.
7. Levinson S.C. *Pragmatics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p.
8. Martinet A. *Économie des changements phonétiques*. – Berne: Francke, 1955. – 396 p.
9. Martinet A. *Éléments de linguistique générale*. – Paris: Armand Colin, 1960. – 224 p.
10. Peshkovskiy A.M. *Russkiy sintaksis v nauchnom osveshchenii*. – Moskva: Uchpedgiz, 1956. – 512 s.
11. Plath S. *Ariel*. – New York: Harper & Row, 1965. – 86 p.
12. Sperber D., Wilson D. *Relevance: Communication and Cognition*. – Oxford: Blackwell, 1986. – 279 p.
13. van Dijk T. *Macrostructures*. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1980. – 317 p.
14. Whorf B.L. *Language, Thought, and Reality*. – Cambridge, MA: MIT Press, 1956. – 278 p.
15. Woolf V. *Mrs Dalloway*. – London: Hogarth Press, 1925. – 296 p.
16. Xrizman Ye.A. *Znachenije i rol 'vospriyatiya v rechevoy deyatel'nosti*. – Leningrad: LGU, 1982. – 198 s.
17. Zipf G.K. *Human Behavior and the Principle of Least Effort*. – Cambridge, MA: Addison-Wesley, 1949. – 573 p.
18. Mahmudov N. *O 'zbek tilining estetik imkoniyatlari*. – Toshkent: Fan, 2007. – 320 b.
19. Nurmonov A. *O 'zbek tilshunosligining nazariy masalalari*. – Toshkent: Fan, 2002. – 240
20. Rahmatullayev Sh. *O 'zbek tili punktuatsiyasining asoslari*. – Toshkent: O 'qituvchi, 1992. – 184 b.

KONTEKST VA PARALINGVISTIK VOSITALARNING (EMOJI, PUNKTUATSIYA) PRAGMATIK FUNKSIYALARI

Salohiddinova Muslima Qahramon qizi.

*Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Kompyuter lingvistikasi 1-kurs mutaxassisligi magistranti
salohiddinovamuslimakhon267@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada internet-muloqot va ijtimoiy tarmoq matnlaridagi paralingvistik vositalarning (emoji va noan'anaviy punktuatsiya) pragmatik funksiyalari tadqiq etiladi. Asosiy e'tibor ushbu vositalarning matndagi yashirin ma'nolarni, xususan, kinoya va istehzoni (sarkazmni) ifodalashdagi o'rniga qaratilgan. Tadqiqot asosida shunday xulosaga kelindiki, kompyuter orqali muloqotda (CMC) emojilar va takrorlanuvchi tinish belgilari an'anaviy yuz ifodalari hamda intonatsiyaning o'rnini bosib, o'ziga xos pragmatik signallar vazifasini bajaradi. Shuningdek, maqolada bu jarayonlarning o'zbek tiliga xos xususiyatlari va ushbu paralingvistik belgilardan kompyuter lingvistikasida matndagi sarkazmni avtomatik aniqlash (NLP) tizimlarida muhim xususiyat sifatida foydalanish imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: pragmatika, paralingvistik vositalar, emoji, punktuatsiya, matn, sarkazm, kinoya, kompyuter lingvistikasi, ijtimoiy tarmoq matnlari.

THE PRAGMATIC FUNCTIONS OF CONTEXT AND PARALINGUISTIC TOOLS (EMOJIS, PUNCTUATION)

Abstract. This article investigates the pragmatic functions of context and paralinguistic tools (emojis and non-traditional punctuation) in internet communication and social media texts. The primary focus is on the role of these tools in expressing implicit meanings, particularly irony and sarcasm. The research findings indicate that in computer-mediated communication (CMC), emojis and repetitive punctuation replace traditional facial expressions and intonation, serving as unique pragmatic signals and illocutionary force indicators. Furthermore, the article highlights the specific features of these processes in the Uzbek language and explores the potential applications of these paralinguistic cues as essential features in computational linguistics, specifically in automatic sarcasm detection (NLP) systems.

Keywords: pragmatics, paralinguistic tools, emoji, punctuation, context, sarcasm, irony, computational linguistics, social media texts.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ КОНТЕКСТА И ПАРАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ (ЭМОДЗИ, ПУНКТУАЦИЯ)

Аннотация. В данной статье исследуются прагматические функции контекста и паралингвистических средств (эмодзи и нетрадиционной пунктуации) в интернет-коммуникации и текстах социальных сетей. Основное внимание уделяется роли этих средств в выражении скрытых смыслов, в частности иронии и сарказма. Результаты исследования показывают, что в компьютерно-опосредованной коммуникации (СМС) эмодзи и повторяющиеся знаки препинания заменяют традиционную мимику и интонацию, выполняя функцию своеобразных прагматических сигналов. Кроме того, в статье освещаются специфические особенности данных процессов в узбекском языке и возможности использования этих паралингвистических маркеров в качестве важных признаков (features) в компьютерной лингвистике, в частности, в системах автоматического распознавания сарказма (NLP).

Ключевые слова: прагматика, паралингвистические средства, эмодзи, пунктуация, контекст, сарказм, ирония, компьютерная лингвистика, тексты социальных сетей.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda muloqot jarayonini faqatgina sof lisoniy (matnli) vositalar orqali emas, balki ularni o'z ichiga olgan matn va paralingvistik elementlar bilan birgalikda o'rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va ijtimoiy tarmoqlarning hayotimizdan mustahkam o'rin olishi natijasida an'anaviy yuzma-yuz muloqot kompyuter vositachiligidagi muloqotga (Computer-Mediated

Communication – CMC) o‘z o‘rnini bo‘shatib bermoqda. Yuzma-yuz muloqotda fikrning ta’sirchanligini ta’minlovchi, yashirin ma’nolarni ifodalovchi ohang (intonatsiya), yuz ifodasi (mimika) va imo-ishoralar (jest) kabi noverbal vositalar virtual muloqotda o‘z kuchini yo‘qotadi.

Internet foydalanuvchilari yangi paralingvistik vositalarga: emoji-lar va noan’anaviy punktuatsiyaga (masalan, ko‘p nuqtalar, ketma-ket so‘roq va undov belgilari, bosh harflarda yozish) murojaat qiladilar [6, 87; 7, 114]. Internet matnlarida, xususan, ijtimoiy tarmoqlardagi (Telegram, Instagram va h.k.) izohlarda matn va paralingvistik vositalar shunchaki quruq axborot uzatishdan tashqari, matnning emotsional bo‘yog‘ini va so‘zlovchining asl pragmatik niyatini (illokutiv kuchini) namoyon qiladi. O‘quvchi ushbu vositalar yordamida matndagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytilmagan, yashirin ma’nolarni, ayniqsa, kinoya va istehzoni (sarkazmni) to‘g‘ri anglab yetadi. Masalan, bir xil lisoniy tuzilishga ega bo‘lgan gap oxirida tabassum qiluvchi emoji yoki, aksincha, teskari qarab turgan yuz (upside-down face) emoji-si qo‘llanishi gapning butunlay qarama-qarshi sarkastik ma’noda tushunilishiga olib keladi [2, 254]. Ushbu masalaning tadqiqi nafaqat sof pragmatik lingvistik uchun, balki bugungi kundagi dolzarb yo‘nalishlardan biri bo‘lgan kompyuter lingvistikasi va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) uchun ham o‘ta muhimdir.

Ijtimoiy tarmoq matnlarida kinoya va istehzoni avtomatik aniqlash tizimlarini yaratishda emoji-lar va punktuatsion belgilarni mashinali o‘qitish (machine learning) modellari uchun eng kuchli signal bo‘lib xizmat qiladi [5, 12]. O‘zbek tili materiallari asosida sarkazmni avtomatik aniqlash modellarini ishlab chiqish jarayonida ushbu paralingvistik vositalarning pragmatik xususiyatlarini lingvistik jihatdan chuqur tahlil qilish va ularni to‘g‘ri belgilash ehtiyoji yuzaga keladi. Shu sababli mazkur maqolada matn va paralingvistik vositalarning internet muloqotidagi pragmatik vazifalari, ularning kinoya ifodalashdagi tutgan o‘rni hamda ushbu qonuniyatlarning o‘zbek tili NLP tadqiqotlari uchun amaliy ahamiyati ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Nazariy asoslar. Tadqiqotning nazariy negizini pragmalingvistik va internet tilshunosligi (internet linguistics) yo‘nalishlaridagi ilmiy qarashlar tashkil etadi. An’anaviy tilshunoslikda pragmatika so‘zlovchining maqsadi, matn va yashirin ma’nolarni o‘rganadi. O‘zbek tilshunosligida matnning pragmatik xususiyatlari Sh. Safarov [8, 92] va M. Hakimov [3, 46] kabi olimlar tomonidan chuqur tadqiq etilgan bo‘lib, ular muloqot jarayonida matnning ma’no shakllantiruvchi roliga alohida urg‘u berishadi. Biroq bugungi kunda muloqotning asosiy qismi ijtimoiy tarmoqlarga ko‘chgani sababli, an’anaviy pragmatik yondashuvlarni kompyuter vositachiligidagi muloqot (CMC) talablariga moslashtirish zarurati yuzaga keldi. D. Crystal va G. McCulloch kabi xorijiy tadqiqotchilar ta’kidlaganidek, internet muloqotida yozuv tili o‘zining qat’iy akademik qoidalaridan chekinib, og‘zaki nutqqa xos bo‘lgan emotsionallikni ifodalashga intiladi. Bu jarayonda *paralingvistik vositalar* – emoji-lar va noan’anaviy punktuatsiya (masalan, so‘z oxirida ko‘p nuqta qoldirish, barcha harflarni katta harfda yozish yoki bir nechta so‘roq belgisini ketma-ket qo‘yish) muhim rol o‘ynaydi. E. Dresner va S.C. Herring [2, 252] nazariyasiga ko‘ra, emoji-lar shunchaki his-tuyg‘uni ifodalovchi piktogrammalar emas, balki tilshunoslikdagi *illokutiv kuch ko‘rsatkichlari* (illocutionary force indicators) hisoblanadi. Ya’ni, ular xuddi yuzma-yuz muloqotdagi mimika kabi gapning qanday maqsadda (masalan, hazil, tahdid yoki kinoya) aytilayotganini belgilab beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Metodologiya qismida ilgari surilgan gipotezalarini isbotlash va paralingvistik vositalarning pragmatik funksiyalarini ochib berish maqsadida kuzatish, qiyoslash hamda diskursiv tahlil metodlaridan foydalanildi. Metodologik jarayon quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1. **Korpus yig‘ish va material tanlash (Data Collection):** Tadqiqot obyekti sifatida o‘zbek tilidagi ijtimoiy tarmoq matnlari, xususan, Telegram va Instagram platformalaridagi foydalanuvchi izohlari (kommentariylar) olindi. Muloqotning ochiq-lik va emotsionalligi yuqori bo‘lgan ushbu platformalar kinoya va istehzo (sarkazm)ni o‘rganish uchun eng qulay baza hisoblanadi.

2. **Pragmalingvistik tahlil:** Yig‘ilgan matnlarga diskurs va kontekst tahlili usullari tatbiq etildi. Bunda matnning sirtqi (leksik-sintaktik) ma’nosi bilan uning ortidagi asl pragmatik maqsad o‘rtasidagi ziddiyatni yuzaga keltiruvchi omillar tahlil qilindi. Qaysi turdagi emoji-lar (masalan, teskari tabassum, ko‘z qisish) yoki punktuatsiya turlari (masalan, ko‘p nuqtalar) aynan sarkazm va yashirin ma’nolarni tug‘dirayotgani lingvistik jihatdan aniqlandi. Ushbu metodologik yondashuv muammoni nazariy tilshunoslik va internet pragmatikasi nuqtai nazaridan chuqur yoritish hamda aniq dalillar asosida xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Har qanday muloqotda, xususan, ijtimoiy tarmoqlardagi yozishmalarda matnning asl ma’nosini anglash uchun sof leksik birliklarning o‘zi yetarli emas. Pragmalingvistik qoidalariga ko‘ra, so‘zlovchining niyati va u yaratgan matn o‘rtasidagi munosabatni faqatgina matn yordamida to‘g‘ri yechish mumkin [8, 41]. O‘zbek tilidagi an’anaviy matnlarda pragmatik xususiyatlar asosan gapning sintaktik qurilishi va leksik vositalar orqali ifodalansa

[3, 74], Telegram yoki Instagram kabi platformalardagi qisqa izohlarda bu vazifa ko‘pincha noverbal (paralingvistik) elementlar zimmasiga tushadi. Agar matnning sirtqi ma‘nosi muloqotning umumiy matniga mos kelmasa, o‘quvchi bu yerda kinoya yoki sarkazm borligini anglaydi. Ammo virtual makonda matnning o‘zi ham yetarli bo‘lmay qolishi mumkin, shu sababli foydalanuvchilar o‘z fikriga qo‘shimcha emotsional yuk berish uchun punktuatsiya va emojilardan vizual signal sifatida foydalanadilar [7, 38].

Akademik tilshunoslikda tinish belgilari asosan gapning sintaktik chegarasini belgilash, qismlarni ajratish va intonatsiyani ko‘rsatish uchun xizmat qiladi [9, 448]. Biroq internet tilshunosligida punktuatsiya o‘zining an‘anaviy grammatik funksiyasidan chiqib, sof pragmatik vositaga aylanadi [7, 112]. Ijtimoiy tarmoq matnlarida kinoya va istehzoni yuzaga chiqaruvchi punktuatsion vositalar o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Masalan, an‘anaviy qoidalarga ko‘ra tugallanmagan fikrni bildiruvchi ko‘p nuqta belgisi internet muloqotida ko‘pincha sukunat, hafsalsi pir bo‘lish, passiv agressiya yoki sarkazmni ifodalash uchun xizmat qiladi. Qachonki matn oxirida ko‘p nuqta qoldirilsa, bu holat so‘zlovchining ifodalangan fikrdan qoniqmaganini va so‘zlar teskari ma‘noda qo‘llanganini bildiradi. Xuddi shuningdek, ketma-ket keluvchi so‘roq va undov belgilari ham ajablanish yoki g‘azabni bo‘rttirib ko‘rsatish orqali matnga istehzo yuklaydi. Bunday o‘rinlarda so‘roq belgisi javob olish uchun emas, balki qilingan ishning mantiqsizligini kinoya orqali qoralash uchun qo‘llanadi. Yana bir e‘tiborli jihati, virtual muloqotda barcha harflarni yoki ayrim so‘zlarni faqat katta harfda yozish (Caps Lock) o‘ziga xos “baqirish” effekti yoki o‘ta kuchli urg‘u berish maqsadida qo‘llanilib, mazkur usul ham ma‘lum bir matnlarda kinoyani shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi [7, 126].

Ijtimoiy tarmoqlar paydo bo‘lgach, insonlar yuzma-yuz muloqotdagi mimika (yuz ifodasi) va jestlarni kompyuter orqali yetkazish muammosiga duch keldilar. Ushbu bo‘shliqni emojilar to‘ldirdi. M. Danesi ta’kidlaganidek, emojilar shunchaki bezak emas, balki vizual tilning eng muhim pragmatik birliklaridir. E. Dresner va S.C. Herring o‘z tadqiqotlarida emojilarni pragmatikadagi illokutiv kuch ko‘rsatkichlari (illocutionary force indicators) deb ataydilar. Ya’ni, emoji o‘zidan oldin kelgan matnning qanday niyatda (jiddiylik, hazil, tahdid yoki sarkazm) aytilayotganini belgilab beradi.

O‘zbek tilidagi Instagram va Telegram izohlarini tahlil qilish jarayonida emojilarning kinoya yasashdagi ikkita asosiy modeli kuzatiladi. Birinchisi, zidlash orqali sarkazm yasash bo‘lib, bunda matn leksik jihatdan ijobiy yoki betaraf bo‘ladi, lekin unga qo‘shilgan emoji salbiy yuz ifodasini (yoki teskari ma‘noni) ko‘rsatib, umumiy fikrni sarkazmga aylantiradi. Ikkinchisi esa bo‘rttirish orqali istehzo yasash modeli bo‘lib, bunda so‘zlovchi aslida kulgili bo‘lmagan, ko‘pincha achinarli yoki tanqidiy holatga nisbatan noto‘g‘ri hissiyotni ifodalovchi emojilarni qo‘yadi. Quyidagi jadvalda ijtimoiy tarmoq matnlarida qo‘llanuvchi asosiy paralingvistik vositalar va ularning o‘zbek tilidagi matnlarda ifodalagan pragmatik ma‘nolari (sarkazm va kinoya holatlari) tahlil qilingan:

T/r	Matnning leksik-sintaktik ifodasi	Paralingvistik vosita	Matnning sirtqi ma‘nosi	Asl pragmatik ma‘nosi (Sarkazm/Kinoya)
1	Juda ajoyib qaror bo‘libdi...	Ko‘p nuqta (...)	Qarorning ma‘qul kelgani, ijobiy baho.	Qarorning mantiqsizligi yoki o‘ta yomon ekanligi (hafsalsi pir bo‘lish).
2	Shu qilgan ishingiz endi to‘g‘rimi?!	Ketma-ket keluvchi so‘roq va undov (!)	Ishning to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligini so‘rash (so‘roq gap).	Qilingan ishning butunlay noto‘g‘ri ekanligini keskin qoralash (istehzo).
3	Yana O‘SHA odam, yana O‘SHA xato	Bosh harflarda yozish (Caps Lock)	Shaxs va xatoni ajratib ko‘rsatish (oddiy ta’kid).	Shaxsning uzluksiz xato qilishiga nisbatan asabiylashish va piching qilish.
4	O‘zbekistonda internet tezligi zo‘r, gap yo‘q 😊	Teskari tabassum emojisi (😊)	Internet tezligining juda yuqoriligi va sifatli ekanligi.	Internet tezligining o‘ta pastligi ustidan kulish (ziddiyatli sarkazm).
5	Yo‘llarimiz shunchalik ravonki, mashinam uchib ketyapti 🚗💨	Qarsak va qahqaha emojilari (👊👊)	Yo‘llarning tekisligi va mashina haydash zavqi.	Yo‘llarning chuqur va nosozliklarga to‘la ekanligini bo‘rttirish orqali tanqid qilish.

Kompyuter vositachiligidagi muloqotda paralingvistik elementlar lisoniy qobiqqa o‘ralgan so‘zlarning asl ma‘nosini to‘liq o‘zgartirib yuborish qudratiga ega [6, 94]. Bu xususiyatlarni to‘g‘ri tasniflash kelgusida nafaqat sof tilshunoslik tadqiqotlari, balki ijtimoiy tarmoq matnlarida kinoyani to‘g‘ri farqlay oladigan avtomatik tizimlarni yaratish uchun ham tayanch omil bo‘lib xizmat qiladi.

Natija. O'tkazilgan pragmlingvistik tahlillar va ijtimoiy tarmoq matnlarining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish natijasida bir qator muhim qonuniyatlar aniqlandi. Tarmoq muloqotida sof leksik va sintaktik vositalar ko'pincha so'zlovchining asl niyatini to'liq ochib berishga ojizlik qiladi. Bunday vaziyatlarda paralingvistik vositalar matnning asosiy ma'no tashuvchi elementiga aylanib, pragmatik ma'no siljishini yuzaga keltiradi. Tadqiqot obyekti sifatida olingan o'zbek tilidagi qisqa izohlar va xabarlarda qatnashgan noan'anaviy punktuatsiya vositalari an'anaviy grammatika qoidalariga bo'ysunmagan holda, mutlaqo yangi vazifalarni bajargani kuzatildi. Xususan, gap oxirida qo'llanilgan ko'p nuqta yoki takroriy so'roq va undov belgilari matnga shunchaki ohang bermasdan, uning illokutiv kuchini to'g'ridan-to'g'ri sarkazm, piching yoki yashirin e'tiroz tomon burib yuborganligi dalillandi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, emoji-larning ishtiroki matndagi kinoyani shakllantiruvchi eng faol mexanizmlardan biridir. Foydalanuvchilar o'z xabarlarida ijobiy leksik birliklardan (masalan, "qoyil", "zo'r", "yashang") foydalangan bo'lsalar-da, matn so'ngiga biriktirilgan qarama-qarshi mazmundagi emoji-lar (teskari tabassum, qo'lini yuziga qo'ygan holat yoki sun'iy qahqaha) orqali to'liq ziddiyatli kontekst yaratganlar. Bu vizual belgilar yuzma-yuz muloqotdagi mimika va tana harakatlarining raqamli ekvivalenti sifatida harakat qilib, o'quvchini matnning yuzaki (sirtqi) qobig'ini emas, balki uning ortida yashiringan haqiqiy emotsional va pragmatik niyatni tushunishga yo'naltirgani o'z isbotini topdi.

Xulosa. Ushbu maqolada internet muloqotida, xususan, ijtimoiy tarmoq matnlarida matn va paralingvistik vositalarning pragmatik funksiyalari atroflicha tadqiq etildi. O'tkazilgan ilmiy izlanishlar va tahlillar asosida quyidagi yakuniy xulosalarga kelindi:

Birinchidan, raqamli texnologiyalarning rivojlanishi muloqot shakllarining tubdan o'zgarishiga olib keldi. Yuzma-yuz muloqotda fikrning ta'sirchanligini ta'minlovchi yuz ifodasi (mimika), imo-ishora (jest) va ohang kabi an'anaviy unsurlar kompyuter vositachiligidagi muloqotda (CMC) o'z o'rnini emoji-lar va noan'anaviy punktuatsiyaga bo'shatib berdi. Bu o'zgarishlar tilshunoslik oldiga matnning pragmatik tahlilida nafaqat sof lisoniy (leksik) birliklarni, balki vizual va grafik vositalarni ham chuqur o'rganish vazifasini qo'ymoqda.

Ikkinchidan, ijtimoiy tarmoq matnlarida tinish belgilari o'zining an'anaviy sintaktik va qat'iy grammatik qoidalaridan chekinib, sof pragmatik signal vazifasini bajarmoqda. Tadqiqotda aniqlanganidek, gap so'ngida ochiq qoldirilgan ko'p nuqta, ketma-ket qo'llangan so'roq va undov belgilari hamda so'zlarni barcha harflarini katta harfda yozish (Caps Lock) usullari matnning sirtqi (leksik) ma'nosiga qo'shimcha tarzda norozilik, piching, passiv agressiya va kinoya kabi illokutiv ma'nolarni yuklaydi [7, 118; 6, 87]. Bu holatda noan'anaviy punktuatsiya virtual makonda yozuvchining emotsional ohangi – "virtual intonatsiya" rolini o'ynamoqda.

Uchinchidan, emoji-lar shunchaki vizual bezak emas, balki so'zlovchining muloqotdagi pragmatik niyatini aniq ko'rsatib beruvchi eng kuchli illokutiv kuch ko'rsatkichlari ekanligi to'liq o'z tasdig'ini topdi [2, 255; 1, 138]. Tahlillarimiz shuni ko'rsatdiki, matn leksik jihatdan butunlay ijobiy yoki betaraf bo'lgan o'rinlarda va unga qarama-qarshi mazmundagi emoji-lar gapning asl ma'nosini 180 darajaga o'zgartirib, sarkazm va istehzoni yuzaga keltiradi. Demak, o'zbek pragmlingvistikasida e'tirof etilganidek, matn mazmunini to'g'ri shakllantirishda matnning o'zni beqiyos [8, 92], biroq zamonaviy internet matnlarida ana shu matn aynan paralingvistik vositalar yordamida yaratilmoqda.

To'rtinchidan, ushbu pragmlingvistik izlanishlarning eng muhim amaliy qiymati ularning kompyuter lingvistikasi va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohasi bilan uzviy bog'liqligida namoyon bo'ladi. O'zbek tilida faoliyat yurituvchi kompyuter dasturlari va sun'iy intellekt modellariga matndagi kinoya yoki sarkazmni avtomatik aniqlashni o'rgatish uchun faqat so'zma-so'z (n-gramma) tahlil usullarining o'zi aslo yetarli bo'lmaydi. Ushbu tizimlar yuqori aniqlikda ishlashi va xatolikka yo'l qo'ymasligi uchun, tadqiqotda tahlil qilingan emoji-lar va noan'anaviy tinish belgilari algoritmgacha alohida xususiyat sifatida kiritilishi shart [5, 14].

Xulosa qilib aytganda, internet tilshunosligida paralingvistik vositalarning pragmatik xususiyatlarini tadqiq etish til va tafakkur, matn va undagi munosabatlarining mutlaqo yangi qirralarini ochib beradi. Kelgusida o'zbek tilshunosligida ushbu mavzu doirasida ko'lamli datasetlar yaratish, ijtimoiy tarmoq matnlaridagi pragmatik signallarni hamda kompyuter modellariga birlashtirish dolzarb vazifa bo'lib qoladi. Mazkur maqolada keltirilgan muammolar va olingan natijalar nafaqat nazariy tilshunoslikni boyitishga, balki zamonaviy raqamli texnologiyalarning o'zbek tilidagi imkoniyatlarini yanada kengaytirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Danesi M. *The Semiotics of Emoji: The Rise of Visual Language in the Age of the Internet*. London: Bloomsbury Publishing. 2016 – P. 72, 138.
2. Dresner E., and Herring S. C. “Functions of the nonverbal in CMC: Emoticons and illocutionary force”. *Communication Theory*. 2010 – P. 252, 254–255.
3. Hakimov M. X. *O‘zbek tilida matnning pragmatik xususiyatlari*. Toshkent: Fan. 2001 – B. 46, 74–76
4. Isayeva A. A. “Эмодзи как паралингвистическое средство в интернет-коммуникации”. *Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки*. 2020 – С. 28
5. Joshi A., Bhattacharyya P., and Carman M. J. “Automatic sarcasm detection: A survey”. *ACM Computing Surveys (CSUR)*. 2017 – P. 12, 14–15.
6. Krongauz M. A. *Слово в сети: Язык и интернет*. Москва: АСТ. 2016 – С. 87, 94–96.
7. McCulloch G. *Because Internet: Understanding the New Rules of Language*. New York: Riverhead Books. 2019 – P. 36, 38, 114, 118, 126.
8. Safarov Sh. *Pragmatik lingvistika*. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2008 – B. 41–43, 92–95.
9. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A., Rasulov I., Doniyorov X. *Hozirgi o‘zbek adabiy tili*. Toshkent: O‘qituvchi. 1980 – B. 448

“YASHIL IQTISODIYOT SOHASIDA INGLIZ TILI TERMINOLOGIYASINING MUAMMOLARI VA YECHIMLARI”

Umaraliyev Fazliddin Faxritdin og‘li,

O‘zbekiston Davlat Jahon Tillari universiteti, o‘qituvchi

Toshmatova Barno Faxritdin qizi,

O‘zbekiston Davlat Jahon Tillari universiteti, Angren fakulteti, o‘qituvchi

Umaraliyev Asliddin Faxriddin o‘g‘li,

Toshkent kimyo-texnologiya instituti, 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Bugungi kunda yashil iqtisodiyot tez rivojlanayotgan soha sifatida ko‘plab yangi tushunchalar va terminlarni shakllantirmoqda. Ushbu terminlarning asosan ingliz tilida bo‘lishi, ularni boshqa tillarga, jumladan o‘zbek tiliga to‘g‘ri va bir xil tarzda tarjima qilishda qator muammolarni yuzaga keltiradi. Maqolada terminologiya muammolarining asosiy sabablari, jumladan, terminlarning bir nechta talqinlari, yangi atamalar paydo bo‘lishining tezligi, mahalliy til va ingliz tili o‘rtasidagi tafovutlar va standartlashtirish yetishmasligi tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada ushbu muammolarga samarali yechimlar taklif etilgan: xalqaro standartlashtirish, ilmiy lug‘atlar yaratish, terminlarni ta‘lim jarayoniga joriy etish, mutaxassislar va tarjimonlar hamkorligini kuchaytirish. Tadqiqot natijalari ko‘rsatadiki, ingliz tilidagi terminologiyani to‘g‘ri tushunish va qo‘llash yashil iqtisodiyotning rivojlanishi va xalqaro hamkorlikning samaradorligi uchun muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: Ingliz tili terminologiyasi, terminologiya muammolari, tarjima qiyinchiliklari, standartlashtirish, ilmiy lug‘at xalqaro hamkorlik, barqaror rivojlanish, atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik siyosat, qayta tiklanuvchi energiya, green economy.

ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В СФЕРЕ ЗЕЛЁНОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. В настоящее время зелёная экономика является быстро развивающейся сферой, формирующей множество новых понятий и терминов. Поскольку большинство этих терминов возникает в английском языке, их корректный и единообразный перевод на другие языки, в том числе на узбекский, вызывает ряд трудностей. В статье анализируются основные причины терминологических проблем, включая множественность интерпретаций терминов, высокую скорость появления новых понятий, различия между английским и национальными языками, а также недостаточный уровень стандартизации. Кроме того, предлагаются эффективные пути решения данных проблем: международная стандартизация, создание научных словарей, внедрение терминологии в образовательный процесс и укрепление сотрудничества между специалистами и переводчиками. Результаты исследования показывают, что правильное понимание и использование англоязычной терминологии имеет важное значение для развития зелёной экономики и повышения эффективности международного сотрудничества.

Ключевые слова: английская терминология, терминологические проблемы, трудности перевода, стандартизация, научный словарь, международное сотрудничество, устойчивое развитие, охрана окружающей среды, экологическая политика, возобновляемая энергия, зелёная экономика.

PROBLEMS AND SOLUTIONS OF ENGLISH TERMINOLOGY IN THE FIELD OF GREEN ECONOMY

Abstract. Today, the green economy is a rapidly developing field that generates numerous new concepts and terms. Since most of these terms originate in English, their accurate and consistent translation into other languages, including Uzbek, presents a number of challenges. This article analyzes the main causes of terminological problems, including multiple interpretations of terms, the rapid emergence of new terminology, differences between English and local languages, and the lack of standardization. The paper also proposes effective solutions to these challenges, such as international standardization, the development of scientific

dictionaries, the integration of terminology into educational processes, and stronger cooperation between specialists and translators. The findings indicate that a proper understanding and application of English terminology are essential for the development of the green economy and the effectiveness of international cooperation.

Keywords: English terminology, terminological issues, translation challenges, standardization, scientific dictionary, international cooperation, sustainable development, environmental protection, environmental policy, renewable energy, green economy.

Kirish. Bugungi kunda dunyo iqtisodiyoti barqaror rivojlanish va ekologik masalalarni hisobga olgan holda yangi yo‘nalishga – **yashil iqtisodiyot**ga o‘tmoqda. Bu soha nafaqat tabiiy resurslarni tejash va atrof-muhitni muhofaza qilishni nazarda tutadi, balki innovatsiyalar, energiya samaradorligi va uglerod chiqindilarini kamaytirish bilan ham bog‘liq. Oddiy qilib aytganda, yashil iqtisodiyot – bu kelajak avlod uchun ham foydali va barqaror iqtisodiy tizimni yaratishdir. Shu sababli, uni nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham o‘rganish va rivojlantirish muhimdir.

Yashil iqtisodiyot tez rivojlanayotganligi sababli ko‘plab yangi tushunchalar va terminlar paydo bo‘lmoqda. Biroq, ularning ko‘pchiligi ingliz tilida shakllangan, bu esa terminlarni boshqa tillarga, xususan o‘zbek tiliga tarjima qilishda turli qiyinchiliklar tug‘diradi. Masalan, *sustainability* atamasi ba‘zan “barqarorlik”, ba‘zan “uzluksizlik” sifatida talqin qilinadi; *green economy* esa ba‘zan faqat ekologik tizimni, ba‘zan esa keng iqtisodiy modelni anglatadi. Bu turlicha talqinlar esa ilmiy tadqiqotlar, ta‘lim jarayoni va xalqaro hamkorlikda noaniqliklarga olib keladi. Shuningdek, yangi atamalar juda tez paydo bo‘ladi, standartlar esa yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Mahalliy til va ingliz tilidagi farqlar ham terminologiya muammolarini kuchaytiradi. Natijada ilmiy maqolalarni tushunish, xalqaro konferensiyalarda muloqot qilish va grant loyihalarni tayyorlash qiyinlashadi. Shu sababli, yashil iqtisodiyot sohasida ingliz tilidagi terminologiyani to‘g‘ri tushunish va qo‘llash bugungi kunda juda katta ahamiyatga ega.

Avvalo yashil iqtisodiyot atamasi va unga oid terminlar 1980-yillardan boshlab xalqaro darajada paydo bo‘ladi. Sababi shuki, 1970–1980-yillarda **energetika inqirozi, sanoat chiqindilari va atrof-muhit muammolari** dunyo miqyosida dolzarb mavzu bo‘la boshladi. Shu davrda ilmiy va siyosiy muhitda atrof-muhitni himoya qilish, resurslarni tejash va barqaror rivojlanish tushunchalari shakllandi. **1987-yil** – BMTning “Our Common Future” (Brundtland hisobot) nashr qilinadi. Bu hujjatda **sustainability (barqaror rivojlanish)** tushunchasi rasmiy tarzda xalqaro miqyosda tan olinadi. Bu terminologiyaning rasmiy boshlanishi sifatida qaraladi. Shu davrda ingliz tilida **green economy, sustainable development, renewable energy, carbon footprint, eco-efficiency** kabi asosiy atamalar shakllana boshlaydi. 1990-yillar va 2000-yillarda Rio-de-Janeyro konferensiyasi (BMTning Earth Summit) bo‘lib o‘tdi. Bu davrda yashil iqtisodiyot bilan bog‘liq terminlar xalqaro siyosiy va iqtisodiy hujjatlarda keng qo‘llanila boshlaydi. 2000-yillardan boshlab **global ekologik muammolar va barqaror energiya** masalalari rivojlanishi bilan terminologiya kengayadi va standartlashtirildi. O‘zbekiston Respublikasida **yashil iqtisodiyot, atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik barqarorlikni ta‘minlash** bo‘yicha bir qator Prezident farmonlari va qarorlari qabul qilingan. Ular nafaqat iqtisodiyotni ekologik asosda transformatsiya qilishga yo‘naltirilgan hujjatlardir, balki bu sohada **terminologiya, standartlar va amaliy chora-tadbirlarni** belgilaydigan amaliy qoidalar hamdir. **PF-5863-son** – “Atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi”.

Ushbu farmon bilan 2030-yilgacha mo‘ljallangan milliy **atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi** tasdiqlandi. Bu hujjat ekologik barqarorlikni ta‘minlash, resurslarni tejash va yashil iqtisodiyot tamoyillarini tatbiq etish bo‘yicha strategik yo‘nalishlarni belgilaydi. Konsepsiya — davlat siyosati darajasida ekologik terminlarni rasmiylashtirish va ularni davlat hujjatlarida qo‘llashni tartibga solishning asosini yaratadi. Qolaversa “**O‘zbekiston — 2030’ strategiyasini ‘Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot’ yilida amalga oshirishga oid Davlat dasturi to‘g‘risida**”gi farmoni bilan mamlakatda **2025-yil “Atrof-muhitni muhofaza qilish va yashil iqtisodiyot yili”** deb e‘lon qilindi va strategik davlat dasturi tasdiqlandi. Unda urban landshaftni yaxshilash, ekologik hayotni qo‘llab-quvvatlash, tabiiy resurslardan samarali foydalanish va yashil iqtisodiyot loyihalarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlar belgilangan. Bu hujjat O‘zbekistonning ekologik strategiyasini yanada chuqurlashtiradi va yashil iqtisodiyotga o‘tishni jadallashtiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Yashil iqtisodiyot so‘nggi yillarda jahon ilm-fanida faol o‘rganilayotgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu soha bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar asosan ekologik barqarorlik, resurslardan samarali foydalanish va iqtisodiy rivojlanish o‘rtasidagi muvozanatni ta‘minlash masalalariga

bag'ishlangan. Xususan, xalqaro tashkilotlar, jumladan BMT va boshqa ilmiy markazlar tomonidan e'lon qilingan hisobotlarda yashil iqtisodiyotning asosiy tushunchalari va tamoyillari keng yoritilgan.

Shu bilan birga, Ingliz tili bu sohada asosiy ilmiy kommunikatsiya vositasi sifatida xizmat qiladi. Ko'plab ilmiy maqolalar, tadqiqotlar va rasmiy hujjatlar aynan ingliz tilida olib borilgani sababli terminologiya ham shu tilda shakllanmoqda. Bu esa boshqa tillarga tarjima qilishda muammolarni keltirib chiqaradi.

Ilmiy adabiyotlarda terminologiya masalalari ham alohida o'rganilgan. Tadqiqotchilar terminlarning ko'p ma'noliligi, sinonimlarning mavjudligi va yangi tushunchalarning tez paydo bo'lishi terminologik noaniqliklarga sabab bo'layotganini ta'kidlaydilar. Masalan, "sustainability", "green growth", "carbon neutrality" kabi atamalar turli manbalarda turlicha talqin qilinadi. Shuningdek, ayrim ilmiy ishlarda terminlarni standartlashtirish zarurligi qayd etilgan. Ilmiy lug'atlar yaratish, xalqaro tashkilotlar tomonidan yagona terminologik bazani shakllantirish va tarjima jarayonida mutaxassislar ishtirokini kuchaytirish muhim yechim sifatida ko'rsatiladi. Bu yondashuvlar terminologik aniqlikni ta'minlash va ilmiy muloqotni samarali tashkil etishga yordam beradi.

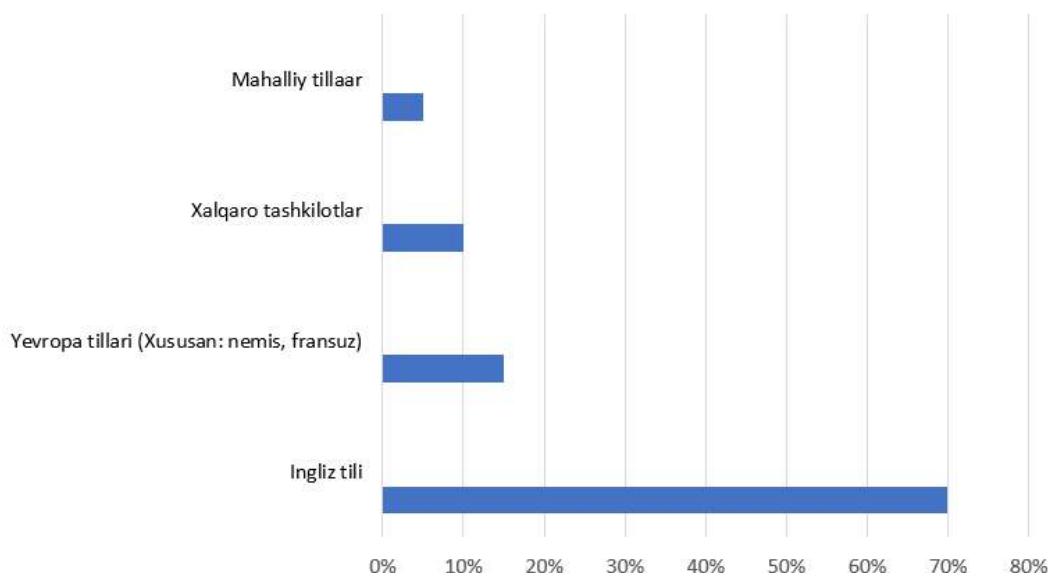
Mahalliy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa ingliz tilidagi terminlarni o'zbek tiliga moslashtirish muammolari, ularning lingvistik va semantik xususiyatlari tahlil qilingan. Bu tadqiqotlar milliy terminologiyani rivojlantirish va uni xalqaro standartlarga moslashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Bugungi kunda Yashil iqtisodiyot jadal rivojlanayotgan sohalaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, ushbu sohada qo'llanilayotgan Ingliz tili terminologiyasi qator muammolarni yuzaga keltirmoqda. Bu muammolar, avvalo, terminlarning turlicha tarjima qilinishi bilan bog'liq. Ko'plab atamalar ingliz tilidan o'zbek tiliga o'girilganda yagona ma'no saqlanmaydi. Masalan, "sustainability" atamasi ba'zan "barqarorlik", ba'zan esa "uzluksizlik" sifatida talqin qilinadi. Bu esa ilmiy va amaliy matnlarda chalkashliklarga olib keladi.

Bundan tashqari, terminlarning ko'p ma'noliligi ham muhim muammo hisoblanadi. Ayrim tushunchalar turli kontekstlarda turlicha ma'no kasb etadi. Masalan, "green economy" ba'zan faqat ekologik faoliyatni anglatadi, boshqa holatlarda esa keng iqtisodiy model sifatida qo'llaniladi. Natijada, bir xil termin turli tadqiqotlarda turlicha mazmunda ishlatiladi.

Yana bir muhim jihat shundaki, yashil iqtisodiyot sohasida yangi terminlar juda tez paydo bo'lmoqda. "Net zero", "carbon neutrality", "climate finance" kabi atamalar hali barcha tillarda to'liq shakllanib ulgurmagan. Bu esa ularni tushunish va tarjima qilishda qo'shimcha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Terminologiyani standartlashtirish yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan. Turli manbalarda bir xil terminning turlicha qo'llanilishi ilmiy aniqlikni pasaytiradi. Tarjima jarayonida esa ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi lingvistik farqlar muammolarni yanada kuchaytiradi. Ba'zi inglizcha qisqa va aniq terminlar o'zbek tilida kengroq izoh talab qiladi.

Terminlar shakllanishi

Ushbu grafikdan ko'rinib turibdiki yashil iqtisodiyot sohasida terminlarning shakllanishi asosan Ingliz tili bilan bog'liq bo'lib, ularning qariyb 70 foizi aynan shu tilda paydo bo'ladi va keyinchalik boshqa tillarga tarqaladi. Qolgan qismi esa Yevropa tillari (taxminan 15 foiz), xalqaro tashkilotlar orqali shakllangan aralash terminlar (10

foiz) hamda mahalliy tillar (5 foiz) hissasiga to'g'ri keladi. Bu holat ingliz tilining global ilmiy va iqtisodiy aloqalardagi yetakchi o'rini ko'rsatadi, shu bilan birga boshqa tillar ko'proq tarjima va moslashtirish vazifasini bajarishini anglatadi.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda Yashil iqtisodiyot sohasida terminlarning asosan Ingliz tili da shakllanishi global ilmiy muloqotni yengillashtirayotgan bo'lsa-da, bu jarayon bir qator muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Xususan, terminlarning turlicha tarjima qilinishi, ularning ko'p ma'noliligi va standartlashtirishning yetishmasligi ilmiy aniqlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, ushbu muammolarni hal etish uchun bir qator muhim takliflarni ilgari surish mumkin.

Avvalo, terminologiyani yagona tizim asosida tartibga solish dolzarb vazifa hisoblanadi. Bu borada maxsus ilmiy lug'atlar, terminologik bazalar va glossariylar yaratish zarur. Bunday manbalar nafaqat terminlarning aniq ma'nosini belgilab beradi, balki ularning bir xil shaklda qo'llanilishini ham ta'minlaydi. Shu bilan birga, xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan terminologik standartlardan foydalanish milliy terminologiyani global tizim bilan uyg'unlashtirishga yordam beradi.

Yana bir muhim jihat — tarjima jarayonini takomillashtirishdir. Ingliz tilidagi terminlarni o'zbek tiliga o'girishda faqat lingvistik yondashuv emas, balki soha mutaxassislari ishtiroki ham muhim ahamiyatga ega. Tarjimonlar va iqtisodchilar, ekologlar hamkorligida ishlab chiqilgan terminlar yanada aniq va mazmunli bo'ladi. Bu esa terminlarning noto'g'ri talqin qilinishining oldini oladi. Ta'lim tizimida ham muhim o'zgarishlar kiritish zarur. Yashil iqtisodiyotga oid fanlarda ingliz tilidagi terminologiyani o'rgatish, talabalarni xalqaro ilmiy manbalar bilan ishlashga o'rgatish katta ahamiyatga ega. Bu orqali kelajak mutaxassislari terminlarni nafaqat tarjima qilish, balki ularni to'g'ri tushunish va amaliyotda qo'llash ko'nikmasiga ega bo'ladi.

Shuningdek, yangi paydo bo'layotgan terminlarni tezkor ravishda ilmiy muomalaga kiritish va ularni standartlashtirish mexanizmini ishlab chiqish ham muhimdir. Chunki yashil iqtisodiyot tez rivojlanayotgan soha bo'lib, unda yangi tushunchalar muntazam paydo bo'lmoqda. Agar bu terminlar o'z vaqtida tartibga solinmasa, kelajakda yanada katta chalkashliklar yuzaga kelishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, Yashil iqtisodiyot bugungi kunda global miqyosda jadal rivojlanayotgan va insoniyat kelajagi uchun muhim ahamiyat kasb etayotgan yo'nalishlardan biridir. Ushbu sohada qo'llanilayotgan terminologiya esa asosan Ingliz tili orqali shakllanib, xalqaro ilmiy hamjamiyatda keng qo'llanilmoqda. Bu holat bir tomondan turli mamlakatlar o'rtasida yagona tushuncha va muloqot tizimini yaratishga xizmat qilsa, boshqa tomondan mahalliy tillarga tarjima qilish jarayonida muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yashil iqtisodiyot terminologiyasida asosiy muammolar — terminlarning turlicha tarjima qilinishi, ularning ko'p ma'noliligi, yangi atamalarning tez paydo bo'lishi va standartlashtirishning yetarli darajada yo'lga qo'yilmaganligi bilan bog'liqdir. Ayniqsa, ingliz tilidagi qisqa va aniq terminlarni o'zbek tiliga moslashtirishda ma'no yo'qolishi yoki noto'g'ri talqin qilinishi ehtimoli yuqori. Bu esa ilmiy izlanishlar, ta'lim jarayoni va amaliy faoliyat samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shu bilan birga, ingliz tilining ustunligi yashil iqtisodiyot sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislarni uchun ushbu tilni chuqur o'rganishni zaruratga aylantirmoqda. Chunki asosiy ilmiy manbalar, xalqaro hujjatlar va innovatsion g'oyalar aynan ingliz tilida taqdim etiladi. Bu esa ingliz tilini bilgan mutaxassislarni uchun keng imkoniyatlar yaratadi, ammo bilmaganlarni uchun ma'lum darajada to'siq bo'lib xizmat qiladi.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib aytish mumkinki, yashil iqtisodiyot sohasida terminologiyani rivojlantirish nafaqat lingvistik, balki ilmiy va amaliy ahamiyatga ham ega. Terminologiyani to'g'ri shakllantirish va qo'llash orqali ilmiy aniqlik ta'minlanadi, xalqaro hamkorlik samaradorligi oshadi va milliy iqtisodiyotning global tizimga integratsiyasi jadallashadi.

ADABIYOTLAR:

1. *United Nations Environment Programme. (2011). Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. Nairobi: UNEP.*
2. *United Nations. (2015). Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. New York: United Nations.*
3. *World Bank. (2020). World Development Report: Sustainability and Green Growth. Washington, DC: World Bank.*

4. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2017). *Green Growth Indicators 2017*. Paris: OECD Publishing.
5. European Commission. (2019). *The European Green Deal*. Brussels: European Commission.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2019). PF-5863-son Farmon: "2030-yilgacha atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi". Toshkent.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2021). PF-46-son Farmon: "Ko'kalamzorlashtirish ishlarini jadallashtirish va daraxtlarni muhofaza qilish to'g'risida". Toshkent.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2023). PF-81-son Farmon: "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasini transformatsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida". Toshkent.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2023). PF-199-son Farmon: "Yashil makon umummilliy loyihasi to'g'risida". Toshkent.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2024). PF-5-son Farmon: "Chiqindilarni boshqarish tizimini takomillashtirish to'g'risida". Toshkent.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2025). PF-16-son Farmon: "Atrof-muhitni muhofaza qilish va yashil iqtisodiyot yili davlat dasturi to'g'risida". Toshkent.
12. O'G'Li U. F. F., Maftuna K., Asliddin U. Task-based language teaching: theoretical foundations and classroom outcomes // *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*. – 2025. – T. 5. – №. 12. – C. 206-209.
13. Ravshanovich U. K., Ogli A. U. F. The importance of small business in the field of the green economy // *ISSN 2181-4147 VOLUME 1, ISSUE 34 December 2023*. – 2023. – T. 1. – №. 34. – C. 361.
14. Aripova M. L., Seit-asan F. E., Umaraliyev F. F. Methods of overcoming language barriers in teaching english // *Развитие и актуальные вопросы современной науки*. – 2019. – №. 2. – C. 33-35.
15. Saidakbarova S. P., Karshibayeva M., Fazliddin U. O 'zbek va ingliz tilida gender kodli frazeologizmlarning qiyosiy tahlili // *Pedagogik tadqiqotlar jurnali*. – 2024. – T. 2. – №. 1. – C. 27-29.
16. Kasimova F. Trends and Prospects for the Development of Digital Marketing Activities in Small Business // *International Journal of Early Childhood Special Education*. – 2022. – T. 14. – №. 5.
17. Касимова Ф. Т., Кодиров А. М. Анализ мировых тенденций в развитии системы маркетинга в сфере предпринимательства в условиях глобализации мировых рынков // *Молодой ученый*. – 2018. – №. 11. – C. 207-208.
18. Касимова Ф. Т., Джалилов Ш. К. Особенности цифрового маркетинга в малом бизнесе и предпринимательстве // *Marketing Jurnal*. – 2025. – №. 11.
19. Axinjanovna X. K. Marketing at a Chemical Enterprise // *Journal of economics and business management*. – 2023. – T. 6. – №. 4. – C. 63-66.
20. Kakhramonovna K. F. T. K. N. et al. Marketing research management in the digital economy // *Confrencea*. – 2025. – T. 6. – №. 6.
21. Касимова Ф. Т. Тенденции развития цифровой экономики в малом бизнесе // *Scientific Conference on Multidisciplinary Studies*. – 2025. – C. 396-401.

UO‘K 81'42:811.512.133

ZAMONAVIY O‘ZBEK MOTIVATSION DISKURSIDA “MUVAFFAQIYAT – MAG‘LUBIYAT” OPPOZITSIYASINING AKSIOLOGIK VA LINGVOPRAGMATIK STRUKTURASI

Xasanova Yulduz Muxtor qizi,

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), NDU dotsenti v.b.

yulduzhasanova025@gmail.com

orcid.org/0009-0001-1051-3489

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek motivatsion diskursida “muvaqqafiyat – mag‘lubiyat” konseptual juftligining aksiologik va lingvopragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda konseptual metafora nazariyasi, lingvokulturologik yondashuv va pragmatik tahlil sintezi qo‘llanilib, “muvaqqafiyat” konseptining tabiiy-organik metafora asosida shakllanishi hamda “mag‘lubiyat” konseptining tarbiyaviy-o‘rgatuvchi mazmunda qayta talqin qilinishi asoslanadi. Tahlil natijasida mehnat – natija, niyat – yutuq va sinov – saboq kabi konseptual o‘qlar aniqlangan. Maqola o‘zbek motivatsion diskursining aksiologik xususiyatlarini ochib berishga hamda madaniyatlararo motivatsion ritorikani qiyosiy o‘rganishning lingvopragmatik asoslarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: muvaqqafiyat; mag‘lubiyat; aksiologik struktura; konseptual metafora; lingvopragmatika; lingvokulturologiya; motivatsion diskurs; o‘zbek tili.

АКСИОЛОГИЧЕСКАЯ И ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ОППОЗИЦИИ «УСПЕХ – ПОРАЖЕНИЕ» В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКСКОМ МОТИВАЦИОННОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. В статье рассматриваются аксиологические и лингвопрагматические особенности концептуальной пары успех – поражение в современном узбекском мотивационном дискурсе. Исследование основано на синтезе теории концептуальной метафоры, лингвокультурологического подхода и прагматического анализа. Обосновывается формирование концепта успех посредством природно-органической метафоры и переосмысление концепта поражение в воспитательно-образовательном аспекте. В результате анализа выделены концептуальные оси: труд – результат, намерение – достижение и испытание – урок. Статья способствует развитию лингвопрагматических основ сравнительного изучения межкультурной мотивационной риторики.

Ключевые слова: успех; поражение; аксиологическая структура; концептуальная метафора; лингвопрагматика; лингвокультурология; мотивационный дискурс; узбекский язык.

THE AXIOLOGICAL AND LINGUOPRAGMATIC STRUCTURE OF THE “SUCCESS – FAILURE” OPPOSITION IN CONTEMPORARY UZBEK MOTIVATIONAL DISCOURSE

Abstract. This article examines the axiological and linguopragmatic features of the conceptual pair success – failure in contemporary Uzbek motivational discourse. The study is based on a synthesis of conceptual metaphor theory, the linguoculturological approach, and pragmatic analysis. It substantiates the formation of the success concept through nature-organic metaphors and the reinterpretation of the failure concept within an educational framework. The analysis identifies the conceptual axes of labor – result, intention – achievement, and trial – lesson. The article contributes to the development of linguopragmatic foundations for comparative studies of intercultural motivational rhetoric.

Keywords: success; failure; axiological structure; conceptual metaphor; linguopragmatics; linguoculturology; motivational discourse; Uzbek language.

Kirish. Inson faoliyatining aksariyat sohalarida muvaqqafiyat va mag‘lubiyat tushunchalari shaxsiy taraqqiyot maqsadi hamda uning qarama-qarshi qutbi sifatida tushuniladi. Bu juftlik motivatsion diskursning markaziy aksiologik oppozitsiyasini tashkil etadi: o‘quvchining hayot strategiyasi, harakat yo‘nalishi va shaxsiy o‘rish modeli aynan shu konseptual chizgi orqali lingvistik vositalar bilan modellashiriladi [1, 14-22; 6, 41-58].

Konseptual metafora nazariyasi ko'rsatib turibdiki, mavhum tushunchalarni, jumladan, muvaffaqiyat va mag'lubiyatni, ifodalashda til muayyan ko'p tarqalgan domenlar (tabiat, jismoniy harakat, qurilish) orqali konseptualizatsiya jarayonini amalga oshiradi [1, 4-9; 2, 28-52].

O'zbek tilidagi "muvaffaqiyat" konseptual maydoni ham tarixan, ham madaniy jihatdan boy bo'lib, muvaffaqiyat, omad, yutuq, g'alaba, zafar, baraka, fayz, ravnaq, kamolot kabi birliklar o'z leksik koloritlari bilan motivatsion diskursning aksiologik tarkibini boyitadi [13, 92-104; 16, 142-156]. Biroq "muvaffaqiyat – mag'lubiyat" oppozitsiyasining lingvopragmatik konfiguratsiyasi o'zbek motivatsion diskursida yaxlit nazariy obyekt sifatida hali sistematik tarzda ko'rib chiqilgan emas. Alohida konseptual ishlanmalarda muvaffaqiyat leksemasi tahlil qilingan bo'lsa-da, uning mag'lubiyat bilan tashkil etadigan tizimli oppozitsiyasi va bu oppozitsiyaning aksiologik strukturasi nazariy ramkada modellashdirilmagan [14, 56-89].

Mazkur maqola shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan. Maqolada uchta tadqiqot savoli ko'rib chiqiladi: birinchidan, o'zbek motivatsion diskursida "muvaffaqiyat" konseptual maydonining leksik-semantik tuzilishi qanday va u qaysi metaforik bazaga tayanadi? Ikkinchidan, "mag'lubiyat" konsepti qanday aksiologik qayta talqinga uchraydi? Uchinchidan, "muvaffaqiyat – mag'lubiyat" oppozitsiyasi qanday lingvopragmatik konvensiyalar bilan tartibga solinadi?

Maqolaning ilmiy hissasi o'zbek motivatsion diskursining aksiologik mustaqilligini nazariy jihatdan asoslashga qaratilgan. Tahlil sifatli-interpretativ xarakterga ega; empirik statistik umumlashtirishlar alohida tadqiqotlarga qoldirilgan. Maqolaning amaliy ahamiyati esa zamonaviy o'zbek motivatsion publitsistikasi, treninglar, ko'plab nashr etilayotgan o'z-o'zini rivojlantirish adabiyotini tahlil qilishda namuna bo'la oladigan lingvopragmatik ramkani taqdim etishidadir. Tadqiqotning yana bir muhim jihati – u o'zbek tilshunosligida konseptual oppozitsiyalarni tahlil qilishning yangi metodologik modelini taklif qiladi: bu modelda alohida konseptlar emas, balki ularning oppozitsion juftliklari yaxlit aksiologik tizim sifatida ko'rib chiqiladi.

Adabiyotlar sharhi. "Muvaffaqiyat – mag'lubiyat" oppozitsiyasi turli ilmiy maktablarda turlicha yondashuvlar bilan o'rganib kelinmoqda. G. Lakoff va M. Jonson tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, mavhum tushunchalar metaforik xaritalashtirish (mapping) jarayoni orqali konseptualizatsiya qilinadi va MUVAFFAQIYAT – YUQORI, MUVAFFAQIYAT – HAKAKAT kabi metaforik o'qlar tilning ichki kognitiv-lingvistik bazasini tashkil etadi [1, 14-22]. Z. Kövecses esa konseptual metaforaning madaniy o'zgaruvchanligi (cultural variation) tamoyilini ilgari surib, har bir til o'z tabiiy, ijtimoiy va madaniy kontekstidan kelib chiqqan domenlarni manba sifatida tanlashini ta'kidlaydi [2, 215-228]. Bu yondashuv o'zbek tilidagi muvaffaqiyat konseptining nima uchun tabiat-organik metaforikaga, ingliz tilidagisi esa vertikal-mexanik metaforikaga moyilligini tushuntirib beradi.

Rus tilshunosligida Yu. S. Stepanov, V. I. Karasik, S. G. Vorkachev va N. D. Arutyunovanning tadqiqotlari lingvokulturologik konseptlarni tahlil qilishning metodologik asosini yaratdi. Yu. S. Stepanovning "Константы: Словарь русской культуры" asarida konsept "madaniyatning ulkan birligi" sifatida ta'riflanadi va u tilda yashayotgan barqaror ramziy-aksiologik tugun ekanligi ko'rsatiladi [6, 42-49]. V. I. Karasik esa konseptni "shaxsiylik – kontseptlar — diskurs" uchburchagida joylashtirib, uning baholash komponenti ham ifodaviy, ham pragmatik vazifa bajarishini asoslaydi [7, 73-89]. S. G. Vorkachevning baxt konseptiga bag'ishlangan tadqiqoti aksiologik konseptlarni tahlil qilishning lingvokulturologik modelini taqdim etadi [8, 35-58]. N. D. Arutyunovanning "Язык и мир человека" asari esa konseptualizatsiyaning antroposentrik-aksiologik tabiatini batafsil yoritadi [9, 130-159].

Pragmatik tahlilning nazariy asoslari J. Ostin va J. Searlning nutq akti nazariyasi hamda uning rivoji bo'lmish kognitiv-funksional pragmatika oqimi tomonidan ishlab chiqilgan [5, 22-54; 4, 113-128]. Bu yo'nalishda muvaffaqiyat va mag'lubiyat haqidagi gaplar shunchaki tasviriy emas, balki tinglovchini muayyan hodisani qabul qilishga, qayta baholashga yoki amaliy qadam tashlashga undovchi illokutiv kuchga ega ekanligi ko'rsatiladi. A. Wierzbicka esa "natural semantic metalanguage" (tabiiy semantik metatil) modeli orqali emotsional va aksiologik konseptlarning tillararo qiyosiy tahliliga metodologik asos beradi [3, 215-236].

O'zbek tilshunosligida lingvopragmatik tahlilning fundamental asoslari Sh. S. Safarov, M. X. Hakimov, N. M. Mahmudov va D. Xudoyberganovanning ishlarida ko'rib chiqilgan. Sh. S. Safarov "Pragmalingvistika" monografiyasida nutqning kommunikativ-pragmatik tarkibini va illokutiv aktlarni o'zbek nutqiy madaniyatida tahlil qiladi [11, 28-46]. M. X. Hakimov esa "O'zbek pragmalingvistikasi asoslari" kitobida diskursning pragmatik makrostrukturasi, konversion implikatura va illokutiv akt tushunchalarini batafsil yoritadi [12, 41-78]. D. Xudoyberganovanning matnning antroposentrik tadqiqiga bag'ishlangan monografiyasi ham tahlilimiz uchun

zaruriy nazariy ramka beradi [14, 56-89]. V. A. Maslovaning “Lingvokulturologiya” o‘quv qo‘llanmasi konsept tahlilining metodologik bosqichlarini batafsil tushuntiradi va amaliy yo‘riqnoma vazifasini bajaradi [10, 36-58].

Konseptual integratsiya va kognitiv kartalashtirish masalalarini yoritishda G. Fauconnier va M. Turnering “Konseptual qo‘shilish nazariyasi” muhim metodologik vositadir. Ushbu nazariya muvaffaqiyat va mag‘lubiyatning aralash mental makonlarda qanday modellashtirilishini tushuntirib beradi. Shu bilan birga, kognitiv tilshunoslikning umumiy nazariy ramkasini V. Evans va M. Greenning fundamental qo‘llanmasi taqdim etadi: ular kognitiv lingvistikaning asosiy tamoyillarini, semantik tabiiylik, ramziy birlik va ensiklopedik bilimning lingvistik tahlildagi o‘rnini, batafsil ishlab chiqishgan.

Frazeologik va paremiologik fondning motivatsion potensialini tahlil qilishda Sh. Rahmatullayev ishlab chiqqan “o‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati” asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi [16, 142-234]. Bu lug‘at o‘zbek tilidagi muvaffaqiyat va mag‘lubiyat bilan bog‘liq frazeologik birliklarning semantik tasnifini, ularning kontekstual qo‘llanish doirasini va etnomadaniy konnotatsiyasini ochib beradi. Shuningdek, o‘zbek tilshunosligida zamonaviy diskurs tahlili bo‘yicha B. R. Mengliyevning ishlanmasi tilshunoslikning yangi yo‘nalishlariga tegishli metodologik mulohazalarni taqdim etadi [15, 102-148].

Adabiyotlar sharhi shuni ko‘rsatadiki, “muvaffaqiyat – mag‘lubiyat” oppozitsiyasini o‘zbek motivatsion diskursida nazariy tarzda yaxlit modellashtiruvchi tadqiqot hali yetarli darajada amalga oshirilmagan. Mavjud ishlanmalar ko‘proq alohida konseptlarni (omad, baraka, kamolot) yoki umumiy konseptual nazariyani ko‘rib chiqadi. Shuning uchun ham mazkur maqola muvaffaqiyat va mag‘lubiyat konseptlarini bir butun aksiologik tizim sifatida tahlil qilish bo‘yicha yangi yondashuvni taklif qiladi va bunda konseptual metafora nazariyasi, lingvokulturologiya va lingvopragmatika sintezi metodologik tayanch bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodlari va materiallari. Maqolada uchta nazariy yondashuv birlashtirilgan. Birinchidan, konseptual metafora nazariyasi konseptual maydonning manba va maqsad domenlari o‘rtasidagi munosabatini ochib beradi [1, 4-9; 2, 36-52]. Ikkinchidan, lingvokulturologik yondashuv o‘zbek tilidagi muvaffaqiyat va mag‘lubiyat leksikasini madaniy aksiologik konfiguratsiya sifatida tushunishga undaydi [7, 154-178; 10, 36-58]. Uchinchidan, lingvopragmatik tahlil bu konseptlarning diskursdagi illokutiv kuchini va pragmatik ifodalanishini ochib beradi [11, 78-104; 12, 102-138].

Tahliliy yondashuv sifatli va interpretativ xarakterga ega. Maqolada zamonaviy o‘zbek motivatsion-publitsistik adabiyotidan, badiiy adabiyotdan, paremiologik fondan hamda raqamli vositalardan (motivatsion treninglar, vebinarlar matnlari) olingan illustrativ misollar ko‘rib chiqiladi. Maqola statistik yoki korpus tahlili emas; uning maqsadi o‘zbek diskursining “muvaffaqiyat – mag‘lubiyat” oppozitsiyasidagi nazariy xususiyatlarini ochib berishdir.

Maqolaning o‘ziga xos jihati shundaki, u o‘zbek diskursidagi oppozitsion juftlikning mustaqil aksiologik tipologiyasini ko‘rib chiqadi; ingliz motivatsion diskursidagi success – failure juftligi bilan qiyoslash zaruratidan kelib chiqsa-da, o‘zbek konfiguratsiyasi mustaqil hodisa sifatida tahlil qilinadi [2, 215-228; 8, 67-89].

Tahlil va natijalar. Maqolaning ushbu qismida konseptual maydonning leksik-semantik tuzilishi, metaforik bazasi, “mag‘lubiyat”ning qayta talqini va uchta konseptual o‘q atrofida shakllangan oppozitsiya batafsil ko‘rib chiqiladi.

3.1. “Muvaffaqiyat” konseptual maydonining leksik-semantik tuzilishi. O‘zbek tilidagi “muvaffaqiyat” konseptual maydoni boy va ichki differentsiatsiyalashgan. Yadro markazida muvaffaqiyat leksemasi joylashadi; uning yaqin periferiyasini omad, yutuq, g‘alaba, zafar, kamolot, ravnaq tashkil qiladi; uzoq periferiyasiga esa baraka, fayz, davlat, saodat kabi madaniy-aksiologik baholangan birliklar kiradi [13, 92-104; 16, 142-156].

Yadroviy maydonning ichki strukturasi ikki semantik kesishma bo‘yicha tuzilgan. Birinchi kesishma — natija turiga ko‘ra: muvaffaqiyat (umumiy), yutuq (sport va akademik kontekstda), g‘alaba (kurashli kontekst), kamolot (ruhiy-axloqiy taraqqiyot). Ikkinchi o‘q — manbaga ko‘ra: mehnat orqali (yutuq, muvaffaqiyat), nasiba orqali (omad, baraka), uzoq davom etadigan o‘shish orqali (kamolot, ravnaq) [11, 152-167].

Bu ikki o‘qning kesishuvi o‘zbek motivatsion diskursiga keng pragmatik repertuar taqdim etadi: muallif kontekstga qarab mos lug‘aviy birlikni tanlash imkoniyatiga ega. Mehnatga asoslangan kontekstda muvaffaqiyat va yutuq, uzoq davom etadigan o‘shish kontekstida kamolot va ravnaq, kollektiv natija kontekstida baraka va fayz qo‘llaniladi. V. I. Karasik bunday lingvokulturologik baholash hodisasini “konseptning ichki aksiologik gradientligi” deb ta’riflaydi va u tilning madaniy-axloqiy kodini aks ettirishini ko‘rsatadi [7, 154-178].

3.2. Tabiat-organik metafora va uning aksiologik vazifasi. O‘zbek “muvaffaqiyat” konseptual maydonining metaforik bazasi tabiat-organik domeniga asoslangan. Yadrolik metaforalar quyidagicha tasniflanishi mumkin: muvaffaqiyat – meva (mehnatning samaralari, niyat mevasi, mehnat mevasi); muvaffaqiyat

– daraxt (mehnat – bog‘, kamolot – sertarmoq daraxt); muvaffaqiyat – tuproqdagi urug‘ (niyat urug‘ini ekmoq, mehnat urug‘ini sug‘ormoq) [13, 102-117; 16, 178-191].

Ushbu metafora tuzilishi ingliz diskursiga xos bo‘lgan vertikal-mexanik metaforikaga (climb the ladder, reach the top, breakthrough, machine) qarama-qarshilik hosil qiladi. O‘zbek metaforikasida “muvaffaqiyat” individual harakat natijasi emas, balki organik o‘rish jarayoni sifatida tasvirlanadi — bu mehnat, vaqt va sabrlilikni talab qiluvchi tabiiy yetuklik holatidir [2, 215-228; 1, 47-58].

Tabiat-organik metaforikaning aksiologik vazifasi muvaffaqiyatni shaxsiy mukofot emas, balki tabiiy yetuklikning belgisi sifatida taqdim etishdir. Bu konseptualizatsiya o‘zbek diskursida muvaffaqiyatni individual qahramonlik emas, balki sabrli mehnat va to‘g‘ri niyatning natijasi sifatida ifodalashga imkon beradi. Aksiologik shartlarda muvaffaqiyat — natijaviy maqom emas, balki sabrli amalning organik-tabiiy davomidir [13, 98-113].

3.3. “Mag‘lubiyat” konseptining qayta talqin qilinishi. “Mag‘lubiyat” konsepti o‘zbek motivatsion diskursida hech qachon mutlaq salbiy holat sifatida qabul qilinmaydi. O‘rniga u o‘rgatuvchi-tarbiyaviy andozada qayta talqin qilinadi: “mag‘lubiyat” — saboq, sinov, tarbiya vositasi. Paremalardagi formulalar bu konseptualizatsiyani tasdiqlaydi: “Mag‘lubiyat — g‘alabaning onasi”, “Yengilishni o‘rganish – eng katta mahorat”, “Sinov chinakam shaxs sifatlarini ochib beradi” [16, 218-234].

Lingvistik nuqtai nazardan “mag‘lubiyat” konsepti mag‘lubiyat, mag‘lubiyatga uchramoq, yutqazmoq, qoqilmoq, halokat lug‘aviy birliklari bilan ifodalanadi. Maydon shuningdek o‘rgatuvchi-tarbiyaviy ramkada qayta talqinni qo‘llab-quvvatlovchi periferik birliklarni — sinov, imtihon, tajriba, saboq – o‘z ichiga oladi [13, 165-179].

Pragmatik nuqtai nazardan “mag‘lubiyat” konsepti o‘zbek motivatsion diskursida narrativ-tarbiyaviy qolipda joylashtiriladi. Muallif odatda mag‘lubiyatga uchragan personaj haqida hikoya qiladi, keyin uni saboq olishga, so‘ngra esa muvaffaqiyatga olib boruvchi qahramon sifatida tasvirlaydi. Bu pragmatik strategiya “mag‘lubiyatdan g‘alabaga” zanjirini lingvistik vositalar bilan o‘quvchining ongida mustahkamlaydi [11, 178-194; 12, 138-156].

S. G. Vorkachev bunday qayta talqin jarayonini “konseptual akkomodatsiya” deb ataydi va u salbiy konseptlarning madaniy-axloqiy ma’noda yumshatilib, tarbiyaviy mazmun bilan boyitilishini bildiradi [8, 110-127]. Aslida, “mag‘lubiyat”ning bunday qayta talqin qilinishi o‘zbek madaniyatidagi sabrlilik, tafakkur teranligi va axloqiy yetuklik qadriyatlarini bilan uzviy bog‘liqdir [9, 138-150].

3.4. Uchta konseptual o‘q: mehnat – niyat – sinov. “Muvaffaqiyat – mag‘lubiyat” oppozitsiyasi o‘zbek motivatsion diskursida uchta konseptual o‘q atrofida shakllanadi. Birinchi o‘q: mehnat – natija: muvaffaqiyat sabrli va halol mehnatning natijasi sifatida tasvirlanadi (“mehnatning samarasini ko‘rmoq”), mag‘lubiyat esa mehnat yetishmasligi yoki uning yo‘naltirilmaganligi sifatida tushuntiriladi [10, 102-118].

Ikkinchi o‘q: niyat – yutuq: muvaffaqiyat toza va aniq niyat asosida shakllanadi (“toza niyat orqasidan baraka”), mag‘lubiyat esa niyatning chalkashligi yoki noto‘g‘ri yo‘nalishi bilan bog‘lanadi. Bu o‘q o‘zbek diskursini ingliz diskursidan jiddiy ravishda ajratib turadi: ingliz diskursida niyat odatda goal-setting techniques bilan bog‘liq, o‘zbek diskursida esa “niyat” axloqiy-aksiologik markaz sifatida ifodalanadi [2, 215-228; 7, 154-178].

Uchinchi o‘q: sinov – saboq: mag‘lubiyat sinov sifatida qabul qilinadi va undan saboq olish muvaffaqiyatga olib boradigan asosiy yo‘l ekanligi ta’kidlanadi. Bu o‘q paremiologik repertuarda mustahkamlangan: “Sinov sabrli insonni topadi”, “Saboq olgan – yengilmas” [16, 218-234].

Uchchala o‘qning birgalikdagi ishlashi o‘zbek motivatsion diskursini ingliz diskursidan farqlovchi aksiologik markazni hosil qiladi: muvaffaqiyat individual yutuq emas, balki mehnat — niyat — sabrlilik uchligining tabiiy natijasidir. Bu jihatdan o‘zbek motivatsion diskursi yangidan tarbiyaviy-aksiologik kontent yaratish potensialiga ega [9, 130-159; 14, 67-89].

3.5. Misollar va ularning lingvistik talqini. Birinchi misol: “Mehnatning samarasini ko‘rish – eng buyuk muvaffaqiyat”. Konstruksiya tabiat-organik metaforikani (samara – meva), mehnat – natija konseptual o‘qini va aksiologik baholashni bir paytda faollashtiradi. Birikma N. D. Arutyunova ta’kidlagan “baholovchi-deyktik” struktura ichida joylashadi: bu yerda so‘zlovchi nafaqat hodisani tasvirlaydi, balki uni axloqiy nuqtai nazardan baholaydi [9, 138-150].

Ikkinchi misol: “Yengilishni o‘rganish – g‘alabaning ilk qadami”. Konstruksiya mag‘lubiyatning o‘rgatuvchi-tarbiyaviy qayta talqinini, sinov – saboq konseptual o‘qini va metaforik bazani (qadam – yo‘l) birlashtiradi. Pragmatik jihatdan bu yerda V. I. Karasik aytayotgan “aksiologik tushunish strategiyasi” ishlaydi: tinglovchi salbiy hodisani ijobiy ma’noda qayta talqin qilishga undalmoqda [7, 154-178].

Uchinchi misol: “Niyat toza bo‘lsa, baraka o‘zi keladi”. Konstruksiya niyat – yutuq konseptual o‘qini (toza niyat), tabiat-organik metaforikani (baraka — oziq, kelmoq — tabiiy harakat) va pragmatik affirmatsiyani (o‘zi keladi) birlashtirib taqdim etadi. Konstruksiya, shuningdek, o‘zbek aforizmlar shakliga mo‘ljallangan. M. X. Hakimov aytganidek, bunday qisqa va siqilgan ibora o‘zida butun aksiologik dunyoqarashni mujassam etgan kompakt pragmatik birlikdir [12, 156-167].

To‘rtinchi misol: “Qoqilmagan ot – yo‘l yurmaydi, qoqilgan ot – mahkam yuradi”. Bu paremiyada “mag‘lubiyat” konsepti bevosita salbiy emas, balki “mahkamroq yurish” (mahorat olish) imkoniyati sifatida talqin qilinadi. Bu yerda klassik tarbiyaviy axloq formulasi kuzatiladi: tajriba sinov orqali olinadi va shaxsni yetuklikka yetaklaydi [16, 198-212].

Beshinchi misol: “Sabrning tagi –sariq oltin”. Mazkur paremiya muvaffaqiyat va mag‘lubiyatning aksiologik yondashuvini sabrliklikning markaziy axloqiy qadriyati orqali bog‘laydi. Lingvistik jihatdan u metaforik ekvivalentlash strategiyasini qo‘llaydi: mavhum tushuncha (sabr) konkret moddiy qadriyat (sariq oltin) bilan tenglashtiriladi. Bu pragmatik strategiya tinglovchining kognitiv kartasiga sabrliklikning yuqori aksiologik mavqei joylashtiradi va uni mehnat – niyat – sinov uchligi bilan birlashtirib tushuntiradi [13, 152-167; 16, 212-228].

Oltinchi misol: “Mehnat – g‘alabaning qanoti, sabr – uning yuragi”. Bu konstruksiya muvaffaqiyatni yaxlit organik tasvir orqali modellashiradi: g‘alaba – tirik mavjudot, mehnat va sabr esa uning anatomik qismlari. Pragmatik effekt bu – tinglovchini muvaffaqiyatni ikki komponentni bir butun strukturada ko‘rishga undash. M. X. Hakimov bunday konstruksiyalarni “strukturali metaforik konstruksiya” deb ataydi va u o‘zbek motivatsion ritorikasining yetuk pragmatik modeli sifatida tahlil qiladi [12, 138-156].

Lingvistik nuqtai nazardan ushbu misollar o‘zbek motivatsion diskursining “muvaffaqiyat – mag‘lubiyat” sohasidagi xususiyatlarini ochib beradi: tabiat-organik metaforika, mehnat bu – niyat – sinov uchligi va paremiologik formulalar birgalikda ushbu sohaning aksiologik baholanishini ta‘minlaydi [10, 138-152; 14, 89-104].

3.6. Pragmatik strategiyalar va illokutiv akt tahlili. O‘zbek motivatsion diskursida “muvaffaqiyat – mag‘lubiyat” oppozitsiyasini ifodalashda muallif bir nechta lingvopragmatik strategiyalardan foydalanadi. Birinchi strategiya — affirmativ konstruksiya: muallif tinglovchini muvaffaqiyatga ishonchga undaydigan baholovchi gaplarni qo‘llaydi (“Sen albatta muvaffaqiyatga erishasan”, “Niyating amalga oshadi”). J. Searlning illokutiv aktlar klassifikatsiyasiga ko‘ra, bu komissiv-affirmativ akt bo‘lib, so‘zlovchining tinglovchiga ijobiy istiqbolni taqdim etishini anglatadi [5, 22-54].

Ikkinchi strategiya — direktiv-tavsiyaviy konstruksiya: muallif tinglovchini muayyan amaliy harakatga undaydi (“Sabrliklik bilan ishlang, natija o‘zi keladi”, “Mag‘lubiyatdan saboq oling”). Bu strategiya M. X. Hakimov ko‘rsatib o‘tgan o‘zbek pragmatik diskursining nasihatona xususiyatini namoyon etadi: so‘zlovchi tinglovchining yuqoriligini emas, balki uning mustaqil tafakkuriga murojaat qiladi [12, 102-138]. Direktiv aktning yumshatuvchi vositalari (yuksak modallik, axloqiy asoslash) o‘zbek pragmatik etiketining o‘ziga xos xususiyati hisoblanadi.

Uchinchi strategiya — narrativ-eksempler model: muvaffaqiyatga erishgan shaxslar yoki paremiologik personajlar haqida hikoya qilish. Bu strategiya intertekstual aloqalar yaratadi va tinglovchini klassik adabiyotda yoki diniy-axloqiy manbalarda taqdim etilgan axloqiy modellarga taqlid qilishga undaydi. Sh. S. Safarov bunday narrativ strategiyani “madaniy-aksiologik referentsiya” deb ataydi va u o‘zbek motivatsion ritorikasining tarkibiy qismini tashkil etishini ta‘kidlaydi [11, 178-194].

To‘rtinchi strategiya — metaforik konstruksiya: yuqorida tahlil qilingan tabiat-organik metaforika asosida muvaffaqiyat va mag‘lubiyat hodisalari kognitiv jihatdan modellashiradi. G. Lakoff ta‘kidlaganidek, metafora shunchaki bezak emas, balki tafakkur quroli bo‘lib, u mavhum tushunchalarni konkret-tajribiy tasvirlar orqali ifodalashga imkon beradi. O‘zbek motivatsion diskursida metaforik konstruksiya tinglovchining kognitiv kartasiga ulanib, uni muayyan aksiologik baholash modeliga yetaklaydi.

Beshinchi strategiya — interrogativ-refleksiv konstruksiya: muallif tinglovchiga savol beradi va shu orqali uni o‘z hayoti haqida mulohaza yuritishga undaydi (“Bugun nima sabrli mehnat qildingiz?”, “Niyatingiz qay darajada tozadir?”). Bu strategiya kognitiv aktivatsiya vositasi bo‘lib, tinglovchini o‘z hayotini aksiologik ramkada qayta ko‘rib chiqishga undaydi [9, 138-150; 18, 132-148]. Interrogativ konstruksiya o‘zbek diskursida nasihat janrining klassik shakli bo‘lib, u Sufiy adabiyotidan kelib chiqib, hozirgi kunda zamonaviy motivatsion treninglar matnida ham faol qo‘llaniladi.

3.7. Aksiologik komponentlarning sintezi va ularning diskursdagi roli. Aksiologik tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek motivatsion diskursi uchta asosiy aksiologik komponentni sintezlashtiradi: ijtimoiy qadriyat

(mehnat, sabrlik, hamkorlik), shaxsiy qadriyat (kamolot, ravnaq, niyat) va transsendental qadriyat (baraka, fayz, saodat). Bu uchta komponent N. D. Arutyunovning aksiologik tahlil modeli doirasida tushuntirilishi mumkin: ular birgalikda “axloqiy mukammallik” konseptini hosil qiladi [9, 154-178].

S. G. Vorkachev ko‘rsatib o‘tganidek, lingvomadaniy konseptning aksiologik tuzilishi uch bosqichli tarzda namoyon bo‘ladi: tushunchaviy mazmun (ponyatiynyy plast), tasviriy-obrazli komponent (obraznyy plast) va baholovchi-aksiologik plast (tsennostnyy plast) [8, 78-95]. O‘zbek diskursida “muvaqqafiyat” konseptining tushunchaviy mazmuni — natijaga erishish, tasviriy plasti — meva, urug‘, daraxt, baholovchi plasti esa axloqiy mukammallik va madaniy yetuklik bilan bog‘liqdir. Bu uch plastning kompleks ishlashi muvaqqafiyatning o‘zbek diskursidagi badiiy-aksiologik teranligini ta‘minlaydi.

Mag‘lubiyat konsepti ham analogik tarzda uch plastli tuzilishga ega: tushunchaviy mazmun — maqsadga erisha olmaslik, tasviriy plasti — qoqilish, yiqilish, halokat, baholovchi plasti esa saboq, tarbiya, kamolot vositasidir. Bu “mag‘lubiyat”ning o‘zbek diskursidagi ikkilamchi tabiatini ko‘rsatadi: u bir vaqtning o‘zida ham salbiy (natija jihatidan), ham ijobiy (tarbiyaviy jihatdan) baholanadi. Bunday dual baholash V. I. Karasik tomonidan ko‘rsatilgan “aksiologik ambivalentlik” hodisasiga to‘g‘ri keladi [7, 178-198].

Yana bir muhim jihat, o‘zbek motivatsion diskursida kollektiv qadriyatning ustuvorligi. “Muvaqqafiyat” odatda alohida shaxs yutuqi sifatida emas, balki oilani, mahallani, jamiyatni quvontiruvchi natija sifatida tavsiflanadi. Bu jihat ingliz motivatsion diskursidan jiddiy farq qiladi, chunki G‘arb an‘anasida muvaqqafiyat asosan individual yutuq sifatida ifodalanadi [2, 215-228]. O‘zbek diskursidagi kollektiv aksiologik markaz “baraka – bahamjihatlik”, “ravnaq – umumiy ravnaq” kabi konstruksiyalarda mustahkamlangan va u milliy madaniyatning chuqur axloqiy-falsafiy qatlamlari bilan bog‘liqdir [10, 152-178].

Tahlilning umumiy natijasi shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek motivatsion diskursi ingliz motivatsion diskursidan tafovutda quyidagi tipologik xususiyatlarga ega: (a) tabiat-organik metaforik baza (vertikal-mexanik metaforikaga qarshi); (b) niyat axloqiy markazligi (maqsad qo‘yish texnikasiga qarshi); (c) “mag‘lubiyat”ning tarbiyaviy qayta talqini (mutlaq salbiy baholashga qarshi); (d) kollektiv aksiologik yo‘nalish (individual yutuqqa qarshi); (e) sabrlik va uzoq davomli o‘shishga ta‘kid (tezkor natijaga qarshi). Bu beshta tipologik xususiyat birgalikda o‘zbek motivatsion diskursining milliy-aksiologik portretini hosil qiladi [11, 152-194; 14, 56-104].

Tahlil natijalarini yorqinroq tasavvur qilish maqsadida quyida o‘zbek motivatsion diskursining ingliz tilidagi muqobil diskurs namunalari bilan qiyosiy tipologik xususiyatlari jadvalda umumlashtirildi (1-jadval). Mazkur qiyos har ikki diskursning milliy-madaniy o‘ziga xosligini va aksiologik yo‘nalganligini yaqqol ko‘rsatadi [2, 28-228; 11, 152-194].

1-jadval. O‘zbek va ingliz motivatsion diskurslarining qiyosiy tipologik xususiyatlari

Tipologik xususiyat	O‘zbek motivatsion diskursi	Ingliz motivatsion diskursi
Metaforik baza	Tabiat-organik (meva, urug‘, daraxt)	Vertikal-mexanik (ladder, top, breakthrough)
Niyatning o‘rni	Axloqiy-aksiologik markaz (toza niyat)	Maqsad qo‘yish texnikasi (goal-setting)
Mag‘lubiyat talqini	Tarbiyaviy-o‘rgatuvchi (saboq, sinov)	To‘siq, maglubiyat (obstacle, defeat)
Aksiologik yo‘nalish	Kollektiv (oil, mahalla, jamiyat)	Individual (personal success)
Vaqtli yondashuv	Sabrli, uzoq davom etadigan o‘shish	Tezkor natija, breakthrough

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, o‘zbek motivatsion diskursi tabiat-organik metaforaga, niyatning axloqiy-aksiologik markazligiga, mag‘lubiyatning tarbiyaviy talqiniga, kollektiv aksiologik yo‘nalishga va sabrli, uzoq davom etadigan o‘shish g‘oyasiga asoslangan. Ingliz motivatsion diskursi esa vertikal-mexanik metaforaga, maqsad qo‘yish texnikasiga, mag‘lubiyatni to‘siq sifatida talqin qilishga, individual yutuqqa va tezkor natijaga yo‘naltirilgan. Bu farqlar har ikki xalqning lingvomadaniy qadriyatlar tizimi bilan chambarchas bog‘liq [7, 73-178; 10, 36-152].

Xulosa. Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek motivatsion diskursida “muvaqqafiyat – mag‘lubiyat” oppozitsion konseptual juftligining aksiologik va lingvopragmatik strukturasi nazariy ramka asosida ochib berildi. Tahlil natijasida quyidagi xulosalar shakllantirildi.

Birinchidan, “muvaqqafiyat” konseptual maydoni leksik-semantik jihatdan boy va ierarxik tuzilishga ega: yadro (muvaqqafiyat), yaqin periferiya (omad, yutuq, g‘alaba, kamolot, ravnaq) va uzoq periferiya (baraka, fayz,

saodat) tarkiblardan iborat. Bu maydonning ichki strukturasi natija turiga va manbaga ko'ra ikki semantik o'q atrofida tashkil etilgan [13, 78-92].

Ikkinchidan, o'zbek motivatsion diskursida muvaffaqiyat konseptualizatsiyasi tabiat-organik metaforikaga (meva, daraxt, urug') asoslangan bo'lib, bu uni ingliz tilidagi vertikal-mexanik metaforikadan jiddiy ravishda ajratib turadi va uning aksiologik mustaqilligini ta'minlaydi [1, 47-58; 2, 215-228].

Uchinchidan, "mag'lubiyat" konsepti o'zbek motivatsion diskursida mutlaq salbiy emas, balki tarbiyaviy-o'rgatuvchi mazmunda qayta talqin qilinadi. Bu konseptual akkomodatsiya jarayoni o'zbek madaniyatining sabrlik va tafakkur teranligi qadriyatlari bilan bog'liq [8, 110-127; 11, 178-194].

To'rtinchidan, "muvaffaqiyat – mag'lubiyat" oppozitsiyasi uchta konseptual o'q atrofida shakllanadi: mehnat – natija, niyat – yutuq, sinov – saboq. Bu uchlik birgalikda o'zbek motivatsion diskursining ichki aksiologik mantiqini ta'minlaydi va uni boshqa lingvomadaniyatlardan farqlovchi ko'rsatkichlardan biriga aylantiradi [11, 152-167].

Tadqiqotning nazariy hissasi o'zbek motivatsion diskursining aksiologik mustaqilligini ilmiy jihatdan asoslashga qaratilgan. Amaliy jihatdan esa olingan natijalardan madaniyatlararo motivatsion ritorika tahlilida, tarjima jarayonida hamda zamonaviy o'zbek motivatsion adabiyotini yaratishda foydalanish mumkin. Tadqiqot natijalari shuningdek oliy o'quv yurtlarida "Lingvopragmatika", "Lingvokulturologiya", "Kognitiv tilshunoslik" va "Diskurs tahlili" kurslari uchun didaktik material sifatida qo'llanishi mumkin.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun bir nechta istiqbolli yo'nalishlar ajratilishi mumkin. Birinchidan, korpus-statistik tahlil yordamida "muvaffaqiyat – mag'lubiyat" konseptlarining chastotaviy va kollokatsion profili aniqlanishi kerak. Ikkinchidan, jinslararo va avlodlararo qiyosiy o'rganish bu konseptlarning sotsiolingvistik variatsiyasini ochib berishi mumkin. Bu yo'nalishlar birgalikda o'zbek lingvokulturologiyasi va lingvopragmatikasining rivojiga jiddiy hissa qo'shadi.

ADABIYOTLAR:

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 4-58 pp.
2. Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 28-228 pp.
3. Wierzbicka A. *Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 215-236 pp.
4. Fillmore C. J. *Frame semantics // Linguistic Society of Korea (Ed.). Linguistics in the morning calm*. – Seoul: Hanshin, 1982. – 113-137 pp.
5. Searle J. R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 22-54 pp.
6. Степанов Ю. С. *Константы: Словарь русской культуры*. – М.: Академический проект, 2004. – 42-79 с.
7. Карасик В. И. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. – Волгоград: Перемена, 2002. – 73-178 с.
8. Воркачев С. Г. *Счастье как лингвокультурный концепт*. – М.: Гнозис, 2004. – 35-127 с.
9. Арутюнова Н. Д. *Язык и мир человека*. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 130-159 с.
10. Маслова В. А. *Лингвокультурология: учебное пособие*. – М.: Академия, 2001. – 36-152 с.
11. Safarov Sh. S. *Pragmalingvistika*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Entsiklopediyasi, 2008. – 28-194 b.
12. Hakimov M. X. *O'zbek pragmalingvistikasi asoslari*. – Toshkent: Akademya, 2013. – 41-167 b.
13. Mahmudov N. M. *Tilning tilsimi tadqiqi*. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2017. – 78-179 b.
14. Xudoyberganova D. *Matnning antroposentrik tadqiqi*. – Toshkent: Fan, 2013. – 56-104 b.
15. Mengliyev B. R. *Zamonaviy o'zbek tilshunosligi: muammo va yechimlar*. – Toshkent: Akademya, 2017. – 102-148 b.
16. Rahmatullayev Sh. *O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati*. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 142-234 b.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Саидова Махира Расулевна,
профессор кафедры русского языка и литературы филологического факультета
Бухарского государственного университета
mohirarasulivna@gmail.com.

Аннотация. Статья посвящается сравнительной характеристике имен существительных в русском и узбекском языках. Сопоставительная типология языков устанавливает явление и законы развития как общие для различных языков, так и присущие только одному из них, способствует более глубокому осмыслению языковых явлений и тем самым содействует общему лингвистическому развитию студентов. Нахождение типологических общих и специфических особенностей русского и узбекского языков даёт учителю возможность, на что и можно заострить внимание обучающего другому языку.

Ключевые слова: морфологические показатели, словообразования и формообразования, грамматические традиции, сопоставительная типология, лексические значения.

RUS VA O'ZBEK TILLARIDA OT SO'Z TURKUMINING QIYOSIY TAVSIFI

Annotatsiya. Maqola rus va o'zbek tillaridagi ot so'z turkumining qiyosiy tavsifiga bag'ishlangan. Qiyosiy tipologiya tillarda umumiy bo'lgan hodisalar va rivojlanish qonunlarini hamda faqat bir tilga xos bo'lgan xususiyatlarni belgilab beradi, bu esa til hodisalarini chuqurroq anglashga yordam beradi va shu orqali talabalarining umumiy lingvistik rivojlanishiga xizmat qiladi. Rus va o'zbek tillarining tipologik umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash o'qituvchiga boshqa tilni o'rgatishda diqqatni qaratish mumkin bo'lgan nuqtalarni ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar: morfologik ko'rsatkichlar, so'z yasash va shakl yasash, grammatik an'analar, qiyosiy tipologiya, leksik ma'nolar.

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF NOUNS IN RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Abstract. The article is devoted to the comparative characteristics of nouns in Russian and Uzbek languages. Comparative typology of languages establishes phenomena and laws of development that are both common to different languages and specific to only one of them. It contributes to a deeper understanding of linguistic phenomena and thereby promotes the overall linguistic development of students. Identifying typological similarities and specific features of Russian and Uzbek languages provides teachers with opportunities to highlight aspects that deserve special attention when teaching another language.

Keywords: morphological markers, word formation and inflection, grammatical traditions, comparative typology, lexical meanings.

Введение. Вопрос о классификации частей речи является одним из фундаментальных в языкознании. В русском языке традиция выделения десяти частей речи устоялась давно, опираясь на лексико-семантические, морфологические и синтаксические критерии. В узбекском языкознании проблема частей речи остаётся дискуссионной: классификация слов во многом заимствована из русской грамматической традиции, однако специфика агглютинативного строя узбекского языка требует иных подходов.

Цель данной статьи — провести сравнительный анализ имен существительных русского и узбекского языков, выявить сходства и различия, а также обозначить методологические трудности при их классификации. Имена существительные — одна из базовых частей речи, обозначающая предметы, явления, состояния и качества. В русском и узбекском языках они выполняют сходные семантические функции, однако их грамматическое оформление существенно различается.

Имена существительные — одна из базовых частей речи, обозначающая предметы, явления, состояния и качества. В русском и узбекском языках они выполняют сходные семантические функции, однако их грамматическое оформление существенно различается. Имя существительное является одной из центральных частей речи как в русском, так и в узбекском языках. Оно служит для обозначения

предметов, лиц, явлений, процессов, состояний и качеств. Несмотря на общность семантической функции, грамматическое оформление существительных в данных языках существенно различается. Русский язык относится к флективным языкам и характеризуется развитой системой словоизменения, тогда как узбекский язык представляет собой агглютинативный тип языка с преимущественно аффиксальным способом выражения грамматических значений.

Сравнительная таблица.

Категория	Русский язык	Узбекский язык
Одушевлённость	Деление на одушевлённые и неодушевлённые	Деление отсутствует, различие только по вопросам <i>kim/nima</i>
Род	Мужской, женский, средний	Категория отсутствует
Число	Единственное и множественное; есть слова только ед. или мн. числа	Единственное и множественное; суффикс <i>-lar</i>
Падеж	Выражается окончаниями	Выражается суффиксами
Собирательные существительные	Только формы единственного числа	Передаются формами множественного числа

Одушевлённость и неодушевлённость.

■ **Русский язык:** существительные делятся на одушевлённые и неодушевлённые. Это различие проявляется в формах винительного падежа: у одушевлённых совпадает с родительным (*учителя – учителя*), у неодушевлённых — с именительным (*дом – дом*).

■ **Узбекский язык:** деление на одушевлённые и неодушевлённые отсутствует. Различие проводится лишь между словами, обозначающими людей (*kim?*), и другими предметами (*nima?*). Суффикс винительного падежа *-ni* чаще используется при обозначении людей (*kishini yubordik*), но может присоединяться и к неодушевлённым объектам (*kitobni keltirdim*). Одним из важных различий между русским и узбекским языками является наличие в русском языке грамматической категории одушевлённости и неодушевлённости. В русском языке существительные делятся на одушевлённые и неодушевлённые, что находит отражение в системе склонения. У одушевлённых существительных форма винительного падежа совпадает с формой родительного падежа, тогда как у неодушевлённых — с формой именительного падежа.

В узбекском языке подобное противопоставление отсутствует. Хотя различаются существительные, обозначающие людей и неодушевлённые объекты, данное различие не образует самостоятельной грамматической категории и практически не влияет на систему склонения. Исключением является более регулярное употребление суффикса винительного падежа *-ni* при обозначении лиц. Таким образом, категория одушевлённости представляет собой специфическую особенность русской грамматики и не имеет прямого аналога в узбекском языке.

В отличие от русского языка в узбекском языке совершенно отсутствует деление существительных на одушевлённые и неодушевлённые. Имена существительные, обозначающие одушевлённые предметы, при склонении абсолютно ничем не отличаются от существительных, обозначающих неодушевлённые предметы, и поэтому в грамматике узбекского языка нет терминов одушевлённые и неодушевлённые существительные. Однако в узбекском языке имеется различие между существительными, обозначающими людей, и прочими существительными, а именно: в отношении первых ставятся вопросы *kim? kimga? kimdan?* и т. д. (*кто? кому? от кого?* и т. д.), а в отношении вторых употребляются вопросы *и и мн? nimadan?* и т. д. (*что? чему? от чего?* и т. д.). Но это влияет на падежные суффиксы указанных существительных за исключением лишь следующего случая: существительные, обозначающие людей и выступающие в предложении в качестве прямого дополнения, почти всегда оформляются суффиксом винительного падежа *-ni*, в то время как существительные, не обозначающие людей, могут выступать в качестве прямого дополнения, не оформляясь суффиксом *-ni*.

Например:

Seminarga bir kishini yubordik. На семинар (мы) послали одного человека.
Hokimiyatga bir xat yubordik. -В хокимият (мы) отправили одно письмо.

Категория рода.

■ **Русский язык:** существительные распределяются по трём родам — мужскому, женскому и среднему. Морфологические признаки рода выражаются окончаниями (*школа – ж.р., труд – м.р., дело – ср.р.*).

▪ **Узбекский язык:** категория рода отсутствует. Различие по полу носит лексико-семантический характер (*buqa – sigir, ota – ona*), но не влияет на грамматические формы.

Категория рода является одной из важнейших морфологических характеристик русского имени существительного. В современном русском языке выделяются три рода: мужской, женский и средний. Род определяется по формальным признакам слова и проявляется в системе согласования с прилагательными, местоимениями и глаголами прошедшего времени. К женскому роду относятся преимущественно существительные с окончаниями *-а, -я* и часть слов на мягкий согласный (*тетрадь, ночь*). Мужской род представлен существительными с нулевым окончанием и рядом слов на *-а* и *-я* (*папа, дядя*). Средний род объединяет существительные на *-о* и *-е*. В узбекском языке грамматическая категория рода отсутствует полностью. Различия по полу могут выражаться только лексически (*ota — ona, buqa — sigir*), но не влияют на грамматические формы слова. Следовательно, категория рода является существенным типологическим отличием русского языка от узбекского.

Категория числа.

▪ **Русский язык:** формы единственного и множественного числа образуются окончаниями (*-ы, -и, -а, -я, -е*). Существуют слова, употребляемые только в единственном (*молодёжь, золото*) или только во множественном числе (*часы, брюки*).

▪ **Узбекский язык:** формы множественного числа образуются суффиксом *-lar* (*talabalar, kitoblar*). Теоретически от любого существительного можно образовать множественное число (*choy – choylar, temir – temirlar*). Собираательные существительные русского языка переводятся формами множественного числа (*студенчество – talabalar*).

Оба языка обладают категориями единственного и множественного числа, однако способы их выражения значительно различаются. В русском языке существуют существительные, употребляющиеся только в форме единственного числа (*молодёжь, золото, героизм*) или только во множественном числе (*ножницы, деньги, каникулы*). Образование множественного числа сопровождается многочисленными фонетическими и морфологическими изменениями: чередованием звуков, перемещением ударения, изменением суффиксов и окончаний. В узбекском языке формы множественного числа образуются регулярно при помощи суффикса *-lar*. Теоретически практически любое существительное может иметь форму множественного числа. При этом суффикс сохраняется во всех падежных формах. Система образования множественного числа отличается высокой степенью регулярности и отсутствием значительных морфологических изменений основы слова. Следовательно, категория числа в русском языке характеризуется большей сложностью и разнообразием форм по сравнению с узбекским языком. Имена существительные, которые в русском языке употребляются только в формах множественного числа в узбекском языке обычно передаются формами единственного числа соответствующих слов.

Например:

В русском языке	В узбекском языке	В русском языке	В узбекском языке
<i>Весы</i>	<i>Tarozi</i>	<i>Брюки</i>	<i>shim</i>
<i>Грабли</i>	<i>Xaskash</i>	<i>ворота</i>	<i>darvoza</i>
<i>Часы</i>	<i>Soat</i>	<i>Сани</i>	<i>chana</i>
<i>Шашки</i>	<i>Shashka</i>	<i>шахматы</i>	<i>shaxmat</i>
<i>Деньги</i>	<i>Pul</i>	<i>алименты</i>	<i>aliment</i>
<i>потроха</i>	<i>Ichak-chovoq</i>	<i>Дрова</i>	<i>o'tin</i>
<i>чернила</i>	<i>Siyoh</i>	<i>Сливки</i>	<i>qaymoq</i>

В узбекском языке формы множественного существительных чаще всего указывают на множество соответствующих предметов или на их различные сорта, например:

***tarozi*lar — множество весов,**

***pullar* - много денег,**

***qaymoqlar* - сливки (различных сортов).**

Образование форм множественного числа существительных в русском падежа множественного числа, в зависимости и от рода существительных, мягкости и твердости конечного звука их основы и типа склонения, образуется при помощи окончаний *-ы, -и, -а, -я, -е* (*завод — заводы, школа -школы, степь - степи, дом - дома, дело -дела, край-края, поле-поля, крестьянин-крестьяне*) и при этом могут иметь место свойственные русскому языку специфические особенности, а именно:

1. Перемещение ударения (*дождь-дожди, страна-страны, карандаш-карандаши, нога-ноги, пастух - пастухи, дело-дела, поле- поля, дом -дома, гражданин-граждане*).
2. Чередование согласных звуков в основе (*друг- друзья, ухо — уши, сук- сучья*).
3. Выпадение гласных звуков в основе (*борец -борцы, уголок - уголки, сон — сны*).
4. Замена одного суффикса другим (*ребёнок-ребята, волчонок- волчата*).
5. Другие изменения основы (*время -времена, знамя-знамёна, имя - имена, чудо-чудеса, небо-небеса, гражданин -граждане, крестьянин —крестьяне, южанин-южане, мать - матери*)

Склонение существительных. Система склонения является одной из наиболее сложных областей русской грамматики. В русском языке выделяются три основных типа склонения, определяемые родом существительного и его окончанием в форме именительного падежа единственного числа. Кроме того, существуют особые группы слов, имеющие специфические модели склонения. В узбекском языке все существительные склоняются по единому образцу. Падежные значения выражаются посредством стандартных суффиксов, присоединяемых к основе слова. При образовании форм множественного числа перед падежным суффиксом ставится показатель множественности *-lar*. Такая система обеспечивает высокую регулярность словоизменения. Следовательно, склонение существительных в русском языке значительно сложнее, чем в узбекском, что представляет определённые трудности для узбекоязычных учащихся при изучении русского языка. Каждому типу склонения существительных в русском языке присущи свои особые окончания, иногда резко отличающиеся друг от друга. Кроме того, внутри каждого типа наблюдаются некоторые отклонения, например, форма дательного падежа единственного числа первого склонения может иметь окончание *-е* или *-и* (*остановке, станции*).

Таких особенностей узбекский язык не имеет. В узбекском языке для выражения связей имён существительных с знаменательными словами (в словосочетании и в предложении) к существительным присоединяются соответствующие падежные суффиксы. Все существительные склоняются однотипно. При этом суффиксы падежей в формах единственного и множественного числа одни и те же. Формы существительных во множественном числе отличаются от их форм в единственном числе только тем, что во множественном числе перед падежными суффиксами ставится суффикс множественного *-lar*, например: форма родительного падежа единственного числа слова *maktab (школа)-maktabning* а форма родительного падежа множественного числа - *maktablarning*; форма дательного (направительного) падежа единственного числа этого же слова – *maktabga*, а форма дательного падежа множественного числа - *maktablarga* и т. д.

Система падежей и их функциональные особенности. Оба языка обладают развитой падежной системой, однако способы выражения падежных значений различаются. В русском языке падежные формы образуются с помощью окончаний, которые могут одновременно выражать несколько грамматических значений. Один и тот же падеж может иметь широкий спектр функций и употребляться как с предлогами, так и без них. Особенно разнообразны значения родительного и дательного падежей. В узбекском языке каждому падежу соответствует определённый стандартный суффикс, обладающий относительно устойчивым значением. Многие значения русского родительного, дательного и других падежей передаются в узбекском языке различными падежными формами, послелогоми и аналитическими конструкциями. Сопоставление показывает, что русская падежная система отличается большей полифункциональностью и вариативностью, тогда как узбекская система характеризуется большей структурной прозрачностью и регулярностью.

Словообразование имён существительных. Как в русском языке, так и в узбекском языке словообразование является основным средством обогащения словарного состава языка.

Словообразовательные средства русского языка богаче и разнообразнее, чем в узбекском языке. Морфологическое словообразование как средство обогащения словарного состава занимает видное место в системе словообразования современного русского языка. Существуют следующие типы морфологического словообразования: *аффиксальный (суффиксальный, префиксальный, префиксально-суффиксальный), сложение, словообразование посредством внутренней флексии, чередования согласных, изменения ударения*. Среди них по продуктивности и широте охвата частей речи суффиксальный способ словообразования стоит на первом месте.

В узбекском языке, как и в русском, имеются виды аффиксального словообразования, а также сложение, но суффиксальное словообразование является преобладающим, что же касается префиксального и префиксально-суффиксального способов, то они занимают незначительное место.

Словообразовательные процессы теснейшим образом связаны со структурой и специфическими особенностями развития того или иного языка. В русском языке словообразование тесно связано с грамматическими категориями рода и числа, а также с типами склонения. Этим оно сильно отличается от словообразования в узбекском языке, где словообразование не связано с категорией числа и типами склонения и не может быть связано с категорией рода, так как эта категория чужда грамматическому строю узбекского языка. Переходя к словообразованию имён существительных, необходимо прежде всего подчеркнуть, что суффиксальное словообразование имён существительных в обоих языках как по его употребительности, так и по широте охвата разных смысловых разрядов стоит на первом месте.

Хотя в узбекском языке суффиксальное словообразование имён существительных занимает исключительное место, количество суффиксов, при помощи которых образуются новые слова, в нём значительно меньше, чем в русском языке, и потому функции одного и того же словообразующего суффикса в узбекском языке иногда бывают несколько шире, чем в русском языке.

Так, например, суффикс **-лик** в узбекском языке может употребляться для следующих целей;

а) Для образования существительных, обозначающих положение или отношения лиц. Например: **otaliq-отцовство, (fuqarolik) grajdanlik- гражданство, bolalik- детство**.

б) Для образования существительных, обозначающих отвлечённые понятия. Например: **tozalik- чистота, yolg`izlik— одиночество, tezlik— скорость** и т. п.

в) Для образования существительных с другими значениями (**besht yillik -пятилетка, shanbalik— субботник, toshkentlik- ташкентец, besh so`mlik— пятирублёвка и т. д.**).

Заключение. Сравнительный анализ показывает, что русские существительные обладают более сложной системой морфологических показателей (род, падеж, число), тогда как узбекские существительные выражают грамматические значения преимущественно через суффиксы и семантику. Отсутствие категории рода и одушевлённости в узбекском языке отражает агглютинативный тип его структуры.

Проведённый анализ показывает, что, несмотря на общность семантической природы имени существительного в русском и узбекском языках, их грамматическое устройство существенно различается. Наиболее значительными особенностями русского языка являются наличие категории рода, противопоставление одушевлённых и неодушевлённых существительных, сложная система склонения и многообразие форм множественного числа. В узбекском языке отсутствует категория рода и грамматическая категория одушевлённости, а система словоизменения отличается высокой регулярностью и последовательностью.

Установленные различия имеют важное значение для методики преподавания русского языка узбекоязычным учащимся и подтверждают необходимость учёта межъязыковой интерференции при обучении грамматике русского языка. Таким образом, сопоставительная характеристика имён существительных способствует более глубокому пониманию типологических особенностей обоих языков и может быть использована в практике преподавания русского и узбекского языков как иностранных.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бабушкин А.П. Морфология современного русского языка. – М.: Академия, 2005.
2. Hozirgi zamon o'zbek tili. – Toshkent: Fan, 1957.
3. Бегматов А. Узбек тили морфологияси. – Тошкент: Университет нашриёти, 1992.
4. Каримов А. Антропимия ва унинг грамматик хусусиятлари. – Тошкент: Fan, 2018.
5. Саидов О. Узбек тилида отларнинг грамматик хусусиятлари. – Самарқанд: Zarqalam, 2020.
6. Иванов В.Ф. Трудные вопросы орфографии. – М.: Просвещение, 1983.
7. Панов М.В. Занимательная орфография. – М.: Просвещение, 1984.
8. Саидова М.Р. Русский язык. – Б.: изд. «Дурдона», 2023.
9. Авезова Д. С. Псевдонимы, их понятие и репрезентация в художественных текстах //Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies. – 2024. – Т. 3. – №. 2. – С. 423-430.
10. Российский гуманитарный энциклопедический словарь: В 3 т. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС: Филол. фак. С.-Петерб. гос. ун-та, 2002.

O'ZBEK TILIDA SHAXS MA'NAVİYATINI IFODALOVCHI BIRLIKLARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Ibodova Malika Gulmurodovna,

Qarshi davlat universiteti 2-bosqich tayanch doktoranti
malikaibodova98@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilida shaxs ma'naviyati va axloqiy qadriyatlarini ifodalovchi til birliklarining lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda leksik-semantik guruhlar, frazeologik birliklar, grammatik va sintaktik vositalar hamda pragmatik va lingvokulturologik omillarning ma'naviy mazmunni ifodalashdagi o'rni yoritiladi. Xususan, halollik, vijdonlilik, saxovatlilik kabi ijobiy hamda xudbinlik, riyokorlik, baxillik kabi salbiy sifatlarni anglatuvchi leksemalar semantik jihatdan tavsiflanadi. Shuningdek, or-nomus, andisha, ibo, iffat kabi milliy-madaniy konseptlarning til tizimidagi aks etishi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, axloqiy qadriyatlar, leksik-semantik guruhlar, frazeologik birliklar, lingvokulturologiya, pragmatika, milliy mentalitet, konsept, antonimiya, sinonimiya, maqollar, iboralar, ekspressivlik, o'zbek tili.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЕДИНИЦ, ВЫРАЖАЮЩИХ ДУХОВНЫЙ МИР ЛИЧНОСТИ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной статье анализируются лингвистические особенности языковых единиц, выражающих духовность личности и нравственные ценности в узбекском языке. В исследовании освещается роль лексико-семантических групп, фразеологических единиц, грамматических и синтаксических средств, а также прагматических и лингвокультурологических факторов в репрезентации духовного содержания. В частности, с семантической точки зрения характеризуются лексемы, обозначающие положительные качества, такие как честность, совесть и щедрость, а также отрицательные качества, такие как эгоизм, лицемерие и скупость. Кроме того, рассматривается отражение в языковой системе национально-культурных концептов, таких как честь и достоинство, деликатность, скромность и целомудрие. Исследование показывает, что данные языковые единицы являются важными средствами выражения духовно-нравственных ценностей и национального мировоззрения узбекского народа.

Ключевые слова: духовность, нравственные ценности, лексико-семантические группы, фразеологические единицы, лингвокультурология, прагматика, национальный менталитет, концепт, антонимия, синонимия, пословицы, фразеологизмы, экспрессивность, узбекский язык.

LINGUISTIC FEATURES OF UNITS EXPRESSING AN INDIVIDUAL'S SPIRITUALITY IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. This article examines the linguistic features of language units that express an individual's spirituality and moral values in the Uzbek language. The study highlights the role of lexical-semantic groups, phraseological units, grammatical and syntactic means, as well as pragmatic and linguocultural factors in the representation of spiritual meanings. In particular, lexemes denoting positive qualities such as honesty, conscientiousness, and generosity, as well as negative traits such as selfishness, hypocrisy, and stinginess, are analyzed from a semantic perspective. Furthermore, the article explores the reflection of national-cultural concepts, including honor, modesty, decency, and chastity, within the linguistic system. The findings demonstrate that these language units serve as significant linguistic means for conveying moral values, national identity, and the cultural worldview of the Uzbek people.

Keywords: spirituality, moral values, lexical-semantic groups, phraseological units, linguoculturology, pragmatics, national mentality, concept, antonymy, synonymy, proverbs, idiomatic expressions, expressiveness, Uzbek language.

Ma'naviyat insonning ichki dunyosi, axloqiy qarashlari, ruhiy kamoloti, ma'rifati va ijtimoiy xulq-atvorini belgilovchi muhim tushunchadir. U shaxsning halollik, vijdonlilik, saxovatlilik, adolatparvarlik, vatanparvarlik kabi fazilatlarini orqali namoyon bo'ladi. Til esa ma'naviy qadriyatlarining shakllanishi, saqlanishi va avloddan avlodga yetkazilishida asosiy vosita hisoblanadi. Shu sababli o'zbek tilida shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklarning lingvistik xususiyatlarini o'rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biridir.

Jahon tilshunosligida insonning ma'naviy olami va axloqiy sifatlarini ifodalovchi til birliklarining semantik, pragmatik hamda lingvokulturologik xususiyatlarini tadqiq etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, shaxs ma'naviyatini ifodalovchi leksemalar, frazeologik birliklar, maqol va matallar, shuningdek, milliy-madaniy konseptlarning til tizimidagi o'rni va ularning nutqiy voqelanish mexanizmlarini aniqlash muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Bu borada "halollik", "vijdon", "or-nomus", "andisha", "ibo", "iffat", "g'urur", "saxovat" kabi tushunchalarni ifodalovchi birliklarning semantik munosabatlarini ochib berish, ular o'rtasidagi sinonimik va antonimik aloqalarni aniqlash hamda mazkur birliklarning milliy tafakkur va ma'naviy qadriyatlar bilan bog'liqligini tadqiq etish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

O'zbek tilida shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklar nafaqat nominativ, balki baholovchi va tarbiyaviy vazifani ham bajaradi. Ushbu birliklar orqali jamiyat tomonidan e'tirof etilgan axloqiy me'yorlar, ijobiy va salbiy sifatlar ifodalanadi. Shuningdek, ular tilning leksik-semantik tizimida o'zaro paradigmatic munosabatlarga kirishib, ma'naviy qadriyatlarining lisoniy manzarasini yaratadi. Shu nuqtai nazardan, shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklarning semantik, pragmatik va lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganish o'zbek tilining milliy-madaniy mazmunini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.[1]

Shaxs ma'naviyatini ifodalovchi til birliklarini o'rganishda metafora va simvollarning o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Til inson tafakkurining, ruhiyatining va ma'naviyatining eng muhim ko'zgusi sifatida shaxsning ichki dunyosini, axloqiy qarashlarini hamda ma'naviy qadriyatlarini aks ettiradi. Har bir xalqning tili uning madaniyati, tarixiy tajribasi va milliy dunyoqarashi bilan uzviy bog'liq bo'lib, ma'naviy tushunchalar aynan til vositasida avloddan avlodga uzatiladi.

O'zbek tilida shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklar leksik, semantik, frazeologik va stilistik qatlamlarda namoyon bo'ladi. Ayniqsa, metaforik birliklar insonning ruhiy holati va axloqiy fazilatlarini obrazli tarzda ifodalash imkonini beradi. Masalan, *qalbi pok*, *ko'ngli yorug'*, *dili oq*, *vijdon ko'zi uyg'oq* kabi metaforik birikmalar shaxsning ijobiy ma'naviy sifatlarini ifodalasa, *qalbi qora*, *ko'ngliga g'ubor tushmoq*, *nafs domiga tushmoq* kabi birliklar salbiy axloqiy holatlarni tavsiflaydi. Bunday metaforalar insonning ma'naviy dunyosini aniq va ta'sirchan tarzda tasvirlashga xizmat qiladi.

Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan metafora inson tafakkurining konseptual mexanizmlaridan biri hisoblanadi. J. Lakoff va M. Johnson ta'kidlaganidek, metafora nafaqat nutq bezagi, balki insonning borliqni idrok etish va tushunish usulidir. Shu sababli o'zbek tilidagi ma'naviyat bilan bog'liq metaforik birliklar xalqning milliy tafakkuri va qadriyatlar tizimini aks ettiruvchi konseptual modellarning lisoniy ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, *yorug'lik* konsepti ezgulik, poklik va ma'rifat bilan bog'lansa, *qorong'ilik* jaholat, yovuzlik va ma'naviy tanazzulni ifodalovchi ramziy ma'nolarni hosil qiladi.[2]

Shuningdek, simvolik birliklar ham shaxs ma'naviyatini ifodalashda muhim o'rin tutadi. O'zbek lingvomadaniyatida *oq rang* poklik va halollikning, *nur* ma'rifat va komillikning, *yurak* samimiyat va ezgulikning, *ko'z* esa vijdon va ma'naviy hushyorlikning ramzi sifatida qo'llanadi. Mazkur simvollar badiiy matnlarda, maqol va matallarda hamda kundalik nutqda keng uchrab, ma'naviy qadriyatlarining til orqali ifodalanishiga xizmat qiladi. [3]

Adib O'tkir Hoshimov ham "Daftar hoshiyasidagi bitiklar" kitobida insonning insonligini ko'rsatadigan "ma'naviyat" leksemasini ochib beradi: "Odamzot nima uchun kaftdek hovlisiga gul ekadi? Undan ko'ra sholg'am eksa, qozoniga tushadi-ku. Odamzot nima uchun bulbul chax-chaxini eshitganda entikib ketadi? Undan ko'ra bulbulni sho'rvaga solib pishirsa, nafsini qondiradi-ku. Odamzot nima uchun osmonda charaqlab yotgan yulduzlarni ko'rib, ko'ngli zavqqa to'ladi? Yulduzlar uning hamyonidagi tillalar emas-ku. Odamzot nima uchun kitob o'qiyotib, suyakli qahramoni o'lib qolsa yig'laydi? Uni yozuvchi «ichidan to'qib chiqargani»ni biladi-ku? Odamzot nima uchun o'zga yurtlarga borib behisob mol-dunyo orttirsa-yu, ittifoq bolaligi kechgan kulbasi tushiga kirib qolsa, tuni bilan yig'lab chiqadi? Axir u shohona qasrda yashaydi-ku. Odamzot nima uchun bolasining boshida alla aytadi? Go'dak alla eshitmasa uxlamaydimi? Odamzot nima uchun nevarasini yetaklab necha zamon avval o'tib ketgan bobosining qabrini ziyorat qiladi? Marhum ularni ko'rmaydi-ku?! Gap shundaki, Odamzotni hayvonotdan ajratib turadigan chegara bor. Bu chegaraning nomi ma'naviyat deb ataladi!"

Avvalo, matnda “milliy g‘urur” va “millatchilik” tushunchalari qarama-qarshi ma’noda qo‘llanib, antonimik munosabat hosil qilgan. “Milliy g‘urur” leksemasi ijobiy ma’naviy qadriyat sifatida talqin qilinib, insonning o‘z millatiga hurmat va sadoqat bilan munosabatda bo‘lishini anglatadi. “Millatchilik” esa salbiy baholovchi ma’noga ega bo‘lib, boshqa millatlarga nisbatan mensimaslik va kamsitish kabi axloqiy nuqsonlarni ifodalaydi. Bu holat matnda ma’naviy fazilat va ma’naviy illatning o‘zaro zid qo‘yilishi orqali namoyon bo‘ladi.

Leksik-semantik jihatdan “bag‘ri keng”, “fe’li tor”, “faxrlanadi”, “kamsitmaydi”, “ulug‘lab”, “kamsitadi” kabi birliklar shaxsning ichki dunyosi va axloqiy sifatlarini ifodalovchi ma’naviy leksikani tashkil etadi. Xususan, “bag‘ri keng” iborasi tolerantlik, insonparvarlik va bag‘rikenglikni anglatuvchi ijobiy ma’naviy sifatni ifodalasa, “fe’li tor” iborasi tor dunyoqarash, murosasizlik va manmanlik kabi salbiy xususiyatlarni bildiradi.

Frazeologik jihatdan “bag‘ri keng” va “fe’li tor” birikmalari ko‘chma ma’noda qo‘llanib, inson xarakterining obrazli tasvirini yaratadi. Bu iboralar o‘zbek xalqining axloqiy-me’yoriy qarashlarini aks ettiruvchi lingvokulturologik birliklar hisoblanadi. Ayniqsa, “bag‘ri keng” frazeologizmi o‘zbek mentalitetida yuksak insoniy fazilat sifatida qadrlanadi.

Pragmatik jihatdan matn tarbiyaviy va baholovchi xarakterga ega. Muallif “milliy g‘urur” va “millatchilik” tushunchalarini qiyoslash orqali o‘quvchida ma’lum axloqiy pozitsiyani shakllantirishga intiladi. Matnda ijobiy va salbiy baholash vositalarining qo‘llanishi uning didaktik-pragmatik ta’sir kuchini oshiradi.

Lingvokulturologik nuqtai nazardan esa “milliy g‘urur” konsepti o‘zbek xalqining ma’naviy qadriyatlari tizimida muhim o‘rin tutadi. Ushbu konsept vatanparvarlik, o‘zlikni anglash, milliy qadriyatlarga hurmat kabi ma’nolar bilan bog‘liq. Matnda mazkur konseptning haqiqiy mohiyati ochib berilib, uning boshqa millat vakillariga nisbatan hurmat bilan uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘lishi ta’kidlanadi.[5]

Xulosa qilib aytganda, ushbu matnda shaxs ma’naviyatini ifodalovchi birliklar leksik-semantik, frazeologik, pragmatik va lingvokulturologik vositalar orqali ifodalangan bo‘lib, ular insonning bag‘rikenglik, hurmat, vatanparvarlik kabi ijobiy ma’naviy fazilatlarini targ‘ib etishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, matnda antonimiya (milliy g‘urur – millatchilik; bag‘ri keng – fe’li tor) vositasida ma’naviy qadriyatlarning mazmuni yanada ta’sirchan ochib berilgan.

O‘zbek tilida shaxs ma’naviyatini ifodalovchi birliklar insonning axloqiy fazilatlarini, ruhiy dunyosi, ma’rifiy saviyasi va ijtimoiy munosabatlarini aks ettiradi. Ular tilning leksik, frazeologik, sintaktik va lingvokulturologik qatlamlarida namoyon bo‘ladi.

Leksik-semantik xususiyatlar

Ijobiy ma’naviy sifatlarni ifodalovchi birliklar halol – “Halol inson el ichida hurmat topadi.” vijdonli – “Vijdonli kishi har bir ishiga mas’uliyat bilan yondashadi.” saxiy – “Saxiy odamning qo‘li ochiq bo‘ladi.” kamtar – “Kamtarlik inson ziynatidir.” mehribon – “Mehribon inson boshqalarning dardiga befarq bo‘lmaydi.”	Salbiy ma’naviy sifatlarni ifodalovchi birliklar xudbin – “Xudbin inson faqat o‘z manfaatini o‘ylaydi.” riyokor – “Riyokorlik samimiylilikning zididir.” baxil – “Baxil odam boridan ham qizg‘anadi.” munofiq – “Munofiqlik jamiyatda ishonchsizlik tug‘diradi.”	O‘zbek xalq maqollarida ma’naviy qadriyatlar mujassamlashgan. “Yaxshidan bog‘ qolar, yomondan dog‘ qolar.” “Odobning boshi – til.” “Halol mehnat – halol rizq.” “Yaxshi otga bir qamchi, yaxshi odamga bir gap.” “Yaxshilik qil, dengizga tashla.”
--	--	---

O'zbek tilida faqat milliy madaniyat bilan bog'liq bo'lgan ma'naviy tushunchalar mavjud.

Milliy konseptlar

- or-nomus
- andisha
- ibo
- iffat
- g'urur
- hayo

Misol: *“Andishali inson har bir so‘zining oqibatini o‘ylab gapiradi.”*

Mazkur birliklar o'zbek xalqining milliy mentaliteti va ma'naviy qadriyatlarini aks ettiradi.

O'zbek tilida shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklar xalqning asrlar davomida shakllangan axloqiy qarashlari, milliy qadriyatlari va madaniy tajribasining lisoniy ifodasi hisoblanadi. Ushbu birliklar leksik-semantik, frazeologik, metaforik, sintaktik hamda lingvokulturologik vositalar orqali insonning ichki dunyosi, ruhiy kamoloti va axloqiy fazilatlarini yoritib beradi. O'zbek tilida ma'naviy tushunchalarning ifodalanishida metafora va simvollar ham muhim o'rin tutadi. Yorug'lik, nur, qalb, ko'ngil, oq rang kabi obrazlar ezgulik va komillikni, qorong'ilik va qora rang bilan bog'liq tasvirlar esa salbiy ma'naviy holatlarni ifodalovchi konseptual vositalar sifatida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, *or-nomus*, *andisha*, *ibo*, *iffat*, *hayo* kabi milliy-madaniy konseptlar o'zbek xalqining ma'naviy olami va mentalitetini aks ettiruvchi muhim lingvokulturologik birliklar hisoblanadi.

Demak, o'zbek tilida shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklar nafaqat kommunikativ vazifani bajaradi, balki xalqning ma'naviy merosi, axloqiy me'yorlari va milliy o'zligini saqlash hamda avlodlarga yetkazishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ularni lingvistik jihatdan o'rganish til va ma'naviyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni chuqurroq anglash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Abdullayev, F. (2012). *O'zbek tilining paremiologiyasi*. Toshkent: Fan.
2. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
3. Maslova, V. A. (2001). *Linguoculturology*. Moscow: Akademiya.
4. Popova, Z. D., & Sternin, I. A. (2007). *Cognitive Linguistics*. Voronezh: Voronezh State University Press.
5. Safarov, Sh. (2013). *Pragmalingvistika*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
6. Mahmudov, N. (2017). *Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab....* Toshkent: Mumtoz so'z.
7. Nurmonov, A. (2012). *Tanlangan asarlar*. III jild. *Lingvopragmatika va nutq nazariyasi*. Toshkent: Akademiya.

УДК 81'25

СЕМИОТИЧЕСКАЯ АДЕКВАТНОСТЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА, КУЛЬТУРНЫЕ ЗНАКИ И ИХ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

*Хушвактова Гулноза Тулкиновна,
Докторант, ToshDO'TAU
Ташкент, Узбекистан
guli.khushvaktova@gmail.com*

Аннотация. В статье рассматривается семиотико-лингвистическая адекватность художественного перевода как сохранение не только денотативного содержания, но и функции знака (икона–индекс–символ) в иной культурной семиосфере. Теоретическую основу составляют идеи Ф. де Соссюра о знаке, модель Ч. Пирса, концепции денотации/коннотации Р. Барта, семиосфера Ю. Лотмана и понимание перевода как межкодовой коммуникации у Р. Якобсона. Материалом служат роман «Ночь и день» и рассказ «Доктур Мухаммаддиёр» джадидской прозы в английских переводах. На двух иллюстративных примерах (paranji; chaxo'tka/consumption) показано, как стратегии сохранения, нейтрализации и пояснения меняют культурные индексы и прагматический эффект.

Ключевые слова: семиотико-лингвистический анализ, художественный перевод, знак, семиосфера, культурный код, реалия, коннотация, прагматика, адекватность, интерпретация.

BADIY TARJIMANING SEMIOTIK ADEKVATLIGI, MADANIY BELGILAR VA ULARNING TALQINI

Annotatsiya. Maqolada badiiy tarjimaning lingvosemiotik adekvatligi denotativ ma'noni emas, balki belgi funksiyasini (ikon–indeks–simvol) boshqa madaniy semiosferada qayta tiklash sifatida talqin qilinadi. Nazariy asos sifatida Sossyur, Pirs, Bart, Lotman va Yakobson qarashlari qo'llanadi. Material: Cho'lponning «Kecha va kunduz» romani va «Do'xtur Muhammaddiyor» hikoyasining inglizcha tarjimalari. Ikki misol (paranji; chaxo'tka/consumption) orqali saqlash, neytrallashuv va izoh strategiyalari madaniy indeks hamda pragmatik ta'sirni qanday o'zgartirishi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: semiotiko-lingvistik tahlil, badiiy tarjima, belgi, semiosfera, madaniy kod, realiia, konnotatsiya, pragmatika, adekvatlik, interpretatsiya.

SEMIOTIC ADEQUACY OF LITERARY TRANSLATION, CULTURAL SIGNS AND THEIR INTERPRETATION

Abstract. The article discusses linguosemiotic adequacy in literary translation as preserving not only denotative meaning but also sign function (icon–index–symbol) across cultural semiospheres. The framework draws on Saussure's sign theory, Peirce's triadic model, Barthes' denotation/connotation, Lotman's semiosphere, and Jakobson's view of translation as inter-code communication. The material includes A. Jadid prose's novel «Night and day» and the story «Doctor Muhammad-Yar» in English translations. Two illustrative cases (paranji; chaxo'tka/consumption) demonstrate how retention, neutralization, and explicitation reconfigure cultural indices and pragmatic effects for the target reader.

Key words: semiotic-linguistic analysis, literary translation, sign, semiosphere, cultural code, realia, connotation, pragmatics, adequacy, interpretation.

Введение. Проблема адекватности в художественном переводе обычно обсуждается через категорию эквивалентности, однако в текстах с высокой культурной плотностью этого оказывается недостаточно. Здесь переводчик сталкивается не только с «значениями слов», но и с тем, как эти значения организованы в виде культурных знаков: что именно служит маркером эпохи, социальной иерархии, религиозных практик, повседневности. Поэтому целесообразно фиксировать адекватность на уровне знаковой функции: что в переводе остаётся индексом (указателем контекста), что превращается в нейтральный денотат, а что сохраняет символический слой.

В прикладном плане это означает, что переводческие решения стоит описывать не только как «удачные/неудачные», а как решения с определёнными семиотическими последствиями: нейтрализация повышает читабельность, но может снижать культурную индексальность; сохранение формы удерживает дистанцию и колорит, но без точечного пояснения способно оставить знак «немым» для читателя; экспликация облегчает декодирование, но рискует замедлять художественный ритм. Такой ракурс позволяет говорить об адекватности как о балансе, а не о механическом совпадении.

В последние десятилетия переводоведение всё чаще описывает художественный перевод как процесс перекодирования смыслов в иной знаковой системе, где решающим оказывается не столько буквальное соответствие, сколько способность перевода «работать» в целевой культуре. В этом контексте семиотико-лингвистический подход предлагает продуктивный инструментарий: она позволяет рассматривать единицы текста как знаки, несущие денотативный, коннотативный и индексальный слой, а перевод — как перенос этих слоёв в новую семиосферу [4, с. 132–136; 5, с. 260–262]. Актуальность подхода особенно заметна при анализе джадидской прозы, где культурные коды, социальная иерархия и религиозно-этические маркеры сконцентрированы в реалиях, именах институтов, речевых формулах и стилистически маркированной лексике. Цель статьи — теоретически обосновать понятие семиотико-лингвистической адекватности и показать его работу на двух кратких примерах из переводов джадидской прозы.

Методика исследования. Объектом выступают культурно маркированные знаки в художественном тексте и их интерпретация в английских переводах. Материалом послужили роман джадидской прозы «Кеча ва кундуз» (узбекское издание) и английский перевод К. Форты, а также рассказ «Доктур Мухаммаддиёр» и его английская версия, опубликованная в сборнике источников по мусульманскому модернизму [11; 12]. Методологическая база включает: (1) модель знака Ф. де Соссюра (соотношение означающего/означаемого в системе), (2) триадическую модель и классификацию знаков Ч. Пирса (икона–индекс–символ), (3) различие денотации и коннотации у Р. Барта, (4) концепт семиосферы Ю. Лотмана, (5) понимание перевода как межкодовой коммуникации у Р. Якобсона [2, с. 14–18; 3, с. 201–205; 4, с. 146–149; 5, с. 232–235]. В качестве процедур применялись: контекстуальный отбор единиц, функционально-семиотическая квалификация (тип знака, культурный индекс, прагматический эффект) и сопоставительный анализ переводческого решения (сохранение, функциональный эквивалент, нейтрализация, экспликация).

Для операционализации подхода используются три группы параметров: (1) тип знака (икона/индекс/символ) и его доминирующий слой; (2) соотношение денотации и коннотации (что именно «приращивает смысл» в данной единице); (3) переводческая операция (сохранение формы, функциональный эквивалент, нейтрализация, экспликация, компенсация). Параметризация позволяет сопоставлять решения в разных жанрах и фиксировать, какой слой знака был перенесён, а какой — ослаблен.

Слой / функция знака	Типовой маркер в тексте	Риск при переводе	Рабочие решения
Иконический (образ/деталь)	описательная визуальность, сравнение	потеря образности при упрощении	эквивалентная метафора; описательное сохранение
Индексальный (контекст/эпоха)	реалии, институты, архаизмы	нейтрализация историко-культурного указателя	retention + краткое пояснение; частичный эквивалент
Символический (ценность/норма)	этикет, религиозные формулы, табу	снижение культурного смысла до денотата	контекстная экспликация; компенсация в соседнем сегменте
Прагматический (эффект)	интонация, степень власти, агрессия/вежливость	изменение коммуникативной установки	глаголы речи; усилители/смягчители; ремарки

Таблица 1 задаёт минимальную схему, удобную для описания переводческих решений в корпусе: она позволяет не смешивать денотативную точность с сохранением индексальности и прагматического эффекта.

Результаты и их обсуждение. Семиотико-лингвистическое описание перевода опирается на несколько взаимодополняющих моделей. В классической двучленной модели Ф. де Соссюра знак мыслится как связь означающего и означаемого внутри системы; отсюда следует важный для перевода вывод: единица получает «ценность» через отношения с другими единицами, а не только через словарное значение [1]. Триадическая модель Ч. Пирса добавляет динамический компонент интерпретанта, то есть процедуру «прочтения» знака: в переводе меняется не только оболочка, но и условия интерпретации, поскольку адресат и его фоновые знания иные [2].

При оценке адекватности удобной оказывается связка «денотация — коннотация» (Р. Барт): даже когда денотативное содержание передано верно, коннотативный профиль может перераспределиться (оценка, эмоция, социальный оттенок), и тогда эффект текста в целевой культуре меняется [3]. Ю. Лотман описывает такую ситуацию как перенос текста в другую семиосферу, где действуют иные культурные коды и «правила чтения»; это объясняет, почему одни и те же стратегии (сохранение формы, пояснение, обобщение) дают различный результат для разных аудиторий [4].

Наконец, понимание перевода как межкодовой коммуникации (Р. Якобсон) позволяет избежать примитивного сопоставления «слово ↔ слово»: переводчик сопоставляет сообщения в разных кодах, поэтому эквивалентность должна оцениваться по функции сообщения и его знаковым слоям, а не только по лексической близости [5]. В практическом переводе этот тезис соотносится с выбором между нейтрализацией, сохранением и экспликацией, описанными у П. Ньюмарка и Л. Венути [6; 8].

Пример 1 (реалия/культурный знак): «paranji». В романе «Кеча ва кундуз» реалия «паранжи» функционирует не как нейтральное наименование предмета одежды, а как культурный индекс, связанный с нормами гендерного поведения, социальной видимости и исторической памятью. Семиотически эта единица может проявляться как индекс (маркер социального правила) и как символ (культурно закреплённый знак скромности/контроля). Переводчик, выбирая между сохранением формы (paranji) и обобщающим эквивалентом (veil), фактически решает, будет ли культурная дистанция предъявлена читателю или же «сглажена» ради читабельности. Сохранение (retention) повышает индексальность, но при отсутствии краткого пояснения часть символического слоя может остаться непрочитанной целевой аудиторией; обобщение (veil) обеспечивает понимание денотата, но ослабляет культурную специфику. В итоге, семиотико-лингвистическая адекватность здесь зависит от баланса: минимальная экспликация способна сохранить знак как культурный индекс, не разрушая плавность чтения [6, с. 90–95; 8, с. 104–106].

Для наглядности ниже приведены два иллюстративных случая, которые демонстрируют типовые траектории «сдвига знака» при переводе: когда сохраняется форма, но требует поддержки интерпретации, и когда сохраняется исторический регистр, но меняется оценочная рамка.

Единица (SL)	Решение (TL)	Операция	Сохраняемый слой	Потенциальная потеря
paranji	paranji / veil	сохранение / обобщение	индекс (контекст), частично символ	ослабление символики без пояснения
chaxo'tka (sil)	consumption	исторический эквивалент	индекс (эпоха), регистр	прагматический сдвиг при изменении оценки

Таблица 2 показывает, что даже при внешней «точности» перевод по-разному перераспределяет слои знака. Поэтому при оценке адекватности важно отдельно фиксировать: (а) что стало понятнее, (б) что стало культурно «тоньше», (в) чем и где это компенсировано в тексте.

Углубляя анализ, можно выделить три наиболее частотных сценария перераспределения знаковых слоёв в переводе культурно плотных текстов. Первый сценарий — «денотативная сохранность при индексальной потере»: предмет или действие названы корректно, но исчезает указатель эпохи/института/социальной нормы. Второй — «сохранение формы при риске нечитабельности»: знак остаётся в исходной оболочке, однако без краткого контекстного ключа целевой читатель может не активировать символический слой. Третий — «экспликация с замещением художественного ритма»: пояснение помогает декодировать знак, но может менять темп и стилистическую плотность фрагмента.

Эти сценарии лучше всего просматриваются в области обращений и речевого этикета. В джадидской прозе прозвища-обращения, формы уважения и упрёка часто выполняют прагматическую функцию «управления дистанцией». Если в переводе прозвище сохраняется, оно остаётся индексом семейной иерархии; если заменяется нейтральным обращением, теряется слой «социальной сцены» и меняется распределение ролей в диалоге. Компенсация здесь возможна, но обычно уже другими средствами —

глаголами речи (shouted/whispered), ремарками или усилителями, что делает прагматический эффект более явным, но менее «естественным» по сравнению с исходной имплицитностью [7, с. 23–25].

Схожий механизм работает и с институциональными названиями (административные должности, религиозные практики, бытовые реалии). Функциональный эквивалент упрощает чтение, но зачастую перестраивает индексальность: знак начинает отсылать к более общему, «универсальному» контексту. Поэтому в текстах джадидского круга точечная экспликация (встроенная в контекст, без длинных комментариев) оказывается компромиссом: она поддерживает культурный индекс и при этом не превращает художественный текст в справочник. Это соответствует идее «минимального объяснения» как инструмента сохранения семиотической функции [6, с. 90–95; 8, с. 104–106].

Таблица 3. Типовые переводческие операции и их ожидаемый семиотический эффект.

Операция	Что сохраняется	Типовой риск	Когда уместно
Сохранение формы (retention)	индексальность/колорит	«немой» знак без ключа	при академическом адресате или при наличии контекста
Функциональный эквивалент	денотат/сюжетная ясность	потеря культурного индекса	когда знак второстепенен для семиотического ядра
Нейтрализация	плавность чтения	обеднение коннотаций	при высокой плотности маркированных единиц
Экспликация (краткое пояснение)	декодирование символики	замедление ритма	когда без пояснения ломается понимание эпизода

Таблица 3 фиксирует практическую логику выбора: операция оценивается не как «хорошая/плохая», а по тому, какой слой знака она поддерживает и какие потери производит. В этом смысле адекватность — параметр баланса.

С методической точки зрения важно, что «культурный знак» в художественном тексте редко ограничивается одним уровнем. Даже при сохранении денотата в переводе может измениться индексальность — способность единицы отсылать читателя к конкретному историко-социальному контексту. В терминах Ч. Пирса именно индексальный компонент чаще всего страдает при обобщении или нейтрализации, тогда как символический слой может частично поддерживаться контекстом, а иконический — описательностью или визуальной деталью.

В рамках семиосферы (Ю. Лотман) перевод фактически является перенос текста в иное культурное пространство, где «правила чтения» и репертуар фоновых знаний отличаются. Поэтому одна и та же стратегия (например, сохранение формы реалии без пояснения) даёт разные эффекты в разных жанрах и адресных группах. Отсюда практический вывод: семиотико-лингвистическая адекватность достигается не максимальным количеством объяснений, а точечной экспликацией ключевых культурных индексов.

Пример 3 (адресация и речевой этикет). В джадидской прозе обращение и формулы речевого поведения выступают маркерами социальной дистанции и семейной иерархии. При переводе подобные формулы нередко заменяются нейтральными эквивалентами или опускаются, что сохраняет общую информативность, но ослабляет прагматический эффект. Компенсаторные средства в целевом языке (лексические усилители, ремарки, глаголы речи) могут частично восстановить коммуникативную установку, однако культурно-этикетный код полностью не заменяют.

Если рассматривать перевод как межкодovou коммуникацию (Р. Якобсон), то ключевой задачей становится поддержание эквивалентности не «слов», а сообщений, встроенных в разные коды. В практическом плане это проявляется в трёх типовых решениях: (1) сохранение знака (retention/transliteration), (2) функциональный эквивалент (обобщение/нормализация), (3) экспликация (краткое пояснение). Семиотико-лингвистический анализ позволяет оценивать каждое решение по тому, какой слой знака оно сохраняет и какой — теряет.

Пример 2 (исторический регистр/стилистическая маркированность): «chaxo'tka (sil)» → «consumption». В рассказе «Доктур Мухаммаддиёр» лексема «чахо'тка» (с пояснением «сил») относится к историко-медицинскому словарю и одновременно маркирует эпоху: в современном языке нейтральным эквивалентом было бы научное обозначение заболевания. Выбор переводчиком английского «consumption» (а не нейтрального tuberculosis) демонстрирует попытку сохранить временной индекс и книжно-исторический регистр: «consumption» в английской традиции также имеет историческую окраску. Однако даже при удачном терминологическом подборе возможен прагматический сдвиг, если описательная рамка меняет оценку события: пассивно-трагическое «лежал на постели болезни» при

переводе может приобретать оттенок активной «борьбы», что изменяет коннотативный профиль и эмоциональную установку читателя. В терминах Барта денотация сохраняется, тогда как коннотация перераспределяется [3, с. 67–70; 7, с. 23–25].

Отдельно отметим, что в современных работах узбекских исследователей подчёркивается значимость синтактико-семантико-прагматической триады анализа знака, что методически созвучно лингвосемиотическому подходу в переводоведении: знак следует оценивать по форме/организации, значению и коммуникативному эффекту. Данное положение применимо и к переводческим решениям в отношении реалий и маркированной лексики [9, с. 531–533; 10].

Выводы. Семиотико-лингвистическая адекватность художественного перевода может быть определена как сохранение функций знака и его культурных индексов в новой семиосфере, а не только передача денотативного содержания. На материале переводов джадидской прозы показано, что: (1) реалии типа «раганji» требуют баланса между сохранением формы и минимальной экспликацией для декодирования символического слоя; (2) исторически маркированные единицы типа «схао‘тка» могут иметь удачный эквивалент в целевом языке («consumption»), однако оценочные сдвиги способны изменить коннотацию; (3) выбор стратегии (сохранение/нейтрализация/пояснение) прямо влияет на прагматический эффект и читательскую интерпретацию. Перспективой дальнейших исследований является расширение корпуса и параметризация типов семиотических потерь и компенсаций в переводах джадидской прозы.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. — (укажите использованное издание).
2. Пирс Ч. Избранные философские произведения. — М.: Прогресс, 1992. — С. 201–230.
3. Барт Р. Элементы семиологии. — М.: (укажите издание) / Barthes R. *Elements of Semiology*. — New York: Hill and Wang, 1977. — P. 65–80.
4. Лотман Ю. М. Семиосфера. — СПб.: Искусство-СПБ, 2000. — С. 132–168.
5. Якобсон Р. О лингвистических аспектах перевода // *On Translation* / ed. by R.A. Brower. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959. — P. 232–239.
6. Ньюмарк П. Учебник перевода / *A Textbook of Translation*. — London: Prentice Hall, 1988. — P. 90–100.
7. Baker M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. 2nd ed. — London: Routledge, 2011. — P. 20–35.
8. Venuti L. *The Translator's Invisibility*. — London; New York: Routledge, 1995. — P. 18–42.
9. Quraqova Sh. D. *Semiotic maydondagi piktogramma va ramzlar* // *Oriental Renaissance*. — 2023. — 3(5). — В. 531–536.
10. Kalandarov M.S., Arifdjanov Z.T. *Semiotika tilshunoslik va adabiyotshunoslikdagi o‘rni (So‘z va ma’noga turli yondoshuvlar)*. — Zenodo, 2025. DOI: 10.5281/zenodo.15735424.
11. «Кеча ва кундуз». — Тошкент: Ilm-ziyo-zakovat, 2019.
12. *Night and Day: A Novel* / Trans. Christopher Fort. — (укажите выходные данные из вашего экземпляра).
13. Kurzman C. (ed.). *Modernist Islam, 1840–1940: A Sourcebook*. — Oxford: Oxford University Press, 2002. — (раздел с переводом джадидской прозы).
14. Wang M. *Linguistic Semiotics*. — Beijing: Peking University Press, 2020.

PERSUASIVE AND MANIPULATIVE LANGUAGE IN POLITICAL WAR NEWS HEADLINES

Kamolova Kamola Xurshid qizi,

Student of Bukhara State University,
Faculty of foreign languages, 2nd year student

Abstract. This article investigates the linguistic resources through which political war news headlines persuade and, at times, manipulate their audiences. Taking the headline as the most concentrated site of evaluative meaning in a news text, the study applies a Critical Discourse Analysis framework to a corpus of 180 English-language headlines drawn from coverage of recent armed conflicts. Seven analytical categories are examined: lexical selection, conceptual metaphor, agency and passivisation, modality, presupposition, evaluative naming, and selective quotation. The findings show that persuasion and manipulation are not separate vocabularies but a continuum: the same grammatical and lexical devices that legitimately foreground a position can, when their operation is hidden, steer readers toward conclusions they have not consciously weighed. The article argues that critical headline literacy is a necessary component of responsible news consumption in wartime.

Keywords: war headlines, critical discourse analysis, persuasion, manipulation, framing, media language, ideology.

УБЕЖДАЮЩИЙ И МАНИПУЛЯТИВНЫЙ ЯЗЫК В ЗАГОЛОВКАХ ПОЛИТИЧЕСКИХ И ВОЕННЫХ НОВОСТЕЙ

Аннотация. В статье исследуются языковые средства, с помощью которых заголовки политических военных новостей убеждают и порой манипулируют аудиторией. Рассматривая заголовок как наиболее концентрированный участок оценочного смысла, автор применяет метод критического дискурс-анализа к корпусу из 180 англоязычных заголовков. Результаты показывают, что убеждение и манипуляция образуют не два разных языка, а единый континуум, в котором одни и те же грамматические и лексические средства могут как аргументировать, так и скрыто направлять читателя.

Ключевые слова: военные заголовки, критический дискурс-анализ, убеждение, манипуляция, фрейминг, язык СМИ, идеология.

SIYOSIY VA HARBIY YANGILIKLAR SARLAVHALARIDA ISHONTIRUVCHI VA MANIPULYATIV TIL

Annotatsiya. Ushbu maqolada siyosiy urush yangiliklari sarlavhalari auditoriyani ishontirish va ba'zan manipulyatsiya qilish uchun foydalanadigan til vositalari tahlil qilinadi. Sarlavha yangilik matnidagi baholovchi ma'noning eng zich joylashgan qismi sifatida qaralib, tadqiqotda tanqidiy diskurs tahlili usuli so'nggi qurolli mojarolarni yoritishdan olingan 180 ta inglizcha sarlavhadan iborat korpusga qo'llaniladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ishontirish va manipulyatsiya ikki alohida til emas, balki yagona uzluksizlik bo'lib, bir xil grammatik va leksik vositalar ham asosli ravishda fikrni ilgari surishi, ham o'quvchini yashirin tarzda muayyan xulosaga yo'naltirishi mumkin.

Kalit so'zlar: urush sarlavhalari, tanqidiy diskurs tahlili, ishontirish, manipulyatsiya, freyming, OAV tili, mafkura.

Introduction. In armed conflict, the contest over territory is accompanied by a quieter but equally consequential contest over meaning. News headlines stand at the centre of this second front. They are the first and for many readers the only part of a report that is actually consumed, and they must compress a complex event into a handful of words that simultaneously inform, attract attention, and orient the reader toward a particular interpretation.

Because of this compression, the headline is a privileged object for the study of persuasion. Every lexical choice excludes an alternative; every grammatical structure assigns or withholds responsibility; every metaphor imports a frame. War headlines intensify these pressures, since the events they describe are morally charged,

politically contested, and emotionally volatile. The same incident may be headlined as a “strike,” an “operation,” a “massacre,” or a “tragedy,” and each choice positions the reader before any argument is made [1; 359-p].

This article asks how war headlines move along the spectrum from legitimate persuasion to covert manipulation. The distinction adopted here is functional rather than moralistic: persuasion presents a position openly and leaves the reader free to disagree, whereas manipulation conceals its own operation and exploits the reader’s limited time, attention, and background knowledge. The aim is to identify the recurrent linguistic devices that enable this movement and to assess what they reveal about the ideological work performed by the press in wartime.

Literature Review. The analysis of media language as a carrier of ideology is grounded in Critical Discourse Analysis (CDA), which treats discourse as a form of social practice that both reflects and reproduces power relations. Fairclough’s account of media discourse establishes that the apparent neutrality of news is itself a constructed effect, achieved through naturalised conventions that present partial selections as common sense. Van Dijk’s socio-cognitive strand extends this insight by linking discourse structures to underlying ideologies. His “ideological square” describes a polarising pattern in which positive properties of the in-group and negative properties of the out-group are systematically emphasised while their opposites are muted. War reporting offers an almost pure realisation of this template, dividing the field into legitimate “us” and threatening “them.” Framing theory supplies a complementary vocabulary. Entman’s influential definition treats framing as the selective elevation of certain aspects of reality to promote a particular interpretation. A headline frame answers, in advance, the questions of who acted, who suffered, and who is to blame. Conceptual Metaphor Theory, in turn, shows that such frames are frequently carried by metaphor: describing migration caused by war as a “flood” or an enemy as a “cancer” imports an entire structure of expectation and response [2].

A more critical lineage, associated with the propaganda model of Herman and Chomsky, argues that systematic filtering pushes coverage toward elite and state interests, so that the framing of foreign wars tends to align with the foreign-policy priorities of the outlet’s home state. Subsequent work in critical linguistics and the language of news – including studies of newspaper language and of news production routines – has documented the concrete grammatical mechanisms, such as passivisation and nominalisation, through which agency is foregrounded or erased. The present study draws these traditions together, using CDA as its overarching method while borrowing framing and metaphor analysis as descriptive tools.

Methodology. The study adopts a mixed qualitative–quantitative design within a CDA framework. A corpus of 180 headlines was compiled from the war coverage of six widely circulated English-language outlets across two recent conflict news cycles. Headlines were selected from front-page and online lead positions to ensure prominence, and were stored with minimal contextual metadata (outlet type, date, conflict) while outlet identities were anonymised so that attention would remain on linguistic form. Each headline was coded along seven analytical categories derived from the literature: lexical selection the evaluative loading of nouns and verbs; conceptual metaphor; agency, including active versus passive voice and nominalization; modality – markers of certainty, obligation, and speculation; presupposition – content smuggled in as given rather than asserted; evaluative naming – the labels assigned to actors (“militants,” “forces,” “rebels,” “defenders”); and selective quotation – whose words are placed in the privileged headline slot [3; 51-p].

Coding proceeded in two passes. The first pass was quantitative, recording the presence or absence of each device to establish frequency distributions. The second pass was interpretive, reading individual headlines closely to reconstruct the frame each device supported and to judge whether the device operated transparently (persuasion) or covertly (manipulation). To reduce subjectivity, ambiguous cases were retained and reported rather than forced into a category, and counter-examples were tracked alongside dominant patterns [4].

Experiment and Analysis. The quantitative pass revealed that no headline in the corpus was stylistically neutral; every item carried at least one evaluative device, and the majority combined three or more. The most frequent devices were evaluative naming and lexical selection, followed by agency manipulation through passivisation. The distribution across the seven categories is summarised in the table below.

Analytical device	Frequency (%)	Primary function
Evaluative naming of actors	81%	In-group / out-group split
Lexical selection (loaded verbs/nouns)	76%	Moral pre-positioning
Agency deletion (passive / nominalisation)	54%	Responsibility concealment

Analytical device	Frequency (%)	Primary function
Conceptual metaphor	47%	Frame importation
Presupposition	39%	Embedding contested claims
Modality shifts	33%	Manufacturing certainty
Selective quotation	28%	Voice privileging

Table 1. Frequency of persuasive–manipulative devices in the 180-headline corpus.

Evaluative naming emerged as the single most pervasive device. The choice between “militants” and “fighters,” or between “regime” and “government,” performs the in-group/out-group division before any factual claim is examined. Crucially, such naming masquerades as mere description, which is precisely what shifts it toward the manipulative end of the spectrum: the evaluation is delivered as if it were a neutral label.

Lexical selection in the verb slot proved equally consequential. Verbs such as “pound,” “unleash,” and “storm” dramatise and intensify, while euphemistic alternatives such as “engage,” “neutralise,” and “target” sanitise the same actions. The selection systematically tracked the in-group/out-group line: the favoured side “responds” and “defends,” while the disfavoured side “attacks” and “strikes.”

Agency deletion was the clearest manipulative mechanism. Passive constructions such as “Civilians killed in overnight shelling” and nominalisations such as “Deadly blast hits market” report the consequence while suppressing the actor. In the corpus, agency was overwhelmingly retained when the disfavoured side acted and deleted when the favoured side acted, producing an asymmetry that no individual headline announces but that the pattern makes unmistakable [5].

Metaphor and presupposition operated more subtly. Natural-force metaphors recast deliberate political decisions as inevitable phenomena, dissolving responsibility into weather. Presupposition embedded contested propositions inside definite descriptions and temporal clauses – for example, a phrase such as “the ongoing terror campaign” presupposes both that a campaign exists and that it is terror, leaving the reader nothing to agree to and therefore nothing to contest [6].

Taken together, the findings support the continuum hypothesis. The same device can sit at either end depending on its visibility: a clearly attributed, openly evaluative headline persuades, while the identical evaluation delivered through a naturalised label, a deleted agent, or a buried presupposition manipulates. The corpus suggests that war headlines lean heavily toward the covert end, not through isolated deception but through the cumulative, patterned distribution of these ordinary linguistic resources [7].

Conclusion. This study set out to determine how political war news headlines move between persuasion and manipulation. The analysis shows that the two are not separated by a special manipulative vocabulary but by the visibility of otherwise ordinary linguistic choices. Evaluative naming, loaded verbs, agency deletion, metaphor, and presupposition each become manipulative at the point where their evaluative work is concealed and presented as neutral reporting. The practical implication is that critical headline literacy – the habit of asking who is named how, who acts, who is hidden, and what is assumed – is an essential civic skill in wartime, when the stakes of interpretation are highest and the time available for it is shortest. For researchers, the headline remains an unusually efficient site for tracing the larger ideological orientation of an outlet. The findings are bounded by the size and language of the corpus and by the interpretive nature of the method; future work could extend the analysis comparatively across languages and outlets, and could pair textual analysis with reception studies that test how readers actually respond to the devices identified here. What the present analysis establishes is that the persuasive force of a war headline lies less in what it openly argues than in what it quietly arranges for the reader to assume [8].

REFERENCES:

1. van Dijk, T. A. (2006). *Discourse and Manipulation*. *Discourse & Society*, 17(3), 359–383. // <https://doi.org/10.1177/0957926506060250>
2. van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage. // <https://discourses.org/wp-content/uploads/2022/06/Teun-A.-van-Dijk-1998-Ideology.-A-Multidisciplinary-Approach.pdf>

LINGUISTICS

3. Entman, R. M. (1993). *Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm*. *Journal of Communication*, 43(4), 51–58. // <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x>
4. Herman, E. S., & Chomsky, N. (1988). *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon Books.
5. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
6. Reah, D. (2002). *The Language of Newspapers* (2nd ed.). London: Routledge.
7. Richardson, J. E. (2007). *Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
8. Bell, A. (1991). *The Language of News Media*. Oxford: Blackwell.

UDK 415.412.51=20(021)

METAFORIK TERMINLAR: PARADIGMATIK MUNOSABATLAR VA POLIFUNKSIONALLIK

Suyarova Nargiza Yuldoshevna,
Qarshi davlat universiteti dotsenti,
Filologiya fanlari doktori, professor **Tursunali Jumayev taqrizi asosida**
suyarovanargiza345@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada metaforik terminlarning paradigmatic munosabatlari va polifunksionalligi, fan va texnika sohalarida yaqqol namoyon bo'lishi. Shuningdek, ingliz va o'zbek tillaridagi metaforik terminlarning o'zaro bog'liqligi tushunchalarni shakllantirishning kognitiv mexanizmlarining universalligi, shuningdek, metaforik terminlarning polifunksionalligi ularning muloqot vaziyatiga ko'ra turli vazifalarni bajara olishida namoyon bo'lishi, hamda ularning to'g'ri va samarali ishlatilishiga ahamiyat berilganligi aytib o'tilgan.

Kalit so'zlar: metafora, metaforik termin, paradigmatic munosabat, polifunksiya, giperonim, giponim, sinonim, antonym.

METAPHORICAL TERMS: PARADIGMATIC RELATIONS AND POLYFUNCTIONALITY

Abstract. This article examines the paradigmatic relations and polyfunctionality of metaphorical terms, as well as their prominent manifestation in the fields of science and technology. The study highlights the interrelationship of metaphorical terms in the English and Uzbek languages, emphasizing the universality of the cognitive mechanisms involved in concept formation. Furthermore, the polyfunctionality of metaphorical terms is shown through their ability to perform various functions depending on the communicative context. Particular attention is paid to the importance of their accurate and effective use in professional and scientific communication.

Keywords: metaphor, metaphorical term, paradigmatic relation, polyfunctionality, hyperonym, hyponym, synonym, antonym.

МЕТАФОРИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ: ПАРАДИГМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И ПОЛИФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ

Аннотация. В данной статье рассматриваются парадигматические отношения и полифункциональность метафорических терминов, а также их яркое проявление в сферах науки и техники. Особое внимание уделяется взаимосвязи метафорических терминов в английском и узбекском языках, что свидетельствует об универсальности когнитивных механизмов формирования понятий. Кроме того, полифункциональность метафорических терминов проявляется в их способности выполнять различные функции в зависимости от коммуникативной ситуации. Подчеркивается важность их правильного и эффективного использования в научной и профессиональной коммуникации.

Ключевые слова: метафора, метафорический термин, парадигматические отношения, полифункциональность, гипероним, гипоним, синоним, антоним.

Kirish. Ingliz va o'zbek tillaridagi metaforik terminlar paradigmatic munosabatlarning murakkab tizimini o'zida namoyon qiladi, ularning asosida semantik derivatsiya, analogiya va assotsiativ ma'no kengayishi jarayonlari yotadi. Ularning polifunksionalligi bir atamaning metaforik asosni saqlagan holda turli kontekstlarda faoliyat ko'rsatishi, ammo qo'llanish sohasiga qarab ma'noni o'zgartirishi bilan namoyon bo'ladi.

Terminologik tizimlar tahlili shuni ko'rsatadiki, metaforik terminlar giperonimlar, giponimlar, sinonimik va antonimik qatorlarni o'z ichiga olgan iyerarxik paradigmalariga uyushishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi bridge ("ko'priq") atamasi texnik kontekstda mexanizmning ikki qismini bog'laydigan konstruksiya elementini (bridge circuit - elektronkada ko'priq sxemasi), raqamli texnologiyalarda tarmoq aloqasini (network bridge), ijtimoiy diskursda vositachilik ma'nosini (bridge the gap – uzilishni bartaraf etish)ni anglatadi. O'zbek tilida shunga o'xshash model ko'priq atamasi bilan kuzatiladi, u ham jismoniy inshootni, ham g'oyalar, texnologiyalar

yoki jarayonlar o'rtasidagi ramziy bog'lanishni anglatishi mumkin (bilimlar ko'prigi - bilimlar ko'prigi, madaniy ko'prik – madaniy ko'prik).

Metaforik terminlarning polifunksionalligi, ayniqsa, fan va texnika sohalarida yaqqol namoyon bo'ladi. Ingliz tilidagi *root* (ildiz) atamasi dastlab biologiyada qo'llanilgan, ammo keyinchalik matematika (square root - kvadrat ildiz), dasturlash (root directory - ildiz direktoriyasi) va tilshunoslikka (root word – ildiz so'z) o'tkazilgan. O'zbek tilida ham xuddi shunday jarayon xuddi shu kontekstlarda qo'llanuvchi ildiz termini bilan kuzatiladi (ildiz kvadrati - kvadrat ildiz, ildiz katalogi - o'zak direktoriyasi, ildiz so'z – o'zak so'z).

Bir paradigma doirasidagi metaforik terminlar o'rtasidagi aloqalar turlicha bo'lishini ko'rishimiz mumkin. Ingliz tilida esa bir konsept turli darajadagi rasmiylik va ixtisoslashuvga ega bo'lgan bir nechta terminlar bilan ifodalanganda sinonimiyani yuqori darajasi kuzatiladi. Masalan, axborot texnologiyalari sohasida *firewall* terminini *security barrier* bilan almashtirish mumkin, o'zbek tilida esa *olov devori* ekvivalenti yagona birlashtirilgan shaklini saqlab qoladi.

Metaforik terminlar tarkibidagi antonimik munosabatlar binar tushunchalarni aks ettiruvchi oppozitsiyalarda namoyon bo'ladi. Masalan, *black hat* atamasi ingliz tilida noqonuniy harakatlar bilan shug'ullanuvchi xakerni, *white hat* esa bilimlardan ezgulik yo'lida foydalanuvchi *kiberxavfsizlik bo'yicha mutaxassisni* anglatadi. O'zbek tilida shunga o'xshash dixotomiya *qora shapka* va *oq shapka* konstruksiyalari orqali ifodalanadi, biroq kundalik terminologiyada bu ifodalar kamroq uchraydi.

Quyidagi jadvalda ingliz va o'zbek tillaridagi metaforik terminlarning paradigmatic munosabatlari, ularning giperonimik, giponimik, sinonimik va antonimik munosabatlari ko'rsatilgan:

1-jadval.

Ingliz va o'zbek tillarida metaforik terminlarning paradigmatic munosabatlari
Metaforik terminlarning leksik-semantik munosabatlari

Asosiy kontsept	Giperonim	Giponim	Sinonimlar	Antonimlar
KO'PRIK (BOG'LANISH)	Bridge, ko'prik	Network bridge, madaniy ko'prik	Link, connector, bilimlar bog'lamasi	Barrier, to'siq
ILDIZ (ASOS)	Root, ildiz	Square root, root directory, ildiz kvadrati	Base, foundation, asos	Surface, yuza
OLOV (XAVFSIZLIK)	Firewall, olov devori	Security barrier, himoya devori	Protection system, himoya tizimi	Breach, tizim zaifligi
HAKER (ETIKA)	Hacker, haker	Black hat, white hat, qora shapka, oq shapka	Cyber expert, kiber mutaxassis	Ethical hacker, axloqiy haker

Demak, metaforik terminlar murakkab paradigmatic strukturaga ega bo'lib, u giperonimiya, giponimiya, sinonimiya va antonimiya hodisalari hisobiga shakllanadi. Ularning polifunksionalligi turli sohalarida semantik moslashuvchanlik bilan bog'liq bo'lib, bu ularni tillararo muloqot va kasbiy atamalarning moslashuvchan vositasiga aylantiradi.

Ingliz va o'zbek tillaridagi metaforik terminlarning o'zaro bog'liqligi tushunchalarni shakllantirishning kognitiv mexanizmlarining universalligini, shuningdek, tilning fan va texnologiyalarning o'zgaruvchan voqeliklariga moslashish qobiliyatini tasdiqlaydi.

Bu borada olib borilayotgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, terminlarning polifunksionalligi ularning paradigmatic munosabatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu ularning yangi kontekstlarda kengayish va o'zgarish imkoniyatlarini belgilaydi.

Ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi terminologik ko'chishlar tahlili shuni ko'rsatadiki, morfologik tuzilishdagi farqlarga qaramay, metaforik terminlarning konseptual asosi o'zgarishsiz qoladi, bu esa ularning tillararo o'ziga xosligini saqlab qolishga yordam beradi.

Metaforik terminlar paradigmatic munosabatlarining chuqurligi ularning turli semantik maydonlar bilan o'zaro ta'sirga kirishish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Ingliz va o'zbek tillarida dastlab bir sohaga oid terminlar turli kasbiy diskurslarga qo'shib, o'z ma'nosini kengaytirishi mumkin. Bu jarayon tilga mavjud tushunchalarni yangi voqeliklarga moslashtirish imkonini beruvchi kognitiv metaforaning universal mexanizmlari tufayli sodir bo'ladi.

Masalan, inglizcha *cloud* atamasi dastlab tabiiy ma'noda bulutni anglatgan, ammo raqamli texnologiyalarning rivojlanishi bilan IT sohasida yangi ma'noga ega bo'ldi (*cloud computing, cloud storage*). O'zbek tilida ham xuddi shunday *bulut* atamasi mavjud bo'lib, u axborot texnologiyalarida ham qo'llaniladi (bulutli texnologiyalar, *bulutli server*). Ushbu atamaning polifunksionalligi uning nomoddiy, ammo bir vaqtning o'zida sig'imli va qulay bo'lgan narsa g'oyasini yetkazish qobiliyati bilan chambarchas bog'liq ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Polifunksionallikning yana bir yorqin misoli *virus* atamasi bilan bog'liq. Tibbiyotda bu atama kasalliklarni keltirib chiqaradigan yuqumli *agentni* anglatadi, ammo axborot texnologiyalari sohasida u zararli dasturiy ta'minotni (computer virus) ifodalash uchun moslashtirilgan. O'zbek tilida *virus* termini bilan ham xuddi shunday jarayon kuzatilib, u ham tibbiy kontekstda (*gripp virusi – gripp virusi*), ham kompyuter sohasida (kompyuter virusi - kompyuter virusi) qo'llaniladi.

Metaforik terminlarning paradigmatic munosabati ularning kengayishi jarayonida shakllanadigan konseptual oppozitsiyalarda ham namoyon bo'ladi. Ingliz tilida *light* atamasi ham fizik hodisani (*yorug'lik*), ham ramziy tushunchani (bilim, haqiqat – *to shed light on something*) anglatishi mumkin. O'zbek tilida uning muqobili bo'lgan *yorug'lik* ham shunga o'xshash vazifani bajarib, ham jismoniy, ham aqliy *yorug'lik* (*yorug'likka chiqarish, ilm nuri*) bilan bog'liq iboralarda qo'llaniladi.

Metaforik terminlarning paradigmatic munosabatlarini ko'rib chiqish ham tillaro interferensiya qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi. Ingliz tilida boshqa tillardan atamalarni o'zlashtirish va keyinchalik ularning ma'nolarini moslashtirish kabi holatlar tez-tez uchraydi. Masalan, sanskrit tilidan o'zlashgan *guru* so'zi dastlab ma'naviy ustoz ma'nosini ifodalagan bo'lsa, zamonaviy tilda muayyan soha mutaxassisini anglatuvchi atamaga aylangan (*marketing guru, IT guru*). O'zbek tilida an'anaviy ravishda qo'llanilib kelayotgan, o'qituvchini anglatuvchi ustoz atamasi ham xuddi shunday vazifani bajaradi, ammo zamonaviy kontekstlarda yuqori darajadagi mutaxassisni (*biznes ustози*) kabi termin orqali ifodalash uchun ham qo'llanilishi mumkin.

Bu kabi misollar metaforik terminlar polifunksionallik xususiyatiga ega bo'lib, nafaqat bir til doirasida murakkab paradigmatic aloqalarni shakllantirishi, balki turli lingvomadaniy tizimlarda ham moslashuvchan va universal tushunchalar sifatida ham namoyon bo'lishini tasdiqlaydi.

2-jadval.

Metaforik terminlarning paradigmatic bog'lanishlarining kengaytirilgan jadvali
Metaforik terminlarning leksik-semantik xususiyatlari

Asosiy kontsept	Giperonim	Giponim	Sinonimlar	Antonimlar	Polisemiya
BULUT	Cloud, bulut	Cloud storage, bulutli texnologiya	Virtual space, raqamli maydon	-	Tabiiy hodisa → IT-konsept
VIRUS	Virus	Computer virus, biological virus	Malware, zararkunanda dastur	Antivirus, himoya tizimi	Biologiya → IT
YORUG'LIK	Light, yorug'lik	Light source, nur manbai	Knowledge, ilm nuri	Darkness, zulmat	Fizik hodisa → Bilim
USTOZ	Guru, ustoz	Marketing guru, biznes ustози	Expert, mutaxassis	-	Ruhiy o'qituvchi → Kasbiy ekspert

Shunday qilib, metaforik terminlar yuqori darajadagi semantik va tarkibiy moslashuvchanlikka ega bo'lgan dinamik kategoriyadir. Ularning paradigmatic munosabatlari turli kognitiv sohalar o'rtasida aloqa o'rnatishga imkon beradi, bu esa ularning yangi voqeliklarga moslashishini ta'minlaydi.

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, terminlarning polifunksionalligi nafaqat ularning ichki tuzilishi, balki tashqi omillar, jumladan, ilmiy-texnik taraqqiyot va madaniy o'zgarishlar bilan ham bog'liq.

Ingliz va o'zbek tillaridagi terminlar tahlili shuni tasdiqlaydiki, morfologik tuzilishidagi farqlarga qaramay, ularning paradigmatic munosabatlarining konseptual modeli universal bo'lib qolmoqda.

Tillararo o'zlashmalar va metaforik terminlarning moslashuvi konseptlarning asl semantik asosini saqlagan holda yangi terminologik tizimda integratsiyalashuv jarayonini ko'rsatadi.

Metaforik terminlar terminologik tizimlar doirasida murakkab paradigmatic munosabatlarga kirishish qobiliyatiga ega bo'lgan maxsus leksik kategoriyadir. Bu munosabatlar ularning muayyan kognitiv va tematik

maydonlarga mansubligi, leksik-semantik derivatsiya imkoniyati, shuningdek, turli diskursiv kontekstlarda polifunksionallik darajasi bilan belgilanadi.

Metaforik terminlarning paradigmatic aloqalari ularning sinonimik, antonimik va giponimik munosabatlarga kirishib, ilmiy va kasbiy sohada tushunchalarning tizimli tizimini shakllantirish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Masalan, ingliz va o'zbek terminologiyasida umumiy obrazli modellar bilan birlashtirilgan metaforik terminlar guruhlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Xususan, iqtisodiy sohada harakat konsepsiyasiga asoslangan metaforalar keng qo'llaniladi: *economic growth* (iqtisodiy o'sish), *market fluctuations* (bozor tebranishlari), *capital flow* (kapital harakati), bu esa iqtisodiy jarayonlarni dinamik hodisa sifatida tasavvur qilishni o'zida aks ettiradi. Xuddi shunday model o'zbek tilida ham kuzatiladi: *iqtisodiy o'sish*, *bozor tebranishlari*, *kapital oqimi* va boshqalar.

Metaforik terminlarning polisemiyasi ularning turli diskursiv muhitlarda qayta idrok etilishi va moslashuvchanligi bilan belgilanadi. Dastlab bir bilim sohasiga birlashtirilgan terminologik metafora o'zining konseptual asosini o'zida saqlab qolgan holda boshqa sohada ham qo'llanilishi mumkin, ammo yangi funksional bo'yoqlarga ega bo'ladi. Masalan, ingliz tilida *bottleneck* (so'zma – so'z "shisha bo'g'zi") atamasi dastlab logistikada ishlab chiqarish jarayonlaridagi tor joylarni belgilash uchun ishlatilib kelindan bo'lsa, ammo keyinchalik axborot texnologiyalari (CPU *bottleneck* – protsessor unumdorligidagi tor joy) va menejmentda (*organizational bottleneck* – ma'muriy tor joy) kabi termenlar qo'llanila boshlandi. O'zbek tilida xuddi shunday jarayonlar tizim tiqilinch joyi, boshqaruv to'siqlari kabi o'zlashma terminlarda ham kuzatiladi.

Metaforik terminlarning polifunksionalligi ularning muloqot vaziyatiga ko'ra turli vazifalarni bajara olishida namoyon bo'ladi. Demak, ilmiy diskursda metaforik terminlar bilimlarni kategoriyalashtirishning kognitiv vositasi sifatida, ommabop fan yoki ta'lim muhitida esa murakkab hodisalarni ko'rgazmali tushuntirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Masalan, fizikada *black hole* (qora tuynuk) atamasi dastlab qat'iy ilmiy ma'noda qo'llanilib kelingan bo'lsa, ommaviy madaniyat va adabiyotda yutib yuboradigan va o'rganilmagan narsaga nisbatan metaforik ma'no kasb etdi. O'zbek tilida ham semantikaning xuddi shunday kengayishi kuzatiladi: qora tuynuk nafaqat astrofizik kontekstda, balki tushuntirib bo'lmaydigan hodisalar yoki moliyaviy yo'qotishlarni tasvirlash uchun ham ishlatilishi mumkin.

Metaforik terminlarning paradigmatic munosabatlari va polifunksionalligini tahlil qilish ularning tilda amal qilish qonuniyatlarini aniqlash, shuningdek, ilmiy va texnologik taraqqiyot sharoitida terminologik tizimlar rivojlanishining mumkin bo'lgan vektorlarini bashorat qilish imkonini beradi.

Metaforik terminlar tilning kognitiv va leksik-semantik apparatining ajralmas qismi bo'lib, ko'p qatlamli semantik munosabatlar tizimiga ega. Ularning paradigmatic tashkil etilishi turli terminlarni assotsiativ va strukturaviy munosabatlarning yagona tarmog'iga birlashtiruvchi konseptual aloqalar asosida shakllanadi. Bu aloqalar metaforik terminlarning turli kontekstlarda amal qilishini belgilaydi va ularning qo'llanish vaziyatiga ko'ra ko'p qirrali ma'nolarni ifodalash qobiliyatini ta'minlaydi.

Metaforik terminlarni paradigmatic tartibga solishning eng muhim jihati ularning sinonimik qatorlar doirasida o'zaro bog'liqligidir. Turli tillarda konseptual konvergensiya hodisasini kuzatishimiz mumkin, bunda ma'no jihatdan o'xshash metaforalar bir xil tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, ingliz tilida *breakthrough* ("yorib o'tish") atamasi va uning muqobili *milestone* ("marra") ilm-fan yoki biznesdagi muhim yutuqni anglatishi mumkin bo'lsa, o'zbek tilida yutuq va burilish nuqtasi atamalari qo'llanilib, shunga o'xshash ma'noni anglatadi.

Metaforik terminlar tarkibidagi antonimik munosabatlar narsa-predmet yoki jarayonlarning qarama-qarshi xususiyatlarini ifodalovchi tushunchalarning zidlanishi asosida shakllanadi. Iqtisodiy sohada, masalan, iqtisodiy jarayonlarning davriyligini aks ettiruvchi *boom* ko'tarilish) va *recession* (pasayish) atamalari bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladi. O'zbek tilida shunga o'xshash munosabatlar o'sish (o'sish) – tanazzul tanazzul) juftliklari bilan ifodalanadi, bunda semantik qarama-qarshilik tegishli kognitiv sxemalar bilan qo'llab-quvvatlanadi.

Giperonimik va giponimik munosabat metaforik terminlarning iyerarxik joylashuvida namoyon bo'ladi. Giperonim kengroq konseptual kategoriyani qamrab oladi, giponim esa uning xususiy jihatlaridan birini aniqlashtiradi. Masalan, ingliz tilida *network* (tarmoq) ijtimoiy tarmoq (ijtimoiy tarmoq) va neyron tarmoq (neyron tarmoq) kabi atamalar uchun giperonim bo'lsa, o'zbek tilida tarmoq atamasi ijtimoiy tarmoq va neyron tarmoq kabi bir nechta semantik yo'nalishlarni qamrab oladi.

Metaforik terminlarning polifunksionalligi ularning muloqotning turli registrlariga moslasha olishi va fan sohalari o'rtasida o'tish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Bir xil atama texnik, iqtisodiy, tibbiy yoki gumanitar kontekstda ishlatilishi mumkin, shu bilan birga turli xil ma'no yukini oladi. Masalan, *meltdown* (erish) atamasi

yadro fizikasida reaktorning favqulodda vayron bo'lish jarayonini, psixologiyada asabiy buzilishni, iqtisodiyotda esa moliyaviy tizim inqirozini anglatadi. O'zbek tilida shunga o'xshash ko'p ma'nolilik erib ketish terminida kuzatiladi, u tuzilmaning buzilishining jismoniy jarayonini ham, hissiy inqirozni ham anglatishi mumkin.

Polifunksionallikning qo'shimcha xususiyati bir metaforik terminning turli nutq uslublarida – ilmiy diskursdan tortib to so'zlashuv tiligacha qo'llanilishi mumkinligidir. Masalan, ingliz tilida *threshold* (bo'sag'a) atamasi muhandislikda yuklamaning kritik darajasini, tibbiyotda organizmning qo'zg'atuvchiga sezgirlik darajasini, ijtimoiy ritorikada esa hodisaning minimal darajasini anglatadi. O'zbek tilida xuddi shunday ma'no o'zgarishi chegara atamasida kuzatiladi, u o'lchovlarda ham jismoniy chegarani, ham chegaraviy qiymatni ifodalashi mumkin.

Metaforik terminlar-bir soha tushunchasining nomini boshqa soha hodisasining o'xshashlik asosida ko'chirishimiz natijasida hosil bo'ladigan terminlardir. Paradigmatik munosabat terminlarning o'zaro ma'no jihatdan bog'lanishligi va undan tashqari bir-birining o'rnida qo'llay olishimiz imkoniyatini beradi. Metaforik terminlar esa ma'lum bir terminologik tizimning ichida boshqa terminlar bilan paradigmatic qator hosil qiladi. Paradigmatik munosabatlar – bu til birliklarining bir-biriga o'rnini bosuvchi yoki almashib foydalaniladigan birliklar bo'lgan munosabatlardir. Polifunksionallik esa bu til birliklarining turli vazifalarni bajarish qobiliyatlaridan biri hisoblanadi. Ya'ni, bir so'z yoki ifodaning bir necha ma'no va funksiyani bajara olishi mumkinligidir. Xullas paradigmatic munosabatlar til birliklari o'rtasidagi tanlov va almashinuvni, polifunksionallik esa bir til birligining bir nechta funksiyalarini bajara olish qobiliyatini ko'rsatadi. Bu ikki tushuncha o'z navbatida tilning murakkab tuzilishini, undan tashqari esa boyligini tushunishimizda judayam muhim ahamiyat kasb etadi. Metaforik terminlarning paradigmatic xususiyati ularning terminologik tizimidagi boshqa terminlar bilan ma'noviy munosabatga kirishishida namoyon bo'lishini ko'rishimiz mumkin. Polifunksionalligi esa bir terminning turli fan sohalarida undan tashqari nutqiy vaziyatlarda bir nechta vazifani bajarishda ko'rinadi. Bu xususiyatlar esa o'z navbatida terminlarning til boyligini oshirish undan tashqari ilmiy tushunchalarni yanada aniqroq ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Арутюнова Н.Д. *Метафора и дискурс. Теория метафоры.* – М., 1990.
2. Арутюнова Н. Д. *Метафора. Лингвистический энциклопедический словарь.* – М.: Прогресс, 1990.
3. Базылев В.Н. *Новая метафора языка (Семиотико-синергетический аспект): Дис. д-ра филол. ... наук.* – М., 1999.
4. Гребенкина О.С. *Коммуникативно-прагматическая интерпретация многозначного высказывания с позиций контрадиктно-синергетического подхода: Дис. канд. филол. ... наук.* – Пермь, 2002.
5. Степанов Ю.С. *В трехмерном пространстве языка.* – М., 1985.
6. Ляпина Т.Б. *Полесьемия в английском языке: теория и практика.* -М.: Akademiya, 2023. - 208 b.
7. *Лингвистический энциклопедический словарь. гл. ред. В.Н. Ярцева.* – 2-е изд., доп. – М.: Большая рос. энцикл., 2002.
8. Кушникова Л.В. *Взаимодействие языков и культур в переводческом пространстве: гештальт-синергетический подход: Дис. д-ра филол. ... наук.* – Пермь, 2004.
9. Макаров М.Л. *Основы теории дискурса.* - М.: Гнозис, 2021. - 280 b.
8. Москальчук Г.Г. *Структура текста как синергетический процесс Дис. д-ра филол. ... наук.* – Барнаул, 1999.
10. Мышкина Н.Л. *Лингводинамика текста (Контрадиктно-синергетический подход): Дис. д-ра филол. ... наук.* – Пермь, 1999.
11. Ортега-и-Гассет Х. *Две главные метафоры / Теория метафоры. Сборник статей* – М.: Прогресс, 1990.
12. Макаров М.Л. *Основы теории дискурса.* - М.: Гнозис, 2021. - 280 b.

THE LANGUAGE OF POLITICAL WAR NEWS HEADLINES

Kamolova Kamola Xurshid qizi,

Student of Bukhara State University,
Faculty of foreign languages, 2nd year student

Abstract. Headlines occupy a privileged position in the architecture of news discourse: they are read first, remembered longest, and frequently consumed in isolation from the articles they introduce. In coverage of armed conflict this gatekeeping function acquires heightened political significance, because the lexical, grammatical and rhetorical choices condensed into a single line can foreground or suppress agency, legitimise or delegitimise the actors involved, and frame violence as either aggression or self-defence. This article examines the linguistic resources through which political war headlines construct meaning. Drawing on critical discourse analysis and media-framing theory, it analyses a purposive sample of English-language headlines reporting interstate and intrastate conflict, attending to naming and labelling, transitivity and agency, nominalisation, passivisation, metaphor, modality, presupposition and evaluative lexis. The analysis demonstrates that headlines are not neutral summaries but compressed ideological statements in which grammatical form itself performs interpretive work. The findings underscore the value of equipping readers, students and translators with the analytical tools needed to read war headlines critically rather than receive them passively.

Keywords: political discourse; news headlines; war reporting; critical discourse analysis; media framing; transitivity; metaphor.

SIYOSIY VA HARBIY YANGILIKLAR SARLAVHALARINING TILI

Annotatsiya. Sarlavhalar yangiliklar diskursi tuzilishida alohida o‘rin tutadi: ular birinchi bo‘lib o‘qiladi, eng uzoq esda qoladi va ko‘pincha o‘zlari kiritayotgan maqoladan ajralgan holda iste‘mol qilinadi. Qurolli mojarolarni yoritishda bu “darvozabonlik” vazifasi alohida siyosiy ahamiyat kasb etadi, chunki bitta qatorga jamlangan leksik, grammatik va ritorik tanlovlar harakat sub’ektini ko‘rsatishi yoki yashirishi, ishtirokchilarni qonuniylashtirishi yoki qoralashi, zo‘ravonlikni esa tajovuz yoxud o‘zini himoya qilish sifatida taqdim etishi mumkin. Maqolada siyosiy urush sarlavhalari ma‘no qurish uchun foydalanadigan til vositalari tahlil qilinadi. Tanqidiy diskurs tahlili va ommaviy axborot freyming nazariyasiga tayangan holda, davlatlararo va davlat ichidagi mojarolarni yorituvchi ingliz tilidagi sarlavhalar maqsadli tanlamasi tekshiriladi: nomlash va yorliqlash, tranzitivlik va agentlik, nominalizatsiya, majhul nisbat, metafora, modallik, presuppozitsiya hamda baholovchi leksika ko‘rib chiqiladi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, sarlavhalar betaraf xulosalar emas, balki grammatik shakli mazmun yaratishda faol ishtirok etadigan ixcham mafkuraviy bayonotlardir.

Kalit so‘zlar: siyosiy diskurs; yangilik sarlavhalari; urushni yoritish; tanqidiy diskurs tahlili; freyming; tranzitivlik; metafora.

ЯЗЫК ЗАГОЛОВКОВ ПОЛИТИЧЕСКИХ И ВОЕННЫХ НОВОСТЕЙ

Аннотация. Заголовки занимают особое место в структуре новостного дискурса: их читают первыми, запоминают дольше всего и часто воспринимают в отрыве от самой статьи. При освещении вооружённых конфликтов эта функция «привратника» приобретает повышенную политическую значимость, поскольку лексические, грамматические и риторические выборы, сжатые в одну строку, способны выдвигать на первый план или скрывать субъект действия, легитимировать или делегитимировать участников и представлять насилие либо как агрессию, либо как самооборону. В статье анализируются языковые средства, посредством которых политические военные заголовки конструируют смысл, на основе критического дискурс-анализа и теории фрейминга.

Ключевые слова: политический дискурс; новостные заголовки; освещение войны; критический дискурс-анализ; фрейминг; транзитивность; метафора.

Introduction. News headlines are among the most consequential sentences in public life. They are the first and for a large share of the audience the only part of an article that is read, scanned in a feed, glimpsed on a screen,

or shared without the accompanying text. As a discrete textual genre the headline must compress an event into a few words, attract attention, and orient the reader's interpretation before the body of the report is encountered. When the event in question is war, this orienting power becomes politically charged. A conflict can be named as an invasion, an incursion, an operation, or a crisis; the same casualties can be reported as people who were killed or who simply died; and the responsible party can be named in subject position or quietly erased through grammar. Each choice carries an implicit argument about who acted, who suffered, and who is to blame. This study is motivated by the observation that the language of war headlines is rarely transparent. Behind the appearance of factual summary lies a dense layer of selection and evaluation that the reader processes almost subliminally [1]. The aim of the article is therefore twofold: first, to identify the principal linguistic devices that recur in English-language political war headlines; and second, to show how these devices operate as instruments of framing rather than as neutral reporting conventions. The central argument is that the headline is best understood not as a miniature of the article but as an autonomous ideological act whose grammar and lexis make claims of their own. The article is organised as follows. Section 2 reviews the relevant scholarship on news language, framing and critical discourse analysis. Section 3 sets out the methodology and the principles by which the sample was assembled. Section 4 presents the analysis, organised around naming, transitivity, nominalisation and passivisation, metaphor, modality and presupposition, and evaluative lexis. Section 5 concludes by drawing the threads together and reflecting on the implications for critical reading and translation [1; 51-p].

Review of the Literature. The scholarly study of news language has long resisted the commonsense assumption that reporting merely mirrors reality. Early work in the critical linguistics tradition argued that every grammatical choice encodes a perspective, and that the apparent neutrality of news prose is itself an ideological accomplishment. Fowler's account of language in the press established that lexical and syntactic patterns systematically structure how readers attribute responsibility and evaluate actors. This insight provided the foundation for subsequent discourse-analytic research on the media. Two complementary frameworks dominate the field. The first is framing theory, most economically captured in Entman's definition of framing as the selection and salience of particular aspects of a perceived reality. A frame promotes a definition of a problem, an interpretation of its causes, a moral evaluation, and a recommended response. The second is critical discourse analysis (CDA), developed by Fairclough, van Dijk and others, which links micro-level textual features to macro-level relations of power and ideology. Van Dijk's studies of news as discourse demonstrated how schematic structures and lexical choices reproduce social attitudes, while Fairclough's analytical model connected the text, its production and consumption, and the wider social order. A distinct but convergent line of inquiry concerns metaphor. Lakoff and Johnson argued that metaphor is conceptual rather than ornamental: the source domain through which we describe an abstract event imports an entire inferential structure. Lakoff's later analysis of the metaphor system that underpinned public justification of war showed how figurative framing can naturalise military action by casting states as persons and conflict as a moral fable of rescue. Studies of the language of newspapers by Reah and of news media by Bell further detailed the formal peculiarities of headlines: their elliptical syntax, omission of articles and auxiliaries, nominal density and reliance on present tense features that increase compression and, with it, the scope for selective emphasis. More recent work has refined these foundations. Richardson's analytical handbook synthesised CDA tools for newspaper analysis, and Bednarek and Caple's account of news values reframed "newsworthiness" itself as something constructed in and through language rather than inhering in events. Taken together, this body of scholarship supports a clear premise: the war headline is a site where linguistic form and political meaning are tightly fused. What the present study adds is a focused, device-by-device account of how that fusion is achieved within the narrow compass of the headline line itself [2].

Methodology. The study adopts a qualitative, discourse-analytic design supplemented by simple frequency observations. A purposive sample of English-language headlines reporting interstate and intrastate armed conflict was assembled to maximise variation in the linguistic devices under examination rather than to achieve statistical representativeness. The unit of analysis is the headline together with, where necessary, its sub-headline (the "deck"), since the two frequently work as a pair. Analysis proceeds on two levels. At the descriptive level, each headline is coded for a set of recurrent features: the naming and labelling of participants and events; transitivity structure (who is represented as the doer of which process, and who as the affected party); the presence of nominalisation and passivisation; metaphorical mapping; modality; presupposition; and evaluative or emotive lexis. At the interpretive level, these features are read against the framing they jointly produce for example, whether agency is foregrounded or suppressed, and whether an actor is legitimised or delegitimised. The analytical categories are drawn from systemic-functional grammar and from established CDA procedure. Transitivity

analysis, in particular, asks how processes (material, verbal, mental, relational) are distributed among participants, because the assignment of grammatical roles is one of the clearest carriers of ideological perspective. Throughout, the comparative method is used: a given headline is set against plausible alternative formulations of the same event, so that the consequences of each choice can be made visible. This contrastive technique guards against the risk of reading meaning into a structure that any neutral writer would have used regardless of stance [3; 51-p].

Analysis and Findings

Naming and labelling. The most immediate ideological choice in a war headline is what to call things. The selection of a noun to designate an event — war, conflict, crisis, operation, offensive — already classifies it. Calling an armed action an operation borrows the orderly, procedural connotation of administration; calling it an invasion foregrounds transgression of sovereignty. The labelling of persons is equally loaded: the same armed individual may be a militant, a fighter, a rebel, a insurgent, a terrorist, or a freedom fighter, and each label encodes a verdict on legitimacy before any argument is made [4].

Transitivity and agency. Transitivity the grammar of who does what to whom — is the engine of attribution. Consider two reconstructed formulations of one event: “Air strikes kill twelve” versus “Twelve die in air strikes.” In the first, air strikes occupy the agent slot but the human launcher is absent; in the second, the dying is grammatically intransitive and the strikes are demoted to a circumstance. Neither names the party that ordered the action. A third variant “Forces of State X kill twelve civilians” restores a responsible agent and an affected, evaluatively marked patient (civilians). The choice among these structures is the choice of how much responsibility the reader is invited to assign, and to whom [5].

Nominalisation and passivisation. Two grammatical resources specialise in concealing agency. Nominalisation converts a process into a noun — the shelling, the bombardment, the killings — so that an action can be referred to without a grammatical subject. A headline such as “Shelling kills six near the border” presents a deadly act with no human author at all. Passivisation achieves a comparable effect by allowing the agent to be deleted: “Six killed in border shelling” foregrounds the victims while the by-phrase naming the perpetrator simply disappears. Where the writer wishes to assign blame, by contrast, the active voice with a named subject is the natural vehicle. The recurrent preference for agentless constructions in casualty headlines is thus not stylistic accident but a systematic pattern with interpretive consequences.

Metaphor and figurative framing. headlines are saturated with metaphor that does silent argumentative work. Military action is routinely described through the vocabulary of natural force — a wave of strikes, a flood of refugees, a storm of shelling — a mapping that recasts deliberate human decisions as impersonal catastrophe and thereby dilutes responsibility. Conversely, diplomacy is often framed as combat (talks collapse, sides clash over terms), importing the win-lose logic of the battlefield into negotiation. Euphemistic metaphor performs a further mitigating function: phrases that recategorise the killing of civilians as a technical by-product soften the moral force of the event. Recognising these mappings is essential, because they pre-structure the reader’s reasoning about cause and blame [6; 25-p].

Modality and presupposition. Headlines manage certainty through modality. Hedging devices reportedly, claims, alleged distribute credibility selectively: an assertion attributed to one side may be hedged while a parallel assertion from another side is presented as fact. Presupposition is subtler still. A headline that asks “Why did State X break the ceasefire?” presupposes, without arguing, that the ceasefire was broken and that State X broke it. Because presupposed content is not the main assertion, it resists challenge and is absorbed by the reader as shared background. Quotation marks so-called scare quotes around a contested term (“peacekeeping” mission) signal distance and invite skepticism without an explicit claim [7].

Evaluative and emotive lexis Finally, evaluative vocabulary marks events and actors as good or bad along intensity scales. Numbers are foregrounded (dozens, scores, at least 40) to convey magnitude, and adjectives such as brutal, indiscriminate or surgical assign moral colour. The very same strike may be precise in one outlet and indiscriminate in another. Across the sample these devices do not appear in isolation; a single headline typically combines a loaded label, an agentless construction and an evaluative noun, so that the framing is overdetermined — produced redundantly by several features at once [8].

Conclusion. This article has argued that the political war headline is a compressed ideological act rather than a neutral abstract of the report beneath it. Within the space of a single line, the writer must name the event and its actors, distribute grammatical agency, choose between active and passive voice, deploy or withhold metaphor, calibrate certainty, and set evaluative tone. Each of these choices carries an implicit argument about responsibility and legitimacy, and because they are processed quickly and often in isolation, their persuasive force

is unusually difficult for the reader to detect and resist. The analysis lends support to a unifying conclusion: in war headlines, grammar is not a vehicle that transparently conveys a pre-existing meaning but a resource that helps constitute it. Naming classifies, transitivity attributes, nominalization and passivation conceal, metaphor reasons, modality grants or withholds credibility, and evaluative lexis judges — frequently all at once and in mutual reinforcement. The practical implication is that critical literacy in this genre is a transferable skill. Readers, students of journalism, and especially translators — who must reproduce these fine distinctions across languages without inadvertently amplifying or neutralizing a stance — benefit from an explicit vocabulary for describing how headlines mean. Future research might extend the present, qualitatively oriented account with larger corpus-based and cross-linguistic comparison, in order to test how far the devices identified here recur across media systems and languages [9].

REFERENCES:

1. Entman, R. M. (1993). *Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm*. *Journal of Communication*, 43(4), 51–58.
2. Bell, A. (1991). *The Language of News Media*. Oxford: Blackwell.
3. Entman, R. M. (1993). *Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm*. *Journal of Communication*, 43(4), 51–58.
4. Fairclough, N. (1995). *Media Discourse*. London: Edward Arnold.
5. Fowler, R. (1991). *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*. London: Routledge.
6. Lakoff, G. (1991). *Metaphor and War: The Metaphor System Used to Justify War in the Gulf*. *Peace Research*, 23(2–3), 25–32.
7. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
8. Reah, D. (2002). *The Language of Newspapers* (2nd ed.). London: Routledge.
9. Richardson, J. E. (2007). *Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
10. Van Dijk, T. A. (1988). *News as Discourse*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

UO'K 81

“EKOLOGIK DISKURS” TUSHUNCHASI VA UNING TARKIBIY QISMLARI

Naraliyeva Shahlo Djamalovna,
O'zMU tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada antropotsentrik tilshunoslik paradigmasining yangi yo'nalishlaridan biri bo'lgan lingvoekologiya va uning asosiy tarkibiy qismi bo'lgan ekologik diskurs xususida so'z boradi. Shuningdek, lingvoekologik yondashuvda tillar sofliги “ekologiklik” nuqtayi nazaridan tahlil qilinib, Ekologik diskursning vazifasi, ekologik muammolar ham tahlilga tortiladi. Ekologik diskursni o'rganishda material tanlash bo'yicha ikki: tor va keng yondashuv mavjudligi qayd etiladi. Tor yondashuvda tadqiqot manbayi sifatida faqat to'g'ridan-to'g'ri ekologlar tomonidan yaratilgan matnlar ishlatiladi. Bu matnlar odatda institutsional xarakterga ega va muayyan o'ziga xoslikka ega. Keng yondashuvda ekologik kommunikatsiyani o'rganish uchun manbalar sifatida faqat ekologlar tomonidan yaratilgan matnlar emas, balki turli ekologik muammolar bilan bog'liq boshqa matnlar ham ishlatiladi.

Kalit so'zlar: antropotsentrik paradigma, lingvoekologiya, til sofliги, til muhofazasi, til muhiti, diskurs, ekologik diskurs, subdiskurs

ПОНЯТИЕ «ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС» И ЕГО СОСТАВНЫЕ КОМПОНЕНТЫ

Аннотация. В данной статье рассматривается лингвоэкология, являющаяся одним из новых направлений антропоцентрической лингвистической парадигмы, и экологический дискурс, являющийся его основной составляющей. Также в лингвоэкологическом подходе чистота языков анализируется с точки зрения “экологичности,” анализируется функция экологического дискурса, экологические проблемы. При изучении экологического дискурса отмечается наличие двух подходов к выбору материала: узкого и широкого. В узком подходе в качестве источника исследования используются только тексты, созданные непосредственно экологами. Эти тексты обычно носят институциональный характер и имеют определенную специфику. При широком подходе в качестве источников для изучения экологической коммуникации используются не только тексты, созданные экологами, но и другие тексты, связанные с различными экологическими проблемами.

Ключевые слова: антропоцентрическая парадигма, лингвоэкология, чистота языка, защита языка, языковая среда, дискурс, субдискурс

THE CONCEPT OF ECOLOGICAL DISCOURSE AND ITS CONSTITUENT COMPONENTS

Abstract. This article examines linguoecology, one of the new fields within the anthropocentric linguistic paradigm, and ecological discourse, which is its main component. Within the linguoecological approach, the purity of languages is analyzed from the perspective of “ecological soundness,” and the function of ecological discourse and environmental problems are also analyzed. The study of ecological discourse reveals two approaches to the selection of material: a narrow one and a broad one. The narrow approach uses only texts created directly by environmental specialists as research sources. These texts are typically institutional in nature and have specific characteristics. In the broad approach, sources for studying ecological communication include not only texts created by environmental specialists but also other texts related to various environmental issues.

Keywords: anthropocentric paradigm, linguoecology, language purity, language protection, linguistic environment, discourse

Diskurs markazida uning asosiy maqsadlariga xizmat qiluvchi janrlar joylashadi. Shu sababli, ekologik diskursning yadro qismini ilmiy diskurs tashkil qiladi, chunki u diskursning maqsadlari, qadriyatlar va ijtimoiy funksiyalariga eng mos keladi, shuningdek, ushbu diskursning boshqa turlaridagi matnlar bilan eng ko'p bog'liqlikka ega. Yadroda ekologik diskursning asosiy funksiyasi va xususiyati boshqa diskurs turlari funksiyalari bilan birlashadi. Shuning uchun periferiya media diskurs janrlari hisoblanadi.

Ekologik diskursning vazifasi faqat ekologik muammolar haqida axborot yetkazish bilan cheklanib qolmaydi; u asosan auditoriyada ekologik ongni shakllantirish va insonning tabiat bilan munosabatini tartibga soluvchi me'yorlarni mustahkamlashga qaratilgan. Ma'lum bir diskurs turining chegaralarini belgilash va uning tuzilishini aniqlash ham oson masala emas. "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish" mavzusidagi matnlarni farqlashda biz funksional-uslubiy tipologiyani asosiy metodologik mezon sifatida qabul qilamiz. Bunday yondashuv ekologik diskurs matnlarining til xususiyatlarinigina emas, balki ularning muayyan kommunikativ sohalar va muloqot niyatlari bilan bog'liqligini ham yoritib berish imkonini beradi. Chunki bunday matnlar ijtimoiy o'zaro ta'sir jarayonida yaratiladi va qabul qilinadi.

Ekologik diskursni o'rganishda material tanlash bo'yicha ikki yondashuv mavjud: tor va keng.

1. Tor yondashuvda tadqiqot manbayi sifatida faqat to'g'ridan-to'g'ri ekologlar tomonidan yaratilgan matnlar ishlatiladi. Bu matnlar odatda institutsional xarakterga ega va muayyan o'ziga xoslikka ega.

2. Keng yondashuvda ekologik kommunikatsiyani o'rganish uchun manbalar sifatida faqat ekologlar tomonidan yaratilgan matnlar emas, balki turli ekologik muammolar bilan bog'liq boshqa matnlar ham ishlatiladi.

Ekologiyaga oid muloqot tizimida qo'llanadigan matnlar o'ziga xos vazifaga ega bo'lib, turli kommunikativ va nutqiy sohalarga xos matn tuzilmalarini ilmiy, publisistik, badiiy, rasmiy-ish yuritish va hatto kundalik muloqot sohasiga tegishli elementlarni birlashtirib turadi. Shu jihatdan ekologik diskurs tarkibida o'zining nutqiy janrlar jamlanmasiga ega quyidagi so'zlashuv yo'nalishlarini (subdiskurslarni) ajratish mumkin;

1. Ilmiy subdiskurs – professional ekologlar tomonidan yaratilgan matnlar: ilmiy maqolalar, tadqiqot ishlari, tezislar, monografiyalar, dissertatsiyalar, ilmiy sharh va tafsilotlar, annotatsiyalar, ma'ruzalar, leksiyalar, referatlar, qo'llanmalar, darsliklar va boshqalar.

2. Mediyaviy (mass-media) subdiskursi – asosan jurnalistlar tomonidan yaratilib, matbuot, televideniye, radio va internet orqali tarqatiladigan materiallar: qisqa axborot xabari, mavzuli maqolalar, reportajlar, intervyular, ocherk va esseler, murojaatlar, dasturlar, reklama plakatlari, shiorlar va shu kabilar.

3. Yuridik subdiskurs – ekologik sohadagi qonunlar, ma'muriy va hukumat qarorlari, direktivalar, farmoyishlar, nizomlar, instruksiyalar, shuningdek xalqaro shartnomalar va konvensiyalar kabi huquqiy hujjatlar.

4. Badiiy subdiskurs – badiiy adabiyot doirasida yaratilgan asarlar: ekologik roman, hikoya, yumoristik lavhalar va boshqa xudojestvennyy namunalari.

5. Maishiy subdiskurs – ekologik masalalarga oid kundalik muloqot: siyosatchilarga yozilgan xatlar, OAVga yo'llangan murojaatlar, maishiy suhbatlar va boshqalar.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, real muloqot jarayonida har doim ham konvensional vaziyatlar kuzatilmaydi. Shu bois ekologik diskursning mazkur turlari to'liq yopiq tizim emas, yangi kommunikativ sharoitlar paydo bo'lishi bilan uning yangidan-yangi ko'rinishlari ham yuzaga kelishi mumkin.

Boshqa diskurs turlari kabi, ekologik diskurs ham semantik maydon tuzilishga ega. Maydon yadrosi elementlariga qanchalik yaqin yoki uzoq ekanligi, asosiy maqsad atrof-muhit holati haqida axborot berish va uni himoya qilish darajasiga bog'liq. Maydon yadrosiga ilmiy subdiskurs kiradi, chunki u ekologik diskursning maqsadlari, qadriyatlari va ijtimoiy funksiyalariga mos keladi hamda boshqa diskurs turlariga oid matnlar bilan eng ko'p bog'lanishlarga ega. Yadroga yaqin masofani ommaviy axborot vositalari va huquqiy subdiskurslar, uzoq masofani esa badiiy subdiskurs tashkil qiladi. Maydonning periferiyasida esa maishiy subdiskurs joylashgan.

Chunki ekologik diskurs yadrosini ilmiy subdiskurs tashkil etsa, uning yaqin periferiyasini esa ommaviy axborot vositalari subdiskursi egallaydi, bizning tadqiqotimizda aynan shu subdiskurs matnlarini batafsil o'rganishga e'tibor qaratamiz. Ajratilgan subdiskurs matnlarida ekologik diskursning asosiy vazifasi va xususiyatlari boshqa diskurs turlarining, xususan, ilmiy va ommaviy axborot diskurslarining funksiyalari bilan chambarchas bog'langan.

Ilmiy ekologik diskursning maqsadi – yangi ekologik bilimni yaratish jarayonidir. Ushbu bilim og'zaki (verbal) shaklda ifodalanadi va ilmiy muloqotning kommunikativ asoslari bilan belgilanadi:

- mantiqan izchil bayon etish;
- turli xulosalarning to'g'ri yoki noto'g'riligini isbotlash;
- nutq obyektini maksimal darajada aniq holatda ko'rsatish.

Ilmiy ekologik diskursning qadriyatlari uning asosiy konseptlarida jamlangan:

- "ekologiya",
- "tabiat",
- "atrof-muhitni muhofaza qilish".

Ilmiy ekologik diskursning asosiy maqsadlari quyidagicha formulalanadi:

1. Muammo vaziyatini va tadqiqot obyektni aniqlash,
2. Masala tarixini tahlil qilish;
3. Gipoteza va tadqiqot maqsadini shakllantirish, metod va materialni tanlash;
4. Nazariy model yaratish va eksperiment o'tkazish;
5. Tadqiqot natijalarini baholash;
6. Olingan natijalarni amaliy qo'llash sohasini aniqlash.

Ilmiy diskurs strategiyalari quyidagi toifalarga bo'linadi:

1. Muammo va gipotezani ifodalash;
2. Bajarish (tadqiqotni amalga oshirish);
3. Tekshirish (eksperiment va natijalarni baholash);
4. Amaliyotga joriy etish (natijalarni qo'llash).

Nutqiy janr – nutqiy ta'sirni tashkil etish shakli va unga mos keluvchi nutq asari bo'lib, u ma'lum kommunikativ maqsadlarni bajaradi va ma'lum kommunikativ vaziyat asosida quriladi. Diskursiv tahlilda janr tushunchasi keng qo'llaniladi.

Hozirgi kunda janrlarning to'liq tasnifi mavjud emas, ammo an'anaviy ilmiy diskurs janrlari asosida, ilmiy ekologik diskursning asosiy janrlari quyidagilardan iborat:

- ilmiy maqolalar,
- monografiyalari,
- dissertatsiyalar,
- ilmiy ma'ruza va hisobotlar,
- darsliklar va ma'ruzalar,
- ilmiy xabarlar va sharhlar,
- ilmiy tahlillar,
- munozaralar,
- konferentsiyalarda ma'ruzalar va stend ma'ruzalar,
- ilmiy hisobotlar,
- sharhlar, referatlar, annotatsiyalar, konspektlar, tezislar, izohlar va boshqa ekologik mavzulardagi ishlar.

Ilm – bu tabiat, jamiyat va tafakkur haqidagi bilimlar tizimidir. Ilmiy ekologik diskursning obyekti keng doiradagi ekologik muammolarni qamrab oladi va ekologik mavzulardagi ilmiy matnlarning majmuasini tashkil qiladi. Bu matnlar yozma hamda og'zaki shakllarda mavjud bo'lishi mumkin.

Har qanday ilmiy diskurs yuqori darajada intertekstual bo'lib, shu bois pretsedent matnlarga va ularning konseptlariga tayangan holda rivojlanadi. Pretsedent matnlar – bu pretsedent birliklarning bir turi bo'lib, o'zida muayyan millat til egalariga xos bo'lgan lisoniy xotirani aks ettiradi. Hozirgi vaqtda, xususan, o'zbek tilshunosligida bu borada ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Mediyaviy ekologik diskurs – bu institutni ifodalovchi jurnalistlardir. Ular mijozlardan, ya'ni axborot iste'molchilari bo'lgan o'quvchilar va tinglovchilardan farq qiladi. Mediyaviy ekologik diskursning subyektlari keng jamoatchilikdir. mediaviy diskursi kommunikativ maqsadga ega: u jo'natuvchi (adressant)ning qabul qiluvchiga (adresat)ga ta'sir o'tkazish, uni ijtimoiy muhitda jo'natuvchi nuqtayi nazaridan maqbul bo'lgan tarzda munosabat bildirishga tayyorlashga yo'naltirilgan. Bunda nutq predmeti – jamiyat uchun muhim bo'lgan voqea, hodisa yoki fakt – turli til shakllari orqali yetkaziladi.

Diskursning yadrosi – bu ham jurnalist va o'quvchi (tinglovchi, tomoshabin) o'rtasidagi asosiy kommunikatsiya juftligi. Mediyaviy ekologik diskurs asosan professional jurnalistlar tomonidan yaratiladi, ammo unda turli darajada ekologlar va oddiy fuqarolarning kommunikativ amaliyotlari ham aks etishi mumkin. Mediyaviy diskursning xronotopi (muloqotning vaqt-makon konteksti) qat'iy belgilangan emas. Muloqot og'zaki yoki yozma shaklda bo'lishi mumkin va u ommaviy axborot vositalari orqali amalga oshiriladi, gazet-jurnal publitsistikasi janrining qoidalariga bo'ysunadi. Shu bilan birga, u bevosita jamoat joylarida, televideniye yoki radioda ham sodir bo'lishi mumkin.

Mediyaviy ekologik diskurs ma'lumot yetkazish va uning baholanishi orqali keng auditoriyaga differentsial ta'sir ko'rsatadi. Bu auditoriya atrof-muhit muammolari va tabiiy ofatlar haqida berilgan axborot bilan tanishadi va uni baholaydi. Turli lingvokultural an'analarda mediaviy diskurs janrlarini turlicha tasniflash qabul qilingan. Ommaviy axborot vositalarida keng tarqalgan janrlar guruhlar quyidagilar:

1. Ma'lumot beruvchi (informatsion) – hodisalar, yangiliklar, statistik ma'lumotlar va faktlarni taqdim etadi.

2. Tahliliy (analitik) – ma'lumotlarni tahlil qiladi, sabab-natija aloqalarini ochib beradi, muammolarni chuqurroq yoritadi.

3. Badiiy-publitsistik (badiiy va ommaviy) – ekologik mavzularni badiiy uslubda yoki ommaviy publitsistik shaklda yetkazadi, hissiy va estetik ta'sirga ega.

Ushbu guruhlar turli nutq janrlarida amalga oshiriladi, masalan, maqolalar, reportajlar, intervyular, sharhlar, blog-postlar, tele- va radioefirlar, ijtimoiy tarmoqlar postlari va boshqa matn shakllari.

Mediyaviy ekologik diskursning janrlar tuzilmasi

№	Matn turi	Matn turidagi yo'nalish	Janr
1	Ma'lumot beruvchi (informatsion)	rasmiy-ma'lumot beruvchi, ma'lumot-ijroi, norasmiy-ma'lumot beruvchi, ma'lumot-ekspressiv	eslatma, xabar, xronika, hisobot, intervyu, kommunikatsiya, sharh, tavsif
2	Tahliliy (analitik)	ma'lumot-tahliliy, gazeta-ilmiy, umumlashtiruvchi-direktiv, tantanali-deklarativ	maqola, eslatma, shior, sharh, xronika, tahliliy sharh, intervyu, reportaj, murojaat, izoh, chaqiriq
3	Badiiy-publitsistik	esse, reportaj, feuilleton, baholovchi-kritik	nutq, maqola, esse, reportaj, felleton, glossariy, sharh

Zamonaviy matbuotning janr tuzilishi doimiy o'zgarishlar jarayonida bo'lib, janrlar aralashadi, ayrim janrlar yo'qoladi, yangi turlari paydo bo'ladi. Mediyaviy diskursning eng muhim janrlaridan biri – yangilik xabarlar, ularning materiali keng turdagi matnlarni o'z ichiga oladi.

Precedent fenomenlari mediaviy ekologik diskursda ma'lum bir iboralar bilan ifodalanadi, ular aynan mediaviy matnlarga xosdir. Keng o'quvchi va tomoshabin auditoriyasi matnning tushunarli bo'lishini talab qiladi hamda ma'lum bir lingvistik vositalar kompleksini shakllantiradi. Matnning iste'molchilarga samarali ta'sir ko'rsatishi, shuningdek, uning ichki pragmatik tuzilishi va kompozitsion shakllari bilan belgilanadi.

Mediyaviy diskursning asosiy nutqiy janrlarini belgilovchi xususiyatlar – bu til ifodasidagi iboralarning mavjudligi va obrazli-stilistika vositalarining uyg'un qo'llanilishidir. Asosiy vosita sifatida esa so'z birikmalarining barqaror uyg'unligi xizmat qiladi. Ana shu, umumiy til tizimida hali barqaror bo'lmagan, lekin o'quvchi yoki tomoshabin tanish matnlardan mediaviy matn shakllanadi. Shu tariqa, mediaviy diskurs tilining asosiy stilistik prinsipi – standart va ekspressiv vositalarning uyg'unlashuvidir.

Ko'rsatilgan kommunikativ maqsad ommaviy axborot vositalari ekologik diskursining asosiy xususiyatlarini belgilaydi. Bular jumlasiga: ishonitirishga intilish, ifoda mabayi (ekspressivlik), keng jamoatchilikni hisobga olgan yo'naltirilish kiradi. Bu esa o'z navbatida leksik birliklarni tanlashda namoyon bo'ladi: standart va ekspressiv ifodalar uyg'unligi kuzatiladi, neytral adabiy leksika suhbat va hissiy ohangga ega so'z va birikmalar bilan birlashadi (ekspressiv sarlavhalar, baholovchi konnotatsiyaga ega so'z va iboralar, metafora, taqqoslash, gipebolalar va boshqalar). Ommaviy axborot ekologik diskursining ishtirokchilari jurnalistlar va bloggerlar, ya'ni OAV xodimlari.

Ilmiy va ommaviy axborot ekologik matnlarning mazmuni ekologik diskursning asosiy mavzusi bilan belgilanadi: "atrof-muhit holati va uning himoyasi". Ushbu subdiskursga mansub matnlar quyidagi masalalarni yoritadi: sayyoramizdagi iqlim o'zgarishlari bilan bog'liq global ekologik muammolar, tabiiy va texnogen falokatlarning oqibatlar, insonning tabiat va resurslarga bo'lgan iste'molchilik munosabati, inson faoliyati natijasida yuzaga keladigan davolanmaydigan kasalliklar va epidemiyalar va hokazo. Shuni ta'kidlash lozimki, bunday matnlar ommaviy axborot va ilmiy diskursning turli kommunikativ yondashuvlari bilan belgilanadigan xususiyatlarga ega. Masalan, ommaviy ekologik matnlar qabul qiluvchining e'tiborini inson faoliyatining zararli ta'siridan atrof-muhitni himoya qilish zarurati, maishiy hayotda ekologik ongli xulq-atvorni saqlash va fuqarolarni ekologik himoyaga faollashtirishga qaratadi. Shu bilan birga, ilmiy ekologik matnlar zamonaviy ekologiya sohasidagi ilmiy bilimlarni aniq va asosli tarzda taqdim etishga xizmat qiladi.

Yuridik ekologik diskurs – bu institutni ifodalovchilar davlat organlari, qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat vakillari, ekologik sohada ishlaydigan yuristlar, ekspertlar va huquqshunoslar hisoblanadi. Mijozlari esa jamiyatning keng qatlami (fuqarolar, korporatsiyalar, nodavlat tashkilotlar) hamda ekologik faoliyat bilan bog'liq subyektlar (masalan, kompaniyalar, fermer xo'jaliklari)dir. Shu bilan birga, xalqaro miqyosda ushbu diskurs agentlari sifatida BMT, UNESCO kabi xalqaro tashkilotlar va xalqaro ekologik tashkilotlar ham faol ishtirok etadi.

Yuridik ekologik diskursning prototipik maydonlari – parlamentlar, sudlar, hukumat idoralari, ekologik inspeksiya, shuningdek, xalqaro konferensiyalar va yig'ilishlar. Ushbu diskurs yozma shaklda ham, og'zaki

shaklda ham mavjud bo'lib, qonun loyihalari, qarorlar, direktivalar, farmoyishlar va nizomlar orqali amalga oshiriladi.

Yuridik ekologik diskursning asosiy maqsadi – ekologik jarayonlarni tartibga soluvchi qonuniy mexanizmlarni ishlab chiqish va tatbiq etish, atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan barqaror foydalanishni ta'minlash, shuningdek, ekologik huquqbuzarliklarni oldini olish va javobgarlikni belgilashdir.

Ushbu diskursning qadriyatlari asosan qonuniylik, barqaror rivojlanish, ekologik xavfsizlik, inson huquqlari va jamiyatning umumiy manfaatlariga asoslanadi. Qadriyatlar hujjatlar va me'yoriy-yo'riqnomalarda ifodalangan bo'lib, ular qat'iy rasmiy shaklda ochiq bayon etiladi.

Yuridik ekologik diskursda strategiyalar huquqiy normalarni ishlab chiqish, amaliyotga tatbiq etish, nazorat mexanizmlarini yo'lga qo'yish, huquqbuzarliklarni aniqlash va javobgarlikni qo'llash kabi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi.

Diskursning materiali – ekologik qonunlar, me'yoriy hujjatlar, xalqaro konvensiyalar, direktivalar, hukumat qarorlari, ekologik ekspertizalar va sud ishlaridagi qarorlar. Shu bilan birga, bu material ekologik siyosat, tabiatni muhofaza qilish, chiqindilarni boshqarish, biologik xilma-xillikni saqlash kabi sohalarini qamrab oladi.

Yuridik ekologik diskursning janrlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: qonunlar, farmoyishlar, nizomlar, direktivalar, huquqiy ekspertizalar, hukumat qarorlari, sud qarorlari, shuningdek, xalqaro ekologik shartnomalar va konvensiyalar.

Badiiy ekologik diskurs – keng ma'noda badiiy kommunikatsiya jarayonining moddiy ifodalanishi bo'lib, u maqsadli ijtimoiy harakat sifatida qaraladi: muallif va manzilli shaxsning til, ijtimoiy-interaksion va madaniy qoidalar asosida o'zaro ta'sirlashish jarayoni. Tor ma'noda badiiy diskurs bitta muallifning adabiy asarlari to'plami yoki bir davrga mansub barcha badiiy asarlarning yig'indisi sifatida tushuniladi. V.I. Karasikning diskurs turlari klassifikatsiyasiga ko'ra, badiiy diskurs shaxsga yo'naltirilgan diskursning mavjudlikka oid turini tashkil etadi. Mavjudlikka oid diskursning maqsadi – muhim ma'nolarni topish va ularni his etish; bu yerda so'z ochiq-oydin narsalar haqida emas, balki dunyoni badiiy va falsafiy tushunish haqida ketadi. Badiiy matnning xususiyatlari yetarlicha o'rganilgan, biroq uning diskursiv tavsiflari hali to'liq yoritilishi kerak.

Badiiy ekologik diskursta mavjudlikka oid muloqot asosan monologik xarakterga ega bo'lib, insonning tabiat bilan o'zaro aloqasini, turli hodisalarni, atrof-muhitning tuzilishi va funksiyalarini tasvirlaydigan badiiy adabiyot asarlari orqali namoyon bo'ladi.

Badiiy diskursning asosiy janrlari uchta adabiy turga bo'linadi:

– Epos: hikoya, novella, latifa, maqola, ertak, rivoyat (afsona), tarixiy esse, memuarlar, maktublar, adabiy esse;

– Lirika: lirik she'r va ballada;

– Drama: dramatik asarlar.

Badiiy diskursning mazmuni adabiy san'at mohiyatiga bog'liq bo'lib, u nafaqat dunyoni o'rganadi, balki uni his qiladi. San'at uchun insonning voqealarga munosabati, uning his-tuyg'ulari va kechinmalari, shuningdek, inson shaxsini shakllantirish qiziqarlidir. Badiiy diskurs asarlari o'quvchilarga faol ta'sir ko'rsatadi.

Kommunikativ funksiya ham muhim ahamiyatga ega, chunki voqelikni obrazli tushunish vositalari faqat shunda samarali bo'ladi, agar ular nafaqat obrazni aks ettirishga yordam beribgina qolmay, balki uni estetik jihatdan shakllantirilsa, bu holatda badiiy diskurs o'quvchiga yo'naltirilgan bo'ladi.

Maishiy ekologik diskurs – ekologik masalalar bilan bog'liq kundalik muloqot shakllarini o'z ichiga oladi. Bunga siyosatchilarga yo'llangan xatlar, OAVga yuborilgan murojaatlar, oilaviy yoki do'stona suhbatlar, shuningdek, jamoat muhokamalari va boshqa noformal muloqot shakllari kiradi. Bu subdiskursning asosiy xususiyati shundaki, ishtirokchilar professional ekologlar yoki jurnalistlar bo'lmaydi; ular voqea-hodisalarni o'z kundalik tajribasi va idroki orqali muhokama qiladi. Shu bilan birga, bunday muloqot ekologik ongini shakllantirishga, jamiyatni atrof-muhit bilan bog'liq masalalarga jalb qilishga xizmat qiladi.

Yuqorida aytilganlarning barchasini hisobga olgan holda, shuni xulosa qilish mumkinki, **o'zbek tilidagi ekologik diskursning ilmiy va ommaviy axborot matnlarini tadqiq etish** til egalarining ekologiya sohasidagi zamonaviy tasavvurlarini tavsiflash, ularning zamonaviy ekologik muammolarga munosabatidagi asosiy o'zgarish yo'nalishlarini aniqlash, shuningdek, ushbu sohada shakllanayotgan qadriy yondashuv va qarashlarni ajratib ko'rsatish imkonini beradi.

Ekologik diskursning subdiskurslarida misollarning qo'llanilishi:

№	Subdiskurs turi	To'g'ri	Noto'g'ri	Izoh / Sharh
---	-----------------	---------	-----------	--------------

LINGUISTICS

1	Ilmiy-ekologik	“Uy-joy chiqindilari”, “Sanoat chiqindilari”, “Biologik parchalanadigan chiqindi”, “Atmosfera gazlarini kamaytirish”, “Oqova suvni tozalash”, “Ekotizimning o‘zgarishi”, “Tabiatni restavratsiya qilish”, “Iqlim o‘zgarishi ta’siri”, “Biosfera barqarorligi”, “Azot va fosfor konsentratsiyasi oshishi”	“Axlat”, “Havo iflos”, “Vaqtinchalik chiqindi”, “Suv iflos”, “Tabiat buzilgan”	Ilmiy diskursda aniq o‘lchov, tur va kontekst ko‘rsatilishi shart; umumiy so‘zlar ilmiy tushunishga yetarli emas
2	Mediyaviy / OAV	“Daryo ifloslanmoqda”, “Shaharda havo sifati pasaymoqda”, “O‘rmonlar degradatsiyalanmoqda”, “Tabiatni muhofaza qilish kampaniyasi”, “Suv havzalarida biologik xilma-xillik kamaymoqda”, “Iqlim o‘zgarishi ta’sirida”, “Ekologik tahdid ostida”, “Tabiat bilan uyg‘unlikni saqlash zarur”, “Qayta ishlash dasturi”, “Shahar atrof-muhitni yaxshilash loyihasi”	“Suv iflos”, “Havo juda iflos”, “O‘rmon halokatga uchradi”, “Barcha hayvonlar yo‘q bo‘ldi”	Mediya diskursida auditoriyaga tushunarli va hissiy yetib boruvchi, lekin haddan tashqari dramatik iboralardan saqlanish kerak
3	Huquqiy / yuridik	“Sanoat chiqindilarini xavfsiz joylashtirish”, “Atmosfera chiqindilarini me‘yoriy chegarada nazorat qilish”, “Oqova suvni qayta ishlash majburiyati”, “Tabiatni muhofaza qilish qonuni”, “Ekologik soliq to‘lovlar”, “Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish”, “Qonuniy javobgarlikni oshirish”, “Biosfera zonalarini tartibga solish”, “Xalqaro ekologik shartnoma bajarilishi”, “Atrof-muhit monitoringi”	“Axlatni tashlash”, “Havo iflos”, “Tabiatni yo‘q qilish”	Huquqiy diskursda terminlar aniq bo‘lishi, javobgarlik va qonuniy tushuntirishlar ko‘rsatilishi shart
4	Badiiy / adabiy	“Tabiatning jirkanch tahdidi”, “Qushlarning sokin navosi”, “Ekotizimning sezgir muvozanati”, “Shamolning pichirlashi”, “To‘g‘onlar ostidagi yashirin hayot”, “Tabiatning sadafli go‘zalligi”, “Hayot bilan uyg‘unlik”	“Tabiat iflos”, “Daryo o‘ta iflos”, “Hayvonlar yo‘q”	Badiiy diskursda obraz, hissiyot, metafora muhim; oddiy faktlar kuchsiz ta’sir qiladi
5	Maishiy / kundalik	“Bog‘dagi daraxtlar qurimoqda”, “Mahalladagi havoning sifati past”, “Ko‘cha bo‘ylab chiqindilar yig‘ilmoqda”, “Qishloq suv havzalarida axlat ko‘p”, “Mahalliy o‘rmonlar degradatsiyalanmoqda”, “Hayvonlar soni kamaymoqda”, “Suv havzasida baliqlar ozaymoqda”, “Havo tozaligi past”,	“Daryo o‘ta iflos”, “O‘rmon halokatga uchradi”, “Barcha hayvonlar yo‘q bo‘ldi”	Kundalik diskursda sodda va tushunarli ibora yetarli

Shunday qilib, ekologik diskurs turli subdiskurslar orqali inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarni chuqur va ko‘p qirrali tarzda aks ettiradi, ilmiy, axborot, ma’naviy, huquqiy va badiiy vositalardan foydalangan holda jamiyatni atrof-muhit muhofazasiga yo‘naltiradi. Har bir subdiskursning o‘ziga xos metodologiyasi, strategiyasi va kommunikativ xususiyatlari mavjud bo‘lib, ularning integratsiyasi ekologik ong va amaliyotning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, ekologik diskursning samarali rivojlanishi uchun subdiskurslar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik va uzviylik juda muhimdir. Masalan, ilmiy ekologik diskurs orqali yaratilgan bilimlar mediaviy subdiskurs orqali keng jamoatchilikka yetkazilishi, huquqiy subdiskurs orqali tartibga solinishi va maishiy hamda badiiy subdiskurslar orqali inson qalbiga yetib borishi mumkin. Shu yo‘l bilan atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik ongni oshirish va barqaror rivojlanish masalalari kompleks tarzda amalga oshiriladi.

Bundan tashqari, har bir subdiskurs o‘z auditoriyasi va kommunikativ strategiyasiga moslashgan holda ekologik muammolarni tushuntirish va ularni hal etish yo‘llarini taklif qiladi. Masalan, mediaviy diskurs ommaviy xabardorlikni oshirishga xizmat qilsa, ilmiy diskurs muammoni chuqur tahlil qilish va yangi bilimlar

yaratishga yo'naltiriladi. Religioz-propovednik diskurs axloqiy va ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlash orqali ekologik masalalarga insoniy munosabatni shakllantiradi.

Shu tariqa, ekologik diskursning turli subdiskurslari bir-birini to'ldiradi va uyg'un ishlashi natijasida inson va tabiat o'rtasidagi muloqotning samarali mexanizmi hosil bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, ekologik ongni rivojlantirish, atrof-muhitni himoya qilish, jamiyatda barqaror va mas'uliyatli xulq-atvorni shakllantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Teun A. van Dijk. *Discourse and Context: A Sociocognitive Approach*. Cambridge University Press, 2008.
2. Norman Fairclough. *Language and Power*. Routledge, 2015.
3. Arran Stubbe. *Ecolinguistics: Language, Ecology and the Stories We Live By*. Routledge, 2021.
4. Michael Halliday. "New Ways of Meaning: The Challenge to Applied Linguistics." *Journal of Applied Linguistics*, 1990.
5. Alwin Fill, Peter Mühlhäusler (eds.). *The Ecolinguistics Reader: Language, Ecology and Environment*. Continuum, 2001.
6. Robert de Beaugrande. *Language, Discourse and Ecology*. International Scientific Publications, 1997.
7. V. I. Karasik. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Москва, 2004.
8. V. E. Chernyavskaya. *Лингвистика текста и дискурса*. Москва: Флинта, 2017.
9. N. D. Arutyunova. *Дискурс. Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва, 1990.
10. V. Z. Demyankov. *Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка*. Москва, 2007.
11. Sh. Safarov. *Pragmalingvistika*. Toshkent, 2008.
12. M. Hakimov. *O'zbek tilida matnning pragmatik talqini*. Toshkent, 2001.
13. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi tomonidan chop etilgan ekologiya va atrof-muhitga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlar va ma'ruzalar.
14. O'zbekiston va xorijiy ilmiy jurnallardagi ekologik kommunikatsiya, ekolingvistika va diskurs tahliliga bag'ishlangan maqolalar.

"KONSEPT" TUSHUNCHASI VA UNING KOGNITIV TILSHUNOSLIKDAGI TALQINI

Barotova Saodat Uktamovna,

*Buxoro davlat universiteti Ingliz tili lingvistikasi kafedrası o'qituvchisi
s.u.barotova@buxdu.uz*

Annotatsiya. Ushbu maqolada "konsept" tushunchasining kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya va zamonaviy lingvistik maktablar nuqtayi nazaridan talqini tahlil qilinadi. Atamaning ilmiy muomalaga kiritilish tarixi, turli ilmiy maktablardagi izohlari hamda konseptni leksik ma'nodan farqlovchi kognitiv-mental xususiyatlari yoritiladi. G'arb (Lakoff, Johnson, Langacker, Fillmore, Fauconnier va Turner, Wierzbicka) va rus (Askoldov, Likhachyov, Stepanov, Kubryakova, Karasik, Popova, Sternin) maktablarining yondashuvlari qiyosiy tahlil qilinadi. Maqolada shuningdek o'zbek tilidagi "or-nomus", "andisha", "nafs", "ma'naviyat" kabi konseptlarning milliy-madaniy xususiyatlari va ularni o'rganishda integrativ yondashuvning maqsadga muvofiqligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: konsept, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, konseptosfera, freym semantikasi, metafora, konseptual integratsiya, semantik primitivlar, prototipik semantika, milliy madaniyat.

THE CONCEPT OF "CONCEPT" AND ITS INTERPRETATION IN COGNITIVE LINGUISTICS

Abstract. This article analyzes the interpretations of the concept "concept" from the perspectives of cognitive linguistics, linguoculturology and modern linguistic schools. The history of the term's introduction into scientific use, its explanations within various academic traditions, and the cognitive-mental features that distinguish a "concept" from a mere lexical meaning are examined. The Western (Lakoff, Johnson, Langacker, Fillmore, Fauconnier & Turner, Wierzbicka) and Russian (Askoldov, Likhachev, Stepanov, Kubryakova, Karasik, Popova, Sternin) schools of thought are comparatively analyzed. The article also substantiates the national-cultural specificity of Uzbek concepts such as "or-nomus", "andisha", "nafs", and "ma'naviyat", and argues for the appropriateness of an integrative approach in their study.

Keywords: concept, cognitive linguistics, linguoculturology, conceptosphere, frame semantics, metaphor, conceptual blending, semantic primitives, prototype semantics, national culture.

ПОНЯТИЕ «КОНЦЕПТ» И ЕГО ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. В данной статье анализируются интерпретации понятия «концепт» с точки зрения когнитивной лингвистики, лингвокультурологии и современных лингвистических школ. Рассматриваются история введения термина в научный оборот, его трактовки в различных научных школах, а также когнитивно-ментальные особенности, отличающие «концепт» от лексического значения. Проводится сравнительный анализ западных (Лакофф, Джонсон, Ленекер, Филмор, Фоконье и Тёрнер, Вежбицкая) и российских (Аскольдов, Лихачёв, Степанов, Кубрякова, Карасик, Попова, Стернин) школ. В статье также обосновывается национально-культурная специфика узбекских концептов, таких как «ор-номус», «андиша», «нафс» и «маънавият», и аргументируется целесообразность интегративного подхода при их изучении.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, прагматический компонент, фреймовая семантика, дискурс.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslik fanida "konsept" tushunchasi eng ko'p muhokama qilinayotgan va bir vaqtning o'zida eng ko'p munozarali kategoriyalardan biri bo'lib qolmoqda. Bu atama bir tomondan kognitiv psixologiya, falsafa va mantiq sohalarida keng qo'llaniladigan bo'lsa, ikkinchi tomondan tilshunoslik, adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik fanlarining ham markaziy tushunchasiga aylangan. Turli fanlardagi qo'llanish ko'lamini va ta'riflarning ko'pligi "konsept" tushunchasining ilmiy maqomini murakkablashtirmoqda. Ushbu maqolaning maqsadi — konsept tushunchasining G'arb va rus tilshunosligidagi asosiy talqinlarini qiyosiy tarzda o'rganish hamda o'zbek tili materiallari uchun eng muvofiq metodologik yondashuvni aniqlashdan iborat.

Asosiy qism.

1. Konsept tushunchasining ilmiy muomalaga kiritilishi va dastlabki talqinlari

"Konsept" (lotincha conceptus — tushuncha, anglash) atamasi rus tilshunosligiga birinchi marta S. Askoldov tomonidan 1928 yilda kiritilgan. Olim "Konsept va so'z" nomli maqolasida konseptni "biror bir so'z bilan almashtiriladigan mental shakllanma" deb ta'riflab, uning o'zida ko'plab bir-biriga yaqin obyekt va hodisalarni potentsial ravishda aks ettirishini ta'kidlaydi (Askoldov, 1928). Ushbu ta'rif o'sha davrda keng e'tirof topmay, XX asrning 90-yillarida rus kognitiv tilshunosligining rivojlanishi bilan qayta kashf etildi.

D. Likhachyov 1993 yilda konsept tushunchasini butunlay yangi darajaga ko'tardi. U konseptni leksik ma'noning shunchaki sinonimi sifatida emas, balki "so'zning ma'noviy hajmi bilan til tashuvchisi uchun mavjud bo'lgan barcha imkoniyatlar yig'indisi" sifatida talqin etadi. Olim shuningdek "kontseptosfera" atamasini ilmiy muomalaga kiritib, milliy til tashuvchilarining barcha konseptlarini birlashtiruvchi umumiy bilim makoni mavjudligini asoslaydi (Likhachyov, 1993). Bu tushuncha o'zbek tili madaniy xotirasi va kontseptosferasi tadqiqoti uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Z. Popova va I. Sterninning ta'rifiga ko'ra, konsept — bu "inson tomonidan olingan bilimlarning diskret birlik shaklida aqliy tashkil etilishi bo'lib, u tilning turli vositalari orqali muloqotda aks ettirilishi mumkin" (Popova & Sternin, 2001). Mazkur ta'rif konseptning mohiyatini uch jihatdan ochib beradi: birinchidan, diskret, ya'ni chegaralangan xususiyatini; ikkinchidan, aqliy tashkil etilgan tabiatini; uchinchidan, tilning turli vositalari — leksema, frazeologizm, sintaktik konstruktsiya va yaxlit matn orqali voqelanishini qayd etadi.

2. Asosiy ilmiy maktablar va ularning yondashuvlari

Zamonaviy tilshunoslikda konsept tushunchasini talqin qilishning uchta yirik maktabi shakllangan: lingvokontseptologik (V. Karasik, G. Slyshkin), kognitiv-semantik (Z. Popova, I. Sternin, N. Boldyrev) va lingvomadaniy (V. Maslova, Y. Stepanov) maktablar. Har bir maktab konseptning turli o'lchoviga urg'u beradi.

Y. Stepanov "madaniyat atomlari" metaforasini qo'llab, konseptni madaniy xotiraning asosiy birligi sifatida ta'riflab, uning uch "qatlam"ini ajratadi: 1) faol qatlam — hozirgi til tashuvchilari uchun dolzarb ma'no; 2) passiv qatlam — tarixiy yoki arxaik ma'no; 3) ichki shakl — etimologik xotira (Stepanov, 1997). Bu model konseptni sinxron emas, balki diaxron kesimda tahlil qilish imkonini beradi.

E. Kubryakova boshchiligidagi moskvalik maktab konseptni "axborot tuzilmasi sifatida, u yoki bu tarzda til tomonidan ifodalanuvchi va u yoki bu narsani bilish jarayonini aks ettiruvchi operatsional mazmun birligi" sifatida ta'riflaydi (Kubryakova et al., 1996). Bu ta'rifda "operatsional" so'zi diqqatni jalb qiladi: konsept nafaqat passiv bilim saqlovchi emas, balki fikrlash jarayonida faol ishtirok etuvchi dinamik tuzilma ekanini ta'kidlaydi.

Bizningcha, uch maktabning har biri konseptning muayyan o'lchovini yoritadi. Lingvokontseptologik maktab konseptning madaniy-milliy qatlamini, kognitiv-semantik maktab uning mental tuzilishini, lingvomadaniy maktab esa ijtimoiy-tarixiy belgilanganligi jihatini yaxshiroq ochib beradi. O'zbek tili materiallari asosida olib boriladigan tadqiqotda uch maktabning integrativ yondashuvini qo'llash maqsadga muvofiq, chunki o'zbek tilining konseptlari bir vaqtning o'zida chuqur milliy-madaniy ildizlarga ega (Stepanov modeli), murakkab kognitiv tuzilishga ega (Karasik modeli) va til tizimida faol operatsional vosita sifatida ishlaydi (Kubryakova modeli).

3. G'arb kognitiv tilshunosligida konsept

G'arb kognitiv tilshunosligida konsept tushunchasi o'ziga xos an'ana doirasida shakllangan. G. Lakoff va M. Johnsonning fikricha, metafora nutqni bezovchi uslubiy vosita emas, balki inson tafakkurini tashkil etuvchi kognitiv mexanizmdir (Lakoff & Johnson, 1980). Konseptlar ko'pincha mavhum sohani jismoniy tajribaga asoslangan soha orqali idrok etish natijasida shakllanadi — bu o'zbek tilidagi "ma'naviyat", "or-nomus" yoki "nafs" kabi konseptlarni tahlil qilishda ham samarali metodologik tayanch vazifasini o'taydi.

R. Langackerning kognitiv grammatika nazariyasida konsept til tuzilishining asosi sifatida qaraladi: grammatik kategoriyalar bevosita kognitiv tuzilmalar — diqqat, perspektiva va profilashtirish (profiling) bilan bog'liqdir (Langacker, 1987). Grammatik shaklning tanlanishi so'zlovchining voqelikni qanday idrok etishi va qaysi qirrasiga urg'u berishi bilan belgilanadi.

Ch. Fillmorening freym semantikasi nazariyasida konsept "freym" tushunchasi orqali izohlanadi. Freym — voqelikning muayyan sohasi haqidagi tuzilgan, izchil bilim tizimi bo'lib, u so'z ma'nosini tushunish uchun zarur bo'lgan fonni tashkil etadi (Fillmore, 1982). "Or-nomus" freymi tarkibiga shaxs, jamiyat nazari, sha'n va qadr-qimmat, uyat hissi hamda axloqiy mas'uliyat kabi elementlar kiradi; ingliz tilidagi "spirituality" freymi esa e'tiqod, ichki kechinma, ma'naviy izlanish va shaxsiy kamolot komponentlarini qamraydi.

A. Wierzbickaning semantik metaprimitivlar nazariyasi konseptlarni universal, tillararo solishtirish imkonini beruvchi primitiv elementlarga ajratish orqali kontseptual tizimlarni qiyosiy o'rganadi. Olima 65 ta

semantik primitivni aniqlagan bo'lib, ularning barchasi barcha ma'lum tillarda ifodalanishi mumkin (Wierzbicka, 1996). G.Fauconnier va M.Turnerining kontseptual integratsiya (conceptual blending) nazariyasida esa konseptlarning bir-biri bilan muloqotda yangi mental makon hosil qilishi jarayoni tahlil qilinib, ularning dinamik va interaktiv tabiatini ochib beradi.

4. O'zbek tili konseptlarining milliy-madaniy xususiyatlari

O'zbek tilidagi ko'pgina konseptlar, masalan, "or-nomus", "andisha", "nafs" kabilar aniq ma'no markaziga ega bo'lsa-da, ularning chegaralari qat'iy emas: ular madaniy kontekst, nutqiy vaziyat va dialogik munosabatga qarab o'zgarib turadi. Aynan shu xususiyat o'zbek tili konseptlarini tahlil qilishda qat'iy, yopiq ta'riflarga emas, balki prototipik semantika nazariyasiga tayanishni maqsadga muvofiq qiladi. Shuningdek, konseptni diskret birlik sifatida tushunish bilan uni prototipik (markaziy va chekka qismlarga ega) tuzilma sifatida tushunish o'rtasidagi farq tahlil uchun ayniqsa muhimdir.

Xulosa. "Konsept" tushunchasining kognitiv tilshunoslikdagi talqini rus va G'arb ilmiy maktablarida har xil shakllanib, bir-birini to'ldiruvchi metodologik yondashuvlar tizimini hosil qilgan. Askoldov va Likhachyovdan boshlanadigan rus an'anasi konseptning madaniy xotira va milliy ong bilan bog'liqligini ta'kidlash, G'arb kognitiv tilshunosligi (Lakoff, Langacker, Fillmore, Wierzbicka) konseptning mental-tajribaviy va universal jihatlarini ochib beradi. O'zbek tili materiallari asosida olib boriladigan tadqiqotda ushbu maktablarning integrativ yondashuvini qo'llash metodologik jihatdan eng muvofiq yechim hisoblanadi, chunki u bir vaqtning o'zida madaniy-milliy o'ziga xoslikni, kognitiv tuzilishni va pragmatik funksiyani qamrab olish imkonini beradi. Tadqiqot natijalarining "ma'naviy qadriyatlar" konseptini OAV matnlari asosida kognitiv-pragmatik tahlil qilishda nazariy asos sifatida xizmat qilishi kutilmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. Askoldov S.A. *Kontsept i slovo // Russkaya rech'. Novaya seriya. Vyp. 2. — L.: Academia, 1928. — S. 28–44.*
2. Likhachyov D.S. *Kontseptosfera russkogo yazyka // Izvestiya RAN. Seriya literatury i yazyka. — 1993. — T. 52. — №1. — S. 3–9.*
3. Stepanov Yu.S. *Konstanty: Slovar' russkoy kultury. — M.: Shkola «Yazyki russkoy kultury», 1997. — S. 40–45.*
4. Kubryakova E.S. *i dr. Kratkiy slovar' kognitivnykh terminov. — M.: MGU, 1996. — S. 90–93.*
5. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — P. 3–6.*
6. Langacker R.W. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. — Stanford: Stanford University Press, 1987. — P. 5.*
7. Fillmore Ch.J. *Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. — Seoul: Hanshin Publishing Co., 1982. — P. 111–137.*
8. Popova Z.D., Sternin I.A. *Ocherki po kognitivnoy lingvistike. — Voronezh: Istoki, 2001. — S. 4–7.*
9. Wierzbicka A. *Semantics: Primes and Universals. — Oxford: Oxford University Press, 1996. — P. 15–22.*
10. Fauconnier G., Turner M. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. — New York: Basic Books, 2002. — P. 40–57.*
11. Maslova V.A. *Kognitiv tilshunoslik. — Toshkent: Fan, 2018. — 240 b.*
12. Safarov Sh. *Pragmalingvistika. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2019. — 184 b.*
13. Barotova S.U. *Ma'naviy qadriyatlar tushunchasining konsept sifatida shakllanishi // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. ISSN: 2091-573X. — Xiva, 2026. — № 5/4 (138). — B. 68–70.*
14. Barotova S.U. *Cultural Significance of proverbs in English Linguistics // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti (Scientific Reports of Bukhara State University). ISSN: 2181-6875, E-ISSN: 2181-1466. — Buxoro, 2026. — № 1. — B. 24–28.*
15. Barotova S.U. *Representation of the Concept of "Spiritual Values" in Uzbek-Language Media Texts // Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika – Зарубежная лингвистика и лингводидактика – Foreign Linguistics and Linguodidactics. ISSN: 2181-3701. — Tashkent, 2026. — № 3. — B. 108–113.*